

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**“ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ 1821, 1943. 'Γη Ηρώων, Γη Μαρτύρων':
Τοπική και Εθνική Μνήμη στη Δημόσια Ιστορία.”**

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Διπλωματική Εργασία

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ : ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

1. Τοπική και εθνική μνήμη σελ. 3
2. Μνήμη και Δημόσια Ιστορία σελ. 7
3. Καλάβρυτα 1821, Καλάβρυτα 1943 σελ. 10

Κεφάλαιο 1: Η ‘Ηρωική’ περίοδος

1. Το εθνικό αφήγημα και οι εορτασμοί για τη μνήμη του 1821 σελ. 17
2. ‘Γη Ηρώων’. Τα ‘πρωτεία’ της Επανάστασης και το τοπικό ηρωικό αφήγημα..... σελ. 28

Κεφάλαιο 2: Η Σφαγή των Καλαβρύτων

1. Η Σφαγή των Καλαβρύτων, τομή στην ιστορία σελ. 40
2. Τα Καλάβρυτα ως σύμβολο των δεινών της Κατοχής. Πρόσληψη και παραλληλισμοί σελ. 44

Κεφάλαιο 3: Η μνήμη και το μετεμφυλιακό κράτος

1. Ευρωπαϊκοί μνημονικοί τόποι. Παραλληλισμοί και διαφοροποιήσεις... σελ. 53
2. Από την προβολή στη λήθη. Τα Καλάβρυτα και το μετεμφυλιακό κράτος.....σελ. 60
3. Οι πόλεμοι της μνήμης . Σύμβολο δεινών ή σύμβολο διχασμού;.....σελ. 66
4. Η μνήμη, τα τοπικά μνημόσυνα και οι εθνικές επέτειοι.....σελ. 76

Κεφάλαιο 4 : Η παγίωση του ηρωικού αφηγήματος

1. Η εξέλιξη της τοπικής μνήμης.....σελ. 84
2. Οι πόλεμοι της μνήμης. Τα πρωτεία της Επανάστασης.....σελ. 92
3. Οι διεκδικήσεις από το κράτος και το αίσθημα εγκατάλειψης.....σελ.104
4. Σταδιακή προσέγγιση τοπικού και εθνικού αφηγήματος.....σελ.111

Κεφάλαιο 5 : Οι επέτειοι της Απριλιανής Δικτατορίας

1. Το δικτατορικό καθεστώς και η ιστορία.....σελ. 119
2. Η 21^η Απριλίου και τα Καλάβρυτα.25^η Μαρτίου, 13^η Δεκεμβρίου.....σελ. 122
3. Η 150ετηρίδα της ελληνικής Επανάστασης.....σελ. 131
4. Το μνημόσυνο. Νέες πτυχές και κατευθύνσεις.....σελ. 137

Κεφάλαιο 6 : Η Μεταπολίτευση και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

1. Μεταπολίτευση. Νέες εθνικές και τοπικές νοηματοδοτήσεις.....σελ.	142
2. Αναγνώριση της εθνικής Αντίστασης. Τα Καλάβρυτα σύμβολο αντίστασης και εθνικής ενότητας.....σελ.	160
3. Η διεθνοποίηση της Σφαγής. Τα Καλάβρυτα σύμβολο ειρήνης.....σελ.	170
4. Οι πόλεμοι της μνήμης. Τα αίτια και οι υπαίτιοι της Σφαγής.....σελ.	187
Η Μετεξέλιξη της μνήμης – Συμπεράσματα.....σελ.	204
Βιβλιογραφία, Πηγές.....σελ.	211

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τοπική και Εθνική Μνήμη

Η μνήμη αποτελεί δομικό στοιχείο της ανθρώπινης ταυτότητας μιας και μέσω αυτής καθορίζονται οι τρόποι με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν, και το καθιστούν πεδίο δράσης που συμμετέχει δυναμικά στη διαδικασία συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων, αντιλήψεων και δράσεων του παρόντος. Η σημασία της έγκειται στις ταυτότητες που αυτή διαμορφώνει και στον τρόπο με τον οποίο η μνήμη και οι ταυτότητες μεταλλάσσονται στο χρόνο και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους¹. Η κύρια λειτουργία της συλλογικής μνήμης είναι να εξασφαλίσει και να διατηρήσει την ταυτότητα και τη συνοχή της κοινωνικής ομάδας που την κατασκευάζει στο παρόν και το μέλλον. Έτσι βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής μνήμης είναι η μεταβίβαση στα μέλη της, της γνώσης των γεγονότων που καθόρισαν την εξέλιξη μιας κοινωνίας, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί και να διατηρηθεί η κληρονομιά της². Η έννοια μιας απόλυτα προσωπικής μνήμης δεν μπορεί να υπάρξει μιας και η αντίληψη και η μνήμη του παρελθόντος συνδέεται άμεσα με το κοινωνικό περιβάλλον και το παρόν.

Όταν οι άνθρωποι μνημονεύουν το παρελθόν συλλογικά, εισέρχονται σε ένα μνημονικό πεδίο που ξεπερνάει το άθροισμα των ατομικών τους μνημών. Ο Halbwachs διέκρινε τη μνήμη σε ατομική, τη μνήμη δηλαδή μιας ομάδας ατόμων που μοιράζονται ένα κοινό παρελθόν και κοινές εμπειρίες που τα καθόρισαν και τη συλλογική που αφορά μεγάλες ομάδες όπως μία περιοχή ή ένα Έθνος³. Οι δύο μνήμες διαμορφώνονται, αλληλεπιδρούν και επηρεάζονται με διάφορους τρόπους. Έτσι μία κοινή -εθνική- ιστορία αποτελείται από στοιχεία του παρελθόντος που μνημονεύονται από κοινού -αλλά και από στοιχεία και γεγονότα που λησμονούνται και απωθούνται από κοινού. Η διαδικασία αυτή είναι κρίσιμη στην κατασκευή μιας “φαντασιακής κοινότητας” μέσω της οποίας μεμονωμένα άτομα και ομάδες δημιουργούν και οραματίζονται ένα κοινό παρόν και μέλλον⁴. Η κοινή κατοχή μίας πλούσιας

¹. Barbara Misztal, *Memory Experience*, στο: Sheila Watson, *Museums and their Communities*, Routledge, London, 2007 σελ. 383

². Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές, Κοινωνικές, Ιστορικές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2012 σελ. 26

³. Halbwachs Maurice, *Η Συλλογική Μνήμη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2013

⁴. Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες*, Στοιχειώδεις για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Νεφέλη, Αθήνα 2007

κληρονομιάς αναμνήσεων είναι ένας από τους κύριους παράγοντες που δημιούργησαν το έθνος⁵.

Αυτή η κληρονομιά των κοινών αναμνήσεων εδράζεται στο χώρο και το χρόνο⁶, και καθορίζει τη θέση ατόμων και ομάδων σε αυτά, εξασφαλίζοντας τη συνοχή και τη συνέχεια τους. Καθοριστικός -αλλά όχι μοναδικός, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω- παράγοντας σε αυτή τη διαδικασία είναι η δημιουργία και επιβολή μιας από τα «πάνω», κυρίαρχης συλλογικής μνήμης που διαμορφώνεται, μεταβιβάζεται και παγιώνεται στο συλλογικό σώμα από θεσμούς όπως το κράτος, μέσω λόγων, μνημείων και αγαλμάτων, και διαφόρων επιτελεστικών μνημονικών πρακτικών⁷. Μέσω των κατασκευών και των απεικονίσεων αυτών – στις οποίες έννοιες όπως ο ηρωισμός, η προσφορά, η θυσία, έχουν καίρια θέση- το παρελθόν γίνεται αντιληπτό μέσα από το παρόν, οι επόμενες γενιές συνδέονται με τις προηγούμενες και τοποθετούνται στην ίδια κοινότητα με συνέχεια στο χρόνο⁸, ενώ οι ίδιες αυτές έννοιες, που είναι άμεσα συνδεδεμένες με αυτή του έθνους, εξασφαλίζουν τη συνέχεια του και ταυτόχρονα την κοινωνική συνοχή, και την πολιτική νομιμοποίηση του κράτους και των θεσμών⁹. Με τον τρόπο αυτό συγκροτείται μια κοινή σχέση και ταυτότητα που συνδέει τα μέλη μιας ομάδας και τη διαφοροποιεί, θέτοντας όρια μεταξύ του εαυτού και του άλλου, του εσωτερικού και του εξωτερικού της.

Η κοινή αυτή ταυτότητα που συγκροτείται μέσω της συλλογικής μνήμης, εντάσσεται σε ένα ιστορικό συνεχές, προσδίδοντας της περιεχόμενο και προσανατολισμό με επίκεντρο και άξονα αναφοράς τους προγόνους, τη γενεαλογία της ομάδας αναφοράς¹⁰. Η έννοια του έθνους έτσι γίνεται αντιληπτή με τοπικούς όρους και όρους συγγένειας, σαν η 'γή των πατέρων', προσωποποιώντας τις έννοιες της πατρίδας, των δεσμών με αυτή, και του χρέους απέναντι της, ταυτίζοντας την έννοια του έθνους με αυτή του γένους¹¹. Η ιστορία υπό το πρίσμα της ρομαντικής αυτής οπτικής γίνεται αντιληπτή ως “βιογραφία του Έθνους” και ως γενεαλογία των πατεράδων και των παππούδων. Με τον τρόπο αυτό αποκτά συναισθηματικές πτυχές

⁵. Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, διάλεξη στη Σορβόνη το Μάρτιο του 1882, Paris, Presses-Pocket, 1992.

⁶. Halbwachs Maurice, ο.π. σελ. 44

⁷. Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989

⁸. Μπένεντικτ Άντερσον, ο.π. 6 – 9

⁹. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *Η Επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004 σελ.9

¹⁰. Enzo Traverso, *Le Passé, mode d'emploi: Histoire, mémoire, politique*, La Fabrique, Paris, 2005 σελ. 14

¹¹. Herzfeld Michael, *Segmentation and Policy in the European Nation - State : Making Sense of Political Events*, στο : Kirsten Hastrup (ed.) *Other Histories*, Routledge, London, 1992, σελ. 62-142

και γίνεται “εθνική μνήμη και κληρονομιά” που πρέπει να διαφυλαχθεί και να περάσει στις επόμενες γενιές όπως ακριβώς παραδόθηκε από τις προηγούμενες¹². Η επιστροφή στο παρελθόν μπορεί, από την μία πλευρά, να αποτελεί καταφύγιο, είναι όμως, ταυτόχρονα, και εφελκυστήρας για δράση. Λειτουργεί σαν επεξηγηματικό εργαλείο του παρόντος και καθορίζει μελλοντικές στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές. Επομένως, η εγκαθίδρυση της αίσθησης μιας οιονεί αδιατάρακτης συνέχειας δεν σημαίνει απάθεια ή αδράνεια. Η στροφή προς το παρελθόν και η συνακόλουθη ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας του έθνους ενισχύουν την αίσθηση ότι το σύγχρονο κοινωνικό υποκείμενο έχει θέση στην πορεία του χρόνου. Ιδεολογήματα όπως εκείνα του ιστορικού καθήκοντος ή του ιστορικού χρέους αποδεικνύουν αυτήν ακριβώς την ενεργητική διάθεση που απορρέει από την αναφορά στο παρελθόν¹³.

Μέσω της γλώσσας των συμβόλων, μέσα από τις εθνικές επετείους, τις παρελάσεις, τις τελετές μνήμης, τους επετειακούς εορτασμούς, τα μνημεία των πεσόντων, τα εγκώμια των ηρώων και την υπόμνηση των ιστορικών γεγονότων, τα έθνη, όπως εκφράζονται από το επίσημο κράτος, και από τα μέλη του που συμμετέχουν σε αυτά, αυτοαναπαριστώνται, υπενθυμίζουν στους πολίτες τους πολιτιστικούς τους δεσμούς, και την πολιτική τους συγγένεια, επιβεβαιώνοντας την ταυτότητα και την ενότητα τους¹⁴. Οι συμβολισμοί αυτοί δεν είναι μονοσήμαντοι καθώς οι λειτουργίες που επιτελούν είναι καθοριστικές στη διαμόρφωση και κωδικοποίηση των εθνικών ταυτοτήτων. Ο χρόνος καθιέρωσης μιας επετείου, η ημερομηνία που θα εορταστεί αυτή, το γεγονός στο οποίο αναφέρεται, ο τόπος που θα επιλεγεί για τη δημιουργία ενός μνημείου, οι τρόποι μνημόνευσης και εορτασμού, αποτελούν εκφράσεις της επίσημης εθνικής μνήμης και υπογραμμίζουν συγκεκριμένες αξίες και στοιχεία της εθνικής ταυτότητας¹⁵. Στη διαδικασία αυτή το έθνος, η επίσημη αφήγηση, δεν καθορίζει και επιβάλλει μόνο, αλλά ταυτόχρονα αντλεί, λειαίνει, συμπυκνώνει, οικειοποιείται και ενσωματώνει τοπικές ιστορίες, μνήμες και παραδόσεις. Το έθνος χρησιμοποιεί τα παραπάνω, εργαλειοποιώντας τα

¹². Αντώνης Λιάκος, *Οι Πόλεμοι της Ιστορίας*, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα, 2012 σελ. 146,

¹³. Παντελής Λέκκας, “Ο εθνικός χρόνος”, *Δοκιμές*, τεύχος 7, Άνοιξη 1998, σελ. 185-241

¹⁴. Smith D. Anthony, *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000 σελ. 230 και στο : George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, H. Fertig, New York, 1975 σελ.72

¹⁵. Χριστίνα Κουλούρη, *Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές Επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο Αιώνα*, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας, Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα, 2012 ο.π. σελ. 183

μέσω συμβόλων, μνημείων και τελετών, αφού έχει ανάγκη από «ιερά κέντρα», «ιστορικά προσκυνήματα» και «τόπους μνήμης»¹⁶.

Η κεντρικά σχεδιασμένη κατασκευή και καθιέρωση συγκεκριμένων και καθορισμένης σημειολογίας εθνικών συμβόλων από το κράτος στις τοπικές κοινωνίες, όπως θα δούμε, δεν είναι πάντα μία ανέφελη διαδικασία, ενώ το κράτος στην προσπάθεια του αυτή συχνά έρχεται σε αντιπαράθεση ή επιβάλλεται στις τοπικές κοινωνίες¹⁷. Οι διάφορες περιοχές και οι παραδόσεις τους, οι τοπικοί φορείς μνήμης δεν είναι μόνο παθητικοί αποδέκτες αλλά συχνά ανταγωνίζονται μεταξύ τους και με το κεντρικό κράτος για τον καθορισμό της επίσημης μνήμης προβάλλοντας ιδιαιτερότητες και διαφοροποιημένες ιστορικές εμπειρίες, αναιρώντας την εικόνα περί μιας ενιαίας, γενικής και μονοδιάστατης ιστορίας. Η μνήμη μέσω των πολύπλοκων διεργασιών που την χαρακτηρίζουν και την διαμορφώνουν, επιδιώκει τη διατήρηση συμβάντων του παρελθόντος μέσα από τη συγκράτηση ή αναπαράσταση προσώπων, γεγονότων, καταστάσεων και γενικά των συστατικών στοιχείων ενός ιστορικού συμβάντος όπως αυτό προσδιορίζεται από τις πολιτισμικές συντεταγμένες της εποχής του. Τα ιστορικά συμβάντα αποτυπώνονται και διατηρούνται στη μνήμη των λαών κατά κανόνα με την αναγωγή ή επίκληση ορισμένων συστατικών τους στοιχείων, όπως είναι τα ονόματα των πρωταγωνιστών, ο τόπος και ο χρόνος, όπου έλαβαν χώρα και οι αξίες που αντιπροσωπεύουν. Τα στοιχεία αυτά μετουσιώνονται σε σύμβολα άλλοτε εθνικά δηλ. καθολικής σχεδόν αποδοχής, οπότε συμβάλλουν στη διατήρηση της εθνικής συλλογικής μνήμης και ιστορικής συνείδησης, και άλλοτε παραταξιακά ή τοπικά, οπότε επιδιώκουν να διατηρήσουν στη μνήμη αξίες ή συμβάντα, όπως αυτά ερμηνεύονται από κάποια κοινωνική ομάδα, παράταξη ή περιοχή. Με τον τρόπο αυτό μέσα από τα συγκεκριμένα “σύμβολα”, η μια γενιά παραδίδει στην άλλη την κοσμοθεωρητική ή ιδεολογική της ταυτότητα και τα βιώματά της που αποτελούν ασφαλώς μέρος της εθνικής ιστορίας¹⁸.

Η εξέταση των παραπάνω λειτουργιών προϋποθέτει την ανάλυση ενός πλέγματος σχέσεων. Οι σχέσεις μεταξύ βιωμένης εμπειρίας και μνήμης, μεταξύ ατομικής και

¹⁶. Smith D. Anthony, ο.π., σελ. 33-34

¹⁷. Daniel J. Sherman, *Art, Commerce and the Production of Memory in France After World War 1*, στο : John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton, 1996 σελ. 186 - 211

¹⁸. Κουτσούκης Κλεομένης, “Συγκρουσιακά Φαινόμενα και Συλλογική Μνήμη στην Ελληνική Κοινωνία (1941 – 1974): Μία Σημειολογική Προσέγγιση”, στο: Παπαγεωργίου Στέφανος (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992 σελ. 224, 229-230

συλλογικής μνήμης, μεταξύ επίσημης- κυρίαρχης και αντίθετης μνήμης δεν είναι παγιωμένες και σταθερές ενώ έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο αλλάζει η συλλογική ή η κυρίαρχη μνήμη στη διάρκεια του χρόνου, η μελέτη των μετασχηματισμών που συντελούνται και των τρόπων που επιμέρους - ανεπίσημες μνήμες συνόλων και κοινοτήτων με κοινές εμπειρίες, αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν το εκάστοτε επίσημο αφήγημα. Μια άλλη σημαντική παράμετρος είναι το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες η μνήμη έγινε ταυτόχρονα πιο οικουμενική και πιο τοπική. Συγκεκριμένες περιοχές, μέρη, γεγονότα και επέτειοι απέκτησαν οικουμενική σημασία και πανανθρώπινο συμβολισμό και νόημα, την ίδια στιγμή που δίνεται ιδιαίτερη σημασία και καταλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο μέρος στη δημόσια ιστορία τοπικές, προσωπικές και οικογενειακές μνήμες. Πολιτικοί, τοπικιστικοί, πολιτιστικοί, ταξικοί, οικονομικοί και άλλοι παράγοντες προκαλούν διαφοροποιήσεις, διαμάχες και μετασχηματισμούς και επηρεάζουν τον τρόπο που η επίσημη μνήμη και οι επιτελέσεις της, λειτουργούν, διαμορφώνουν και διαμορφώνονται ανάλογα με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες δίνοντας διαφορετικές εκδοχές και ερμηνείες του παρελθόντος¹⁹. Οι επί μέρους μελέτες της τοπικής διάστασης δείχνουν ότι οι τοπικές ιστορίες, υπόκεινται στον πολιτισμό και στην δυναμική του τοπικού πεδίου, ως εκ τούτου παράγουν ιδιαιτερότητες και διαφοροποιημένες ιστορικές εμπειρίες. Είναι ανάγκη επομένως να ανιχνευτούν οι τοπικές ιδιαιτερότητες, συναρτούμενες ωστόσο με την ευρύτερη εμπειρία της οποίας αποτελούν μέρος για να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν η ιστορία και η μνήμη της.

2. Μνήμη και Δημόσια Ιστορία

Η Δημόσια Ιστορία αφορά “ό,τι είναι τριγύρω μας και αφηγείται κάτι για το παρελθόν”, “ό,τι διακυβεύεται σε επίπεδο κοινής γνώμης γύρω από κρίσιμα εθνικά και πολιτικά ζητήματα του παρελθόντος” και μας επιτρέπει να εξετάσουμε τη σχέση που η σύγχρονη κοινωνία διατηρεί με το παρελθόν της μιας και η Δημόσια Ιστορία είναι ικανή να θεμελιώνει ή και να κλονίζει συλλογικές ταυτότητες αφού δεν παράγεται μόνο για το συγκεκριμένο σύνολο αλλά και μαζί με αυτό. Το παρελθόν δεν παραμένει αμετάβλητο αλλά αλλάζει με βάση τα νέα ερωτήματα που θέτουμε, τις

¹⁹. John R. Gillis, *Memory and Identity* στο: John R. Gillis (1996), *Commemorations: The Politics of National Identity*, ο.π., σελ. 8 – 14

νέες ερμηνείες που αναζητούμε. Με τον τρόπο αυτό μας επιτρέπει να εξετάσουμε τη σχέση που η σύγχρονη κοινωνία διατηρεί με το παρελθόν, και η καθημερινή επικαιρότητα σκιαγραφεί με τον καλύτερο τρόπο αυτή τη σχέση.²⁰ Η δημόσια ιστορία συνδέεται άμεσα και με την πρόσφατη έκρηξη του ενδιαφέροντος για το παρελθόν σε αναφορά με τις πολιτικές της μνήμης και της ταυτότητας. Η “στροφή προς τη μνήμη” σχετίζεται, ωστόσο, και με την ακαδημαϊκή γνώση και ιστορία. Το έντονο δημόσιο ενδιαφέρον για την Ιστορία, τις ιστορικές και συλλογικές μνήμες και η γενικότερη τάση αναψηλάφησης του επίμαχου και τραυματικού ιστορικού παρελθόντος, αποτελούν ένα ακόμη έναυσμα για τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος. Είναι ένας μηχανισμός και μία μορφή μαζικής ιστορικής επικοινωνίας διαμορφώνοντας από κοινού με την ιστορική εκπαίδευση το πλαίσιο, τις ορίζουσες και τις σημασιοδοτήσεις της ιστορικής κουλτούρας²¹.

Ιδιαίτερα σε περιόδους όπου συντελούνται αλλαγές στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση, ο τρόπος που οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται, επαναδιαπραγματεύονται, ερμηνεύουν και μνημονεύουν το παρελθόν τους, επηρεάζεται καθοριστικά μιας και η μνήμη είναι καθοριστικός παράγοντας, που διαμόρφωνε και διαμορφώνει συλλογικές και εθνικές ταυτότητες και αποτελεί αντικείμενο δημοσίων αντιπαραθέσεων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο²². Οι διάφορες αναπαραστάσεις της ιστορίας, μέσω τελετών, μνημείων, αναφορών σε σχολικά βιβλία, εφημερίδες, αποτυπώνουν ανάγλυφα το γεγονός ότι ούτε μία ενιαία και μονοδιάστατη εικόνα υπάρχει για αυτή, μιας και οι διάφορες ερμηνείες της δεν συμφωνούν αναγκαστικά με τις κυρίαρχες δημόσιες ή επίσημες ιστορικές αναπαραστάσεις, ούτε όμως οι τελευταίες μένουν σταθερές στο χρόνο, αφού επηρεάζονται – και επηρεάζουν ταυτόχρονα- από το κλίμα και της συνθήκες της κάθε εποχής. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται νέες συλλογικές μνήμες, νέες συναινέσεις και αντιπαραθέσεις. Η διαδικασία μέσω της οποίας το παρελθόν μέσω των τελετουργικών μνημονεύσεων του, προσαρμόζεται στις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες, σκοπιμότητες και σχεδιασμούς του παρόντος και του μέλλοντος είναι κρίσιμη για τους φορείς που την καθορίζουν δεδομένου ότι η ερμηνεία του παρελθόντος αποτελεί διακύβευμα συνυφασμένο με τη διαμόρφωση

²⁰. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της Μνήμης, Ο ΄Β Παγκόσμιος Πόλεμος στην Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008 σελ. 15-39

²¹. Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο*, στο: Κόκκινος, Γιώργος (επιμ.), *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο. Ένα εκπαιδευτικό ερευνητικό πρόγραμμα για μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου*. Ταξιδευτής, Αθήνα, 2007, σελ. 17 -18

²². Χάγκεν Φλάισερ, “Άτιμο πράμα η Ιστορία- ιδίως η σύγχρονη...”, *Τα Νέα*, 10/07/2010

της πολιτικής στο παρόν και των πολιτικών και άλλων σκοπιμοτήτων για το μέλλον²³. Η προσπάθεια νοσηματοδότησης του παρόντος συχνά οδηγεί ή γίνεται μέσω συγκρούσεων σχετικά με το παρελθόν και τις αναπαραστάσεις του. Το πότε, που, από ποιόν και πως θα δημιουργηθεί ένας τόπος μνήμης, ένα μουσείο, μια τελετή, θα γραφτεί ένα βιβλίο, θα γίνει μια τελετή ή θα προβληθεί ένα ντοκιμαντέρ έχει περισσότερο να κάνει με τις αντιλήψεις – συχνά αντίθετες – για το ποιά μηνύματα πρέπει να μεταδοθούν μέσω αυτών, ποιās αλήθειας γίνονται φορείς παρά με τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα. Έτσι μπορεί να ειπωθεί ότι όχι μόνο η ιστορία, αλλά και η μνήμη, μάλιστα κυρίως αυτή, έχει να κάνει περισσότερο με το παρόν παρά με το παρελθόν²⁴.

Η ανάκληση του παρελθόντος στο δημόσιο λόγο γίνεται ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και στα πλαίσια αυτά συγκεκριμένες εκδοχές του παρελθόντος καλλιεργούνται από πολιτικές ελίτ, που νομιμοποιούν ή διαιωνίζουν την εξουσία τους με αυτό τον τρόπο. Η δυνατότητα επιρροής στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης είναι σίγουρα ένα μεγάλο όπλο πολιτικής σημασίας και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι εξουσίες ή οι πολιτικές ελίτ επιχειρούν με τη χρήση συγκεκριμένων εκδοχών του παρελθόντος στον πολιτικό τους λόγο να καλλιεργήσουν μια συγκεκριμένη μνήμη ή να χρησιμοποιήσουν την ήδη εμπεδωμένη μνήμη κατά το δοκούν ή ανάλογα με τη συγκυρία²⁵. Οι πολιτικές χρήσεις της ιστορίας δεν είναι φυσικά νέο φαινόμενο. Είναι σύμφυτες με τη συγκρότησή της ως ακαδημαϊκής γνωστικής πειθαρχίας στον 19ο αιώνα, οπότε ανέλαβε να συστηματοποιήσει το εθνικό παρελθόν για λογαριασμό του έθνους-κράτους. Το νέο στοιχείο σήμερα δεν είναι τόσο ότι η ιστορία τίθεται στην υπηρεσία της πολιτικής, όσο ότι έχουν πολλαπλασιαστεί οι φορείς που παράγουν πολιτική και άρα οι δημόσιες εκδοχές της ιστορίας που αντιμάχονται η μία την άλλη²⁶. Οι εκδοχές αυτές αφορούν συνήθως γεγονότα τα οποία αποτέλεσαν σταθμούς στην εθνική βιογραφία και καθόρισαν τη μετέπειτα εξέλιξη της. Τα καθοριστικά αυτά γεγονότα συνδέονται είτε με ένα λαμπρό και ένδοξο παρελθόν είτε

²³. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος, Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 – 1967*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2010 σελ. 286 και: Τοντόρωφ Τσβετάν, *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2003, σελ 200

²⁴. Katharine Hodgkin, Susannah Radstone(ed.), *Contested Pasts: The Politics of Memory*, Routledge, London, 2003, σελ. 1

²⁵. Ελένη Πασχαλούδη, *Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο: τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του κέντρου (1950-1964)*, στο : Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, Τασουλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Αλήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 271-272

²⁶. Έφη Αβδελά, “Ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία σήμερα: μια δύσκολη σχέση”, ΧΡΟΝΟΣ, τεύχος 12, Απρίλιος 2014

μπορεί να είναι καθοριστικές εθνικές τραυματικές εμπειρίες. Μεταφραζόμενα σε δημόσια αφήγηση, τα γεγονότα αυτά περνούν από γενιά σε γενιά, παραμένοντας σε ένα συλλογικό επίπεδο ένδοξα ή τραυματικά²⁷.

Αυτές ακριβώς οι διεργασίες και μετασχηματισμοί θα επιχειρηθεί να περιγραφούν παρακάτω, όπως αυτοί σχηματοποιούνται και εκδηλώνονται μέσω της δημόσιας ιστορίας που αφορά σε μία περιοχή και δύο ιστορικές περιόδους που αποτελούν σημεία αναφοράς για την νεώτερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Την κωμόπολη των Καλαβρύτων και τη σύνδεση της με την Επανάσταση του 1821, και τη σφαγή του ανδρικού πληθυσμού της πόλης και την καταστροφή της από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το 1943.

3. Καλάβρυτα 1821, Καλάβρυτα 1943

Η θέση των Καλαβρύτων στο εθνικό συλλογικό φαντασιακό είναι κεντρική. Στην καρδιά της παλιάς Ελλάδας, ο ρόλος που έχει η μικρή κωμόπολη στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, με όλες της τις συνδηλώσεις, είναι σημαντικός. Έχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στην επανάσταση του '21, ανεξάρτητα από τους μύθους που τη συνοδεύουν, και γειτονεύοντας με δύο από τα πιο σημαντικά μοναστήρια της Ορθοδοξίας, υπήρξαν τόπος καταγωγής προσώπων που πρωταγωνίστησαν στην πολιτική ζωή του Ελληνικού κράτους από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας του, προορισμός αναψυχής αλλά και “προσκυνηματος”²⁸ και η πολιτική, θρησκευτική, πολιτιστική τους συμβολική διάσταση σε εθνικό επίπεδο είναι δυσανάλογη ίσως με το μέγεθος τους. Η περιοχή των Καλαβρύτων συμπυκνώνει πολλά από εκείνα τα χαρακτηριστικά που φαίνεται να αποτελούν συστατικά του πυρήνα της ταυτότητας και της εθνικής μνήμης των Ελλήνων όπως είναι η θρησκεία, η ιστορία και η ύπαιθρος (τα βουνά σαν συστατικό στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας²⁹), με το 1821 και τον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα να είναι τα κομμάτια που -μαζί με την αρχαιότητα- θεμελιώνουν και συνιστούν ένα ένδοξο ιστορικό παρελθόν. Το 1821 και η ελληνική Επανάσταση και η δεκαετία του 1940, είναι περίοδοι που σημάδεψαν και

²⁷. Άννα Μαντόγλου (2012), ο.π., σελ. 26

²⁸. επισκέπτες από όλη την Ελλάδα αντιμετώπιζαν την παρουσία τους στα Καλάβρυτα σαν “προσκυνηματικού” χαρακτήρα π.χ. βλ. Καζαντζάκης και Σικελιανός στο: <http://www.kathimerini.gr/301310/article/politismos/arxeio-politismoy/koyventiazontas-me-ton-niko-kazantzakh>

²⁹. Άννα Μαντόγλου (2012), ο.π., σελ. 158-167

καθόρισαν την ελληνική ιστορία και συνεχίζουν να απασχολούν έντονα τη δημόσια ιστορία και συζήτηση μέχρι και σήμερα, με όρους το πρώτο ταυτότητας και καθορισμού και η δεύτερη κυρίως με όρους πολιτικής. Τα Καλάβρυτα έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο και στις δύο περιόδους, σε ιστορικό και συμβολικό επίπεδο.

Κύριο σημείο αναφοράς όσον αφορά την έννοια του έθνους, αναπόσπαστο και ειδοποιό γνώρισμα όλων των εκδηλώσεων που απορρέουν από αυτό και το αφορούν είναι το ιδανικό της ανεξαρτησίας³⁰. Η ελληνική Επανάσταση, το γενεσιουργό γεγονός του έθνους, έχοντας το ιδανικό αυτό σαν έμπνευση και σκοπό της, είχε αναδειχτεί, στον αιώνα που μεσολάβησε από το ξέσπασμα της, σε κύριο πυλώνα της κυρίαρχης εθνικής αφήγησης³¹ και καταγράφεται σαν το σημαντικότερο ιστορικό γεγονός στη συνείδηση των Ελλήνων. Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή των Καλαβρύτων στις πρώτες πράξεις της επανάστασης (συσκέψεις προκρίτων, ένοπλες επιθέσεις κατά Τούρκων αξιωματούχων, πολιορκία και απελευθέρωση της πόλης των Καλαβρύτων) θεωρούνται οι πρώτες επαναστατικές ενέργειες στον κυρίως ελλαδικό χώρο και αυτές που σαν τέτοιες πυροδότησαν τον ξεσηκωμό, ενώ επίσης Καλαβρυτινοί οπλαρχηγοί (Σολιώτης, Χαραλάμπης, Φωτήλας, Ζαΐμης, Πετιμεζάς, Χονδρογιάννης κ.α.) έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα³².

Η καθιέρωση της εθνικής επετείου της 25 Μαρτίου συνέβαλε στη μυθοποίηση της Αγίας Λαύρας, μυθοποίηση που στη συνέχεια κρυσταλλώνεται μέσα από τη λογοτεχνία και τη ζωγραφική³³. Η παγίωση του μύθου θα ευνοηθεί πάντως από τις συνθήκες που θα αναπτυχθούν στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους μετά τη δημιουργία του, δηλαδή τις κοινωνικές ομάδες που θα αναλάβουν ηγετικό ρόλο και θα θελήσουν να εξάρουν τη συμβολή τους στο απελευθερωτικό έργο, την ανάπτυξη του νεοελληνικού τοπικισμού, την ανάγκη σύνδεσης θρησκείας και έθνους, κυρίως μετά την κήρυξη του αυτοκέφαλου της ελληνικής Εκκλησίας το 1833 και την

³⁰. Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 2006, σελ. 98

³¹. Γιάννης Κουμπουρλής, *Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας*, στο: Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα, 2009, σελ. 351-374

³². βλ. μεταξύ άλλων: Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, εν Αθήναις 1899, σελ.65, Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Υπομνήματα περί της Επανάστασεως της Ελλάδος από του 1820 μέχρι του 1823*, εκδ. Καλ. Καστόρχη, εν Αθήναις 1837, σ.16, Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, εν Αθήναις 1873., σ. 86, Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήναι 1860, τ. Γ'. σ. 8-10, 64-65, Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, εν Αθήναις 1888, έκδ. τρίτη, τ.Α', σ. 47-50

³³. Χριστίνα Κουλούρη, "Μύθοι και Σύμβολα μιας Εθνικής Επετείου"- Απόσπασμα από πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου του Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης το 1995. Το κείμενο έχει εκδοθεί από το Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης

επακόλουθη ψυχρότητα με το Πατριαρχείο. Απεικονίσεις της τελετουργίας και της ευλογίας των όπλων από τον Γερμανό αναπαρήχθησαν μαζικά και τοποθετήθηκαν σε δημόσια κτήρια και σχολεία, ως οπτικές αποδείξεις της αλήθειας του θρύλου. Ο θρύλος έγινε αγαπητός στους Έλληνες, διότι συνέδεε την αρχή του επαναστατικού αγώνα με την ημέρα του Ευαγγελισμού. Απέκτησε σημαντική θέση στην επίσημη ελληνική εθνική αφήγηση και στο εθνικό φαντασιακό, καθώς αποκατέστησε το ρόλο της Εκκλησίας στην επανάσταση, επιβεβαίωσε την κεντρική της θέση στην εθνική αφήγηση, και ταύτισε την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα.³⁴ Γύρω από το ίδιο το Λάβαρο της Κοίμησης της Θεοτόκου πλάστηκαν αρκετοί θρύλοι, πράγμα πού ήταν αναπόφευκτο: μια σημαία που στα χέρια του Π. Πατρών Γερμανού σημάδεψε το ξεκίνημα του Αγώνα, έπρεπε να έχει και μια αντάξια ιστορία³⁵.

Όπως και να έχει η ημερομηνία μιας εθνικής επανάστασης και ο τόπος που έλαβε χώρα είναι ένα σύμβολο που συμπυκνώνει σε μία στιγμή τη συλλογική ταυτότητα. Γι' αυτούς που την γιορτάζουν ελάχιστη σημασία έχει αν είναι επακριβώς σωστή ή όχι. Μια αποδεδειγμένα ανακριβής ημερομηνία μπορεί να γίνει αποδεκτή ακόμα και από αυτούς που συμμετείχαν στο ίδιο το γεγονός³⁶. Και παρόλο που τα τοπικιστικά συμφέροντα ήταν παρόντα με πολλές αφορμές και εκφράσεις σε όλη τη διαχρονική εξέλιξη του εορτασμού της 25ης Μαρτίου όπως θα δούμε και παρακάτω, από την καθιέρωση του ήδη, με το ένα ή με τον άλλο τρόπο τα Καλάβρυτα, η περιοχή τους και τα μοναστήρια της κατείχαν κεντρική θέση στην εθνική και επίσημη αντίληψη σχετικά με την έναρξη της επανάστασης, αντίληψη που εκδηλώνεται και εκφράζεται με διάφορους τρόπους, είτε με αφορμή το δημόσιο λόγο περί των πρωτείων της έναρξης της επανάστασης είτε με αφορμή τον τόπο και τον τρόπο εορτασμού της. Από την πρώτη σύλληψη της επίσημης εθνικής αφήγησης για το 1821 τα Καλάβρυτα ήταν παρόντα παίζοντας κεντρικό ρόλο³⁷.

Τα Καλάβρυτα ταυτόχρονα συνδέονται και με μία άλλη κομβική περίοδο για την ελληνική ιστορία και κοινωνία, αυτή της Κατοχής και της Αντίστασης. Τα Καλάβρυτα αποτελούν τον εμβληματικότερο, λόγω του μεγέθους των απωλειών και

³⁴. Grigoriadis, Ioannis, *Instilling Religion in Greek and Turkish Nationalism: A "Sacred Synthesis"*. Palgrave Macmillan, London 2012 σελ.32-33

³⁵. Κώστας Λάμπας, *Αγία Λάυρα. Κείμενα από τον Κώδικα της Μονής*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε. , Αθήνα, 1975 σελ. 35-36

³⁶. Michael Herzfeld, *Πάλι Δικά μας: Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002, σελ. 51

³⁷. π.χ. αναφορές για Καλάβρυτα και Αγία Λαύρα στο :“Λόγος κατά την εθνικήν εορτήν της κε'. Μαρτίου 1846, εκφωνηθείς υπό του προέδρου της Βούλης Ρ. Παλαμίδου. Αθήναι, 1846

γνωστότερο ελληνικό μνημονικό τόπο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και βρίσκονται στο επίκεντρο της ελληνικής 'τοπογραφίας του τρόμου' που αφορά τα μέρη που υπέστησαν γερμανικές θηριωδίες, όχι μόνο λόγω του μεγέθους της σφαγής που έλαβε χώρα στην πόλη το Δεκέμβριο του 1943, και του αριθμού των θυμάτων αλλά ακριβώς λόγω και του ρόλου τους στο συλλογικό φαντασιακό σαν ο τόπος που ξεκίνησε η Επανάσταση του 1821³⁸. Οι μνήμες που αφορούν τις δύο περιόδους, ο τρόπος που διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν είναι πολύ διαφορετικές μιας και ούτως ή άλλως αφορούν γεγονότα με μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους. Η Επανάσταση του 1821 όπως είδαμε και πιο πάνω αποτελεί ήδη από τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους όχι απλά ένα εθνικό επίσημο αφήγημα, μια εθνική μνήμη, αλλά κομβικό ορόσημο και συστατικό στοιχείο της ίδιας της γέννησης του έθνους. Αντίθετα η περίοδος της δεκαετίας του '40, όπως θα επισημανθεί και στη συνέχεια αφορά τραυματικές μνήμες, η ενσωμάτωση των οποίων στο επίσημο αφήγημα και η μετεξέλιξη τους σε επίσημη συλλογική μνήμη ήταν μία διαδικασία, επίπονη, χρονοβόρα και προβληματική. Η δεκαετία του 1940 αποτελεί μια προνομιακή ιστορική περίοδο για να μελετηθούν ζητήματα μνήμης στο βαθμό που αυτή όλο και περισσότερο εξελίσσεται στο κατεξοχήν πεδίο ανάδυσης τόσο της επίσημης, κυρίαρχης μνήμης (εθνικής, κομματικής κλπ), όσο και της ατομικής και της ανεπίσημης συλλογικής μνήμης.

Όπως θα δούμε αν και συγκεκριμένες εκδοχές του παρελθόντος μπορεί να προέρχονται από τραυματικές εμπειρίες, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν αυτές μετατρέπονται - μετεξελίσσονται σε συλλογικές μνήμες. Η έννοια του τραύματος, καθώς και η έννοια της καταπίεσης, δεν συλλαμβάνουν ούτε φωτίζουν τις δυνάμεις που συμβάλλουν στη δημιουργία ή την μετεξέλιξη της συλλογικής μνήμης. Ακόμη και σε περιπτώσεις λεγόμενων καθυστερημένων συλλογικών μνημών (όπως στην περίπτωση του Ολοκαυτώματος), η καθυστερημένη εμφάνιση του δημόσιου διαλόγου για το νόημα των αρνητικών παρελθόντων σχετίζονται περισσότερο με πολιτικά ενδιαφέροντα και σκοπούς παρά με την παραμονή του τραύματος ή οποιαδήποτε "διαρροή" στο συλλογικό ασυνείδητο. Έτσι, οι άνθρωποι που έζησαν τραύματα όπως ο πόλεμος θα δουν τις αφηγήσεις τους να εισέρχονται στη δημόσια σφαίρα μόνο εάν αυτές είναι συμβατές με τους κοινωνικούς ή πολιτικούς στόχους και τάσεις μεταξύ

³⁸. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Αθήνας. Τχνη του Β' Παγκοσμίου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014 σελ. 353

άλλων σημαντικών κοινωνικών ομάδων³⁹. Όσον αφορά στη μελέτη της μνήμης και της επίσημης οπτικής για τα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται μία ριζική επανεκτίμηση της σημασίας των ετών 1939-1945, όσον αφορά στην Ευρώπη αλλά και στην περίοδο του Εμφυλίου όσον αφορά στην Ελλάδα, όχι μόνο σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Η περίοδος αυτή και η διαπραγμάτευση της αναδεικνύει την ευρύτερη σημασία και λειτουργία της μνήμης και το πώς αυτή τιμάται σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, τη μορφή που παίρνει η μνημόνευση αυτή και το πώς εκδηλώνεται μέσω των μνημείων, της εκπαίδευσης κλπ, αλλά επίσης και τις εκδηλώσεις και τους μετασχηματισμούς της σε επίπεδο προσωπικής μνήμης. Έτσι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία έκρηξη και υπερπροσφορά μνήμης σχετικά με τον ΄Β Παγκόσμιο Πόλεμο και κυβερνήσεις, ακαδημαϊκοί και απλοί πολίτες έχουν επιδοθεί σε μία ξέφρενη επανεξέταση και επανανοηματοδότηση του Πολέμου και της σημασίας του⁴⁰. Σε κάθε κοινωνία όπου με διάφορες αφορμές και σε διάφορες συγκυρίες δίνεται έμφαση στη μνήμη τραυματικών ιστορικών γεγονότων όπως αυτό των Καλαβρύτων του Δεκεμβρίου του ΄43 και στα όσα αυτή η μνήμη συνεπάγεται, παρατηρείται η δημιουργία μνημονικών τόπων αλλά και κοινωνικών αναπαραστάσεων που πλαισιώνουν την έκφραση της μνήμης. Γι αυτό διαρκώς το παρελθόν “εισβάλλει” στο παρόν, συχνά με απροσδόκητες αφορμές και απρόβλεπτες διαστάσεις. Δραματικά γεγονότα και τραυματικές μνήμες διεκδικούν τη θέση τους στην ιστορική μνήμη, τροφοδοτώντας πολύ συχνά δημόσιες τοποθετήσεις και αντιπαραθέσεις⁴¹.

Στα πλαίσια αυτά η ιστορία της περιόδου της Κατοχής είναι αυτή που θα υποστεί τις περισσότερες χρήσεις και καταχρήσεις. Σε αυτή την διαδικασία κοινωνίες, ομάδες ή άτομα καλούνται να δημιουργήσουν και να θυμηθούν τα πολλά και ιδιαίτερα παρελθόντα τους. Εγκαινιάζονται μουσεία και μνημεία, διοργανώνονται εκθέσεις και συνέδρια, τα ΜΜΕ αφιερώνουν ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους σε ιστορικά θέματα, και παράλληλα θεσμοθετούνται νέες ιστορικές επέτειοι που συχνά συνιστούν προσπάθειες συμφιλίωσης με τα τραυματικά γεγονότα εθνικής ή τοπικής σημασίας. Το παρελθόν δεν είναι πλέον ορισμένο από πριν και οριοθετημένο αλλά αμφισβητείται, επανεξετάζεται και γίνεται αντικείμενο εκ νέου επεξεργασίας.

³⁹. Wulf Kansteiner, “*Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*”, *History and Theory*, 41, May 2002, σελ. 187-8.

⁴⁰. Martin Evans, “*Memories, Monuments, Histories :The Re-thinking of the Second World War since 1989*”, στο : *National Identities*, Vol.8, No4, December 2006 σελ. 317-348

⁴¹. Πολυμέρης Βόγλης, “*Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις*”, στο: *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, 2008 ο.π. σελ. 62

Μνημονικές ομάδες, καλλιτέχνες, μέσα μαζικής ενημέρωσης κατασκευάζουν νέους μύθους για το παρελθόν και επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο το έθνος βλέπει ένα κομμάτι της ιστορίας του, η κοινωνία γίνεται πλέον από καταναλωτής, δημιουργός του ιστορικού αφηγήματος, ενώ στις στήλες των εφημερίδων διεξάγονται δημόσιες αντιπαραθέσεις για ιστορικά θέματα που αφορούν ακριβώς και κυρίως τη δεκαετία του '40⁴². Η διερεύνηση, αναψηλάφηση και διαχείριση του τραυματικού ιστορικού παρελθόντος και των τραυματικών βιωμάτων συγκεκριμένων τόπων και ομάδων, μέσω της αναγνώρισης των δεινών που υπέστησαν και τον καταλογισμό ευθυνών στους θύτες, έχει κεντρικό ρόλο στη σύγχρονη ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία⁴³. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον να μελετηθούν οι τρόποι και οι διαδικασίες μέσω των οποίων οι μνήμες της περιόδου του πολέμου, της κατοχής και της Αντίστασης μορφοποιούνται, και εξελίσσονται. Μολονότι για τους αυτόπτες μάρτυρες η εμπειρία είναι άμεση και οι σχετικές μνήμες είναι τραυματικές, με κυρίαρχα τα συναισθήματα του φόβου, της στέρησης και της δυστυχίας, για τις νεότερες γενιές η συλλογική μνήμη για την περίοδο αυτή ταυτίζεται με συναισθήματα θαυμασμού και υπερηφάνειας⁴⁴. Η διαφοροποίηση αυτή στο χρόνο και η μετεξέλιξη της μνήμης και του χαρακτήρα της είναι κάτι που συνέβη και σχετικά με το γεγονός της σφαγής των Καλαβρύτων. Οι τρόποι που συντελέστηκε και οι μορφές που πήρε αυτή η μετεξέλιξη θα είναι αντικείμενο της παρούσας εργασίας, όπως και η αλληλεπίδραση της με τη μνημόνευση του απώτερου ιστορικού παρελθόντος του 1821.

Η μνήμη αντισταθμίζει ως ένα βαθμό την απώλεια εμπειρίας για τα γεγονότα αυτά που η ιστορία τα έχει μετατρέψει σε παρελθόν, είτε αυτό αφορά περιόδους και γεγονότα η μνήμη των οποίων με την πάροδο του χρόνου είναι σε μεγάλο βαθμό αποκρυσταλλωμένη όπως το 1821, είτε γεγονότα που η διαπραγμάτευση και διαμόρφωση της μνημόνευσης τους είναι μία διαδικασία σε εξέλιξη όπως το γεγονός της σφαγής του 1943. Η μνήμη και οι τρόποι που αυτή εκδηλώνεται, κυρίως μας επιτρέπει να συλλάβουμε όχι τόσο την ακριβή ιστορική αλήθεια για το πώς έγιναν τα πράγματα, αλλά το πώς οι άνθρωποι τα αντιλαμβάνονται, τα βιώνουν και τα νιώθουν,

⁴². Έλλη Λεμονίδου, *“Δημόσια Ιστορία. Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα”* στο: Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλίδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα.. Χρήσεις και Καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σελ.87-98

⁴³. Γ. Κόκκινος, *“Η Δυναμική της Μνήμης και της Λήθης στη Δημόσια Σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία”* στο: Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Βλ. Αγτζίδης: *Το Τραύμα και οι Πολιτικές της Μνήμης: Ενδεικτικές Όψεις των Συμβολικών Πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2010, σελ. 15 – 16

⁴⁴. Άννα Μαντόγλου (2012), ο.π., σελ. 179-182

με ποια νοήματα τα επενδύουν και ποιές σημασίες τους αποδίδουν. Παράλληλα με την ακρίβεια της ιστορικής γραφής υπάρχει η εικονοποιία, η μυθοποιία, η τοπική και εθνική ιδεολογία και η πραγματικότητα τους⁴⁵. Υπό το πρίσμα αυτό μπορούν να μελετηθούν γενικότερες ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις όσον αφορά τις δύο περιόδους και την αντιμετώπιση τους από την εθνική- επίσημη και τοπική μνήμη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των διεργασιών που συνδέουν τις δύο περιόδους και τη μνημόνευση τους είναι ο τρόπος που αντιμετωπίζονται οι νεκροί τους από την επίσημο λόγο. Η θυσία για την πατρίδα νοηματοδοτεί τον θάνατό τους και οι νεκροί αντιμετωπίζονται και τιμώνται ως ήρωες. Όπως έχει επισημανθεί σε ό,τι αφορά στην Ελληνική Επανάσταση⁴⁶, πρόκειται μάλλον στην αρχή για μαρτυρολόγιο και στη συνέχεια για πάνθεον. Ανάλογη διαδικασία παρατηρείται όπως θα δούμε και για τους νεκρούς της περιόδου της Κατοχής μέσα όμως από διαφορετικούς μετασχηματισμούς και νοηματοδοτήσεις.

Αυτοί οι μετασχηματισμοί και οι μεταλλάξεις όσον αφορά τη μνήμη των δύο περιόδων και οι τρόποι με τους οποίους αποτυπώνονται στη δημόσια ιστορία θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία, όπως αυτοί εκφράζονται μέσω της τοπικής και εθνικής αφήγησης για τα Καλάβρυτα στην εξέλιξη του χρόνου. Θα διερευνηθεί ο τρόπος που τέμνεται και αλληλεπιδρά η τοπική ιστορία και αφήγηση με την εθνική στο βαθμό που η ερμηνεία της τοπικής ιστορίας και η τοπική αυτοαντίληψη καθορίζεται από τα εθνικά, ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα και προτεραιότητες αλλά και το πως η επίσημη, θεσμική ιστορία και αφήγηση χρησιμοποιεί και επικαλείται την τοπική, αντλώντας επιχειρήματα, συμβολισμούς και νομιμοποίηση για τα εκάστοτε ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά προτάγματα της. Πιο συγκεκριμένα μέσω των τελετών, των μνημείων, αναφορών των σχολικών βιβλίων και εφημερίδων, ψηφισμάτων και δημοσίων συζητήσεων θα επιχειρηθεί να απαντηθούν ερωτήματα όπως το πως διαμορφώνεται η μνήμη για το κάθε γεγονός σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, πως αυτές εξελίσσονται και τροποποιούνται στην πάροδο του χρόνου, ποιές είναι οι συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ της τοπικής μνήμης και της επίσημης, ποιά είναι τα στοιχεία που τονίζονται και που δίνεται προτεραιότητα από την τοπική και εθνική αφήγηση ανάλογα με την εποχή και τη συγκυρία, ποιές αντιστοιχίες υπάρχουν με ανάλογες μνήμες και γεγονότα στην Ελλάδα και το εξωτερικό, πως η μνήμη των δύο περιόδων

⁴⁵. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Πόλις, Αθήνα, 2007, σελ.156 – 158

⁴⁶. Χριστίνα Κουλούρη (2012), ο.π., σελ. 202

εργαλειοποιείται από το επίσημο κράτος και την τοπική κοινωνία ανάλογα με τις ανά καιρούς επιδιώξεις τους και το πως σταδιακά οι μνήμες αυτές αποκρυσταλλώνονται και παγιώνονται δημιουργώντας ένα ενιαίο αφήγημα.

Κεφάλαιο 1 : Η «Ηρωική» Περίοδος

1. Το εθνικό αφήγημα, και οι εορτασμοί για τη μνήμη του 1821

Η ελληνική Επανάσταση και ο εορτασμός της από τη στιγμή της καθιέρωσης του, ήταν αντικείμενα διαφορετικών ερμηνειών και πεδία διεκδικήσεων⁴⁷. Ταυτόχρονα όμως τις ακολουθούσαν και συναινέσεις. Μία από αυτές ήταν οι έννοιες με τις οποίες συνδέονταν, έννοιες όπως η δόξα, η τιμή, το χρέος, η κληρονομιά, η ταυτότητα, ο ηρωισμός. Η λατρεία των ηρώων είναι παγκόσμια και προηγείται της εμφάνισης του νεωτερικού έθνους. Ωστόσο, με τη Γαλλική Επανάσταση και το σχηματισμό των εθνικών κρατών στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η λατρεία των εθνικών ηρώων, ηγετών, καλλιτεχνών ή επιστημόνων που αναγορεύονται σε σύμβολα του έθνους αποκτά νέες διαστάσεις. Σε αυτό το εγχείρημα μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια διπλή κίνηση: αφενός, τη μετατροπή των επιφανών ανδρών σε προγονικές μορφές (ιδρυτές πατέρες)· αφετέρου, τη διαρκή υπόμνηση της κληρονομιάς τους, η οποία παρουσιάζεται συνήθως ως καθήκον του λαού να τους μιμείται. Και στις δύο περιπτώσεις, το Πάνθεον έχει έναν έμμεσα παιδαγωγικό χαρακτήρα: το εθνικό κράτος επιχειρεί μέσα από την ανάδειξη των ηρώων να διαπαιδαγωγήσει τους πολίτες και να τους εμπνεύσει τις αρετές τις οποίες συμβολικά ενσαρκώνουν⁴⁸.

Οι εθνικές επέτειοι και η θεσμοθέτηση τους, αναφερόμενες σε γεγονότα – τομές στην εθνική βιογραφία, κωδικοποιούν και διαμορφώνουν την εθνική ταυτότητα μέσω της γλώσσας των συμβόλων και θεατρικών αναπαραστάσεων. Η ίδια η επιλογή της ημερομηνίας της επετείου και του γεγονότος στο οποίο παραπέμπει, αποτελεί κατεξοχήν σύμβολο το οποίο υπογραμμίζει συγκεκριμένες αξίες και στοιχεία της

⁴⁷. Χριστίνα Κουλούρη, (2012), σελ.182

⁴⁸. Tollebeek J., Verschaffel T., “Group portraits with national heroes: The Pantheon as an historical genre in nineteenth-century Belgium”, *National Identities*, 6 (2), 2004, σελ. 91-106.

εθνικής ταυτότητας⁴⁹. Σε επίπεδο συμβολισμών καθοριστική όσον αφορά τα παραπάνω είναι η καθιέρωση της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου και η ταύτιση της με την ύψωση την ημερομηνία αυτή του Λαβάρου στην Αγία Λαύρα από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό. Η επέτειος της 25ης Μαρτίου συμπυκνώνει τη διφορούμενη ή πολλαπλή σημειολογία των εθνικών επετείων. Οι εθνικές επέτειοι είναι συχνότατα κοσμικά παλίμψηστα τα οποία έχουν εγγραφεί πάνω σε προϋπάρχοντες εποχικούς θρησκευτικούς εορτασμούς, αποτελώντας τα σημεία τομής μεταξύ της θρησκείας και των συμβόλων της με τα κοσμικά αντίστοιχα της. Η Ελληνική επέτειος της 25ης Μαρτίου είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας⁵⁰. Το Β.Δ. του Όθωνα του 1838 με το οποίο καθιερώνεται η 25η Μαρτίου ως εθνική εορτή δεν κατονομάζει τον τόπο έναρξης του Αγώνα, μόνο το χρόνο. Η 25η Μαρτίου όμως παραπέμπει κατευθείαν στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην Πελοπόννησο. Ήδη από τα χρόνια κιόλας της Επανάστασης υπέβλεπε η διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων Ελλήνων, μια εμφύλια διαμάχη με ποικίλες προεκτάσεις που επηρέαζε σοβαρά την πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου, κυρίως μετά την ίδρυση της μικρής ανεξάρτητης Ελλάδας. Η υπόθεση έκλινε προς το μέρος των αυτοχθονιστών. Γι' αυτούς η επιλογή ημερομηνίας δεν ήταν δύσκολη⁵¹.

Μία άλλη συναίνεση που ήταν κοινή τόσο για το επίσημο καινούριο κράτος όσο και για την τοπική κοινωνία και τους εκπροσώπους της, ήταν η σύνδεση των Καλαβρύτων και της Αγίας Λαύρας με την επανάσταση και την έναρξη της, σύνδεση που όπως φαίνεται είχε ήδη παγιωθεί τις δεκαετίες μετά την επανάσταση. Αναπαραστάσεις⁵² της ορκωμοσίας των πολεμιστών συντέλεσαν στην εδραίωση και την ταύτιση αυτή, ενώ απεικονίσεις της τελετουργίας και της ευλογίας των όπλων από τον Γερμανό αναπαρήχθησαν μαζί και τοποθετήθηκαν σε δημόσια κτήρια και σχολεία, ως οπτικές αποδείξεις της αλήθειας του θρύλου⁵³. Ο θρύλος για την ύψωση

⁴⁹. Χριστίνα Κουλούρη (2012), ο.π., σελ. 183

⁵⁰. David McCrone, Gayle McPherson (ed.), *National Days: Constructing and Mobilising National Identity*, Palgrave Macmillan, London, 2009 σελ. 18

⁵¹. για τη διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα-Όψεις τον εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σ. 41-63 και γενικότερα το πρώτο κεφάλαιο Έλληνες και Ελλαδίτες σ.19-92

⁵². Οι γνωστοί πίνακες του Θ. Βρυζάκη τους οποίους φιλοτέχνησε το 1851 και το 1865 και εκτίθενται στο Μουσείο Μπενάκη και στην Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών αντίστοιχα. Στις συνθέσεις αυτές, που μυθοποιούν την έκρηξη της επανάστασης, ο Π. Πατρών Γερμανός παριστάνεται να ευλογεί τη σημαία της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα, μπροστά στην Ωραία Πύλη του μικρού ναού της Θεοτόκου, εν μέσω αγωνιστών.

⁵³. Ioannis Grigoriadis (2012), ο.π. σελ. 33.

του λαβάρου της Επανάστασης από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στην Αγία Λαύρα στις 25 Μαρτίου του 1821 καθιερώθηκε στο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα, με τη συνδρομή ποικίλων παραγόντων. Την ιδέα να καθιερωθεί η 25η Μαρτίου ως εθνική εορτή είχε προτείνει ο Π Σούτσος από το 1834, με υπόμνημα του το οποίο είχε κατατεθεί από τον Ι. Κωλέττη ως πρόταση για σχέδιο νόμου στον Όθωνα. Σε αυτό ο Σούτσος γράφει ότι ο Π.Π. Γερμανός μαζί με τους προεστούς των Καλαβρύτων και του Αιγίου κήρυξαν την επανάσταση στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας στις 17 Μαρτίου, κι επίσης θα αναφέρει και ότι η 25η Μαρτίου προφητεύονταν από τους καλόγερους του Μεγάλου Σπηλαίου ως η μέρα της αναγέννησης της Ελλάδας και ως τέτοια την φοβούνταν οι Οθωμανοί της Πελοποννήσου και έπαιρναν μέτρα ασφαλείας⁵⁴. Σε μετάλλιο που κόπηκε το 1836 με την ευκαιρία του γάμου του βασιλιά Όθωνα και της Αμαλίας εικονίζεται η θρυλική σκηνή, με τον Γερμανό να κρατά σημαία και σταυρό και δύο αγωνιστές σε κίνηση ορκωμοσίας ή χαιρετισμού. Το μετάλλιο φέρει την επιγραφή: "ΘΕΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΥΨΩΣΩ ΑΥΤΟΝ - ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ 25 ΜΑΡΤ. 1821"⁵⁵.

Ήδη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο θρύλος της Αγίας Λαύρας έχει εδραιωθεί στην κοινή συνείδηση και η Αγία Λαύρα γίνεται σύμβολο στο οποίο ενσωματώνονται όλα τα στοιχεία της επίσημης ιδεολογίας: θρησκεία, μεγάλη ιδέα, εθνική ενότητα κλπ. Ανακηρύσσεται "τόπος αναγεννήσεως", "σέμνημα της θρησκείας και της ελευθερίας", "Ιερά Πνύξ της αναστάσεως του Έθνους", κι ακόμα "Ιερός Λόφος που μέλλει να εφελκύση εις θαυμασμόν όλους τους λαούς της Ανατολής". Η 'μεγαλομάρτυς Λαύρα' δίνει το σύνθημα της "γενικής αποκαταστάσεως του όλου ελληνικού Έθνους..μέχρι των άκρων της αρχαίας Ελλάδας..⁵⁶. Αυτό αποτυπώνεται και μέσω της μελέτης του ειδικού ρόλου που κλήθηκε να διαδραματίσει η ιστορική επιστήμη στη διαδικασία οικοδόμησης του Έθνους-κράτους. Μέσα από αυτή την οπτική, το 1834 μπορεί να θεωρηθεί ως χρονική αφετηρία της διδασκαλίας της ιστορίας στην Ελλάδα, για τον πρόσθετο λόγο ότι το εκπαιδευτικό σύστημα που νομοθετείται κατά την οθωνική περίοδο παραμένει αναλλοίωτο για δεκαετίες στα βασικά θεσμικά του χαρακτηριστικά. Η ελληνική Επανάσταση θεωρείται ως η

⁵⁴. Χριστίνα Κουλούρη (2012), ο.π. , σελ.198

⁵⁵. Η άλλη όψη του μεταλλίου εικονίζει τον Π.Π. Γερμανό σε προφίλ χωρίς κάλυμμα κεφαλής. Το μετάλλιο είναι το ένα από σειρά δώδεκα αναμνηστικών μεταλλίων προς τιμήν διαφόρων προσωπικοτήτων και συμβάντων της Επανάστασης καθώς και των βασιλέων. Μετάλλιο του Παλαιών Πατρών Γερμανού, Μόνιμη Έκθεση Νομισματικού Μουσείου

⁵⁶. Κ. Θεοδώρου, (Λάμπας) "Ή στην Αγία Λαύρα πρώτα, ή το Λάβαρο της Αγίας Λαύρας", *Η Αυγή*, 25/03/1979

κατεξοχήν απόδειξη της ελληνικότητας, εφόσον μ' αυτήν οι νεότεροι Έλληνες αναδείχθηκαν σε γνήσιους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων και η αξία της διδασκαλίας της Τουρκοκρατίας και της ελληνικής Επανάστασης για την “επίρρωσιν εθνικού φρονήματος” είναι σημαντική⁵⁷. Στην ιστορία του Παπαρρηγόπουλου, στην οποία στην ουσία η νεότερη ελληνική ιστορία συμπυκνώνεται στο γεγονός της ελληνικής Επανάστασης, και στις διάφορες επανεκδόσεις της γίνεται αναφορά στις εχθροπραξίες στην περιοχή των Καλαβρύτων σαν τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα στον κυρίως ελληνικό χώρο, αν και δεν αναφέρεται πουθενά Αγία Λαύρα, το Λάβαρο και η 25η Μαρτίου. Αναπαράγεται όμως ο πίνακας του Βρυζάκη με την αόριστη αναφορά ότι κατόπιν δισταγμών ο ΠΠΓ ευλόγησε τις σημαίες των αγωνιστών⁵⁸. Έχει ενδιαφέρον ότι η Αγία Λαύρα και η ύψωση του Λαβάρου σε αυτήν από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό την 25η Μαρτίου δεν είναι κοινός τόπος σε όλα τα σχολικά ιστορικά εγχειρίδια μέχρι τα τέλη του αιώνα. Σε όλα όμως ανεξαιρέτως από αυτά- από όσα μπόρεσαν τουλάχιστον να εντοπιστούν- υπογραμμίζεται ο ρόλος των Καλαβρύτων, των οπλαρχηγών και των προκρίτων τους και των γεγονότων που έλαβαν χώρα στην περιοχή, σαν οι πρώτες επαναστατικές πράξεις του αγώνα που πυροδότησαν την Επανάσταση⁵⁹.

Σταθμό για την παγίωση των συμβολισμών των σχετικών με την επανάσταση και την έναρξή της, ο οποίος και τους κατέστησε άξονα αναφοράς της συλλογικής συνείδησης, αποτέλεσαν οι εορτασμοί για τα πενήντα χρόνια του 1821. Ο εορτασμός της εθνικής επετείου υπήρξε το επιστέγασμα μιας επινοητικής διαδικασίας στην οποία συμπεριλαμβάνονται και άλλες δημόσιες τελετές, όπως οι εορτασμοί της

⁵⁷. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914). Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988, σελ.53

⁵⁸. Ιστορία του ελληνικού έθνους υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου, προσθήκες,σημειώσεις και βελτιώσεις υπό Παύλου Καρολίδου, Τόμος ΣΤ', Μέρος Α': Από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι της τελευταίας περιόδου του αγώνος.

⁵⁹. Η ύψωση του λαβάρου από τον Γερμανό στη Αγία Λαύρα σαν περιστατικό που σηματοδότησε την έναρξη της επανάστασης στον κυρίως ελληνικό χώρο αναφέρεται στα εγχειρίδια του Γεωργ. Ουηβέρου (1860), Δ. Πανταζή (1869), Δ.Η. Κυριακόπουλου (1879), Α. Αντωνιάδου (1879), Α.Α. Σακελλάριου (1880). Η ύψωση του λαβάρου θα συνδυαστεί με την 25η Μαρτίου και τον Ευαγγελισμό στο εγχειρίδιο του Σωκράτη Τσιβανόπουλου (1885) (...πρώτος ο ΠΠΓ ύψωσε το λάβαρο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, τη σημαία της Επαναστάσεως, στην Αγία Λαύρα Καλαβρύτων, σελ. 178 – 179). Αντίθετα στα εγχειρίδια των Γ. Πύτσιου και Γ.Α. Βακαλόπουλου (1875), Γ. Τσαγρή (1888) (1899), Επ. Φραγκίστα (1892) όπως και σε άλλα ανώνυμα (“Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος μετά εικόνων, δια την Έλ Τάξιν των κοινών Δημοτικών Σχολείων και Παρθενωγείων της στοιχειώδους εκπαδεύσεως, δημοσυντηρήτων και ιδιωτικών” 1896), δεν γίνεται καμία αναφορά ούτε στην Αγία Λαύρα, ούτε στον Παλαιών Πατρών Γερμανό και την ύψωση του λαβάρου. Γίνονται όμως εκτενείς αναφορές στον πρωταγωνιστικό ρόλο των οπλαρχηγών και προυχόντων των Καλαβρύτων, στην πολιορκία και κατάληψη του φρουρίου και τα υπόλοιπα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή, σαν τα πρώτα της επανάστασης και αυτά που προκάλεσαν τον τρόπο στους Τούρκους και πυροδότησαν τον ξεσηκωμό.

ονομαστικής εορτής των βασιλέων και η μνημόνευση μεμονωμένων αλλά ενδόξων συμβάντων της Επανάστασης σε τοπικό επίπεδο. Οι εορτασμοί συνδυάστηκαν και με μια διαδικασία προβολής του ρόλου της εκκλησίας, στο μέτρο που επιλέχθηκε να συνδυαστεί με τη μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ από την Οδησσό στην Αθήνα⁶⁰. Οι συμβολισμοί που συνοδεύουν τον εθνομάρτυρα Πατριάρχη είναι πολλοί και απαντούν σε πολιτικά αιτήματα της εποχής: εθνική ενότητα πέρα από πολιτικές διαμάχες και διχασμούς – στη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και μετά την Ανεξαρτησία –, σύμπτωση «ελληνισμού» και «ορθοδοξίας», αλυτρωτικά οράματα⁶¹. Στα πλαίσια αυτά ο Παλαιών Πατρών Γερμανός εμφανίζεται ως προμετωπίδα της Επανάστασης του '21, με τις σχετικές δημόσιες αναπαραστάσεις του να υψώνει το λάβαρο να γίνονται αποδεκτές με επιδοκιμασία, καθώς θεωρήθηκε ότι απέδιδαν δικαιοσύνη στην Εκκλησία και το ρόλο της⁶².

Τα επόμενα χρόνια τίποτα δεν θα αλλάξει όσον αφορά την εθνική αντίληψη και ρητορική σχετικά με το 1821. Η Επανάσταση του 1821 είναι ένας σταθμός, ένας πυλώνας στην πορεία του έθνους, η γενεσιουργός στιγμή του νέου ελληνισμού, ένα γεγονός που επικαλείται με κάθε αφορμή, που εμπνέει, παραδειγματίζει και συμβολίζει τις διαχρονικές αξίες του ελληνισμού. Η περιοχή των Καλαβρύτων και οι συμβολισμοί της συμπεκνώνουν τα στοιχεία αυτά στο χώρο και το χρόνο και έχουν ενσωματωθεί με απόλυτο σχεδόν τρόπο στον επίσημο δημόσιο λόγο. Το εθνικό και το τοπικό αφήγημα, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκονται έννοιες και αξίες όπως η δόξα, η τιμή, η ελευθερία, η θυσία και ο ηρωισμός, είναι ταυτισμένα. Το 1884 το λάβαρο μεταφέρεται με τιμές στην Αθήνα και εκτίθεται στην έκθεση κειμηλίων του Αγώνα. Στον πόλεμο του 1897 ο Σμολένσκη ζητά από την Αγία Λαύρα να του επιτρέψει τη μεταφορά του Λαβάρου στο μέτωπο “όπως δια της θέας του εμψύχωση τον στρατόν”, ενώ το 1913 το λάβαρο ακολουθεί την κηδεία του βασιλιά Γεωργίου. Το λάβαρο έχει πλέον περάσει στον κατάλογο των εθνικών κειμηλίων⁶³. Αυτό αποτυπώνεται και στα σχολικά εγχειρίδια των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα. Όπως και σε αυτά που προηγήθηκαν, η ταύτιση της έναρξης της Επανάστασης με την περιοχή των Καλαβρύτων είναι απόλυτη. Και αυτή καταγράφεται χωρίς να

⁶⁰. Μιχάλης Λυμπεράτος, “Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του ελληνικού εθνικισμού”, ΟΥΤΟΠΙΑ, τ. 95, Ιούλιος 2011, σελ. 63-72, Χάρης Εξερτζόγλου, “Πολιτικές Τελετουργίες στη Νεώτερη Ελλάδα. Η Μετακομιδή των Οστών του Γρηγορίου Ε' και η Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης. Μνήμων, τ. 23, 2001 σελ. 153-182.

⁶¹. Χριστίνα Κουλούρη, (2012), ο.π. σελ. 182

⁶². Χάρης Εξερτζόγλου, ο.π. σελ. 168

⁶³. Κ. Θεοδώρου, (Λάππας) “Στην Αγία Λαύρα πρώτα”, ο.π.

συνδυάζεται με την ύψωση του λαβάρου από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό και την Αγία Λαύρα. Σχεδόν σε κανένα από τα εγχειρίδια της εποχής δεν αναφέρεται η ημερομηνία της 25ης Μαρτίου σαν ημερομηνία υψώσεως του λαβάρου στην Αγία Λαύρα αλλά αυτό που τονίζεται είναι τα επαναστατικά γεγονότα της περιοχής των Καλαβρύτων που σηματοδότησαν την έναρξη του Αγώνα. Σε πολλά από αυτά μάλιστα ο Π.Π.Γ. ,η 25η Μαρτίου, το λάβαρο και η Λαύρα απουσιάζουν εντελώς⁶⁴.

Οι αρχές του νέου αιώνα και οι εξελίξεις τους δεν θα αλλάξουν ουσιαστικά σε κάτι την παγιωμένη αυτή εικόνα παρόλο που τα γεγονότα του 1918 – 1921 και κυρίως οι εξελίξεις στο Μικρασιατικό μέτωπο θα στιγματίσουν την εθνική πορεία και ο σχετικός δημόσιος λόγος θα επηρεαστεί από αυτά. Το 1821 και οι συμβολισμοί του θα επανανοηματοδοτηθούν και θα επικαλεστούν σαν πηγή εθνικής έμπνευσης, παραδειγματισμού και κουράγιου μπροστά στις προκλήσεις της εποχής. Η Αγία Λαύρα και το λάβαρο θα διαδραματίσουν και σε αυτά τα πλαίσια καίριο ρόλο⁶⁵. Η συμπλήρωση ενός αιώνα από την Επανάσταση του '21 θα αποκτήσει σε αυτή τη συγκυρία συγκεκριμένο χαρακτήρα. Οι συζητήσεις για τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης είχαν αρχίσει ήδη από τις αρχές του αιώνα. Η συνεχιζόμενη όμως Μικρασιατική εκστρατεία εμπόδισε την προετοιμασία και την πραγματοποίηση όλων των εορταστικών εκδηλώσεων και ο εορτασμός αναβλήθηκε για το 1930, όταν θα συμπληρώνονταν εκατό χρόνια από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Το ελληνικό κράτος μετά τον Ά Παγκόσμιο πόλεμο

⁶⁴. Ο ρόλος των προκρίτων και οπλαρχηγών της περιοχής και τα επαναστατικά γεγονότα και η πολιορκία των Καλαβρύτων σαν οι πρώτες πράξεις της Επανάστασης που σκόρπισαν ενθουσιασμό, ενέπνευσαν τους Έλληνες και πυροδότησαν τις εξελίξεις αναφέρονται στα εγχειρίδια: Α. Ιωαννίδου (1901), (1912), “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους μετά των σημαντικότερων γεγονότων της άλλης Ιστορίας, δια τους μαθητάς της Τ Τάξεως των Ελληνικών σχολείων” (1902), “Ελληνική Ιστορία δια την Γ και Δ τάξιν των τε μονοδιδασκάλων και διδιδασκάλων εν Κύπρω σχολείων” (1903), Ν. Βραχνός (1910), Α. Μακρυναίος (1916), Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, (1925), Α. Χωραφάς (1927), Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, (1928), (1939), Ν. Γκινόπουλος (1929) , Δ. Παπαϊωάννου, Μ. Μώρου , (1932), Π. Παναγόπουλου (1933). Η ταυτόχρονη έναρξη της Επανάστασης σε Καλάβρυτα και Καλαμάτα περιγράφεται στο εγχειρίδιο του Α. Σταματελάτου (1926), ενώ σε αυτό του Αδ. Αδαμάντιου (1926) αναφέρεται ότι η επίσημη έναρξη Επανάστασης έγινε στην Πάτρα από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό και τον Α. Ζαΐμη την 25η Μαρτίου, ενώ είχε προηγηθεί η ύψωση του λαβάρου (αόριστα). Το μοναδικό εγχειρίδιο από αυτά που μπορέσαμε να εντοπίσουμε, που δεν θα κάνει καμία αναφορά στα Καλάβρυτα και τη Λαύρα αλλά θα αναφέρει την κατάληψη της Καλαμάτας σαν το πρώτο επαναστατικό γεγονός ήταν “Η Νέα Ελληνική Ιστορία, εγκεκριμένη για μία πενταετία ΄ΣΤ Δημοτικού” του Α. Λαζάρου, (1935)

⁶⁵. έτσι εν μέσω της Μικρασιατικής εκστρατείας, απομενήθη ο πολεμικός σταυρός ΄Β Τάξεως στο Λάβαρο της Αγίας Λαύρας , “διότι κατά την Ιεράν υπέρ της Ελευθερίας ημών Επανάστασιν του 1821, υπήρξεν το πρώτον Ιερόν Σύμβολον της Ελληνικής Δόξης, του Ελληνικού Ηρωισμού, όπερ συγκέντρωσεν υπό τας ιεράς πτυχάς του την φυλήν ολόκληρον και ενέπνευσε την Ιεράν ορμήν των πρώτων μαχητών μας, οίτινες, συμπτκνωθέντες εξ ολοκλήρου του Ελληνισμού, απέδωκαν την ελευθερίαν, εις την μικράν γωνίαν της Πατρίδος εξ ης εγεννήθη η σήμερον θαυματοζομένη και μεγαλουργούσα μείζων Ελλάς..” Γενικόν Στρατηγείον – Επιτελείον Γραφείον 1 ,20 Σεπτεμβρίου 1920, ο Αρχηγός του Στρατού, πηγή : Επετηρίς των Καλαβρύτων, 1971 σελ. 45

εξακολουθούσε να ζει σε συνθήκες πολέμου, καθώς νέοι εθνικοί κίνδυνοι, νέες απειλές, πραγματικές ή φανταστικές, έπρεπε να βρουν την αντιμετώπιση τους⁶⁶. Στα πλαίσια αυτά το 1921 η Ελλάδα γιόρτασε ένα '21 απόλυτα εργαλειοποιημένο και ταυτισμένο με την εθνική υπόθεση, πλούσιο σε νοήματα και συμβολισμούς για το παρελθόν το παρόν και το μέλλον⁶⁷. Η άντληση παραδειγμάτων από το παρελθόν χαρακτηρίζει και αυτή την ιστορική φάση και η συμπλήρωση 100 χρόνων από το 1821 δεν θα μπορούσε να είναι καλύτερη αφορμή. Η επίκληση του ηρωισμού και του λαμπρού παραδείγματος των προγόνων των οποίων η δράση εμπνέει και παραδειγματίζει, χαρακτηρίζει τις σχετικές δημόσιες αναφορές. Το 1821 δεν ήταν μόνο η γιορτή που αποδείκνυε περίτρανα τη μοιραία σύνδεση του χριστιανισμού με το ελληνικό έθνος, αλλά ένας σταθμός, ένας ενδιαμέσος πυλώνας στην ιστορική πορεία του εθνικού χρόνου με αφετηρία το 1453. Το 1821 επιστρατευόταν μαζί με τους βαλκανικούς πολέμους, προκειμένου να αποδείξει ότι η Ελλάδα μπορούσε να τα καταφέρει ακόμη και την ύστατη στιγμή. Το 1821 εγκλώβιζε κάθε σκέψη για διαπραγμάτευση ή υποχώρηση. Ήταν προδοσία και άρνηση του παραδείγματος των ηρώων που έδωσαν τις ζωές τους για να είναι ελεύθεροι οι απόγονοί τους. Το λάβαρο της Αγίας Λαύρας έστεκε μεσίστιο για να παρακολουθεί την μέχρι εσχάτων αντίσταση και να δεσμεύει την λήψη των αποφάσεων που αφορούσαν τις επιχειρήσεις και τις διαπραγματεύσεις. Οι Έλληνες στρατιώτες που πολεμούσαν στο μικρασιατικό μέτωπο ήταν τα τέκνα των ηρώων του 1821 που μάχονταν τον ίδιο εχθρό, για τους ίδιους σκοπούς εκτελώντας τις εντολές τους. Το Εσκή Σεχίρ και το Αφιόν Καραχισάρ ήταν η συνέχεια της Αγίας Λαύρας⁶⁸.

Σε όλες σχεδόν τις εφημερίδες της εποχής, συνδέεται το ένδοξο 1821 με τις κρίσιμες στιγμές του παρόντος σαν πηγή έμπνευσης και άντλησης πίστης και παραδειγματισμού. Ο βασιλιάς εμφανίζεται να ακολουθεί τα βήματα των ηρώων του '21 και να οδηγεί το έθνος σε νέες στιγμές δόξας⁶⁹. Τα Καλάβρυτα, η Αγία Λαύρα και ο Π.Π. Γερμανός είναι τα σύμβολα της νίκης και της ελευθερίας και η επίκληση τους είναι κυρίαρχη και σε γλαφυρούς τόνους:

“Τι ήτο η Ελλάς όταν ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ύψωσε το Λάβαρον της

⁶⁶. Κώστας Κωστής, *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας. Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους. 18ος – 20ος Αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013. σελ 592

⁶⁷. Μαρία Ρεπούση, *“Το Νέο Εικοσιένα. Η Ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις Δημόσιες Επετειακές Αφηγήσεις της Πρώτης Εκατονταετηρίδας της”*, στο: *“Αθέατες Όψεις της Ιστορίας”*, (2012) ο.π. σελ. 163 – 165

⁶⁸. Μαρία Ρεπούση, ο.π., σελ. 167-168

⁶⁹. π.χ. *Πατρίς*, 25/03/1921, *Εσπερινή* 23/03/1921, *Σκριπ*, 25/03/1921

Εθνικής Ανεξαρτησίας την ημέρα του Ευαγγελισμού εις τα ηρωικά Καλάβρυτα;...μία απλή γεωγραφική έννοια, μία ανάμνησις περασμένων μεγαλείων ...από της 25ης Μαρτίου 1821 μέχρι της 25ης Μαρτίου 1921, η Ελλάς διέγραψεν φωτεινήν τροχίαν, η οποία ήρχισεν από τα Καλάβρυτα δια να φθάση και προς της Κωνσταντινουπόλεως, εις την Σμύρνην, εις την Προύσαν και εις το Αφίον Καραχισσάρ... το Λάβαρον της Αγίας Λαύρας ραπίζεται από πνοάς ελευθερίας που φθάνουν από τον Εύξεινον, από την Κωνσταντινούπολιν, από το κέντρο της Μικρασιατικής Ελλάδος και η σημερινή γενεά τελούσα ευλαβώς το μνημόσυνον της γενεάς του '21, προσκομίζει εις τους τάφους εκείνων που εχάρισαν εις το Έθνος την Ελευθερίαν, τας νωπάς δάφνας των νέων νικών, εις μαρτυρίαν ότι το Παρόν εφάνη αντάξιον του Παρελθόντος και εγγυάται περί του Μέλλοντος... ”⁷⁰.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι δεδομένες και συνεχείς οι αναφορές σε ομιλίες, αφιερώματα, ποιήματα και εφημερίδες στην Αγία Λαύρα, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, το Λάβαρο και τα βουνά των Καλαβρύτων (όπου “εβρόντηξαν τα πρώτα καρυοφύλλα εξαγγέλλοντα το κήρυγμα της αναστάσεως του Γένους...”⁷¹), σαν φωτεινοί σηματοδότες, οδηγοί και σύμβολα της ανάστασης του Γένους, πηγές της ελευθερίας του, που εμπνέουν και οδηγούν σε νέες στιγμές δόξας⁷², οι οποίες και θα συνοδευτούν από αφιερώματα και δημοσίευση αρχείων και ντοκουμέντων από τον αγώνα. Χαρακτηριστικό της καθολικότητας των σχετικών αναφορών και του γεγονότος ότι το επίσημο εθνικό αφήγημα, στο επίκεντρο του οποίου ήταν τα Καλάβρυτα, η Αγία Λαύρα και ο Γερμανός, ήταν παγιωμένο και καθολικά αποδεκτό, είναι ότι κυριαρχούν και υμνούνται και στις πανηγυρικές εκδόσεις του τοπικού τύπου της Καλαμάτας για την 25η Μαρτίου και την Εκατονταετηρίδα⁷³.

Την ίδια περίοδο και με αφορμή την εκατονταετηρίδα θα εκδοθεί εγκύκλιος (332/10/03/1921) της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδας για συλλογή εράνου σε όλες τις ενορίες της χώρας προκειμένου να συγκεντρωθεί ποσό για την ανέγερση μνημείου στην Αγία Λαύρα. Την εγκύκλιο αναδημοσιεύει και επικαλείται ο Μητροπολίτης Καλαβρύτων καλώντας σε πιστή εφαρμογή της ώστε το Ηρώον της Αγίας Λαύρας να

⁷⁰. Έθνος 25/03/1921

⁷¹. Εμπρός, 25/03/1921

⁷². βλ. *Η Καθημερινή* 25/03/1921, *Εμπρός*, 25/03/1921, *Σκριπ*, 23/03/1921, *Νεολογος Πατρών*, 25/03/1921, *Εστία* 23/05/1921, (όπου και θα γίνει επίκληση στη συγκίνηση που προκαλούν οι συμβολισμοί του '21 όπως η Λαύρα, ο Π.Π.Γ. και το λάβαρο, αναφέροντας ότι στην επιστήμη και το δημόσιο λόγο λείπει το εθνικό συναίσθημα και περισσεύει ο “κοσμοπολιτισμός” και οι διάφορες “ιδεολογίες” (σοσιαλισμός).

⁷³. *Η Σημαία των Καλαμών*, 25/03/1921

είναι “ *αντάξιον μνημείον εις τον Ιερόν εκείνον χώρον, εν ώ το σάλπισμα της ελευθερίας το πρώτον ηκούσθη...*”⁷⁴. Στη δε επιγραφή στο υπό διαμόρφωση Πεδίον του Άρεως που επιλέχτηκε για τους εορτασμούς του 1821 δεν γινόταν καμία μνεία σε γεγονός ή χρονολογία που να λειτουργούσε αντιπαραθετικά στην Αγία Λαύρα και στο γεγονός ότι στην κυρίαρχη εθνική αφήγηση η έναρξη της επανάστασης ήταν απόλυτα και τελεσίδικα ταυτισμένη με την Αγία Λαύρα και τον Παλαιών Πατρών Γερμανό⁷⁵, ενώ τον επίσημο πανηγυρικό λόγο στις εκδηλώσεις στην Αθήνα θα εκφωνήσει το μέλος της επιτροπής της εκατονταετηρίδας, πληρεξούσιος της Εθνοσυνέλευσης και απόγονος Καλαβρυτινών αγωνιστών Φωτήλας⁷⁶.

Η πληγές των επόμενων χρόνων και η Μικρασιατική καταστροφή θα ρίξουν τους σχετικούς τόνους αλλά και πάλι το έθνος θα στραφεί στο ένδοξο '21 και την Αγία Λαύρα για να αντλήσει δύναμη και κουράγιο. Την άνοιξη του 1923 οι αρχηγοί του κινήματος του Σεπτεμβρίου του '22, Πλαστήρας και Γονατάς θα επισκεφτούν τα Καλάβρυτα για “προσκύνημα” στην Αγία Λαύρα, “*αντλώντας δύναμη από το παρελθόν της Μονής και εκφράζοντας την πίστη ότι στο μέλλον η Πατρίδα θα ξαναδοξασθεί*”⁷⁷. Ο καθορισμός του 1930 ως έτους εορτασμού της εκατονταετηρίδας⁷⁸ ορίστηκε με προεδρικό διάταγμα του 1928 όταν και επανασυστάθηκε η σχετική Κεντρική Επιτροπή, με πρόεδρο τον επίσης Καλαβρυτινό, απόγονο της τοπικής οικογένειας προυχόντων Αλέξανδρο Ζαΐμη⁷⁹. Οι συνθήκες της εποχής ήταν πολύ διαφορετικές, έτσι το κλίμα των εορτασμών και η γενικότερη αντιμετώπιση του 1821 ήταν μάλλον αμήχανη. Οι έννοιες της “γενναιότητας”, του “ηρωισμού”, της “αυτοθυσίας” και η εξύμνηση των αρετών των Ελλήνων εξακολουθούν να επικρατούν, αλλά σε ένα νέο πλαίσιο και σαν μέρος ενός διαφορετικού προσανατολισμού, μιας και οι εθνικοί πόθοι έχουν διαφοροποιηθεί και

⁷⁴. Τηλέγραφος Πατρών 24/03/1921

⁷⁵. Μαρία Ρεπούση, ο.π., σελ. 168

⁷⁶. *Πατρίς*, 25/03/1921, *Σκριπ*, 25/03/1921

⁷⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Σεπτέμβριος 1985

⁷⁸. για την εξέλιξη και την πρακτική του εορτασμού των πάσης φύσης “εκατονταετηρίδων” στην Ευρώπη σαν προϊόν μιας διαδικασίας “εθνικοποίησης” του παρελθόντος, σαν δραματοποιημένες και ‘θεατρικές’ αναπαραστάσεις, οι οποίες λένε περισσότερα για το παρόν παρά για το παρελθόν και παρά τον ενοποιητικό τους χαρακτήρα συχνά συνοδεύονται και χαρακτηρίζονται από διχασμούς και διαιρέσεις, βλ.: Peter Burke, “*Co-memorations. Performing the past*”, στο: Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, (ed), “*Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe.*”, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010, σελ. 105 – 117, επίσης για τη θεατρικότητα και τις τελετές σαν εκτελεστικές πράξεις όπου μέσω παραστάσεων, δρώμενων, αγώνων, το ακροατήριό ενσωματώνει την ισχύουσα εθνική αφήγηση και ιδεολογία, βλ.: Gordana Uzelac, “*National Ceremonies: The Pursuit of Authenticity*”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 33, 2010 σελ. 1718-1736

⁷⁹. Θεοδώρα Μαρκάτου, “Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα 1830-1930”, *Μνήμων*, τ.17, 1995, σελ. 56

πλέον η χώρα ακολουθεί μια 'νέα εθνική οδό'⁸⁰. Στα σχετικά αφιερώματα των εφημερίδων πάντως τα Καλάβρυτα, η πρωτοπορία τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας, η οποία θα τονιστεί με εκτενείς και γλαφυρές περιγραφές της πρώτης εβδομάδας της επανάστασης, ο Π.Π. Γερμανός, η Αγία Λαύρα και οι τοπικοί οπλαρχηγοί είναι δεδομένα κυρίαρχα⁸¹. Η δε επιτροπή προς συλλογή εράνου για την ανέγερση μνημείου Ηρώων στην Αγία Λαύρα, εξακολουθούσε τις ενέργειες της υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, εν'όψει των εορτασμών εκατονταετηρίδας, στα πλαίσια των οποίων, και *“προς ενίσχυσιν της ευγενούς προσπάθειας της επιτροπής, η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, ο Υπουργός της Παιδείας, ο Υπουργός των Στρατιωτικών απηύθυναν θερμοτάτας εγκυκλίους προς τας Εκκλησίας της Ελλάδος, τα στρατιωτικά σώματα και τα σχολεία, ίνα κατά την 25η Μαρτίου διενεργηθή γενικός έρανος προς ταχυτέραν αποπεράτωσιν του έργου, όπερ θα ανεγερθή επί της Ιεράς κορυφής της Αγίας Λαύρας, ένθα εσαλπίσθη αρχαγγελικώς η ανάστασις του Γένους ημών..”*⁸².

Τα Καλάβρυτα και η Αγία Λαύρα θα είναι απαραίτητο συμπλήρωμα σε κάθε δημόσια αναφορά για το 1821 και την Επανάσταση, και θα μονοπωλήσουν τις σχετικές αναφορές με διάφορες αφορμές τα χρόνια του μεσοπολέμου, όπως η επίσκεψη του διαδόχου Παύλου για τις εκδηλώσεις στην Αγία Λαύρα τον Μάρτιο του 1936⁸³. Οι εκδηλώσεις θα είναι ‘λαμπρές’, παρόλη την αντιδιαστολή με το εθνικό πένθος για την επικείμενη κηδεία του Βενιζέλου, ενώ από την Αγία Λαύρα ο διάδοχος θα τονίσει ότι είναι “εθνικό χρέος” η ανάγκη αποπεράτωσης του “εθνικού προσκυνήματος” του Ηρώου, , η οποία καθυστέρησε λόγω των διαφόρων “εθνικών περιπετειών”⁸⁴. Όσον αφορά στο Ηρώο είχε όπως είδαμε αναχθεί σε ιερό σκοπό για την τοπική κοινωνία, τον οποίο συμεριζόταν και η πολιτεία. Τον Ιούλιο του 1932 κατετέθη ο θεμέλιος λίθος του Ηρώου από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομο, Πρόεδρο της Επιτροπής του Ηρώου. Τον επόμενο χρόνο από την επίσκεψη του διαδόχου, τον Ιούνιο 1937 εκδόθηκε ο Α.Ν. 693/37 με τον οποίο το Κράτος ‘αποτίοντας φόρο τιμής και ευγνωμοσύνης προς τους πρωτοπόρους και όλους τους θυσιασθέντες υπέρ της ελευθερίας’, αναλάμβανε τη δαπάνη του Ηρώου. Θα ακολουθήσουν διάφορες πρωτοβουλίες και πανελλήνιοι έρανοι από σχετικές

⁸⁰. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σελ. 160 -161

⁸¹. *Εστία* 18/03/1930, *Πατρίς* 25/03/1930, *Η Καθημερινή* 25/03/1930

⁸². *Πατρίς* 24/03/1930, *Καθημερινή* 24/03/1930

⁸³. *Η Καθημερινή* 25/03/1936, *Πατρίς* 25/03/1936, *Έθνος* 25/03/1936, *Νεολόγος Πατρών* 24/03/1936

⁸⁴. *Ελεύθερον Βήμα* 26/03/1936

επιτροπές, μεταξύ των οποίων και μία επιτροπή “εκ Κυριών” υπό την Προεδρεία της Λίνας Τσαλδάρη, συζύγου του τότε πρωθυπουργού, με τη συμμετοχή γυναικείων σωματείων και “εκλεκτών Κυριών της Αθηναϊκής Κοινωνίας” με “εθνικό στόχο” την οργάνωση πανελληνίων εράνων για τη συγκέντρωση χρημάτων προς ανέγερση του Ηρώου της Αγίας Λαύρας. Για τον σκοπό αυτό θα διεξαχθεί και εκδήλωση στο Παλλάς τον Ιούνιο του 1934. Ο Ιωάννης Μεταξάς με τη σειρά του, αναγνώριζε ότι το μνημείο αυτό “της ευγνωμοσύνης προς τους προμάχους του 1821” είναι καθήκον του Κράτους και έπρεπε το ταχύτερο να περατωθεί. Μέχρι το 1938 οι εργασίες είχαν προχωρήσει και κατασκευάστηκε το αρχιτεκτονικό τμήμα⁸⁵.

Ο ιστορικός ρόλος του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και του ίδιου του Μεταξά όπως αυτοί τον αντιλαμβάνονταν ως “σωτήρες του Έθνους”, είναι να πάρουν το νήμα που ξεκινά από την Επανάσταση του 1821 και να αποκαταστήσουν τη συνέχεια και τις αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Με τον τρόπο αυτό η 4η Αυγούστου παρουσιάζεται ως φυσική εξέλιξη της Επανάστασης του ’21 μιας και σηματοδοτεί την έναρξη της πραγματικής και αληθινής ελευθερίας “όπως την ένοιωσαν οι αγωνιστάι του 1821”⁸⁶. Η ιδεολογία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και η αντίληψη περί “Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού”, θα εκφραστεί μέσω ρητορικών σχημάτων όπως το “Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια” και θα χαρακτηριστεί από τη λατρεία για τελετουργίες και συμβολισμούς⁸⁷. Όπως είναι λοιπόν φυσικό, ο δημόσιος λόγος του καθεστώτος σε εκδηλώσεις και ομιλίες με αφορμή την εθνική επέτειο θα κυριαρχούνται από σχετικές αναφορές στην συνέχεια του έθνους, στο χρέος απέναντι στους ηρωικούς προγόνους και στο ρόλο της εκκλησίας σαν κιβωτό των παραδόσεων και ακρογωνιαίο λίθο της εθνικής υπόστασης. Και στα μάτια του καθεστώτος, όπως συνέβαινε και πριν από αυτό, τα Καλάβρυτα και η Αγία Λαύρα συμπυκνώνουν και συμβολίζουν όλα των παραπάνω⁸⁸. Οι τελετές του καθεστώτος είναι χαρακτηριστικές της ιδεολογίας του και στα πλαίσια των εορτασμών της 25ης Μαρτίου θα λάβει χώρα αναβίωση της αρχαιοελληνικής δαφνηφορίας όπου και θα γίνει “μεταφοράν κλάδων δάφνης από την Ιστορική Μονή των Καλαβρύτων την περιώνυμο Λαύρα, από τα ενθουσιώδη ελληνόπουλα της νεολαίας, εις το Μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου..”,

⁸⁵. Χρίστος Φωτεινόπουλος, “Οι περιπέτειες ενός Ηρώου. Το Πανελλήνιο Ηρώο των Αγωνιστών του ’21”, περιοδικό Επι-κοινωνείν, τ. 25, 2006

⁸⁶. Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, “Η Μεταξική Προπαγάνδα και η Ελληνική Επανάσταση”, στο: (συλλογικό): “Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός”, Κέδρος, Αθήνα 2009, σελ. 375-388

⁸⁷. Σπύρος Λιναρδάτος, “4η Αυγούστου”, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988

⁸⁸. π.χ. βλ. σχετικές αναφορές σε *Ελεύθερον Βήμα* 25/03/1938, 25/03/1939

στις οποίες θα υπογραμμιστεί η προσφορά της περιοχής των Καλαβρύτων στην επανάσταση⁸⁹. Παραμονές της εισόδου της χώρας στον 'ΒΠΠ θα γίνει από το μεταξικό καθεστώς άλλη μία τελετή εγκαινίων των έργων του Ηρώου της Αγίας Λαύρας με την τοπική κοινωνία να εκφράζει την ευγνωμοσύνη για την Εθνική Κυβέρνηση και την ευχή για σύντομη αποπεράτωση του έργου⁹⁰.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει και μία αναφορά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αξία στο βαθμό που αναδεικνύει το γεγονός ότι όπως θα δούμε και στη συνέχεια, οι συμβολισμοί που συνδέονται με τα Καλάβρυτα και το 1821 είναι κοινά αποδεκτοί, διαπαραταξιακοί και υιοθετούνται ανεξαρτήτως ιδεολογίας. Την εποχή αυτή, δίπλα στην επίσημη- εθνική μνημόνευση για το '21 έχει ήδη διαμορφωθεί μία σοσιαλιστική-κομμουνιστική ρητορική, η οποία βλέπει και επιχειρεί να ερμηνεύσει τη ιστορία μέσα από την ταξική πάλη και τους κοινωνικούς αγώνες. Το 1821 έτσι γίνεται αντιληπτό κυρίως ως τέτοιο γεγονός⁹¹. Είναι χαρακτηριστικό λοιπόν ότι παρά τα διαφορετικά προτάγματα, τη διαφορετική κοσμοθεωρία και ρητορική, και η εναλλακτική αντίληψη για την ιστορία, τοποθετεί τα Καλάβρυτα στο κέντρο της αφήγησης της. Ο Ριζοσπάστης σε έκδοση του για το 1821 θα κάνει αφιέρωμα στους “λαϊκούς ήρωες” της επανάστασης. Σε αυτό θα περιγραφεί και θα τονιστεί ο ρόλος της αγροτικής μάζας των Καλαβρύτων η οποία άρχισε την επανάσταση και ανάγκασε τον Ζαΐμη και τους άλλους κοτζαμπάσηδες του Μωριά να ακολουθήσουν⁹².

2. “Γη Ηρώων”. Τα “Πρωτεία της Επανάστασης” και το τοπικό ηρωικό αφήγημα

Ο ρόλος των Καλαβρύτων, των προκρίτων και των φατριών τους, στα προεπαναστατικά χρόνια, στα πρώτα επαναστατικά γεγονότα, στο συντονισμό του Αγώνα, αλλά και στα όργανα της διοίκησης του νέου κράτους, ήταν σημαντικός ενώ και οι δήμοι της Επαρχίας συμπεριλαμβάνονταν στους πιο πολυπληθείς δήμους του νεοσύστατου κράτους⁹³. Άλλωστε η πολιτική ζωή στην Ελλάδα θα εξακολουθήσει μέχρι πολύ αργότερα, να βρίσκεται στα χέρια μιας ολιγαρχίας με τοπικές βάσεις. Και σε αυτήν Καλαβρυτινοί προύχοντες και πρώην αγωνιστές θα παίζουν

⁸⁹. *Εστία* 28/03/1940

⁹⁰. *Η Εφημερίς των Καλαβρυτινών*, 30/09/1940

⁹¹. Μαρία Ρεπούση, “Το Νέο Εικοσινένια” ο.π. ,σελ. 174-179

⁹². *Ριζοσπάστης* 25/03/1934

⁹³. Σ.Σπηλιωτάκης, *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήναι 1859

πρωταγωνιστικό ρόλο⁹⁴, κατοχυρώνοντας την προσφορά τους στην Επανάσταση και ανταμειβόμενοι για αυτή, αλλά και επισημοποιώντας έμμεσα την συμβολή και τη θέση της περιοχής στην έναρξη και την εξέλιξη της Επανάστασης. Με δεδομένη τη θέση και τη συμβολή της περιοχής στα πρώτα επαναστατικά γεγονότα, η τοπική ρητορεία θα προβάλει το ρόλο αυτό παράλληλα με την ταυτόχρονη καλλιέργεια και ανάπτυξη των σχετικών συμβολισμών. Το τοπικό και το εθνικό αφήγημα θα συνδιαμορφωθούν, θα αλληλεπιδράσουν και θα συνθέσουν μία ενιαία εν πολλοίς αφήγηση με παράλληλη πορεία στην εξέλιξη των χρόνων. Τόσο για το νεοσχηματισθέν επίσημο κράτος όσο και για την τοπική κοινωνία και τους εκπροσώπους της, η σύνδεση των Καλαβρύτων και της Αγίας Λαύρας με την Επανάσταση και την έναρξη της είναι δεδομένη και σαν τέτοια θα προβάλλεται.

Από το 1840 περίπου η Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα γιορτάζουν την επέτειο της 25ης Μαρτίου και καθιερώνουν την εκφώνηση πανηγυρικών λόγων από δασκάλους, λόγιους ή τοπικούς παράγοντες. Κεντρικό πάντα θέμα η προβολή της Αγίας Λαύρας, του Γερμανού και των προυχόντων της περιοχής⁹⁵. Στις συζητήσεις της επιτροπής η οποία σύμφωνα με το 8ο ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης του 1843 θα επικύρωνε τα ήδη απονεμηθέντα αριστεία για τους αγωνιστές της Επανάστασης και θα καταργούσε τα παράνομα, ο πληρεξούσιος των Καλαβρύτων θα προτείνει την απονομή ιδιαίτερου αριστείου για τους αγωνιστές της επαρχίας του “για το πρώτον υπέρ της ελευθερίας πυροβόλον”⁹⁶. Ο αυξημένος ειδικός ρόλος της περιοχής των Καλαβρύτων, απόρροια της συμμετοχής της στην επανάσταση, απεικονίζεται όπως αναφέραμε από τη συμμετοχή αγωνιστών του ’21 και απογόνων τους στη δημόσια ζωή του τόπου και την κατάληψη επίσημων θέσεων του κράτους τον πρώτο αιώνα της ζωής του⁹⁷. Σε αυτό υπάρχει και η αντίστροφη ανάγνωση που συνδέει την

⁹⁴. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος 1821-1909. Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988 σελ. 116, John A. Petropoulos, “*Η Προεπαναστατική Πολιτική Παράδοση*”, στο: Γ.Β. Δερτιλής, Κ.Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας. 18ος-20ος Αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1991, σελ. 109 – 122, Νίκος Κοταρίδης, “*Από τις Φατρίες στα Κόμματα. Πολιτικές Συσσωματώσεις στη Μετεπαναστατική Ελλάδα*”, στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα, 1993 σελ. 24-56, Κώστας Κωστής (2013), *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας. Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους. 18ος – 20ος Αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 60-62, 355

⁹⁵. Κ. Θεοδώρου, (Λάππας), ο.π.

⁹⁶. Σωτηρούλα Βασιλείου, “*Τα Παλικάρια τα Παλιά και η Αποκατάσταση τους κατά την Οθωμανική Περίοδο (1833-1862)*”, στο : συλλογικό, “*Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος – 20ος αιώνας*”. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σελ. 92

⁹⁷. Μέλη και απόγονοι οικογενειών τοπικών προυχόντων και οπλαρχηγών του 1821 όπως οι Θεοχαρόπουλου, Χαραλάμπη, Φωτήλα, Σολιώτη, Ζωγράφου, Ζαΐμη, Πετιμεζιά, θα συμμετάσχουν σε Εθνοσυνελεύσεις, σε βουλευτικά και εκτελεστικά σώματα, θα προεδρεύσουν και θα διοικήσουν

πολιτική αυτή δύναμη των τοπικών προυχόντων με την καθιέρωση και παγίωση των Καλαβρύτων στο επίσημο εθνικό πάνθεον σαν τόπος σύμβολο και σημείο αναφοράς⁹⁸. Όπως και να έχει στην εθνική συνείδηση τα Καλάβρυτα ήταν ο τόπος που άρχισε η επανάσταση και η τοπική κοινωνία είχε με τη σειρά της συνείδηση της θέσης της αυτής⁹⁹.

Η τοπική κοινωνία όπως εκφράζεται από φορείς, συλλόγους και εφημερίδες θα ακολουθήσει παράλληλη πορεία με την εθνική, ενσωματώνοντας το επίσημο αφήγημα στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται, υιοθετώντας και προβάλλοντας από την πλευρά της τους σχετικούς συμβολισμούς και εικονογραφίες. Το σύμβολο του Παγκαλαβρυτινού Συλλόγου Πατρών που ιδρύθηκε το 1873 ήταν η εικόνα του Π.Π. Γερμανού να υψώνει το λάβαρο, και η εφημερίδα που θα τυπώσει το 1879 ονομάζεται «Η Λαύρα». Στις 3 Φεβρουαρίου 1895, ο Σύλλογος φέρνει από τα Καλάβρυτα το Λάβαρο της Αγίας Λαύρας, με αφορμή τον εορτασμό της ανασυγκρότησης του. Η υποδοχή έγινε με τιμές στην πλατεία Τριών Συμμάχων της Πάτρας και η μετάβαση του Ιερού Κειμηλίου έγινε με πομπή στα γραφεία των Καλαβρυτινών όπου τελέστηκαν τα εγκαίνια. Στο δείπνο που παρατέθηκε ο Ασημάκης Φωτήλας πρότεινε την ανέγερση μνημείου Ηρώων στην Αγία Λαύρα, προσφέροντας και την πρώτη δόση, ύψους 200 δρχ.¹⁰⁰. Το έτος 1896, στον απόηχο του εθνικού και πατριωτικού φανατισμού των χρόνων αυτών, ιδρύεται ο “Σύλλογος των εν Αθήναις και Πειραιεί Καλαβρυτινών”, με πρωταρχικό σκοπό την ανέγερση στην Αγία Λαύρα Ηρώου των Αγωνιστών του 1821.

Το βασικό κριτήριο για την κατασκευή μνημείων είναι ο κοινωνικός και εθνικός τους ρόλος, η προάσπιση των κοινωνικών αξιών και της εθνικής μνήμης. Όσον αφορά το Ηρώο, η διαδικασία και η πορεία της ολοκλήρωσης του ακολουθεί ένα μοτίβο που παρατηρείται και αλλού όσον αφορά τα στάδια της δημιουργίας κοινοτικών μνημείων πολέμου - διαδικασία συγκέντρωσης κεφαλαίων και σχετική ρητορική της (χρηματικής) «θυσίας» ιδιωτών δωρητών, της τοπικής κυβέρνησης και του κράτους, διαφορές σχετικά με τα καλλιτεχνικά πρότυπα μεταξύ των διαφόρων

τράπεζες, και θεσμούς όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο, η Βουλή, Ανώτερα και Ανώτατα δικαστήρια και θα καταλάβουν θέσεις Γερουσιαστών, βουλευτών, Υφυπουργών, Υπουργών, αλλά και Πρωθυπουργών και Προέδρων της Δημοκρατίας όπως ο Αλέξανδρος Ζαΐμης. Πηγή: ιστοσελίδα Δήμου Καλαβρύτων - επιφανείς Καλαβρυτινοί
<http://www.kalavrita.gr/information/istoria/itemlist/category/100-epifaneis-kalavrytinoi>

⁹⁸. Κ. Θεοδώρου (Κ. Λάππας), ο.π.

⁹⁹. Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, Σύντομον πανηγυρικών λογίδριον εκφωνηθέν εν τη Αγία Λαύρα (1861)

¹⁰⁰. pankalavrytinios.gr/sylogos/ιστορία-παγκαλαβρυτινού-συλλογου-πά/

επιτροπών, θέματα τοποθεσίας, θρησκευτικής εικονογραφίας κλπ.-¹⁰¹. Οι περιπέτειες για την κατασκευή ενός μνημείου -Ηρώου στην Αγία Λαύρα, οι σχετικές πρωτοβουλίες και οι παλινδρομήσεις, ακολουθούν τις ευρύτερες προσπάθειες για ανέγερση ενός πανελλήνιου μνημείου, διεκδικώντας προφανώς το ρόλο αυτό για τον εαυτό του, καταδεικνύοντας με τη σειρά τους την παράλληλη πορεία της εθνικής και τοπικής μνήμης όσον αφορά το 1821 και τη μνημόνευση του. Το αίτημα για ένα πανελλήνιο μνημείο για το 1821 απασχολούσε την ελληνική κοινωνία επί έναν αιώνα, από το 1829 έως και το 1930, με κορυφώσεις γύρω στα έτη 1830-1838, 1870 και 1930.¹⁰² Όσον αφορά στις ενέργειες για ανέγερση Ηρώου στην Αγία Λαύρα, βρέθηκαν στο επίκεντρο των τοπικών πρωτοβουλιών αναδεικνύοντας τη σημασία της ανάδειξης των συμβολισμών και της κατοχύρωσης μέσω αυτών της θέσης στο επίσημο εθνικό αφήγημα. Με ενέργειες του “Συλλόγου των εν Αθήναις και Πειραιεί Καλαβρυτινών” στις 11 Ιουνίου 1898 εκδόθηκε ΒΔ. «Περί συστάσεως Ερανικής Επιτροπής του Ηρώου». Με την υπ’ αριθμόν δε 5472/23.12.1904 απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών ανατέθηκε στον εν λόγω Σύλλογο η πραγματοποίηση των εράνων. Αμέσως τότε ο Σύλλογος έστειλε εγκύκλιο και καλούσε τους απανταχού Έλληνες να προσφέρουν μία δραχμή ο καθένας για “τον εθνικό σκοπό”, την ανέγερση πανελλήνιου Ηρώου στην Αγία Λαύρα. Μάλιστα, τον έρανο άνοιξε συμβολικά ο Βασιλεύς Γεώργιος Α΄ με ένα χάρτινο εκατόδραχμο. Μέχρι το 1911 η Επιτροπή είχε συγκεντρώσει 25.000 δραχμές. Με τη συνέχιση δε των εράνων και με σχετική κρατική επιχορήγηση η Επιτροπή υπολόγιζε ότι μέχρι το 1921, που θα εορταζόταν η εκατονταετηρίδα της Εθνεγερσίας, το Ηρώο θα είχε ανεγερθεί¹⁰³. Η διαδικασία αυτή θα προκαλέσει μάλιστα αντεγκλήσεις και αλληλοκατηγορίες ανάμεσα σε εφημερίδες και συλλόγους των Καλαβρύτων σχετικά με καταχρήσεις δωρεών για την ανέγερση του Ηρώου¹⁰⁴.

Οι εξελίξεις των αρχών του 20ου αιώνα και οι καθοριστικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις τους, θα φέρουν τεκτονικές αλλαγές και θα μεταμορφώσουν ριζικά το νέο Ελληνικό κράτος. Οι συνθήκες και οι προκλήσεις είναι πρωτόγνωρες αλλά το συμβολικό οικοδόμημα πάνω στο οποίο έχει χτιστεί το ελληνικό κράτος είναι σταθερό όπως και η εναρμόνιση με αυτό της τοπικής

¹⁰¹, Daniel J. Sherman, *The construction of memory in interwar France*, University of Chicago Press, Chicago 2001

¹⁰², Θεοδώρα Μαρκάτου, ο.π. σελ. 37-68

¹⁰³, Χρίστος Φωτεινόπουλος, ο.π., Χ. Ζαφειρόπουλος, “*Το Ηρώον της Αγίας Λαύρας*”, Επετηρίς των Καλαβρύτων, 1971 σελ. 72 -76

¹⁰⁴, Εφημερίδα Καλαβρύτων “Στυξ”, 02/09/1912, 16/09/1912

αφήγησης. Το ηρωικό παρελθόν αποτελεί οδηγό και παρακαταθήκη για τις νέες εθνικές προκλήσεις και το έθνος αντλεί από τα παγιωμένα πλέον σύμβολα έμπνευση. Το Έθνος, η θρησκεία, ο ηρωισμός και η φιλοπατρία, είναι αναλλοίωτες αξίες οι οποίες συμπεκνώνονται στην περιοχή των Καλαβρύτων¹⁰⁵. Η Αγία Λαύρα στα πλαίσια αυτά θα αποτελέσει την κοιτίδα του νεοελληνικού κράτους, την «Εθνική Κιβωτό» των οσίων και ιερών του έθνους, αφετηρία ενός νέου πατριωτισμού και εφελτήριο αλυτρωτισμού¹⁰⁶.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η νικηφόρα έκβαση τους προκάλεσαν πρωτόγνωρη ανάταση και η λεγόμενη «πολεμική τέχνη» καθιερώθηκε. Χαρακτηριστικό της εποχής είναι το αίτημα σύνδεσης των τελευταίων πολεμικών γεγονότων με το Εικοσιένα¹⁰⁷. Νέοι ήρωες προστίθενται στο καθιερωμένο Πάνθεον και τα Καλάβρυτα είναι και εδώ παρόντα αποτελώντας συνδετικό κρίκο. Η αναφορά -αλλά και ο τίτλος- τοπικής εφημερίδας είναι χαρακτηριστική όταν θα προβεί σε έκκληση για έρανο

“...ίνα ανεγερθή εν τη πλατεία των Καλαβρύτων μαρμάρινη και περιφανής αναθηματική στήλη, εν η να αναγραφώσι τα ονόματα πάντων των υπερεκατόν Καλαβρυτινών ηρώων, των φονευθέντων κατά τους δύο τελευταίους ενδόξους αγώνας του Έθνους ημών... οίτινες μνήμονες των ιστορικών παραδόσεων της επαρχίας και άξιοι απόγονοι των Καλαβρυτινών ηρώων της μεγάλης γενεάς του 1821 έπεσαν ενδόξως υπέρ Πίστεως και υπέρ του μεγαλείου της Πατρίδος μαχόμενοι εν Μακεδονία, Ηπείρω και ταις Νήσοις...Η ιδρυθησομένη στήλη θα φρονιματίζει εσαεί τας μελλούσας Καλαβρυτινάς γενεάς της εκάστοτε νεολαίας προς απομίμησιν των προηγουμένων ηρώων..” και σε επόμενο φύλλο: “Άξιοι απόγονοι των Καλαβρυτινών Ηρώων της μεγάλης γενεάς του 1821”¹⁰⁸.

Η σύνδεση αυτή και η αίσθηση της διαχρονικής προσφοράς προς την πατρίδα με την παράλληλη διατύπωση αιτημάτων προς το κράτος, η ανταπόδοση από την πλευρά του οποίου είναι κατώτερη των προσδοκιών, δημιουργώντας στην τοπική κοινωνία την αίσθηση του αδικημένου, είναι ένα αφήγημα το μοτίβο του οποίου, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θα επαναληφθεί στο μέλλον σε διάφορες συγκυρίες και με διαφορετικές αφορμές. Η τοπική εφημερίδα θα το διατυπώσει εύγλωττα:

¹⁰⁵. τα Καλάβρυτα και τα μοναστήρια τους, “αι σημαντικότεραι και ενδοξότεραι υπάρχουσι μοναί”, συμπεκνώνουν την συμπόρευση Πίστης και Πατρίδας επιτελώντας με ηρωισμό και φιλοπατρία “τον θρησκευτικόν και εθνικόν προορισμών των, κατά τους ειρημένους χαλεπούς καιρούς,... προσφέρωσιν εαυτούς ολοκαύτωμα εις τον βωμόν της ελευθερίας..”, “Στωξ”, 02/09/1912

¹⁰⁶. Χρίστος Φωτεινόπουλος, ο.π.

¹⁰⁷. Θεοδώρα Μαρκάτου, ο.π., σελ.54.

¹⁰⁸. Εφημερίς Καλαβρύτων “Η Σημαία της Αγίας Λαύρας”, 14 και 28/06/1914

“Ενενηκονταετία συνεπληρώθη αφ’ ἧς η ηρωική αυτοθυσία των προπατόρων μας χάρισε την ελευθερίαν εις την γωνίαν της Ελληνικής γης, ην κατοικούμεν. Και οι επίγονοι εκείνων, ἴσα ἔνδοξοι, ἐπετέλεσαν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ πλήρως το καθήκον των. Το αἷμα των ἐχύθη ἀφθόνως και οὐχί ἐπὶ ματαίῳ εἰς τα Θεσσαλικά, τα Μακεδονικά, τα Νησιωτικά, τα Θρακικά και τα Ἡπειρωτικά πεδία..”¹⁰⁹

και συνεχίζει αναφέροντας ότι η επαρχία Καλαβρύτων επιτέλεσε το ιστορικό χρέος της αλλά το Κράτος δεν έχει επιτελέσει το δικό του απέναντι στην επαρχία και σε ολόκληρη τη χώρα, εξασφαλίζοντας τις συνθήκες εκείνες που θα οδηγήσουν το έθνος στην πρόοδο (συγκοινωνίες, αγροτικές μεταρρυθμίσεις, σχολεία, κλπ) αναφέροντας σχετικά αιτήματα και ανάγκες της επαρχίας.

Τα Καλάβρυτα, το λάβαρο και η Αγία Λαύρα, ένα αιώνα σχεδόν μετά την επανάσταση, είναι πλέον κυρίαρχα εθνικά σύμβολα, γεγονός για το οποίο η τοπική κοινωνία νιώθει υπερηφάνεια, τιμή αλλά και χρέος για την προάσπιση της σχετικής κληρονομιάς. Η παγιωμένη ταυτότητα και αυτοαντίληψη με σημείο αναφοράς το ιστορικό παρελθόν και τα αισθήματα που απορρέουν από αυτή είναι αυτή που δίνει τον τόνο στην τοπική ρητορική. Στα διασωθέντα αποσπάσματα του τοπικού τύπου διαφαίνονται οι εκδηλώσεις του εθνικού διχασμού στην κοινότητα, αλλά αυτός δεν αποτυπώνεται στην προσέγγιση και τις αναφορές σχετικά με τον ιστορικό ρόλο και θέση της περιοχής, η προάσπιση και προβολή των οποίων θεωρείται δεδομένη. Η κοινότητα έχει συνείδηση του ξεχωριστού και συμβολικού ρόλου που έχουν τα Καλάβρυτα στο φαντασιακό του Έθνους, ρόλος μάλιστα που συνοδεύεται από υποχρεώσεις και δικαιώματα¹¹⁰. Η Αγία Λαύρα είναι το επίκεντρο της εκδήλωσης και έκφρασης της τοπικής ταυτότητας, αλλά και τόπος με πανελλήνια σημασία και συμβολισμό¹¹¹. Σαν τόπος στον οποίο η ιστορία αποτυπώνεται στο χώρο, δίνει την αίσθηση της συνέχειας, της ανακούφισης και της σταθερότητας, φέρνει τα αποτυπώματα της ταυτότητας της περιοχής και του έθνους με τα οποία συνδέεται,

¹⁰⁹. “Η Σημαία της Αγίας Λαύρας”, 28/06/1914

¹¹⁰. “...άθλια συγκοινωνιακή κατάσταση της ιστορικής επαρχίας η οποία παρά την ιστορική της προσφορά και το γεγονός ότι τιμά με την εκλογή τους Καλαβρυτινούς Αντιπροσώπους, απόγονους μάλιστα ιστορικών και μέγιστων οικογενειών αγωνιστών του ’21, δεν τυχαίνει της ανάλογης προσοχής σε αντίθεση με την προνομιακή μεταχείριση άλλων περιοχών..”, “Στυξ”, 22/01/1906

¹¹¹. “...εάν ο Παρθενών συμβολίζει το έκπαγλον κάλλος και το ακρότατον της ανθρώπινης σοφίας, εάν ο Γολγοθάς χρησίμευσεν ως γέφυρα της αναβάσεως του ανθρώπου προς τον ουράνιον αυτού Πατέρα, αν η Αγία Σοφία συμβολίζει αδελφωμένα τα κάλλη και τας ιδέας του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού, η ένθεος της ελευθερίας σημαία, η υψωθείσα ἐν τῇ μεγαλονύμῳ Αγία Λαύρα θα συμβολίζει ἐς αἰεὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἀληθοῦς θρησκείας και τῆς ἀληθοῦς πατρίδος ὑπὲρ τῆς ελευθερίας των λαών ἀπὸ των τυραννικῶν ἀλύσεων...” Εφημερίδα, “Τα Καλάβρυτα” (το έμβλημα της εφημερίδας είναι ο Παλαιών Πατρών Γερμανός και το Λάβαρο), 03/08/1928

είναι ιερός και αναπαριστά μία συμβολική σύνδεση που ενώνει τα άτομα με το παρελθόν και την ιστορία τους¹¹².

Στις αναφορές του τοπικού τύπου της εποχής είναι έκδηλα τα αισθήματα της υπερηφάνειας του χρέους και της τιμής της τοπικής κοινωνίας, η οποία τοποθετείται σαν θεματοφύλακας του ιστορικού παρελθόντος και των εθνικών αξιών και διερευνά τους καταλληλότερους τρόπους να τιμήσει τη μνήμη των προγόνων της, ενώ η εκατονταετηρίδα πρέπει οπωσδήποτε να συμπέσει με τα εγκαίνια του Ηρώου των αγωνιστών του '21, η ολοκλήρωση του οποίου είναι *“γενική απαίτησις της ιστορικής επαρχίας και ολοκλήρου του έθνους, το απαιτεί δε ο σεβασμός στη μνήμιν των ηρώων προγόνων.”*¹¹³. Γίνονται βέβαια και παραλληλισμοί με το παρόν καθώς η επαρχία πέρα από τις προγονικές περγαμινές δεν έχει λόγους να αισθάνεται υπερήφανη μιας και οι εκπρόσωποι της στη Βουλή – εκπρόσωποι οι οποίοι είναι απόγονοι αγωνιστών και προυχόντων του '21 – δεν ανταποκρίνονται στις τοπικές προσδοκίες¹¹⁴.

Όσο πλησιάζει ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας, οι αναφορές στη Λαύρα αυξάνονται και το λεξιλόγιο γίνεται όλο και πιο γλαφυρό (δαφνοστεφανωμένη, αθάνατη, αγιασμένη, πρώτη στην εθνική ψυχή), καθώς δημοσιεύονται σχετικά ποιήματα και αφιερώματα¹¹⁵. Ο ιδιαίτερος ρόλος των Καλαβρύτων, της περιοχής και των κατοίκων της στην ‘αναγέννηση του Γένους’ θεωρείται δεδομένος, οι Καλαβρυτινοί οπλαρχηγοί παρουσιάζονται ως ατρόμητοι, λεοντόκαρδοι πρωτεργάτες και πρωταγωνιστές της Εθνεγερσίας, και τα Καλάβρυτα *“ο τόπος εκείνος από τον οποίον ο ιεράρχης της Εκκλησίας, ενών δύο αχωρίστους ιδέας, την θρησκευτικήν και την Εθνικήν, ανύψωσε προ των ομμάτων του εκθαμβωμένου πεπολιτισμένου κόσμου τον σταυρόν τον εικονίζοντα το μαρτύριον του Θείου θεμελιωτού της, συνδεδεμένον προς την σημαίαν της Ελληνικής ανεξαρτησίας...”*, όπου *“η εκκλησία ηυλόγησε τα όπλα των Καλαβρυτινών ηρώων δια του Γερμανού και τα όπλα προτάσσουν τας λόγχας υπέρ πίστεως...”* αποτελώντας *“...εις των επιφανεστέρων σταθμών της σταδιοδρομίας ολόκληρου του Ελληνισμού και ετελέσθη η πανήγυρις των πανηγύρεων της Ελληνικής φυλής ...”*¹¹⁶. Έτσι η Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα συμβολίζουν και συμπυκνώνουν τόσο τη σημαντικότερη στιγμή του νεότερου ελληνισμού όσο και την ίδια την ουσία του, την *“φυλετική αποκατάστασιν και την πνευματική χειραφέτηση με τον*

¹¹². Άννα Μαντόγλου, ο.π., σελ. 86

¹¹³. “Τα Καλάβρυτα”, 06/07/1928

¹¹⁴. “Τα Καλάβρυτα”, 24/08/1928

¹¹⁵. “Τα Καλάβρυτα”, 30/09/1929

¹¹⁶. “Τα Καλάβρυτα”, 28/03/1930,

Χριστιανισμό”. Το μεγαλείο της φυλής, η δόξα, ο ηρωισμός, η θυσία, το χρέος και η τιμή στους εθνομάρτυρες κυριαρχούν και δίνουν το στίγμα μίας ήδη από καιρό διαμορφωμένης αφήγησης και φρασεολογίας. Στο μαρτυρολόγιο του έθνους οι Καλαβρυτινοί πρόγονοι έχουν καίρια και πρωταγωνιστική θέση και έτσι “*μεταξύ των εορτών της εκατονταετηρίδας συμπεριλαμβάνεται και ειδική εορτή περί απονομής μεταλλίων εις τους απογόνους των πρωταθλητών του Ιερού Αγώνος.*”¹¹⁷. Δημοσιεύονται κλέφτικα άσματα, ύμνοι και ποιήματα για τη γη των Καλαβρύτων και την Αγία Λαύρα και επιστολές όπως του στρατηγού Ρίτσαρντ Τσωρτς: “*ενδεικτικωτάτη της επικρατούσης ιδέας περί της ανδρείας των Καλαβρυτινών*”. Μάλιστα γίνεται εκτενής καταγραφή και αναφορά λιγότερο γνωστών αγωνιστών και οικογενειών “*πλην των τόσον γνωστών πρωτοστατησασών και διαπρεψασών Καλαβρυτινών οικογενειών, αι προσφερθείσαι υπό τούτων εθνικάι υπηρεσίαι εις την Πατρίδα, είναι τοιαύται και τόσον γνωσταί ώστε εκρίναμεν περιττόν να τας επαναλάβωμεν ...*”¹¹⁸

Βέβαια στο ενιαίο αυτό του αφηγήματος υπάρχουν και ρωγμές. Στις τοπικές εφημερίδες θα δημοσιευθούν άρθρα όπως του ιστορικού Π. Καρολίδη που αντικρούουν τους ισχυρισμούς (του ιστορικού Γ. Κρέμη;) “*τολμήσαντα να αμφισβητήση την εν Αγία Λαύρα των Καλαβρύτων ύψωσιν της σημαίας της επαναστάσεως κατά Μάρτιον του 1821 υπό του Π. Π. Γερμανού αλλά γνωματεύει...*” ότι πρώτα υψώθηκε η σημαία στην Πάτρα την 23η Μαρτίου και κατόπιν μετέβη στη Λαύρα την 25η. Αξιοσημείωτο είναι ότι βάση της πολεμικής αυτής δεν είναι η υπεράσπιση του αμφισβητούμενου γεγονότος, δεν υποστηρίζεται η ύψωση του Λαβάρου την 25η Μαρτίου, αλλά η υπογράμμιση του γενικότερου ρόλου της περιοχής στην έναρξη της επανάστασης όπου και τονίζονται τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα και η πολιορκία των Καλαβρύτων. Αναφέρεται ότι πιθανότατα η ύψωση έλαβε χώρα μετά τη δέηση της 21ης Μαρτίου που προηγήθηκε της πολιορκίας του φρουρίου των Καλαβρύτων. Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι αυτό που έχει σημασία για την τοπική οπτική δεν είναι η προάσπιση του εθνικού μύθου αλλά η αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία της περιοχής¹¹⁹.

Ενόψει των εορτασμών της εκατονταετηρίδας, ο τοπικός τύπος εκφράζει

¹¹⁷. “*Τα Καλάβρυτα*” 28/03/1930, “*Η Ηχώ των Καλαβρύτων*” 12 /06/1930

¹¹⁸. “Ελάχιστος φόρος τιμής προς τους Ήρωες. Οι προμάχοι της Ελληνικής Παλιγγενεσίας.- Αι διαπρέψασαι και πρωτοστατήσασαι Καλαβρυτιναί οικογένειαι κατά τον Ιερόν υπέρ της Απελευθερώσεως μας Αγώνα του 1821”, “*Τα Καλάβρυτα*”, 28/03/1930

¹¹⁹. “*Τα Καλάβρυτα*”, 21/09/1928, 26/10/1928

σχετικούς φόβους συστήνοντας σε αυστηρό ύφος στην Κυβέρνηση και την αρμόδια επιτροπή, “...ότι κατά τον οριστικόν καταρτισμόν του προγράμματος των εορτών, δεν πρέπει να παραλειφθή η επαρχία Καλαβρυτών, αφού είναι γνωστόν ότι εις αυτήν έπεσε το πρώτο τουφέκι κατά των Τούρκων και εις αυτήν ανήκει η Λαύρα, όπου υψώθη η σημαία της επανάστασεως. Αν παρ’ελπίδα οι αρμόδιοι θελήσουν να ασεβήσουν προς την ιεράν μνήμην των γενναίων Καλαβρυτινών του αγώνος, τότε οι απανταχού Καλαβρυτινοί έχουν υποχρέωσιν να κινηθούν ώστε να πείσουν, να εξαναγκάσουν εν ανάγκη τους τυχόν αγνώμονας προς τους σπουδαιότερους εκ των συντελεστών της ελευθερίας των, ίνα επιτελέσουν το καθήκον των...”¹²⁰ Στο ίδιο κλίμα υπεράσπισης των πατριών, άρθρο του Ελεύθερου Βήματος σχετικά με τις προετοιμασίες για τους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας σε όλη την Ελλάδα, προκαλεί την τοπική αγανάκτηση μιας και σε αυτό δεν αναφέρονται πουθενά τα Καλάβρυτα και η Λαύρα, και επιπλέον στα έργα και τα Ηρώα που ανακοινώνονται δεν περιλαμβάνεται το Ηρώον της Αγίας Λαύρας. Αυτό θα προκαλέσει την οργή και παράλληλα εκφράζεται και απορία μιας και μέλη της επιτροπής εορτασμών είναι ο Πρόεδρος της Γερουσίας Αλ. Ζαΐμης και ο Θρ. Πετιμεζάς, αμφότεροι Καλαβρυτινής καταγωγής, ενώ απευθύνεται έκκληση και σε Καλαβρυτινούς συλλόγους της Αθήνας να παρέμβουν¹²¹.

Το έτος των εορτασμών και με αφορμή την μεταφορά των λειψάνων του ΠΠΓ στην Πάτρα προκύπτουν ζητήματα για το που και πότε υψώθηκε πρώτα η σημαία της επανάστασης, ποιό γεγονός μπορεί να θεωρηθεί το σημαντικότερο σημείο – σταθμός της έναρξης της, και επί της ουσίας ποιά πόλη , περιοχή θα δρέψει τις δάφνες ότι από αυτή “ξεκίνησε η Επανάσταση”. Εφημερίδες των Πατρών θα γράψουν ότι ο Π.Π.Γ. ύψωσε τη σημαία στην Πάτρα στις 23 Μαρτίου. Ο στρατηγός Κ. Πετιμεζάς, απόγονος των αγωνιστών και πρόεδρος των εν Αθήναις Καλαβρυτινών δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης. Το Λάβαρο ανήκει σε όλη την Ελλάδα αλλά η τιμή της πρωτοπορίας ανήκει στην Αγία Λαύρα όπου και υψώθηκε το λάβαρο την 21η Μαρτίου και στην περιοχή των Καλαβρυτών γενικότερα τα γεγονότα στην οποία έδωσαν και το σύνθημα για τον ξεσηκωμό. Γι’ αυτό και το ελληνικό κράτος πρέπει να τιμήσει την Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα και να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για την ανέγερση εκεί του μνημείου των Ηρώων.¹²² “Μάταιον και άχαριν αγώνα

¹²⁰. “Τα Καλάβρυτα”, 10/05/1929

¹²¹. “Τα Καλάβρυτα”, 30/08/1929

¹²². Εφημερίδα “Η Ελληνική”, 12/03/1930

επεχείρησαν οι Πατρινοί εν σχέσει με τον εορτασμόν της 100ετηρίδος” μιας και η ύψωση του Λαβάρου και η απελευθέρωση των Καλαβρύτων προηγήθηκε αλλά και Καλαβρυτινοί οπλαρχηγοί ήταν που πρωταγωνίστησαν στην πολιορκία των Πατρών..”¹²³. Προηγήθηκε αίτημα για μεταφορά του Λαβάρου στην Πάτρα για τους εκεί εορτασμούς, αίτημα που φυσικά απορρίφθηκε. Στο ίδιο κλίμα θα εκτοξευθούν μίδροι κατά “ασεβών και όψιμων νεοϊστορικών, οι οποίοι τολμούν να αμφισβητούν την πρώτην ευλογίαν και ύψωσιν κατά πρώτον της σημαίας της ελευθερίας εν Αγία Λαύρα υπό του Γερμανού...” και θα κλιθεί το επίσημο κράτος να πάρει θέση ώστε να μην εξευτελίζονται για ιδιοτελείς σκοπούς τα ιερά και τα όσια του λαού με τα οποία γαλουχήθηκαν και ανατράφηκαν γενεές επί 100 χρόνια...¹²⁴

Οι επίσημες εκδηλώσεις για την εκατονταετηρίδα θα γίνουν στην Αθήνα και περιλαμβάνουν δοξολογίες, παρελάσεις, λαμπαδηδρομίες, αναπαραστάσεις κ.λπ.¹²⁵. Στην Αγία Λαύρα την 25η Μαρτίου οι εορτασμοί θα λάβουν χώρα εν μέσω κωδωνοκρουσιών, πανηγυρικών, όπου και θα παραστεί πλήθος κόσμου από όλη την επαρχία αλλά και προσκυνητές από αλλού¹²⁶, ενώ με την ευκαιρία της εθνικής επετείου δόθηκε από τον σύλλογο των “Εν Πειραιεί Καλαβρυτινών” χορός στο ξενοδοχείο “Ακταίον” του Φαλήρου με τη συμμετοχή Γερουσιαστών, Βουλευτών, στρατηγών κλπ.¹²⁷. Στα τέλη Μαΐου του 1930 θα επισκεφτεί τα Καλάβρυτα και τα Μοναστήρια του Μεγάλου Σπηλαίου και της Αγίας Λαύρας, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Οι εφημερίδες της εποχής θα περιγράψουν την έκδηλη συγκίνηση του Βενιζέλου κατά την επίσκεψη του στην Αγία Λαύρα αναφέροντας τα λόγια του ότι “ζει τις ιερότερες στιγμές του βίου του”¹²⁸. Εκεί θα εκφράσει τη βούληση του για την ανέγερση Μνημείου των Αγωνιστών, θα εκφέρει γνώμη για την τοποθεσία ανέγερσης του, και όταν του αναφέρονται διάφορες εκδοχές για το λάβαρο -όπως πχ ότι το Λάβαρο της παράδοσης ήταν στην πραγματικότητα η σημαία των Ζαΐμέων-, θα τονίσει την ανάγκη διατήρησης των ιερών παραδόσεων όπως αυτές επιβίωσαν και παραδόθηκαν¹²⁹. Από την Αγία Λαύρα, “τον γενέθλιο τόπο του έθνους”, ο Βενιζέλος, θα τονίσει πως κατά τον αιώνα που πέρασε η Ελλάδα ξεπέρασε την παιδική ηλικία,

¹²³. “Τα Καλάβρυτα”, 04/04/1930

¹²⁴. “Τα Καλάβρυτα”, 23/05/1930

¹²⁵. *Η Καθημερινή* 26/03, 06,07/04/1930, *Ελεύθερον Βήμα* 06/04/1930

¹²⁶. “Τα Καλάβρυτα”, 04/04/1930

¹²⁷. “Τα Καλάβρυτα”, 28/03/1930

¹²⁸. *Νεολόγος Πατρών* 01/06/1930

¹²⁹. Γ. Παπαγεωργίου, *Η Φωνή της Αιγιάλειας*, Φεβρουάριος 1990, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, φ. 516, Φεβρουάριος 1990

και εισήλθε στην εφηβική και ότι πλέον το έθνος στέκεται αντάξιο των ένδοξων προγόνων του¹³⁰.

Οι εορτασμοί και το γεγονός ότι τα Καλάβρυτα θα βρεθούν στο επίκεντρο, θα γίνουν και αφορμή για διάφορες αντεγκλήσεις (π.χ. για το γεγονός ότι στους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας προσκλήθηκαν μόνο ορισμένοι απόγονοι ηρώων και αντίθετα άλλοι απόγονοι λιγότερο προβεβλημένων αλλά εξίσου ή και περισσότερο σημαντικών για τον Αγώνα Ηρώων αγνοήθηκαν), όπως και για τη διατύπωση αιτημάτων και παραπόνων προς το κεντρικό κράτος (*“Ποιά έργα θα εκτελεσθούν εις την Ελλάδα. Δυστυχώς, εις πάντοτε, η Επαρχία Καλαβρύτων παρέμεινεν και πάλιν εκτός του νυμφώνος”, “...από της ανεξαρτησίας του Έθνους μέχρι τούδε η επαρχία Καλαβρύτων δεν έτυχε της δεούσης μερίμνης εκ μέρους των εκάστοτε Κυβερνήσεων..”*)¹³¹. Καθ’ όλη τη διάρκεια του έτους σε όλη τη χώρα αλλά και στο εξωτερικό ¹³²θα γίνουν διάφορες εκδηλώσεις και την Λαύρα θα επισκεφτούν για “προσκύνημα”, σύλλογοι και σχολεία από όλη τη χώρα. Η αίσθηση της “ιερότητας του χώρου” είναι κυρίαρχη στους επισκέπτες-προσκυνητές ενώ η υπερηφάνεια, η τιμή, η αίσθηση ευθύνης και χρέους θα χαρακτηρίσουν τις τοπικές αναφορές και αφιερώματα, κοινός τόπος των οποίων είναι η υπογράμμιση της ιστορικής σημασίας και της διαχρονικής προσφοράς των Καλαβρύτων¹³³.

Μέχρι και τον ΈΒ Παγκόσμιο Πόλεμο το τοπικό αφήγημα θα παραμείνει εν πολλοίς σταθερό. Το ένδοξο παρελθόν της περιοχής, ήταν κτήμα όλου του έθνους και σαν τέτοιο αντιμετωπιζόταν και σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο. Στην ταραχώδη πορεία της εθνικής ζωής η αποκρυστάλλωση και οικειοποίηση της εθνικής ιδέας δεν ήταν ενιαία και ομαλή και ενδύθηκε με διάφορες ερμηνείες και προσδοκίες, εντασσόμενη σε διαφορετικούς και συχνά αντίθετους κοινωνικοπολιτικούς και ιδεολογικούς ορίζοντες. Παρόλα αυτά η Επανάσταση του 1821, δεν ήταν απλά η βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η κυρίαρχη εθνική αφήγηση, μια εθνική μνήμη αλλά κομβικό ορόσημο, κεντρικό χαρακτηριστικό και συστατικό στοιχείο της ίδιας της γέννησης του έθνους. Οι συμβολισμοί που την ακολουθούσαν δεν είχαν απλά

¹³⁰. *Έθνος* 30,31/05/1930, *Πατρίς* 30/05/1930, *Εστία* 30/05/1930, *Ακρόπολις* 30/05/1930

¹³¹. *“Τα Καλάβρυτα”*, 03/05, 23/05, 11/07/1930

¹³². *“τα Καλαβρυτινόπουλα στην ξενιτειά. Η εορτή της 25ης Μαρτίου εις το Τέξας πρωταγωνιστές Καλαβρυτινοί”*, *“Τα Καλάβρυτα”* 07/06/ 1930, *“η εορτή της 25ης Μαρτίου εις τον Άγιον Φρανσίσκον”*, *“Τα Καλάβρυτα”*, 3 Μαΐου 1930, εκδηλώσεις με αφορμή την εθνική επέτειο γίνονται με την παρουσία και πρωτοβουλία Καλαβρυτινών μεταξύ άλλων στη Μοντανα των ΗΠΑ. *“Τα Καλάβρυτα”* 11/07/ 1930

¹³³. *Ηχώ Των Καλαβρύτων*, 12/06/1930, *“Ο Ταχυδρόμος, όργανον των απανταχού Αιγιαλέων και Καλαβρυτινών”*, 06/07/1930

παιδαγωγικό χαρακτήρα αλλά ήταν καθοριστικοί στην διαμόρφωση της συλλογικής εθνικής ταυτότητας και σαν τέτοιοι είχαν εγχαραχθεί στην εθνική συνείδηση. Τα ορόσημα και τα σύμβολα της περιοχής των Καλαβρύτων, οι ήρωες πρόγονοι αγωνιστές του '21 δεν είχαν τοπικό αλλά εθνικό χαρακτήρα, απήχηση και ακτινοβολία. Παρά τις επιμέρους και κατά καιρούς μυθοπλασίες, νοηματοδοτήσεις και διαφοροποιήσεις, τα Καλάβρυτα είχαν αποτυπωθεί στην τοπική και εθνική μνήμη σαν τόπος άμεσα συνδεδεμένος με την έναρξη της επανάστασης του 1821, σαν μέρος που συμπύκνωνε δομικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και ήταν συνδεδεμένα με έννοιες και αξίες ταυτισμένες με την εθνική αυτοεικόνα όπως αυτή προβαλλόταν στο δημόσιο λόγο, όπως η δόξα, η τιμή, η ελευθερία, και ο ηρωισμός. Αυτές είναι και οι έννοιες πάνω στις οποίες έχει οικοδομηθεί η τοπική αφήγηση, στηριγμένη πάνω στο “λαμπρό”, “ένδοξο” και “ηρωικό” ιστορικό της παρελθόν το οποίο και αποτελεί για την ίδια πηγή υπερηφάνειας, παρακαταθήκη και οδηγό.

Κεφάλαιο 2 : Η Σφαγή των Καλαβρύτων

1. Η Σφαγή των Καλαβρύτων, τομή στην Ιστορία.

Τα Καλάβρυτα είναι ο γνωστότερος από τους μνημονικούς τόπους της Ελλάδας και η σφαγή των Καλαβρύτων έχει κομβικό ρόλο σε όλες τις αφηγήσεις που αφορούν τη Γερμανική κατοχή της Ελλάδας κατά τον ΄Β Π.Π. Τα γεγονότα καθεαυτά είναι λίγο πολύ γνωστά: Η ανάπτυξη του ΕΛΑΣ, η ένταση των δραστηριοτήτων του από το καλοκαίρι του 1943 και η αύξηση των επιθέσεων, οδήγησαν τους Γερμανούς σε μία στροφή στη μέχρι τότε τακτική της αντιμετώπισης των ανταρτών. Ολόκληρες περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Ήπειρος θεωρήθηκαν ανταρτοκρατούμενες και προπύργια των ανταρτών, συνεπώς ολόκληρος ο πληθυσμός έπρεπε να θεωρείται εχθρικός και να τυγχάνει ανάλογης αντιμετώπισης. Έτσι εγκαινιάστηκαν μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στους ορεινούς όγκους και προχώρησε η συστηματική εφαρμογή των αντιποίνων σε άμαχους πληθυσμούς για τις επιθέσεις ανταρτών κατά των Γερμανικών στρατευμάτων. Η λογική των αντιποίνων βασιζόταν σε δύο αρχές. Την αρχή της συλλογικής ευθύνης και αυτή της ασύμμετρης απάντησης. Για κάθε νεκρό στρατιώτη ή αξιωματικό θα έπρεπε να εκτελείται πολλαπλάσιος αριθμός πολιτών. Η τρομοκρατική λογική της ασύμμετρης απάντησης, η αντίληψη των κατακτημένων σαν υπάνθρωπους, η ζωή των οποίων είχε μικρότερη αξία από μία άρια οδήγησε σε μαζικές σφαγές. Ανάμεσα στα γερμανικά στρατεύματα εξαπλώθηκε ένα είδος “ανταρτοψύχωσης”. Τα θύματα χαρακτηρίζονταν ομαδικά “αντάρτες” και τα αντίποινα ήταν πλέον απολύτως δικαιολογημένα τόσο στις συνειδήσεις των Γερμανών στρατιωτών που συμμετείχαν στις σφαγές και τις εκτελέσεις όσο και στη γραφειοκρατική παρουσίαση των πεπραγμένων των στρατευμάτων.

Το Δεκέμβριο του 1943 μετά από μάχη στην περιοχή των Καλαβρύτων μία ομάδα του ΕΛΑΣ αιχμαλωτίζει έναν Γερμανικό λόχο ανίχνευσης. Ακολουθούν ανεπιτυχείς διαπραγματεύσεις και η 117 Μεραρχία επιχειρεί να απελευθερώσει τους αιχμαλώτους οι οποίοι τελικά εκτελούνται. Τότε ο Στρατηγός Λε Σουίρ διατάσσει αντίποινα σκληρότερα από αυτά που είχαν ήδη αποφασιστεί. Οι Γερμανοί σε ένα όργιο βίας έκαψαν 50 χωριά, τα μοναστήρια της περιοχής, και εκτέλεσαν περίπου 700 άτομα, μεταξύ αυτών και όλο τον ανδρικό πληθυσμό άνω των 14 ετών της κωμόπολης των Καλαβρύτων, σφαγή μεγαλύτερη από κάθε άλλη αντίστοιχη στον ελληνικό χώρο και

από τις μεγαλύτερες στην Ευρώπη.¹³⁴

Για το δράμα, τις εικόνες φρίκης και καταστροφής και τις συνθήκες που επικρατούσαν στην κατεστραμμένη πόλη αμέσως μετά την καταστροφή χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Χανς Ερενστρόλε, εκπρόσωπου του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στην Πάτρα, που ήταν από τους πρώτους που έφτασε στα Καλάβρυτα αμέσως μετά τη σφαγή: “..εφτάσαμε εις τα ερείπια της πυρπολημένης πόλεως των Καλαβρύτων. Όλα ήσαν κατεστραμμένα. Οι τοίχοι ολόμαυροι από την πυρκαγιά. Πόρτες και παράθυρα δεν υπήρχαν. Μερικά ρακένδυτα όντα άρχισαν να μας προσπερνούν σαν σκιές εις στην ομίχλη...”¹³⁵. Αν η ολοσχερής καταστροφή ολόκληρων κοινοτήτων έκανε το τοπίο να φαντάζει απόκοσμο στους εξωτερικούς παρατηρητές, ήταν ακόμα πιο αποπροσανατολιστική για αυτούς που εξακολουθούσαν να ζουν μέσα στο κενό, οι οποίοι ποτέ δεν εξοικειώθηκαν με αυτό που τους συνέβη. Ο ψυχολογικός αντίκτυπος των βάρβαρων σφαγών σε αμέτρητες τοπικές κοινότητες σε ολόκληρη την Ευρώπη δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Η καταστροφή κωμοπόλεων και χωριών ήταν μία απώλεια όχι μόνο για τους επιζήσαντες κατοίκους των τόπων αυτών αλλά και για το σύνολο της χώρας που ανήκαν και κατ’επέκταση για ολόκληρη την ήπειρο¹³⁶.

Ο απόηχος που δημιουργήσε το γεγονός της σφαγής των Καλαβρύτων ήταν τεράστιος σε εθνικό επίπεδο¹³⁷. Ο -παράνομος- τύπος θα την αναφέρει σαν το μεγαλύτερο έγκλημα των Ναζί στην Ελλάδα που μπροστά του όλα τα άλλα ωχριούν¹³⁸. Στα χαρακτηριστικά και τις ξυλογραφίες της περιόδου, που απεικονίζουν

¹³⁴. Πολυμέρης Βόγλης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια 2010 σελ.139-142., Hagen Fleischer, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Παπαζήσης, 1995, σελ. 341-342. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σελ. 205-207. Χέρμαν Μάγιερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα: Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2003. Γ.Ε.Σ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχείρηση «Καλάβρυτα»*. Η δράση της 117 Μεραρχίας Κυνηγών μέσα από τα γερμανικά αρχεία, Αθήνα 2002. Αντώνης Κακογιάννης, *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

¹³⁵. Χανς Ερενστρόλε στο : Λεύκωμα αφιερωμένο στην προσφορά Ελληνικού και Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού κατά την τραγωδία των Καλαβρύτων-13-12-1943, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, Καλάβρυτα 2010, βλ. επίσης μαρτυρία του Γεωργίου Καρελιά, αυτοκινητιστή από την Πάτρα, που μετέφερε το πρώτο κλιμάκιο του Ε.Ε.Σ. που έφτασε την 15/12/1943 στα ρημαγμένα Καλάβρυτα και Μνήμες της ερυθροσταυρίτισσας Νταϊζης Χονδροδήμου-Δεκαβάλλα Καλάβρυτα, Δεκέμβριος 1943. πηγή : Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος,

¹³⁶. Keith Lowe, *Ολεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ψυχογιός, Αθήνα 2014, σελ.51-52

¹³⁷. βλ. επικαιροποιημένη εκδοχή του κεφαλαίου “Η διαιρεμένη μνήμη των Καλαβρύτων” στο: Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του ‘Β Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα 2014, Χέρμαν Μάγιερ, “Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα”, ο.π., σελ. 473, 388-9, 426-7, 468-9

¹³⁸. *Ελληνικόν Αίμα*, 01/01/1944

γεγονότα της Κατοχής αντικατοπτρίζοντας το λαϊκό αίσθημα, η σφαγή των Καλαβρύτων έχει κεντρική θέση δείχνοντας την απήχηση του γεγονότος στο λαϊκό θυμικό¹³⁹. Ο Χριστόφορος Χρηστίδης στις 31/12/1943 θα σχολιάσει το διάγγελμα του κατοχικού Πρωθυπουργού Ράλλη προς τον Ελληνικό λαό για την παραμονή του νέου έτους : *“..όταν έγραφε αυτά περί νέας περιόδου του Πολιτισμού, που επρόκειτο να αρχίσει με τη νίκη του Νατσισμού, ο κύριος Ιωάννης Ράλλης, απόγονος των Μαραθωνομάχων και Σαλαμινομάχων, ήξερε πολύ καλά πως στα Καλάβρυτα, τη 13/12/43, δηλαδή πριν δεκαοκτώ μόλις μέρες, οι Γερμανοί αυθέντες του είχαν συγκεντρώσει στην πλατεία όλο τον πληθυσμό του χωριού, είχαν ξεχωρίσει όλους τους άντρες, από παιδιά μέχρι τα εβδομήντα τους, τους είχαν οδηγήσει λίγο πιο πάνω, κοντά στο νεκροταφείο, κι εκεί, με ριπές μυδραλιοβόλων, εκτέλεσαν οκτακόσιους σαράντα περίπου Έλληνες, απόγονους και αυτούς των Σαλαμινομάχων και των Μαραθωνομάχων. Κι ύστερα έκαψαν ένα μεγάλο μέρος των σπιτιών των Καλαβρύτων...”*¹⁴⁰. Το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων, η μαζική εκτέλεση εκατοντάδων ανθρώπων, οι λεηλασίες, η πυρπόληση και η ολοσχερής καταστροφή της κωμόπολης, των γύρω χωριών και μοναστηριών με όλες τις επιπτώσεις τους συγκλόνισαν και συγκίνησαν το πανελλήνιο και προκάλεσαν αισθήματα αλληλεγγύης¹⁴¹. Λίγες μέρες αργότερα πληροφορήθηκε την είδηση της σφαγής των Καλαβρύτων, η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση του Καΐρου, η οποία ενημέρωσε τις πρεσβείες της, τον διεθνή τύπο και τα Υπουργεία Εξωτερικών των συμμαχικών δυνάμεων¹⁴².

Παρά τις συνθήκες της εποχής συστήνονται επιτροπές εράνων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας και σε εφημερίδες εμφανίζονται εκκλήσεις για βοήθεια στους πυροπαθείς¹⁴³. Μετά τις επιχειρήσεις το μίσος του άμαχου πληθυσμού εναντίον του

¹³⁹. Βελισσαρίδης Γιώργος: "Κατακαυμένα Καλάβρυτα", ξυλογραφία. Τάκης Μάρθας : "Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων", χαρακτηριστικό. Βασιλείου Σπύρος: "Καλάβρυτα". Ξυλογραφία. Βασιλείου Σπύρος: "Ο θρήνος των Καλαβρύτων", Ξυλογραφία

¹⁴⁰. Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια κατοχής 1941-1944.Μαρτυρίες Ημερολογίου, Πρόλογος-Συμπληρώματα-Σημειώσεις*, Αθήνα 1971 σελ.465-466

¹⁴¹.Φιλοσόφου Μαρία, *“Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα. Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις”* Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή σελ. 589 -590, ή για παράδειγμα η εξής μαρτυρία: *“Δεν θυμάμαι ακριβώς αν ήταν την ίδια ακριβώς ημέρα στις 13 Δεκεμβρίου ή το επόμενο πρωί να εξαπλώνεται στην Πάτρα η είδηση «οι γερμανοί κάψανε τα Καλάβρυτα», «οι γερμανοί σκότωσαν όλους τους άντρες», «πάνε τα Καλάβρυτα».* Από στόμα σε στόμα αυτές οι τρεις αυτές φράσεις φουντώνουν, γίνονται ακόμα πιο τρομερές, σαν μια αντάρα που ξέσπασε κάπου κοντά κι γινόταν φοβέρα για όλους μας..”

Μνήμες της ερυθροσταυρίτισσας Νταΐζης Χονδροδήμου-Δεκαβάλλα Καλάβρυτα, Δεκέμβριος 1943, πηγή : Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

¹⁴².Χέρμαν Μάγιερ, ο.π.σελ.482, για τον απόηχο της σφαγής στη Σουηδία θα γράψει ο Hans Erenstrole :“τα Καλάβρυτα”, αφήγηση. πηγή : Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

¹⁴³. *Νεολόγος Πατρών*, 31/12/1943, 05/01/1944

Γερμανού κατακτητή είχε φτάσει σε ασύλληπτα ύψη. Ο αντίκτυπος ήταν τέτοιος που προκάλεσε τριγμούς και μέσα στη γερμανική διοίκηση με αποτέλεσμα να μετατραπεί -έστω και προσωρινά- η πρακτική των αντιποίνων σε αμφισβητούμενο πολιτικό ζήτημα¹⁴⁴, ενώ ο κατοχικός Πρωθυπουργός Ράλλης σε επιστολή του στη γερμανική Διοίκηση θα αναφερθεί στον αντίκτυπο και στη γενική ατμόσφαιρα που η σφαγή των Καλαβρύτων δημιούργησε στην ελληνική κοινή γνώμη, γεγονός που δυσχέραινε τις προσπάθειες της κυβέρνησης του¹⁴⁵. Ο στρατηγός διοικητής της Βέρμαχτ Σπάϊντελ, σε επιστολή προς τον προϊστάμενο του στρατιωτικό διοικητή νοτιοανατολικού χώρου Φέλμπερ στις 08/01/1944 θα γράψει: *“...η υπόθεση 'Καλάβρυτα' απασχόλησε επί εβδομάδες ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό εντονότερα από όλα τα υπόλοιπα προβλήματα. Οι ψυχολογικές επιπτώσεις ήταν ότι οδήγησε σε επαναπροσέγγιση των εθνικιστικών και κομμουνιστικών κύκλων και ως εκ τούτου σε ένα κοινό μέτωπο εναντίον της Βέρμαχτ...”*¹⁴⁶

Η σφαγή και η καταστροφή των Καλαβρύτων ήταν μία τομή που διέρρηξε οριστικά τη συνέχεια της κωμόπολης και οι ψυχολογικές, οικογενειακές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της θα στιγματίσουν την τοπική κοινωνία για δεκαετίες. Ο Β Παγκόσμιος Πόλεμος, ο αιματηρότερος πόλεμος στην παγκόσμια ιστορία, είναι καθοριστικό και κομβικό γεγονός στην διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου φέρνοντας τις κοινωνίες αντιμέτωπες με πρωτόγνωρες επιπτώσεις και ερωτήματα. Η σύνθεση και η ανθρωπογεωγραφία ολόκληρων περιοχών αλλάζει δημιουργώντας χαίνουσες τρύπες στον καμβά της κοινωνίας¹⁴⁷. Τα Καλάβρυτα με τον πιο τραγικό τρόπο θα βρεθούν και πάλι στο επίκεντρο, συμπυκνώνοντας και λόγω του μεγέθους της καταστροφής αλλά και λόγω της υφιστάμενης θέσης τους στο συλλογικό φαντασιακό των Ελλήνων, τα δεινά της χώρας την περίοδο αυτή.

¹⁴⁴. Η σφαγή των Καλαβρύτων μετέτρεψε την πολιτική των αντιποίνων σε μέγιστο πολιτικό ζήτημα ακόμα και στην Γερμανική πλευρά. Ο κατοχικός Πρωθυπουργός Ράλλης και ο Ειδικός Απεσταλμένος Νοϋμπάχερ εξέφρασαν την οργή και τον αποτροπιασμό τους. Ο Νοϋμπάχερ ανάγκασε τη Βέρμαχτ να συμφωνήσει ότι τα αντίποινα στο εξής θα λάβαιναν υπόψη τους τους “νέους του πολιτικούς στόχους” που ήταν η σύμπτυξη ενός αντικομμουνιστικού μετώπου. Ο στρατηγός Βίντερ σχολίασε ότι όταν προχωράει κανείς σε “μέτρα επανόρθωσης” πρέπει να ψάχνει για τους πραγματικούς ενόχους και όχι να ισοπεδώνει τόπους που δεν έχουν καμία σχέση συμπληρώνοντας ότι “οι ταρίφες” των αντιποίνων έπρεπε στο εξής να θεωρούνται ως μέγιστα και όχι ως ελάχιστα. Ο δε τοπικός διοικητής της Βέρμαχτ στην Κόρινθο ήρθε σε διένεξη με τον Λε Σουιρ ως προς την αξία των αντιποίνων. Δυστυχώς όμως για τον άμαχο πληθυσμό η πολιτική δεν άλλαξε και ο Λε Σουιρ τον Μάιο κήρυξε στρατιωτικό νόμο μετατρέποντας την περιοχή σε “εμπόλεμη ζώνη”

Χέρμαν Μάγιερ, ο.π.σελ.468 -469, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ο.π. σελ. 205

¹⁴⁵. «Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου», Αθήναι 1947, σελ. 131

¹⁴⁶. Χέρμαν Μάγιερ, ο.π.σελ. 473

¹⁴⁷. Keith Lowe, ο.π. , σελ. 52-56, 97-107

2. Τα Καλάβρυτα ως σύμβολο των δεινών της Κατοχής . Πρόσληψη και Παραλληλισμοί

Η τραγωδία των Καλαβρύτων απέκτησε αμέσως κεντρική θέση στο ψηφιδωτό που σχημάτιζαν τα δεινά και οι απώλειες της χώρας την περίοδο της κατοχής. Ο αντίκτυπος της σφαγής ήταν μεγάλος και εκτός από το μέγεθος της σφαγής ρόλο σε αυτό έπαιξε και το ιστορικό τους παρελθόν και οι συμβολισμοί τους. Ο κατοχικός πρωθυπουργός στις σχετικές του διαμαρτυρίες προς τη γερμανική διοίκηση θα εστιάσει στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων θα καταστραφεί η μονή της Αγίας Λαύρας και θα εκτελεστούν οι καλόγεροι της¹⁴⁸. Αλλά και ο Ριζοσπάστης, σε μία έκτακτη έκδοσή του, στις 24 Δεκέμβρη του 1943 κάτω από τον τίτλο: «Η τραγωδία των Καλαβρύτων» και υπέρτιτλο – «Ο Ούννοι κολυμπάν στο αίμα», περιέγραφε το χρονικό της σφαγής και τελείωνε το αφιέρωμα ως εξής ...«*Ρήμαξαν την Αγία Λαύρα. Οι Ούννοι, αυτές οι ύαινες που γρυλίζουν για πολιτισμό και για θρησκεία, έκαναν επιδρομή και στο ιστορικό μοναστήρι της Αγίας Λαύρας. Λεηλάτησαν αυτό το εθνικό μνημείο και σκότωσαν όλους τους καλόγερους γκρεμίζοντάς τους στους βράχους...*»¹⁴⁹. Η σφαγή των Καλαβρύτων έγινε αμέσως ένα διαπαραταξιακό σύμβολο που αντιπροσώπευε τις τραυματικές εμπειρίες ολόκληρου του ελληνικού λαού, χαρακτηριστικό δείγμα της γερμανικής θηριωδίας και του τι υπέφερε η χώρα υπό τον ζυγό της. Η Ελλάδα έβγαине από έναν πόλεμο με φρικτές συνέπειες και τραύματα και ετοιμαζόταν να μπει σε έναν άλλο με εξίσου ολέθρια αποτελέσματα. Σε αυτή τη μεταβατική φάση λίγα ήταν τα σημεία αναφοράς που θα μπορούσαν να αποτελέσουν κοινό τόπο και να ενώσουν την ήδη διχασμένη χώρα. Και τα Καλάβρυτα, η σφαγή τους και το ένδοξο ιστορικό τους παρελθόν ήταν ένα από αυτά, νοσηματοδοτώντας το παρόν και προικίζοντας το με τις διαχρονικές αξίες της θυσίας, της προσφοράς και του ηρωισμού. Το παρόν δεν αντλεί μόνο παραδείγματα από το παρελθόν αλλά και έμπνευση, κουράγιο και ελπίδα ότι οι τα δεινά και οι απώλειες δεν ήταν μάταια.

Η σύνδεση του 1821 με ένδοξες ή τραυματικές στιγμές του παρόντος δεν είναι κάτι καινούργιο όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Η αναδρομή στο ένδοξο παρελθόν σαν πηγή έμπνευσης για το παρόν, ο παραλληλισμός κρίσιμων ιστορικών στιγμών, αποτελεί φαινόμενο που συναντάται οριζόντια και κάθετα όχι μόνο σε τοπικό αλλά

¹⁴⁸. Χέρμαν Μάγιερ, ο.π., σελ. 468

¹⁴⁹. *Ριζοσπάστης*, 24/12/1943

και σε εθνικό επίπεδο και μάλιστα δεν αποτελεί προνόμιο ενός τόπου ή μιας συγκεκριμένης αντίληψης και οπτικής. Έτσι το '21 είναι σημείο αναφοράς κατά την περίοδο της κατοχής και της αντίστασης και οι συμβολισμοί του είναι ιδιαίτερα ισχυροί. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, η Λαύρα, το Λάβαρο κατέχουν καίρια θέση και εδώ, γεγονός που δείχνει τη σύνδεση του οδυνηρού παρόντος με το ένδοξο παρελθόν, σαν πηγή έμπνευσης, άντλησης παραδειγμάτων και κουράγιου αλλά και σαν επεξηγηματικό εργαλείο προκειμένου να εξηγηθούν, ορθολογικοποιηθούν, ιστορικοποιηθούν και να ξεπεραστούν πολλά από τα δεινά του παρόντος. Ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκε το 1821 κατά την περίοδο της Αντίστασης, είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της αμφίπλευρης σχέσης και ανασηματοδότησης μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος και είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την αναγωγή και την αναδρομική προβολή του 1821 στην Αντίσταση, αλλά και την προικοδότηση των κλεφταρματολών με τα κοινωνικά νοήματα και τις προσδοκίες των ανταρτών¹⁵⁰.

Το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα, όπως όλα τα κινήματα στις κατεχόμενες χώρες, πιστοποιούσε την ύπαρξή του μέσα από πατριωτικούς συμβολισμούς και τελετουργίες, σε μια εποχή κατά την οποία η έννοια της Πατρίδας είχε πάψει να είναι το δεδομένο και έγινε το ζητούμενο. Αναζητώντας σημεία αναφοράς, όσοι ήθελαν να αφυπνίσουν το εθνικό (τους) αίσθημα στράφηκαν σε οικεία παραδείγματα ανδρείας, επετειακά ορόσημα, ιστορικές αναφορές. Έτσι η Επανάσταση του 1821 αποδείχθηκε το προσφορότερο πεδίο άντλησης αγωνιστικών ερεθισμάτων. Το συμβολικό βάρος ονομάτων και γεγονότων ταξίδεψε 120 χρόνια μπροστά στο χρόνο, για να χρίσει άξιους επιγόνους¹⁵¹. Οι αναφορές στο 1821, στα Καλάβρυτα και την Αγία Λαύρα στον αντιστασιακό τύπο της εποχής είναι χαρακτηριστικές¹⁵². Με δεδομένους αυτούς

¹⁵⁰. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007 σελ. 120 και Παναγιωτόπουλος Β. "Τι είναι και τι θέλει το 1821" Τα Ιστορικά, 36, 2002, σελ. 208 - 21

¹⁵¹. Ιάσοντας Χανδρινός, *"Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, Πολιτικές και Θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα"*, στο: (συλλογικό), *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σελ.191-213

¹⁵². π.χ.: "Το 1821 είναι όρθιο..Η 25η Μαρτίου και η Αγία Λαύρα σαν ανατολή. Εφτά εκατομμύρια ελεύθεροι πολιορκημένοι Έλληνες κρατούν ψηλά το Λάβαρο του Παλαιών Πατρών Γερμανού..", Εθνικός Αγών. Όργανο της Εθνικής Δημοκρατικής Οργάνωσης Α.Α.Α., φ. 11, 25/03/1943. ή : "...στις 13 Μαρτίου 1821 ο Παπαφλέσας έκανε συνάθροιση στην Αγία Λαύρα όπου οι πρόκριτοι με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, ύστερα από ένα σωρό διαταγμούς, ύψωναν τη σημαία της επαναστάσεως. Στις 17 Μαρτίου ο Σ. Χαραλάμπης και οι Πετιμεζαίοι έκλειναν τους Τούρκους των Καλαβρύτων στους τρεις πύργους του Αρναούτογλου Ιμπραήμ και τους ανάγκαζαν να παραδοθούν... η στιγμή είχε έρθει. Οι Έλληνες ζητούσαν την ελευθερία τους... την συνέχεια και την ανταπόκριση του 1821 τη ανεβρίσκουμε στα σημερινά κατορθώματα των παιδιών της Ελλάδας, στην κρατερά και θαρραλέα πάλη του Ελληνικού λαού κατά των νέων κατακτητών επιδρομέων.. αυτό που κάνουμε τώρα είναι αυτό που έκαναν τότε - το 1821- εκείνοι... κάθε τι που μπορεί να μας δώσει θάρρος το συλλέγουμε με επιμέλεια και το επιδεικνύουμε στον

τους παραλληλισμούς η σφαγή και η καταστροφή των Καλαβρύτων είχε πρόσθετες συνδηλώσεις και αντιμετωπίστηκε κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα από άλλες ανάλογες. Το ποίημα που εκφωνήθηκε από τον ραδιοσταθμό Αθηνών στις 13 Δεκεμβρίου 1945 την πρώτη επέτειο από τη σφαγή είναι χαρακτηριστικό του αντίκτυπου και της πρόσληψης της σφαγής, των συνδέσεων και των συνειρμών που την ακολούθησαν¹⁵³.

Τα “μαρτυρικά Καλάβρυτα” έχουν ήδη μετατραπεί σε σύμβολο με πανεθνική διάσταση. Η συγκινησιακή φόρτιση και ο απόηχος της σφαγής, η περιγραφή των συνθηκών που επικρατούν στα καμένα Καλάβρυτα, η θυσία των οποίων αποτελεί ανάθεμα στη γερμανική θηριωδία και αντιπροσωπευτικό της ελληνικής εμπειρίας, είναι διαπαραταξιακά και έχουν εθνική διάσταση. Τα προτάγματα όμως διαφέρουν. Οι συμβολισμοί που τους αποδίδονται και η σχετική ορολογία δεν είναι πάντα κοινή προϋδεάζοντας και αποτυπώνοντας τη μνημόνευση του γεγονότος στα ταραγμένα χρόνια που θα ακολουθήσουν.. Η έννοια της θυσίας είναι κυρίαρχη, όπως και ο αποτροπιασμός για το ειδεχθές του εγκλήματος και η διατυμπάνιση της ανάγκης τιμωρίας των Γερμανών υπευθύνων. Για τον αντιστασιακό τύπο όμως τα Καλάβρυτα αποτελούν ταυτόχρονα σύμβολο των αγώνων για εθνική και λαϊκή ελευθερία¹⁵⁴ αλλά και της αίσθησης της ατιμωρησίας¹⁵⁵. Ο καθεστωτικός τύπος βλέπει στα Καλάβρυτα το σύμβολο των πρόσφατων δεινών της χώρας, ένα ορόσημο που θα μείνει για πάντα χαραγμένο στην εθνική μνήμη και σαν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της προσφοράς της χώρας στον κοινό συμμαχικό αγώνα αξιώνοντας ανάλογη αντιμετώπιση¹⁵⁶.

Παρόλο πάντως του ότι η επίκληση της σφαγής θα χρωματίζεται διαφορετικά

εαυτό μας σαν παράδειγμα. Και το πιο μεγάλο από όλα τα παραδείγματα είναι η επανάσταση του 1821...Ζήτω η 25η Μαρτίου, ημέρα της Ελευθερίας! Ζήτω η Ελληνική ανεξαρτησία!”, Ανεξαρτησία, φ.23, 28/03/1943. Πλήθος ανάλογες αναφορές παρατηρούνται με αφορμή κυρίως την επέτειο της 25ης Μαρτίου σε έντυπα όπως π.χ. : Η Φλόγα. Όργανο της Νεοδημοκρατικής Πρωτοπορίας, φ. 3 20/03/1943, Ελεύθερη Ελλάδα. Όργανο της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ., φ.15, 25/03/1943. Ελεύθερα Εφτάνησα. φ.3 25/03/1943, Εθνική Αλληλεγγύη. Όργανο της Κ.Ε. της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος, φ.12, 25/03/1943, Μεγάλη Ιδέα. Ελληνική Εθνικιστική Νεολαία. φ.1 25/03/1943, Οδηγητής του γραφείου Στερεάς της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., φ.13, 25/03/1944

¹⁵³. Το ποίημα με τίτλο “Στα Ηρωικά Καλάβρυτα” τελειώνει ως εξής:

Μια ιστορία του αγώνα
της Λευτεριάς και της Τιμής
από αιώνα σε αιώνα
θα τη διαλαλούμε εμείς...
Μια άλλη μορφή του Παρθενώνα
πηγή : Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

¹⁵⁴. “Καλάβρυτα. Η τραγική επέτειος”, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/12/1946

¹⁵⁵. “μόνο ο ΕΛΑΣ έμεινε δίπλα στα Καλάβρυτα και προσπάθησε να λιγοστέψει τον πόνο των απορφανισμένων. Το κράτος δεν έκανε τίποτα για όσους απέμειναν, ούτε και για τους προδότες που οδήγησαν τους Γερμανούς να σφάζουν και να κάβουν τα Καλάβρυτα...”, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1945

¹⁵⁶. *Εστία* 13/12/1945, *Η Καθημερινή* 13/12/1945, *Ακρόπολις*, 13/12/1945, *Η Καθημερινή* 13/12/1946

αξίζει να τονιστεί ότι σε αυτό το στάδιο τουλάχιστον η μνημόνευση της δεν επιφέρει διχαστικές ερμηνείες και ρητορικές παρά τις κάποιες εξαιρέσεις¹⁵⁷. Η γερμανική θηριωδία που προκάλεσε την τραγωδία των Καλαβρύτων πρέπει να μείνει ανεξίτηλη στη μνήμη όλων των ελλήνων για πάντα και οι Γερμανοί υπεύθυνοι να τιμωρηθούν¹⁵⁸. Η επέτειος της σφαγής τα χρόνια του εμφυλίου εν μέσω του αλληλοσπαραγμού και του διχασμού, θα μνημονεύεται μάλλον σε ενοποιητικά πλαίσια, ταυτιζόμενη με τις έννοιες της θυσίας, του ηρωισμού, του μαρτυρίου, της προσφοράς, θα αντιμετωπίζεται σαν ένα εθνικό μνημόσυνο που εμπνέει και ενώνει¹⁵⁹, οι δε Έλληνες πρέπει να μη φανούν ανάξιοι της θυσίας αυτής¹⁶⁰. Το παρακάτω απόσπασμα του 1947 εκφράζει όλα τα παραπάνω, συνδέοντας τα με το ιστορικό υπόβαθρο της πόλης και το 1821, χρησιμοποιώντας μια ρητορική που εκφράζει το νέο αποτύπωμα της πόλης στην εθνική συνείδηση :

"Η Ελληνική σκέψις ξεφυλλίζοντας την ιστορία της φυλής στα τελευταία τραγικά χρόνια του πολέμου και του μαρτυρίου σταματά σε μία σελίδα γεμάτη αίμα και φρίκη. Και η σκέψις γίνεται ένας μεγάλος εθνικός οραματισμός και ένας παλμός πανελλήνιος. Η απόστασις του χρόνου συντομεύεται. Και το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων ζωντανεύει στη μνήμη μας σαν μια χθεσινή περιπέτεια και χθεσινός ακόμη Γολγοθάς ενός τμήματος της φυλής. 13 Δεκεμβρίου του 1943. Επέρασαν έκτοτε τέσσερα χρόνια. Κάτω από τον προβολέα εν τούτοις των χρόνων το ολοκαύτωμα δεν έχασε τίποτα από την τραγικότητα του. Και σαν ένα μνημόσυνο

¹⁵⁷. βλ. Οδοιπορικό – αφιέρωμα σε συνέχειες του Σ. Μελά στην απελευθερωμένη Πελοπόννησο. Πρωταγωνιστεί η περιοχή των Καλαβρύτων όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά των γεγονότων αλλά και προσπάθεια αναζήτησης των υπαίτιων της σφαγής όπου και σαφώς κατακρίνεται ο ρόλος των ανταρτών: εφημερίδα Εμπρός Φεβρουάριος -Μάρτιος 1945

¹⁵⁸. Με αφορμή τη δίκη της Νυρεμβέργης που είχε ξεκινήσει και τη σχετική συζήτηση η Καθημερινή θα γράψει: ..οι υπεύθυνοι "λογικόν είναι και πρέπει να στηθούν εις ένα τοίχον όλοι μαζί και να πολυβοληθούν όπως πολυβολήθησαν οι δικοί μας άνθρωποι, οι γέροντες, οι παπάδες και τα παιδιά των Καλαβρύτων...", Η Καθημερινή 13/12/1945

¹⁵⁹. "Ένα δράμα ανείπωτο ξαναζή στη μνήμη του πόνου, του πόνου που μπρος στο μεγαλείον της θυσίας κλίνει ευλαβικά τα γόνατα προς τους τιμημένους νεκρούς των Καλαβρύτων. Μια επέτειος Ελληνική έρχεται ξανά, βρωντοφωνάζει στα πέρατα της γης το κήρυγμα της ελευθερίας που δεν θα παύση ποτέ να φωτίζει τους δρόμους τους οποίους η ανθρωπότητα πρέπει πάντοτε να βαδίζει. Εφημερίδα «Πελοπόννησος» 13-12-45

¹⁶⁰. "Αίμα Μαρτύρων - Ολόκληρος η Ελλάς κλίνει ευλαβώς το γόνυ ενώπιον των τάφων των μαρτύρων της ελληνικής ιδέας..". το αφιέρωμα συνοδεύεται από παρενέσεις να μη φανούν οι Έλληνες ανάξιοι της θυσίας των Καλαβρύτων. Το Βήμα, 13/12/1945 "Η ελληνική ψυχή θα αισθανθή και πάλιν σήμερα το ρίγος μιας αναμνήσεως από τας δραματικώτερας που άφησαν τα μαύρα χρόνια της κατοχής. Είνε η επέτειος της τραγωδίας των Καλαβρύτων. Οι κατακτηταί έφυγαν από την Ελλάδα, ο πόλεμος ετελείωσε. Η ελευθερία λάμπει όπως πρώτα στον ουρανό. Αλλά οι νεκροί, αυτοί που επέρασαν από το μαρτύριον των Καλαβρύτων... ζουν πάντοτε πάντοτε μέσα εις την ιερότητα του σεβασμού μας. Δια να μας υπενθυμίζουν τον πόνον με τον οποίον έζησε η χώρα μας επί έτη αλλά χωρίς να καμφθή, χωρίς να χάση ούτε δια μίαν στιγμήν την πίστην της εις την ελευθερίαν. Και δια να μας δείχνουν το δρόμο της ενότητος και του καθήκοντος, τον οποίον πρέπει να ακολουθήσωμεν δια να γίνωμεν άξιοι και εις το μέλλον της ελευθερίας αυτής..", Τα Νέα 13/12/1945

Εθνικό περνά όλη η φρίκη και η έκτασις της τραγικότητος του...” και συνεχίζει περιγράφοντας την τραγική μοίρα του “..πληθυσμού της ιστορικής πόλεως από την οποίαν είχε εξαπολυθεί το πρώτο επαναστατικό κύμα του 1821..13 Δεκεμβρίου του 1943. Η σκέψη μας φτερουγίζει εκεί στα ερείπια και στο ολοκαύτωμα και η ψυχή μας γονατίζει σε ένα μνημόσυνο επάνω στους τάφους των μαρτύρων και των ηρώων της μεγάλης θυσίας των Καλαβρύτων. Είναι ίσως το μνημόσυνο αυτό ο ελάχιστος φόρος της ευλάβειας και της ευγνωμοσύνης προς εκείνους που με τη θυσία τους επύργωσαν το οικοδόμημα της ελευθερίας...”¹⁶¹.

Η επίσημη οπτική για το γεγονός θα εκφραστεί και μέσω της διατύπωσης του βουλεύματος του Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου το οποίο θα κάνει αναλυτική περιγραφή του χρονικού της σφαγής, των ανθρώπινων απωλειών και των υλικών καταστροφών και θα διατάξει τη σύλληψη και την παραπομπή σε δίκη συγκεκριμένων αξιωματικών που ήταν υπεύθυνοι της επιχείρησης : “...μεταξύ δε των πόλεων και των χωριών κατά των οποίων εξέσπασεν αγριότεραν η φυλετική βαρβαρότης και η σαδιστική μανία των Κατακτητών, μίαν εκ των πρωτευσών θέσεων κατέχουσιν αναμφισβητήτως τα Καλάβρυτα. Τα Καλάβρυτα τους κατοίκους των οποίων επι γενεάς γενεών θα συγκλονίζει η φρίκη και η ανάμνησις της τραγικής εκείνης ημέρας της 13ης Δεκεμβρίου του 1943. Τα Καλάβρυτα, η τραγική μοίρα των οποίων επί αιώνας ολοκλήρους θα αποτελέ μια των πλέον ανεξιτήλων κηλίδων εις την ιστορίαν του γερμανικού έθνους...”¹⁶².

Η θέση της ρημαγμένης τοπικής κοινωνίας αμέσως μετά την καταστροφή είναι ιδιαίτερη. Τα Καλάβρυτα πλέον ήταν μια πόλη – φάντασμα, τα ερείπια της οποίας κατοικούσαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία χήρες και ορφανά¹⁶³. Η έλλειψη κάθε είδους αρωγής και μέριμνας όπως φαίνεται και από τα αποσπάσματα του τύπου που είδαμε παραπάνω – και θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια- είναι παντελής και οι συνθήκες για τους επιζήσαντες, μέσα σε μία σπαρασσόμενη χώρα οριακές. Για αυτούς που έμειναν πίσω προέχει η επιβίωση και η ανασύνταξη, η “ανάσταση” της

¹⁶¹. Τα Νέα 13/12/1947

¹⁶². Το υπ. Αριθ 27-1947/05-05-1947 Βούλεμα του Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου, πηγή : Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

¹⁶³. Τον Αύγουστο του 1944, η επαρχιακή επιτροπή του ΕΑΜ Καλαβρύτων θα οργανώσει μνημόσυνο για τα θύματα του φασισμού στην πόλη των Καλαβρύτων. Η περιγραφή της εικόνας με αφορμή της συμπλήρωσης ενός χρόνου από τη σφαγή είναι συγκλονιστική: “Σύμβολο των αγώνων για εθνική και λαϊκή ελευθερία- Από τις τέσσερις χιλιάδες ανθρώπους που παρουσιάστηκε στο μνημόσυνο, δεν έμεινε ένας, που να μην κλάψει, ενώ τα χίλια γυναικόπαιδα των Καλαβρύτων, πεσμένα μπρούμυτα πάνω στο νιόσκαφο χώμα που σκέπαζε πατέρες, συζύγους, αδελφούς, παιδιά και εγγόνια, αλλά και Έλληνες πατριώτες, έδειχναν σε όλους εμάς το μέγεθος της καταστροφής και ξαναζωντάνευαν την τραγωδία που συγκλόνισε όλο τον κόσμο”. “Ελεύθερη Αχαΐα”, όργανο του ΕΑΜ νομού Αχαΐας 10-12-44.

πόλης και των ζωών τους από τις στάχτες¹⁶⁴ χωρίς αυτό να αποκλείει απαραίτητα την επίγνωση του ιστορικού τους ρόλου¹⁶⁵. Η διάσταση “αποκάλυψης” που αποκτά στο συλλογικό συνειδητό μιας κοινότητας το γεγονός του ρήγματος της συνέχειας της, δημιουργεί δεδομένα που είναι δύσκολο να ορθολογικοποιηθούν και στα πλαίσια αυτά δημιουργούνται φαινόμενα όπως η ηρωοποίηση των θυμάτων, η θεώρηση του θρήνου και του τραύματος σαν μοναδικά και η αναζήτηση ενόχων στο άμεσο και όχι μόνο περιβάλλον.

Στα πλαίσια αυτά έχει σημασία να δούμε πως η συλλογική μνήμη, η ανάμνηση δηλαδή της κοινότητας για την ιστορία της, μεταπλάθεται σε αξίες και στάσεις που συναρτώνται με την επίκληση ακριβώς αυτής της ανάμνησης. Τα πρώτα χρόνια μετά το γεγονός το πένθος είναι κυρίαρχο, κυριαρχεί η απώθηση και η επιστροφή τραυματικών αναμνήσεων στα άτομα συνοδεύεται από μία “περιορισμένη ικανότητα φραστικής απεικόνισης”¹⁶⁶, διαδικασία που χαρακτηρίζεται από την αποσιώπηση του επίμαχου γεγονότος και του τραύματος και την σπασμωδική και ελλιπή διανοητική και ψυχική επεξεργασία του. Το τραύμα δεν μπορεί εύκολα να εξορθολογηθεί, να ταξινομηθεί εννοιολογικά, για αυτό και συνήθως το ακολουθεί σιωπή¹⁶⁷. Η αποσιώπηση λειτουργεί ως αμυντικός μηχανισμός, τα ψυχικά τραύματα παραμένουν ενεργά και με την αποσπασματική μεταβίβαση τους στην επόμενη γενιά αποκτούν μεγαλύτερη επίδραση. Σε ένα πιο πραγματιστικό επίπεδο θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι σκληρές συνθήκες της εποχής, οι επιτακτικές ανάγκες της επιβίωσης και οι διαρραγές που αυτό επέφερε σε προσωπικό, οικογενειακό, κοινοτικό επίπεδο ήταν τέτοιες που σίγουρα δεν επέτρεπαν μία ψύχραιμη αποτίμηση και ένταξη του

¹⁶⁴. "Μεγαλειοτάτη. Σας ομιλούν τα Καλάβρυτα. Τρέμουν τα χέρια, κλαίνει τα μάτια, σπαράζει η καρδιά και αδυνατώ να σας περιγράψω τη συμφορά... Περιμέναμε με λαχτάρα να έλθετε ως εδώ να ιδήτε τα Καλάβρυτα. Τί να εβλέπετε; Καλάβρυτα δεν υπάρχουν.... Αναλογισθήτε την συμφοράν τους Μεγαλειοτάτη και αναλάβετε χάριν αυτών μίαν Σταυροφορίαν με επικεφαλής τον Εαυτόν σας. Άλλοτε έγινοντο Σταυροφορίαί προς απελευθέρωσιν των ιερών τόπων. Τώρα κάμετέ την προς ανοικοδόμησιν εθνικών και ιερών τόπων. Τώρα ενεργήσατε Εσείς Σταυροφορίαν για να κάμετε εκκλησίαν, να κάμετε Δημ. Σχολείον, να κάμετε σπίτια της προκοπής". (Επιστολή Γυμνασιάρχη Καλαβρύτων π. Ευσεβίου Κηπουργού προς την Βασίλισσα Φρειδερίκη, 05/05/ 1947 πηγη: Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος)

¹⁶⁵. "Ημείς οι επιζήσαντες συγγενείς σας υποσχόμεθα να εξεγερθώμεν κατά της σκληράς ειμαρμένης και, πλήρεις πίστεως εις την πατρίδα, την οικογένειαν και την θρησκείαν να σφίζωμεν τον πόνο μας μέσα εις τας καρδιάς μας, δια να δυνηθώμεν και την πατρίδα μας εκ της τέφρας και των ερείπων ν' ανοικοδομήσωμεν και ημείς ν' αναγεννηθώμεν και εις τους δολοφόνους, εις τον παράφρονα καταχτητήν, να βροντολαλήσωμεν ότι τα Καλάβρυτα, η κοιτίς της ελευθερίας, η πηγή των ανυπερβλήτων ηρωισμών και της αυτοθυσίας, πρέπει ν' αναστηθούν και θα αναστηθούν.."(δημοσίευση επιστολής στο Νεολογο Πατρών από γυναικα των Καλαβρύτων. Νεολόγος 13-12-44)

¹⁶⁶. A.Dirk Moses, "Πως και γιατί η Χρήση και η Κατάχρηση της Ιστορίας Είναι Αναπότρεπτη", στο: Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 34

¹⁶⁷. M.Roth, Ch. Salas (επιμ.), *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*, Getty Institute, Los Angeles, 2001, σ. 1-13.

γεγονότος καθεαυτού στο ιστορικό του πλαίσιο. Η επίκληση του παρελθόντος στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής ρητορικής έχει στόχο να κάνει την απώλεια, την ήττα και το θάνατο κατανοητά και διαχειρίσιμα. Παρατηρείται έτσι η ανάπτυξη μιας ρητορικής που έχει σκοπό να δώσει νόημα στις απώλειες και τις καταστροφές που υπέστησαν οι επιζήσαντες. Ο θάνατος μετονομάζεται σε θυσία και αποκτά μεγαλύτερη σημασία από τη ζωή καθώς οι νεκροί ενώνονται για πάντα με το Έθνος εντασσόμενοι στο πάνθεον των εθνικών ηρώων. Οι νεκροί συντηρούν και τροφοδοτούν την ιερότητα του Έθνους και οι ίδιοι υπερβαίνουν τη θνητότητα περνώντας στην εθνική ιστορία¹⁶⁸.

Στην προσπάθεια εκλογίκευσης του τραύματος και απάντησης στο ερώτημα ποιος έφταιξε για την καταστροφή η απάντηση που δόθηκε – απάντηση συναισθηματική που όμως υπερέβαινε άλλες πιο δύσκολες και επώδυνες ερμηνείες ή ίσως απλά την αδυναμία υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες τοποθέτησης του γεγονότος στο ευρύτερο του πλαίσιο- ήταν ότι τα Καλάβρυτα καταστράφηκαν λόγω του ιστορικού τους παρελθόντος και του συμβολισμού τους. Επιζώντες από το ολοκαύτωμα και συγγένειες θυμάτων δικαιολογούν την άποψη αυτή με το γεγονός ότι άλλα χωριά και κωμοπόλεις με μεγαλύτερη εγγύτητα – είτε στη μάχη της Κερπινής, είτε στην τοποθεσία όπου σκοτώθηκαν οι γερμανοί αιχμάλωτοι, δεν έτυχαν της αντιμετώπισης που είχαν η Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα η καταστροφή των οποίων είχε διαφορετικό αντίκρισμα στο πανελλήνιο¹⁶⁹.

Με δεδομένα αυτά, οι προσπάθειες υπέρβασης του πρόσφατου τραύματος και η ερμηνεία του αναζητήθηκε στο ένδοξο ιστορικό της περιοχής και στον έντονο συμβολισμό της. Το παρόν νοηματοδοτήθηκε μέσω του παρελθόντος, γεγονός που συνέβη όπως είδαμε και σε εθνικό επίπεδο και το ιστορικό παρελθόν της τοπικής κοινωνίας ήταν γεμάτο από τέτοιους συμβολισμούς. Οι συμβολισμοί αυτοί δεν χρησιμοποιήθηκαν απλώς σαν ένα μέσο υπέρβασης και επούλωσης, αλλά αποτελούσαν και την ίδια την επεξηγηματική αιτία που προκάλεσε τα ολέθρια γεγονότα του παρόντος και τις συνέπειες τους. Τα Καλάβρυτα καταστράφηκαν λόγω του ιστορικού τους παρελθόντος και του συμβολισμού τους στην εθνική συνείδηση. Ο Δήμαρχος Καλαβρύτων Τ. Σπηλιόπουλος – ένας από τους διασωθέντες της σφαγής- τον Αύγουστο του 1947, κατέθεσε σαν μάρτυρας κατηγορίας, στην

¹⁶⁸ Schwartz B., “*Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II.*”, *American Sociological Review* 61 (5), 1996, 908 – 927

¹⁶⁹ Φιλοσόφου Μαρία, “*Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα. Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις*” Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή σελ. 554

αποκαλούμενη δίκη των στρατηγών νοτιοανατολικού χώρου, στη Νυρεμβέργη. Εκεί ερωτηθείς σχετικά με τα αίτια της σφαγής ανέφερε χαρακτηριστικά:

“Ναί γνωρίζω τον ακριβή λόγο. Οι Γερμανοί που επιθυμούσαν να πατάζουν την ελληνική αντίσταση, διάλεξαν ακριβώς αυτό τον ιερό τόπο της ελληνικής χώρας, όπου πριν από εκατόν τριάντα χρόνια είχε κηρυχθεί η ελευθερία, και ήθελαν συμβολικά να καταστρέψουν ακριβώς αυτόν τον ιερό για την ελευθερία της Ελλάδας τόπο¹⁷⁰”.

Το τέλος του Έβ Π.Π. και ο αιματηρός και διχαστικός εμφύλιος που ακολουθεί βρίσκει την ελληνική κοινωνία τραυματισμένη και κατακερματισμένη. Όπως θα δούμε και πιο κάτω με δεδομένο το διχασμό η συγκρότηση μιας συνεκτικής αφήγησης για τα γεγονότα των αμέσως προηγούμενων ετών ήταν σχεδόν αδύνατο να συγκροτηθεί¹⁷¹. Παρόλα αυτά η σφαγή των Καλαβρύτων και ο αντίκτυπος που δημιούργησε ήταν από τα λίγα γεγονότα των ετών που προηγήθηκαν που άγγιζαν οριζόντια και κάθετα όλο το φάσμα της ελληνικής κοινωνίας και η αφήγηση και η ρητορική που το συνοδεύουν είναι σε μεγάλο βαθμό συναινετική. Το μέγεθος της σφαγής, ο ολοκληρωτικός της χαρακτήρας, η θέση των Καλαβρύτων στο εθνικό συλλογικό φαντασιακό συνθέτουν ένα νέο αφήγημα που συνδυάζει την ένδοξη ιστορία με το τραυματικό πρόσφατο παρελθόν. Βέβαια οι συμβολισμοί αυτοί και τα Καλάβρυτα σαν σημείο αναφοράς θα χρησιμοποιηθούν κατά το δοκούν και ενίοτε θα συνδεθούν με τις “προκλήσεις” του παρόντος. Η χρήση του δεδομένου συμβολισμού τους και η ένδυση του με συγκεκριμένα νοήματα θα αποτυπωθεί στο μήνυμα του αρχηγού της Αμερικανικής αποστολής Dwight Griswold από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών για την 25η Μαρτίου. Τα Καλάβρυτα συμβολίζουν τους διαχρονικούς αγώνες του έθνους για την ελευθερία, το τίμημα των αγώνων αυτών και την ανάγκη προάσπισης τους εν μέσω των “νέων συνθηκών και προκλήσεων¹⁷²”.

¹⁷⁰. Δίκη της Νυρεμβέργης, υπόθεση VII, σελ. 2283-2284, στο: Χέρμαν Μάγιερ, ο.π., σελ. 449-450

¹⁷¹. Πολυμέρης Βόγλης, “Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν :μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα”, Τα Ιστορικά τ.47, 2007, σελ 437-56

¹⁷². “Πρό εκατόν είκοσι επτά ετών ανεπετάσθη εις την Μονήν της Αγίας Λαύρας το λάβαρον που έδωσε το φως εις εν αναγεννώμενον Έθνος...” στην συνέχεια αφού αναφερθεί στην πορεία των 100 χρόνων από την Επανάσταση θα φτάσει στο πρόσφατο παρελθόν: “Η Ελλάς επέτυχε να ολοκληρωθεί ως κράτος και ως Έθνος ... και ενεκαίνιασε δια τα Βαλκάνια μιαν νέαν περίοδον κατανοήσεως και συνεργασίας. Αλλά το νέον αυτό πνεύμα συνδιαλλαγής εποδοπατήθη. Και όπως όλοι γνωρίζομεν δεν εποδοπατήθη υπό των Ελλήνων. Ακόμη και τα Καλάβρυτα, ο τόπος όπου το 1821 η Ελευθερία είδε το φως, δεν διέφυγον την μανίαν της καταστροφής, όπως όλοι ενθυμείσθε με φρίκην, εις τας 13 Δεκεμβρίου του 1943. Ούτω μας δίδεται δια μίαν ακόμη φοράν το πικρόν δίδαγμα ότι η Ελευθερία πρέπει να κερδίζεται κάθε ημέραν και εκ νέου, μέχρις ότου οι άνθρωποι μάθουν να την σέβονται και να την αγαπούν. Ο Ελληνικός λαός υποφέρει ακόμη από την άνευ νοήματος καταστροφήν και από την απίστευτον βαναυσότητα της Ναζιστικής εισβολής. Και υποφέρει επι πλέον από τον εμφύλιον πόλεμον ο

Όσον αφορά την τοπική κοινωνία το ήδη διαμορφωμένο μέσα από τις στάχτες αφήγημα της συμπυκνώνεται στον εξής λόγο που εκφωνήθηκε στην ενθρόνιση του τοπικού επισκόπου το Νοέμβριο του 1944:

“Σεβασμιότατε... πάντες οι εναπομείναντες άνδρες εν τη πόλει των Καλαβρύτων οι χήρες και τα ορφανά των εθνικών μας μαρτύρων και πάντες οι κατοικούντες εις την αποτεφρωθείσαν ταύτην πόλιν, όλως αυθορμήτως αλλά και εκ καθήκοντος προσήλθομεν, ίνα υποδεχθώμεν τον Νέον μας ποιμενάρχη.. Είναι ένδοξος η επαρχία μας και επαρχία σας.... Καθ’ όλην την πάροδον των αιώνων, δεν υστέρησε και ουδέποτε διεκόπη η ιστορία αυτής. Εν μέγα ύψος δόξης και κλέους έφθασε κατά την τουρκοκρατίαν και δη εις τας αρχάς της επανάστασεως, όπου ως γνωστόν από την Αγίαν Λαύραν εδόθη το σύνθημα του εθνικού συναγερμού «Ζωή ή θάνατος»...Όλη η δόξα και η ιστορία με την οποία περιεβάλλετο η επαρχία μας εγένοντο πρόξενος κατά τας ημέρας μας ώστε να καταστεί και μαρτυρική και εν τούτω θρυλική εις άπαντα του κόσμου και κυρίως εις την Ελλάδα...Το τι συνέβη κατά την αποφράδα εκείνην ημέραν - αποφράδα δι’ ημας, όπου την ζώμεν – αλλά ένδοξον δια τας επερχομένας γενεάς, νους ανθρώπου δεν δύναται να συλλάβη και γλώσσα να ερμηνεύση.... Κατά την έκφρασιν σύγχρονου διαπρεπούς ανδρός, την ημέραν εκείνην τα Καλάβρυτα αντιπροσώπευαν την Ελλάδα, διότι τα Καλάβρυτα είναι ταυτόσημον της Ελλάδος. Εδώ οι βάρβαροι Ούννοι έχυσαν όλον το δηλητήριόν των, εναντίον όλης της Ελλάδος. Εδώ ηθέλησαν να ενταφιάσουν την Ελλάδα, αλλά από εδώ ανέστη αυτή και κατέστη αιώνια και αθάνατος και από εδώ απέκτησε τίτλους τιμής και περγαμηνές δόξης. Ένδοξος, ιστορικός και Μαρτυρικός ο θρόνος της εκκλησίας Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, αλλά μεγάλη και πρωτοφανής εν τη ιστορία η συμφορά της επαρχίας Καλαβρύτων και δη της ομωνύμου πόλεως...”¹⁷³”

οποίος υποδαυλίζεται εκ βορρά εκείθεν των συνόρων..” Το Βήμα 26/03/1948

¹⁷³. Προσφώνησις Εις τον επίσκοπον Αγαθόνικον Καλαβρύτων και Αιγιαλείας επί τη ενθρόνισει του εις τον Μητροπολιτικόν Ναόν Καλαβρύτων. Εν Καλαβρύτοις 11-11-45.
πηγη: Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

Κεφάλαιο 3: Η μνήμη και το μετεμφυλιακό κράτος

1. Ευρωπαϊκοί Μνημονικοί Τόποι. Παραλληλισμοί και Διαφοροποιήσεις.

Ο μεταπολεμικός κόσμος στιγματίστηκε από την αντιπαράθεση των δύο “στρατοπέδων” που είχαν προκύψει σε όλα τα επίπεδα. Το πολιτικό, το οικονομικό, το πολιτισμικό και το επίπεδο της προπαγάνδας¹⁷⁴. Στα πλαίσια του νέου συστήματος διεθνών σχέσεων, ο ρόλος της ιδεολογίας στη σύλληψη της πραγματικότητας και στη χάραξη πολιτικής είναι αυξημένος¹⁷⁵. Η μνήμη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής ταυτότητας και μετέπειτα ενότητας, όπως τουλάχιστον εννοούνταν στη δυτική πλευρά του ευρωπαϊκού συνόρου που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Συνεπώς, σε όλα τα κράτη διαμορφώθηκε μια κυρίαρχη αφήγηση των δραματικών γεγονότων της δεκαετίας του '40, μια «κυρίαρχη μνήμη»¹⁷⁶. Έτσι η Αντίσταση στις Ευρωπαϊκές χώρες αποτέλεσε τον κυρίαρχο ενοποιητικό πατριωτικό μύθο πάνω στον οποίο στηρίχτηκε η νομιμοποίηση των μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Η διαδικασία αυτή βέβαια χαρακτηρίστηκε από την προβληματική διαχείριση επώδυνων πλευρών του παρελθόντος και της μνήμης του σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες. Η συλλογική μνήμη των ευρωπαϊκών χωρών επέλεξε να διαχειριστεί το παρελθόν, ιδίως αυτό του ΈΒ Π.Π., μέσω της επιλεκτικής μνήμης, της αποσιώπησης ή της άρνησης. Συγκεκριμένες πτυχές του παρελθόντος αυτού δεν αποτελούσαν καν μέρος της δημόσιας ιστορίας και συζήτησης μέχρι πολύ πρόσφατα¹⁷⁷.

Οι συνθήκες και η εμπειρία δεν ήταν κοινή σε όλα τα κράτη. Καίριο σημείο ήταν η παρουσία ή η προσπάθεια αποτροπής, ενός εμφυλίου πολέμου, το οποίο διαμόρφωσε διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και οδήγησε σε διαφορετικά μέσα και πολιτικές οικοδόμησης των μεταπολεμικών ευρωπαϊκών

¹⁷⁴. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945 - 1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1992, σελ. 40 – 41

¹⁷⁵. Θανάσης Σφήκας, *Η συγκρότηση του μεταπολεμικού κόσμου: οι πολλαπλές γραφές και αναγνώσεις της δεκαετίας 1945-1955*, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, 2012, Αθήνα, σελ. 33

¹⁷⁶. Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης, “Το επίμονο παρελθόν”, στο: των ιδίων (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σ. 11-52

¹⁷⁷. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ.803-831

κρατών και κοινωνιών. Οι πολιτικές αυτές οδήγησαν και σε διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης, μνημόνευσης και διαχείρισης του πρόσφατου παρελθόντος. Παρόλα αυτά σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη δομήθηκαν πάνω στο μύθο της παλλαϊκής εθνικής αντίστασης κατασκευάζοντας και αναγνωρίζοντας ένα παρελθόν που θα λειτουργούσε ενοποιητικά μέσω της λείανσης ή και αποσιώπησης πτυχών του που θα υπονόμευαν την μεταπολεμική ενότητα και θα απονομιμοποιούσαν την εξουσία. Στα πλαίσια αυτά αναζητήθηκαν νέα σύμβολα που θα λειτουργούσαν σαν συνδετικός κρίκος για το έθνος, πάνω στα οποία και μέσω της ταύτισης του έθνους με αυτά θα χτιζόταν το νέο αφήγημα. Οι μαρτυρικοί τόποι προσφέρονταν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο για αυτό. Η αναφορά που θα γίνει εδώ, θα εστιάσει κυρίως στο Oradour-sur-Glane, ένα γαλλικό χωριό η καταστροφή του οποίου και η σφαγή των κατοίκων του παρομοιάζει ομοιότητες με τα Καλάβρυτα, και μετατράπηκε σε εμβληματικό σημείο αναφοράς για τη Γαλλία αλλά και στο γνωστότερο ίσως μαρτυρικό χωριό του Β Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η αντιμετώπιση του Oradour από το επίσημο γαλλικό κράτος, η αλληλεπίδραση της τοπικής με την εθνική μνήμη, η εργαλειοποίηση της ιστορίας και οι αναλογίες που υπάρχουν με την περίπτωση της μνήμης των Καλαβρύτων, μιας και το Oradour λόγω των ιδιαιτεροτήτων του έχει μελετηθεί εκτενώς και αποτελεί μέτρο σύγκρισης για όλους τους μνημονικούς τόπους της Ευρώπης.

Το μεταπολεμικό Γαλλικό κράτος του de Gaulle στήριξε την ύπαρξη του πάνω στο ξαναγράψιμο της ιστορίας του πολέμου αμέσως μετά το τέλος του, υποβαθμίζοντας τόσο την πραγματική αντίσταση όσο και το σκοτεινό καθεστώς του Βισύ δημιουργώντας τον μύθο μιας “αιώνιας Γαλλίας”, που υπέφερε κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά πολεμώντας σκληρά και μετά από μία καθολική αντίσταση κατάφερε να αποτινάξει το Γερμανικό ζυγό και τους συνεργάτες του. Το αφήγημα αυτό ήταν μία προφανής προσπάθεια υπέρβασης, συγκάλυψης και αποσιώπησης επώδυνων, διχαστικών και σκοτεινών πτυχών του πρόσφατου παρελθόντος στο βωμό της ενότητας και της ομαλής μετάβασης στο μέλλον του γαλλικού Έθνους¹⁷⁸. Η επίσημη Γαλλία ήταν αποφασισμένη να παρουσιάσει ένα αφήγημα στο οποίο κυριαρχούσε η εικόνα ενός ενιαίου έθνους- λαού θύματος. Με δεδομένα τα παραπάνω, τα γεγονότα της σφαγής του χωριού κάθε αυτά δεν επαρκούσαν για να προσδώσουν ιδιαίτερη σημασία στον τόπο. Αυτό που έκανε το Oradour τόσο οικείο μέρος, και του έδωσε τη

¹⁷⁸. Rousso H.. *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1991 σελ. 17 -19

θέση που απέκτησε σαν μέρος της εθνικής μνήμης, ήταν το μη προφανές της στόχευσης του από τους Γερμανούς, μιας και στην πόλη δεν υπήρχε κάποιο παρελθόν αντιστασιακής δραστηριότητας. Παρακάμπτοντας με αυτόν τον τρόπο και αποφεύγοντας πολιτικά αμφισβητούμενα θέματα, το Oradour έγινε το σύμβολο για τα "δεινά της Γαλλίας" στον Β Π.Π. Στην επίσημη μνημονική πολιτική της τέταρτης Δημοκρατίας κυριάρχησε το μήνυμα ότι "κάθε Γάλλος, ανεξάρτητα από τις πολιτικές του επιλογές ή τη δραστηριότητα του, είχε διακινδυνεύσει κατά τη διάρκεια του πολέμου"¹⁷⁹. Έτσι το Oradour - αλλά και άλλα μαρτυρικά χωριά όπως το Vercors-εντάχθηκε αμέσως στην εθνική επίσημη μνήμη και αποτέλεσε το κορυφαίο σύμβολο μαρτυρίου του γαλλικού έθνους. Τα γεγονότα που το αφορούν και οι διάφορες ιστορίες και συζητήσεις που εγείρουν, κυριαρχούν σε μία πληθώρα αφηγήσεων που προκάλεσαν μεγάλες πολιτικές αναταράξεις¹⁸⁰.

Η μνημόνευση του Oradour ως «μαρτυρικού χωριού» χρησίμευσε έτσι για να μετριάσει την ταπείνωση της ήττας και της γαλλικής παθητικότητας κατά τη διάρκεια της Κατοχής και διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της γαλλικής εθνικής αξιοπρέπειας, την οποία οι πολιτικές του Vichy είχαν βλάψει σοβαρά. Δεδομένου ότι οι μαζικές δολοφονίες που διαπράχθηκαν από γερμανικές δυνάμεις αλλού στη Γαλλία ήταν αντίποινα για πράξεις αντίστασης, το Oradour λειτούργησε σαν απεικόνιση της συντετριμμένης από την ωμή στρατιωτική κτηνωδία αθωότητας. Το γεγονός ότι ο δήμαρχος της πόλης, που είχε διορισθεί από το καθεστώς του Vichy, είχε προσφέρει ηρωικά τον εαυτό του στη θέση του λαού της πόλης και ότι τα γυναικόπαιδα πυρπολήθηκαν στην εκκλησία, δημιούργησαν στην απελευθερωμένη Γαλλία ένα ενιαίο αφήγημα στο οποίο εμπλέκονταν το επίσημο κράτος, η συμβιβασμένη με το καθεστώς Vichy εκκλησία και τοπικοί αξιωματούχοι. Ακόμη και οι κομμουνιστές, των οποίων η μεταπολεμική νομιμοποίηση βασιζόταν στην αναφορά στις απώλειές τους στην αντίσταση, τίμησαν το Oradour ως μία σφαγή αθώων¹⁸¹. Η τοπική κοινωνία υιοθέτησε αμέσως αυτή την λογική πιέζοντας με τον τρόπο της. Μέσα σε λίγους μήνες είχαν οργανωθεί σύλλογοι και ομάδες

¹⁷⁹. Sarah Farmer, *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane*, University of California Press, Oakland, CA, 1999, γενικά και συγκεκριμένα στις σελ. 55,58

¹⁸⁰. Fabien Archambault, *Το Ξεχασμένο Μνημείο. Το Όρος Moucher και η Κατασκευή της Μνήμης στη Γαλλία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, στο: (συλλογικό), *Κατοχική βία, 1939-1945: Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Ασίνη, Κομμένο- Αθήνα 2016

¹⁸¹. Donald M. Reid, "Teaching in Tragedy by Teaching the History of Its Remembrance: Oradour-sur-Glane and American Students in September 2001", *The History Teacher*, Vol. 35, No. 4 (Aug., 2002), σελ.441-454

συμφερόντων (επιζώντες, τοπικοί άρχοντες και πολιτικοί) με δηλωμένο στόχο τη διαιώνιση της μνήμης της σφαγής, που θα μαρτυρούσε τη φρίκη της ναζιστικής βαρβαρότητας και θα βοηθούσε τους άπορους επιζώντες.

Η ταχεία άνοδος του Oradour στο επίσημο καθεστώς ως ιστορικό μνημείο κατέδειξε την τοπική πρωτοβουλία, πιέζοντας την εθνική κυβέρνηση να συμμετάσχει στη μνήμη της σφαγής η οποία με τη σειρά της είδε σε αυτή το σύμβολο που ζητούσε. Έτσι αμέσως μετά τον πόλεμο, δημόσιοι υπάλληλοι, κυβερνητικοί αρχιτέκτονες και σχεδιαστές εργάστηκαν με επιζώντες και οικογένειες των θυμάτων για να μετατρέψουν τα ερείπια του Oradour από ένα χαοτικό σκηνικό καταστροφής σε ένα ιστορικό μνημείο, το οποίο ανήκε και το διαχειριζόταν το γαλλικό κράτος. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τα ερείπια του σφαγμένου χωριού να μετατραπούν σε σύμβολο εθνικών διαστάσεων, αποτελώντας στην ουσία ένα λούστρο της γαλλικής εθνικής μνήμης του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Το δημοτικό συμβούλιο του Oradour, οι επιζώντες και τα παιδιά τους είχαν εξασφαλίσει την κυβερνητική υποστήριξη για την εξεύρεση νέων τρόπων για να κρατηθεί ζωντανή η μνήμη της σφαγής και να περάσει στις μελλοντικές γενιές¹⁸². Τα ερείπια του Oradour θεωρούνταν ως τόπος εθνικού προσκυνήματος, ενώ και τα αντικείμενα που συγκεντρώθηκαν από τα ερείπια αντιμετωπίζονταν ως ιερά, αναδεικνύοντας τη σχέση μεταξύ των παραδοσιακών μορφών θρησκευτικών προσκυνημάτων και τα ερείπια ως τόπο εθνικού προσκυνήματος. Οι μνημονικοί τόποι, βασιζόμενοι στην υλικότητα τους, λειτουργούν ως οπτικές αφηγήσεις για το παρελθόν. Η διατήρηση των ερειπίων θεωρείτο ότι αφηγείται μια ιστορία που θα διδάσκει κάτι στους ανθρώπους που τα βλέπουν. Και στα πλαίσια αυτά, η συντήρηση των ερειπίων του Oradour-sur-Glane ως «μαρτυρικού χωριού» στην καρδιά της Γαλλίας αντιπροσωπεύει αυτό το νέο πρότυπο μνήμης¹⁸³.

Όλα αυτά άλλαξαν με την αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου (γεγονός που θα προκαλέσει εντάσεις και αντιπαραθέσεις και στην ελληνική περίπτωση όπως θα δούμε και πιο κάτω με τα Καλάβρυτα στο επίκεντρο). Η ψήφιση αμνηστίας για τα εγκλήματα πολέμου από τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση οδήγησε τους κατοίκους του Oradour, παρόλη την μέχρι τότε απόλυτη ταύτιση με την επίσημη πρακτική και

¹⁸² Sarah Bennett Farmer, "Oradour-sur-Glane: Memory in a Preserved Landscape", French Historical Studies, Vol. 19, No. 1 (Spring, 1995), σελ. 27-47

¹⁸³ σχετικά με την αντίληψη και την προβληματική της διατήρησης των ερειπίων του Oradour και αλλού, σαν φορείς μνήμης βλ. και : Gabriel Moshenska, "Curated Ruins and the Endurance of Conflict Heritage", Conservation and MGMT of Arch. Sites, Vol. 17 No. 1, February 2015, 77-90

ρητορική, να διαχωρίσουν τη θέση τους από το υπόλοιπο της Γαλλίας, και να βιώσουν στο εξής τη θλίψη τους με το δικό τους ιδιαίτερο τρόπο: Από το 1953 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 δεν υπήρχαν δημόσιες δραστηριότητες ή συγκεντρώσεις, βαπτίσεις, γάμοι και χοροί. Η τοπική διάσταση της μνήμης, όπου κυριαρχούσε ο θρήνος και το πένθος ήταν πλέον σε ευθεία αντίθεση με την επίσημη αφήγηση και πρακτική αλλά και με εναλλακτικές πολιτικές αφηγήσεις. Η πολιτική δεν μπόρεσε να παρεισφρήσει και όποιες σχετικές απόπειρες υποχώρησαν μπροστά στην αποφασισμένη τοπική μνήμη όπου το πένθος ήταν κυρίαρχο. Η έμφαση δόθηκε στην έκθεση προσωπικών αντικειμένων των νεκρών, δημιουργώντας περισσότερο μία εξιδανικευμένη εικόνα ενός “χρυσού παρελθόντος”, μίας εποχής αθωότητας η οποία καταστράφηκε – διερράγη βίαια και οριστικά και λέγοντας λιγότερα για τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες του πολέμου¹⁸⁴.

Οι μετεξελίξεις της μνήμης του Oradour έκτοτε πέρασαν διάφορα στάδια. Τα ερείπια του Oradour-sur-Glane εκτός από πεδίο αντιπαράθεσης και ξεκαθαρίσματος λογαριασμών της Γαλλίας με το παρελθόν της, αποτελούν πλέον μία τουριστική ατραξιόν¹⁸⁵, τόπος άσκησης πολιτιστικών στρατηγικών, αρένα πολιτικών αντιπαράθεσεων και άσκησης πολιτικών ισορροπιών, ακόμα και πεδίο ξεκαθαρίσματος προσωπικών χρεών με το παρελθόν όπως αυτές του προέδρου Μιτεράν. Έγινε επίσης ο τόπος εξαγγελίας της συμφιλίωσης και της αντίληψης για μία νέα Ευρώπη, μία Ευρώπη ως απάντηση στο "ποτέ ξανά" που εξέπεμπε σαν μήνυμα η σφαγή του Oradour¹⁸⁶. Παράλληλα με όλα αυτά, με αφορμή την περίπτωση του Oradour-sur-Glane, έχουν μελετηθεί και μία σειρά άλλα ζητήματα, όπως ο ορισμός των θυμάτων σαν ηρώων ή μαρτύρων. Η έννοια του θύματος και του μάρτυρα συχνά χρησιμοποιούνται για να μεταφέρουν το ίδιο νόημα, μπορούν παρ'όλα αυτά να υποδηλώνουν ξεχωριστές αναπαραστάσεις. Η έννοια του μαρτυρίου υποδηλώνει μια μορφή θέλησης και μια ανάμειξη για ένα σκοπό, μία ιδέα (ελευθερία) και την εθελούσια θυσία στο βωμό της ιδέας αυτής. Αντίθετα η έννοια του θύματος, υπονοεί την έλλειψη ικανότητας αντίστασης και κυρίως την απουσία επιλογής. Η Farmer σημειώνει ότι η έννοια του μαρτυρίου συχνά συνεπάγεται την έλλειψη της ικανότητας αντίστασης απέναντι στον εχθρό και ότι, στην περίπτωση του Oradour, η έννοια του μαρτυρίου επιβλήθηκε “από τα πάνω”, υποδηλώνοντας μια μορφή 'ηθικής

¹⁸⁴. Sarah Farmer, *Martyred Village* ο.π., σελ.113,178,193

¹⁸⁵. Patrick Naef, “Tourism and the ‘martyred city’: memorializing war in the former Yugoslavia”, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2016 vol. 14, no. 3, σελ.222–239

¹⁸⁶. Donald M. Reid, ο.π., σελ. 450-454

υπεροχής', άμεσα συνδεδεμένης με ένα υπέρτατο ιδανικό και ιδεώδες, στην περίπτωση αυτή το Γαλλικό έθνος. Κατά την άποψή της, έτσι παρουσιάστηκαν τα θύματα του Oradour και κατ' επέκταση η μνημόνευση αυτής της σφαγής διαμόρφωσε ολόκληρη την εικόνα της Γαλλίας : *“ο όρος μάρτυρας αντικατοπτρίζει την συντριπτική πεποίθηση ότι η Γαλλία ήταν αδύναμη απέναντι στους ναζί”*¹⁸⁷. Η απόδοση των εννοιών του ηρωισμού και του μαρτυρίου είναι κάτι που συναντάται και στην περίπτωση των Καλαβρύτων από τα πρώτα μάλιστα στάδια μνημόνευσης της σφαγής. Είχε όμως διαφορετικές αφετηρίες μιας όπως θα εξεταστεί, η “από τα πάνω” επιβολή μιας επίσημης μνήμης όσον αφορά στα Καλάβρυτα και τη σφαγή, ήταν απύσχα ενώ η άντληση των σχετικών χαρακτηρισμών και συμβολισμών έγινε κυρίως και πρωταρχικά από την τοπική κοινωνία με αναφορές στο παρελθόν της.

Οι μνήμες – ιδίως οι τραυματικές – μπορούν ανάλογα με την περιοχή και τις ιδιαιτερότητες της αλλά και ανάλογα με τη συγκυρία να επιτελούν εντελώς διαφορετικές λειτουργίες και η επίδραση τους στη συλλογική αντίληψη να είναι εκ διαμέτρου αντίθετες όπως και να ποικίλει και το μέγεθος της επιρροής αυτής. Οι διαφοροποιήσεις αυτές μπορούν να παρατηρηθούν και σε μνημονικούς τόπους με πανομοιότυπες ιστορικές εμπειρίες και μνήμες στο χώρο και το χρόνο¹⁸⁸. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Oradour-sur-Glane αναδεικνύει ανάγλυφα τους τρόπους που μπορεί να λειτουργήσει η αλληλεπίδραση της εθνικής πολιτικής με την τοπική μνήμη και το χάσμα που μπορεί να δημιουργηθεί μεταξύ τους. Το Oradour-sur-Glane δεν αγνοήθηκε από το επίσημο μεταπολεμικό κράτος όπως θα γίνει με τα Καλάβρυτα. Αντίθετα επιλέχθηκε η εργαλειοποίηση του και η άγαρμπη μετατροπή του σε ένα πανεθνικό σύμβολο στηριζόμενο στην καταπίεση της τοπικής μνήμης και στη συνενοχή δημιουργώντας μια αποστειρωμένη ενιαία αφήγηση, απογυμνωμένη από τα ιστορικά, κοινωνικά και ανθρώπινα της πλαίσια και συμφραζόμενα. Η ενσωμάτωση του Oradour στο εθνικό αφήγημα, ιδίως μετά την αμνήστευση του 1953, ήταν προβληματική, οδηγώντας την τοπική κοινωνία στην απομόνωση και στη μη ομαλή εξέλιξη της κοινωνικής της ζωής και στο παράδοξο της ταυτόχρονης ύπαρξης μιας βίαιης επιβολής της εθνικής μνήμης στην τοπική με την τελευταία να

¹⁸⁷, Sarah Farmer, “Martyred Village” ο.π., σελ.88

¹⁸⁸, Frykman Jonas, “Making Sense of Memory Monuments and Landscape in Croatian Istria”, στο : Regina Bendix and John Bendix, (εδ.), *Sleepers, Moles, and Martyrs: Secret Identifications, Societal Integration, and the Differing Meanings of Freedom*, Museum Tusculanum Press, UK ed, Copenhagen, 2004, σελ. 107- 119

επιθυμεί να βρει μια θέση στην εθνική ιστορία μέσω της αντίστασης στη λήθη¹⁸⁹. Δείχνει επίσης τη δύναμη μετατόπισης της επίσημης μνήμης. Πρώτον, ήταν η γαλλική κυβέρνηση, και ιδιαίτερα ο Charles de Gaulle ως "ο μετρ της κατασκευής μύθων", με κυρίαρχο μεταξύ άλλων αυτόν του "τριαντάχρονου αγώνα της Γαλλίας με τους Γερμανούς" που δραματοποίησε τη σφαγή στο Oradour, μια πόλη που θα μπορούσε να επιβιώσει και να ξαναχτιστεί, όπως συνέβη και σε άλλες μαρτυρικές πόλεις, μεταξύ των οποίων και τα Καλάβρυτα. Δεύτερον, η επίσημη εθνική μνήμη παραμόρφωσε την ιστορία που ήθελε να πει ο λαός του Oradour. Η επίδραση της αμνηστίας του 1953 ήταν η απομόνωση από το υπόλοιπο έθνος και ιδιότυπη αυτοεξορία του Oradour σε μία τοπική αφήγηση και εκδοχή των γεγονότων.

Οι παραλληλισμοί και οι διαφοροποιήσεις με την περίπτωση των Καλαβρύτων είναι πολλές και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Το Oradour σε αντίθεση με τα Καλάβρυτα, ήταν ένα άσημο χωριό το οποίο καταστράφηκε χωρίς να έχει συμμετοχή στην αντίσταση και έτσι η σφαγή των "αθώων Γάλλων χωρικών" λειτούργησε σαν ενοποιητικό σύμβολο των δεινών όλου του γαλλικού έθνους στην Κατοχή, ακολουθώντας ένα αφήγημα όπως αυτό αρθρώθηκε και εφαρμόστηκε από το επίσημο κράτος. Το αφήγημα αυτό είχε στο επίκεντρο του μία αποστειρωμένη χρήση της ιστορίας προκειμένου να επανεφεύρει το παρελθόν, εξωραΐζοντας το και να δημιουργήσει ένα νέο παρόν και μέλλον που δεν θα περιλάμβανε πτυχές του παρελθόντος που θα λειτουργούσαν διχαστικά και απονομιμοποιητικά για την εξουσία. Προκειμένου οι συμβολισμοί και το αφήγημα αυτό να υποστηριχθεί το επίσημο κράτος συνέτρεξε και εναγκαλίστηκε από την πρώτη στιγμή με την τοπική κοινωνία η οποία μέσω της αποστειρωμένης προβολής της μνήμης της δεν ορθολογικοποίησε το τραύμα της και ούτε αφέθηκε να επανεκκινήσει τη ζωή της ξαναχτίζοντας την στην κυριολεξία, αφού τα ερείπια της πόλης μετατράπηκαν σε ένα "εθνικό μανσωλείο". Τίποτα από αυτά δεν θα συμβεί στην περίπτωση των μεταπολεμικών Καλαβρύτων.

Την απόλυτη αρχική ταύτιση του τοπικού και του γαλλικού εθνικού αφηγήματος ακολούθησε η ρήξη και η απομόνωση αφού τα πολιτικά προτάγματα της εκάστοτε συγκυρίας έφεραν σε ρήξη και αντιμέτωπη την τοπική κοινωνία με την επίσημη πολιτική οδηγώντας την πρώτη σε απομόνωση. Οι επαναπροσδιορισμοί και οι χρήσεις της τοπικής ιστορίας και μνήμης του Oradour, η σχέση της με το επίσημο

¹⁸⁹. Peter Fritzsche, "The Case of Modern Memory", The Journal of Modern History, Vol. 73, No. 1 (March 2001), σελ.103

κράτος, θα συνεχιστεί μέχρι σήμερα και θα αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές εξελίξεις και μεταμορφώσεις σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα τελευταία ισχύουν και θα εξεταστούν στη συνέχεια και για την περίπτωση της μνήμης των Καλαβρύτων. Όπως έχουμε όμως ήδη θίξει η εξέλιξη της μνήμης του γεγονότος των Καλαβρύτων είχε διαφορετική αφετηρία και ακολούθησε μία διαφορετική πορεία. Τα Καλάβρυτα ήταν ήδη ενταγμένα στο επίσημο αφήγημα και το συλλογικό φαντασιακό σαν ένας τόπος σύμβολο, ένας τόπος ταυτισμένος με τις αξίες και τα ιδανικά του έθνους, που συμβόλιζε τα πιστεύω και τους αγώνες του. Για αυτό και ο αντίκτυπος της σφαγής ήταν μεγάλος σε εθνικό επίπεδο. Η ελληνική εμπειρία όμως ήταν διαφορετική. Οι συνθήκες στη μεταπολεμική Ελλάδα, οι προτεραιότητες και οι σκοπιμότητες ήταν τέτοιες που οδήγησαν, τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον, το γεγονός των Καλαβρύτων στη λήθη και τα ίδια τα Καλάβρυτα στην εγκατάλειψη. Η ανάδειξη του τραυματικού παρελθόντος σαν ενοποιητικό παράγοντα δεν αποτελούσε προτεραιότητα για το ελληνικό μετεμφυλιακό κράτος, μιας και αποτελούσε μέρος μιας περιόδου που η διαχείριση της μνημόνευσης της ήταν προβληματική και το βάρος της επίσημης πολιτικής δόθηκε στην εφαρμογή διχαστικών ρητορικών και πρακτικών. Η τοπική κοινωνία έτσι, όπως θα δούμε και στις επόμενες σελίδες, ήταν αυτή που θα αναλάμβανε να διαμορφώσει, αρθρώσει και αναδείξει ένα ηρωικό – μαρτυρικό αφήγημα το οποίο θα αντλούσε και θα ήταν συνεπές με το ιστορικό παρελθόν της και τους συμβολισμούς του, αντιμετωπίζοντας το όχι μόνο σαν μέσο επούλωσης του τραύματος αλλά και με όρους ταυτότητας και επιβίωσης.

2. Από την προβολή στη λήθη.

Τα Καλάβρυτα και το μετεμφυλιακό κράτος.

Η ελληνική εμπειρία και οι συνθήκες μέσα στην οποία διαμορφώθηκε ήταν διαφορετική. Η Ελλάδα κατέστη φλεγόμενο πεδίο αναμέτρησης ενός παγκόσμιου ανταγωνισμού μεταξύ δύο κοινωνικών καθεστώτων, γεγονός το οποίο υπερβαίνει τους οικονομικούς ή πολιτικούς στόχους προγενέστερων εποχών¹⁹⁰. Στην περίπτωση της, ένα ενιαίο αφήγημα για την περίοδο 1940-45, ήταν αδύνατο να υπάρξει γιατί θα

¹⁹⁰. Νίκος Σβορώνος, “Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950”, στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 22

έπρεπε να αποκλείσει ένα μεγάλο κομμάτι του έθνους. Στην Ελλάδα σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ήταν ο Εμφύλιος και όχι η Αντίσταση το φίλτρο μέσω του οποίου διαμορφώθηκε η συλλογική μνήμη για τη δεκαετία του '40. Χώρες με ασθενές ή ανύπαρκτο αντιστασιακό κίνημα, κατασκεύασαν, προκειμένου να ενισχύσουν την εθνική τους συνοχή και να ενταχθούν στο στρατόπεδο των νικητών, ένα αντιστασιακό παρελθόν. Στην Ελλάδα η ύπαρξη ακριβώς ενός ισχυρού αντιστασιακού κινήματος με σαφείς πολιτικές αναφορές και προθέσεις παρέμβασης στην πολιτική ζωή, αντιμετωπίστηκε σαν ένα παρελθόν προβληματικό που δεν είχε θέση στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής. Έτσι στη μεταπολεμική Ελλάδα η επίσημη αφήγηση για τη δεκαετία του '40 συγκροτείται από την παράταξη των νικητών, όχι μετά τη λήξη του πολέμου αλλά μετά τη λήξη του εμφυλίου και ο εμφύλιος πόλεμος κυριαρχεί στην αφήγηση αυτή έναντι του 'Β Παγκοσμίου Πολέμου¹⁹¹. Η νευρωτικής φύσεως (και πολιτικής χρήσεως) εμμονή στη μοναδικότητα των ορισμών του "εθνικού", από την πλευρά ενός αυταρχικού κράτους και των οργάνων του, αποτελούν μεταξύ άλλων φυσικό επακόλουθο όλων των εμφυλίων πολέμων και φαινόμενο που παρατηρήθηκε και στην Ελλάδα του τέλους της δεκαετίας του '40 σε ένα μετεμφυλιακό καθεστώς που δεν ήταν ούτε δικτατορία αλλά ούτε κοινοβουλευτική δημοκρατία¹⁹². Η ελληνική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα στο διάστημα 1950-1967 καθορίστηκε από τις συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 και τις συνέπειες τους, οι οποίες και δημιούργησαν δύο στρατόπεδα διαχωρισμένα από την απόλυτη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης που διαπερνούσε κάθετα όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας. Στη μνήμη της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου αυτής διασώζονται ανταγωνιστικές εκδοχές για τη δεκαετία του '40, γεγονός που συνοψίζεται στον πολιτικό λόγο των παρατάξεων και που δεν επέτρεψε τη διαμόρφωση μιας κοινά αποδεκτής εκδοχής για τα γεγονότα¹⁹³.

Στην πραγματικότητα βέβαια αυτό που επικρατεί είναι η εμφυλιοπολεμική ρητορική παρά οι αναφορές στον ίδιο τον εμφύλιο. Το παρελθόν έχει κομβική σημασία στη διαδικασία συγκρότησης και διαμόρφωσης των πολιτικών ταυτοτήτων και στα πλαίσια αυτά η επίκληση των γεγονότων του 1940 αποτέλεσε πρόκληση και η επίκλησή τους ήταν προβληματική τόσο για τους νικητές όσο και για τους

¹⁹¹. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος, Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 – 1967*, Επίκεντρο, Αθήνα 2010, σελ. 32

¹⁹². Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος (1992), ο.π., σελ. 277

¹⁹³. Ελένη Πασχαλούδη (2010), ο.π., σελ. 273

ηττημένους. Καθώς το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σχεδόν συμπίπτει με την αρχή του Εμφυλίου, η νικηφόρα εθνική ελίτ δεν θέλησε να συνδέσει τα δύο γεγονότα. Στον επίσημο λόγο κυριαρχούσε ο αντικομμουνισμός και ο πρόσφατος πόλεμος απουσίαζε από αυτόν ή τουλάχιστον δεν αναφερόταν συστηματικά. Την περίοδο της Κατοχής, της οποίας ο Εμφύλιος θεωρούνταν συνέχεια, σκέπασε η λήθη και μία ιδιωτική και δημόσια σιωπή η οποία ήταν χαρακτηριστική και για την περίοδο του εμφυλίου. Η σύνδεση της περιόδου της Κατοχής με την Αντίσταση και η αμήχανη προσέγγιση (ή παράβλεψη) της περιόδου αυτής από την επίσημη Δεξιά και το μετεμφυλιακό κράτος, ακριβώς λόγω αυτής της σύνδεσης, εξηγεί εν μέρει και την στάση του επίσημου κράτους απέναντι στη σφαγή των Καλαβρύτων και τη μνημόνευση της.

Υπό το πρίσμα μιας ευρύτερης οπτικής, ο εμφύλιος πόλεμος βιώθηκε πρωταρχικά ως συνάθροιση προσωπικών τραυματικών εμπειριών, οι οποίες δεν ενσωματώθηκαν σε ένα ενιαίο συμβολικό σύμπαν. Μπορεί να θεωρηθεί ότι και για τραυματικά γεγονότα της περιόδου της Κατοχής ίσχυε το ίδιο. Τα τραγικά γεγονότα βιώθηκαν ως ένα διαρκές σοκ που συνοδεύτηκε από μούδιασμα και σιωπή, έναν κοινό αμυντικό μηχανισμό τόσο των συλλογικοτήτων όσο και των ατόμων. Οι κυρίαρχες ελίτ απέφευγαν, όποτε μπορούσαν, να φέρνουν τον πόλεμο στη δημόσια ατζέντα. Κυρίαρχη στάση ήταν η σιωπή. Το πέπλο αυτό της σιωπής είχε επιβληθεί κοινωνικά περισσότερο και όχι μέσω της βίας, των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Είχε επιβληθεί ως μια συμφέρουσα επιλογή καθώς και ως αυθόρμητη συλλογική αντίδραση σε ένα φρικτό γεγονός¹⁹⁴.

Οι αναδρομές σε τραυματικές περιόδους και γεγονότα είναι δύσκολο ως αδύνατο να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο ενωτικό και αισιόδοξο γι' αυτό συχνά επιλέγεται η αποσιώπηση ή η λήθη. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχτεί ότι οι ιδιάζουσες μεταπολεμικές ελληνικές συνθήκες ήταν ο κύριος αλλά δεν ήταν ο μόνος λόγος που το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν επιλέγει να περάσει σε μια σφαίρα προσωρινής λήθης. Αυτό ίσχυε και γενικότερα για την Ευρώπη. Στις συνθήκες του 1945, σε μία ήπειρο γεμάτη χαλάσματα, οι άνθρωποι είχαν πολλά να κερδίσουν αν συμπεριφέρονταν σαν το παρελθόν να ήταν πράγματι νεκρό και ενταφιασμένο και να άρχιζε μία νέα εποχή. Χωρίς αυτή τη συλλογική αμνησία, η μεταπολεμική ανάκαμψη της Ευρώπης δε θα ήταν εφικτή. Αυτή η ιδιότυπη άρνηση ήταν κοινό χαρακτηριστικό

¹⁹⁴. Νίκος Δεμερτζής, “Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα”, Επιστήμη και Κοινωνία, τ. 28, 2011, σελ. 81-109

όλων των ευρωπαϊκών κοινωνιών, οι οποίες έτσι όχι μόνο επέλεξαν να ξεχάσουν σκοτεινές και τραυματικές πτυχές του πρόσφατου παρελθόντος που θα διακύβευαν την ενότητα και τις πολιτικές ισορροπίες, αλλά και γιατί στις μεταπολεμικές συνθήκες η λήθη ήταν μια συλλογική στρατηγική, μία κοινή επιλογή, η οποία θα διευκόλυνε την εθνική ανόρθωση και την ψυχική ανάκαμψη. Εν ολίγοις οι άνθρωποι επέλεξαν να κοιτούν μπροστά και όχι πίσω¹⁹⁵. Στα πλαίσια αυτά οι αναμνήσεις των τραυμάτων της Κατοχής δεν ήταν κάτι που οι άνθρωποι επέλεξαν να θυμούνται και η υποβάθμιση του γεγονότος της Σφαγής των Καλαβρύτων στην δημόσια μνήμη, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πρέπει να αναζητηθεί και σε αυτά τα αίτια και όχι μόνο στην ένταξη της σε ένα εμφυλιοπολεμικό κλίμα. Όλα τα παραπάνω εξηγούν το γεγονός ότι η Σφαγή σαν γεγονός και τα Καλάβρυτα σαν τόπος μαρτυρίου, παρά τον αρχικό αντίκτυπο και τους συμβολισμούς τους, αγνοήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από το επίσημο κράτος τα μεταπολεμικά χρόνια, ακολουθώντας αντίθετη πορεία από άλλους μαρτυρικούς τόπους του εξωτερικού τους οποίους το επίσημο κράτος έσπευσε να μετατρέψει σε σύμβολα, χτίζοντας πάνω τους τη μεταπολεμική του ενότητα.

Έτσι η σφαγή των Καλαβρύτων και οι συνδηλώσεις της δεν ήταν κάτι που η επίσημη πολιτεία και οι φορείς δημόσιου λόγου ενσωμάτωναν στη ρητορική, την πολιτική και τις προτεραιότητες τους. Ελάχιστες αναφορές για το γεγονός γίνονται στον τύπο τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια ακόμα και με αφορμή την επέτειο του. Αυτές περιορίζονται σε λίγες λέξεις όπου περιγράφεται το μνημόσυνο των κατοίκων και η παρουσία σε αυτό των τοπικών αρχών¹⁹⁶, ενώ σπανίζουν και οι καταγραφές των συνθηκών που επικρατούσαν στην κατεστραμμένη πόλη. Σε αυτές τις συνθήκες η τοπική κοινωνία μνημονεύει τη σφαγή εν μέσω ενός κλίματος οπού επικρατεί ο θρήνος και η “μνημοσυνιακή”, οικογενειακή και προσωπική διάσταση ενώ τίποτα δεν μαρτυρά ότι το επίσημο κράτος ήταν αρωγός και παρόν σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο¹⁹⁷. Ενδεικτικό της επίσημης στάσης και της αντιμετώπισης που έτυχαν τα μεταπολεμικά χρόνια τα ερειπωμένα Καλάβρυτα, είναι και το περιστατικό που αναφέρεται στο βιβλίο της Ehrengard Schramm. Η περίπτωση των Καλαβρύτων

¹⁹⁵. Tony Judt, ο.π., 2012,σελ.61-62

¹⁹⁶. *Η Καθημερινή*, 13/12/1951

¹⁹⁷. Το κράτος με νόμο του 1950 είχε καταργήσει την παροχή των πενιχρών συντάξεων προς τα θύματα των “τυφεκισθέντων υπό των Γερμανών” (*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 11/10/1959). Ο Υπουργός στρατιωτικών επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα και άλλα χωριά της περιοχής όπου τον υποδέχτηκαν επιτροπές κατοίκων, οι οποίοι και διαμαρτυρήθηκαν έντονα για το γεγονός ότι δεν έχει γίνει τίποτα για την ανοικοδόμηση της περιοχής, η οποία είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη. *Έθνος*, 13/12/1949

απασχόλησε τη γερμανική πλευρά ενόψει της επίσκεψης του προέδρου Adenauer στην Ελλάδα το 1954. Ο καγκελάριος είχε την αίσθηση ότι αυτό που είχε συμβεί στα Καλάβρυτα 'ήταν πολύ χειρότερο απ'ότι στο Οραντούρ αλλά η γερμανική κοινή γνώμη 'δεν ήθελε να ακούει τίποτα για τα πράγματα αυτά'. Έτσι αρκέστηκε στην προσφορά ενός ποσού 50000 μάρκων το οποίο και ανέθεσε στην κόρη του να το παραδώσει στη Φρειδερίκη κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του. Η επιταγή αυτή παρέπεσε για καιρό και είναι άγνωστη η κατάληξη της μιας και η Φρειδερίκη δεν επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα ενώ η Schramm ερμηνεύει τη στάση αυτή ότι η Γερμανίδα Φρειδερίκη δεν ήθελε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι “από τα Καλάβρυτα ήθελε να ζητήσει συγχώρεση για τις αμαρτίες του λαού της...”¹⁹⁸

Περιορισμένα αφιερώματα θα δημοσιευτούν με την αφορμή της συμπλήρωσης δέκα χρόνων από τη σφαγή, στα οποία η καταστροφή των Καλαβρύτων θα περιγραφεί σαν ένα ολοκαύτωμα που έχει προστεθεί “στα τόσα άλλα της ελληνικής φυλής” και που δεν θα ξεχαστεί ποτέ από το ελληνικό έθνος¹⁹⁹. Σε αυτά γίνονται και κάποιες νύξεις για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη δέκα χρόνια μετά. Τα σημάδια της καταστροφής είναι εμφανή τόσο στα ερείπια όσο και στα πρόσωπα των κατοίκων της – κυρίως γυναικόπαιδα-. Αντιπροσωπευτική της εγκατάλειψης και της απουσίας οποιασδήποτε παρέμβασης είναι η εικόνα του ίδιου του τόπου της σφαγής, φωτογραφία του οποίου δημοσιεύεται, σαν ένα απλά περιφραγμένο χωράφι στο οποίο αναγράφεται η ημερομηνία της σφαγής με πρόχειρα τοποθετημένες πέτρες²⁰⁰. Η επίσημη αυτή στάση και πολιτική αντικατοπτρίζεται και από την απουσία από τα σχολικά εγχειρίδια οποιασδήποτε αναφοράς σε γεγονότα όπως αυτά της σφαγής των Καλαβρύτων. Σε ελάχιστα από αυτά γίνονται κάποιες γενικές αναφορές στα δεινά της χώρας υπό τον Γερμανικό ζυγό ενώ περίοπτη θέση κατέχει ο “συμμοριτοπόλεμος” με την ανάλογη φυσικά ρητορική και παρουσίαση²⁰¹.

Την ίδια εποχή η μνημόνευση της προηγούμενης δεκαετίας από το επίσημο μετεμφυλιακό κράτος αντικατοπτρίζει την οπτική και τις προτεραιότητές του και

¹⁹⁸. Ehregard Schramm, *Μια Γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και Εμπειρίες με Επίζήσαντες των Γερμανικών Βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941 – 1944*, Ατραπός, Αθήνα 2004 σελ. 26

¹⁹⁹. *Το Βήμα*, 13/12/1953, *Η Καθημερινή*, 13/12/1953

²⁰⁰. Καθημερινή 13/12/1953

²⁰¹. Αναφορές γενικά σε δεινά της κατοχής θα γίνουν στα εγχειρίδια : Θ. Αντωνόπουλου, Β. Παπαευθυμίου, Γ.Σαντίκου, Χ. Σουλιώτη, (1949), Ν. Παπασπύρου (1950), Ν. Δημητροκάλλη, Λαζ. Πετρίδου (1950), Μ. Αντιπατή, Ε. Αλεξίου, Δ. Κατσαδήμα (1956). Στο “συμμοριτοπόλεμο” θα δώσουν έμφαση τα: Δ.Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος (1955), (1967), Ι. Καμπανάς (1956), Γ. Δαφνής (1969), ενώ το μοναδικό εγχειρίδιο που εντοπίσαμε πριν τη μεταπολίτευση (!) που κάνει αναφορά στα γεγονότα των Καλαβρύτων και του Διστόμου είναι το εγχειρίδιο της ΄ΣΤ Δημοτικού των Π.Παπαδόπουλου, Β.Δουκλιά (1960)

αναδεικνύει τον τρόπο που συχνά οι συλλογικές αναμνήσεις “μνημονικών κοινοτήτων” ή και οι ατομικές μνήμες έρχονται σε αντίθεση και αντίφαση με τις θεσμικές μνήμες και πολιτικές και τις πρακτικές διαχείρισης των εσωτερικών τραυμάτων μιας κοινωνίας, διαδικασία που γεννά νέα προβλήματα νοσηματοδότησης του παρελθόντος. Για το μετεμφυλιακό κράτος “εθνικό”, θεωρείτο ο πόλεμος και η νίκη κατά της κομμουνιστικής απειλής. Οι “γιορτές του μίσους”, οι επίσημες τελετές μνήμης για τον εμφύλιο το δείχνουν με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο²⁰². Η συγκυρία εμπεριέχει μία τραγική ειρωνεία καθώς ο Δεκέμβρης είναι ο μήνας που έχει επιλεχτεί ως ο μήνας τιμής για τα “θύματα της κομμουνιστικής θηριωδίας”²⁰³ και οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις στου Μακρυγιάννη (όπως και οι αντίστοιχες τον Αύγουστο στον Γράμμο και στο Βίτσι) εορτάζονταν με τον πιο επίσημο τρόπο. Η συμμετοχή του επίσημου κράτους και των εκπροσώπων του σε αυτές ήταν καθολική και το εμφυλιοπολεμικό κλίμα και η αντίστοιχη ρητορική ήταν κυρίαρχες. Η αντίστιξη με την αντιμετώπιση της επετείου της σφαγής των Καλαβρύτων²⁰⁴, δεν μπορεί να είναι πιο χαρακτηριστική όπως και το απόσπασμα της *Αυγής* που απεικονίζει εύγλωττα την επιλεκτική αντιμετώπιση των δύο επετείων, αντιμετώπιση που εκφράζει την θέση τη μνημόνευσης της Σφαγής των Καλαβρύτων στο μετεμφυλιακό κράτος, την ουσιαστική απουσία οποιουδήποτε επίσημου αφηγήματος που θα την ενσωματώνει, καθώς και τα πολιτικά προτάγματα της εποχής²⁰⁵.

²⁰². Γιώργος Αντωνίου, “Οι Γιορτές Μίσους και οι Πόλεμοι της Δημόσιας Μνήμης (1950-2000): Από το Τραύμα των Ηττημένων στο Τραύμα των Νικητών”, στο: (συλλογικό), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό Τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σελ. 218-227

²⁰³. “Επιθυμούντες όπως διασφαλίσωμεν τον προσήκοντα τρόπον αποτίσεως φόρου τιμής εις τα θύματα των στρατευμάτων Κατοχής και των κομμουνιστών Δια τα θύματα της Κατοχής απεφασίσαμεν και διατάσσομεν την τέλεσιν μνημοσύνων καθ’άσπασαν την Επικράτειαν α) δια τα θύματα των στρατευμάτων Κατοχής την τελευταίαν Κυριακήν του μηνός Απριλίου και β) δια τα θύματα της κομμουνιστικής κατά του Έθνους επιβουλής, την Δευτέραν Κυριακής του μηνός Δεκεμβρίου.” Β.Δ. 21/12/1953

²⁰⁴. “εγκρίνομεν τον υπό του Νομάρχου Αχαΐας γενόμενον καθορισμόν της 13ης Δεκεμβρίου εκάστου έτους ως ημέρας τελέσεως μνημοσύνου εν Καλαβρύτοις εις μνήμην των θυμάτων των ομαδικών σφαγών του πληθυσμού της κομποπόλεως ταύτης, κατά την 13η Δεκεμβρίου 1943 υπό των στρατευμάτων Κατοχής”, Β.Δ. 28/11/1956

²⁰⁵. “Ο Ελληνικός λαός από παράδοση τιμά τους νεκρούς. Όχι μόνο από σεβασμό προς εκείνους που δεν υπάρχουν πια. Αλλά γιατί στην εκδήλωσιν της τιμής προς τους νεκρούς διακρίνει τις θετικές και αρνητικές πλευρές του παρελθόντος, αξιολογεί γεγονότα και πράγματα... Με τα αισθήματα αυτά βλέπει τα δύο μνημόσυνα που γίνονται σήμερα σε δύο διαφορετικές πόλεις της Ελλάδας. Στην Αθήνα των “θυμάτων της κομμουνιστικής θηριωδίας”. Και στα Καλάβρυτα των υπερχίλιων θυμάτων των Γερμανών επιδρομέων. Και τραυματίζεται ο ίδιος και πληγώνονται τα αισθήματα του, διότι διαπιστώνει ότι η οφειλόμενη τιμή προς τους νεκρούς καπηλεύεται από την επίσημη Ελλάδα η οποία μετατρέπει μία θρησκευτική δέσιν σε εκδήλωσιν μίσους καιμισαλλοδοξίας για να εμποδίση την ανέλιξιν της ελληνικής ζωής και να κρατή τον Λαό κάτω από τον βραχνά της φοβίας. Διότι περί αυτού και μόνο πρόκειται. Πως να εμνηνευθή διαφορετικά η εσκεμμένη ονομασία του μνημοσύνου “των θυμάτων της κομμουνιστικής θηριωδίας”; Και δεν είναι μήπως χαρακτηριστική η θορυβώδης αντιδιαστολή του προς το μνημόσυνο των Καλαβρύτων; Ενώ στο μνημόσυνο των Αθηνών δίδεται δημοσιότητα, ενώ θα αντιπροσωπευθούν οι επίσημοι και θα χοροστατήσει ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος, το μνημόσυνο των Καλαβρύτων σχεδόν αγνοείται

3. Οι πόλεμοι της μνήμης. Σύμβολο δεινών ή σύμβολο διχασμού;

Σημείο καμπής για την τοπική μνήμη και τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με το επίσημο κράτος, ενδεικτικό του κλίματος και των συσχετισμών της εποχής και τη θέση των Καλαβρύτων και της σφαγής μέσα σε αυτά, ήταν η υπόθεση Μέρτεν και η αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου, υπόθεση που έφερε τη δεκαετία του '40 στο προσκήνιο και αναμόχλευσε τις σχετικές μνήμες,²⁰⁶. Η υπόθεση αποτέλεσε μείζων πολιτικό γεγονός και τα Καλάβρυτα βρέθηκαν στο επίκεντρο της συζήτησης σαν σύμβολο των γερμανικών εγκλημάτων στην Ελλάδα. Ο Μαξ Μέρτεν που θεωρούνταν ο κύριος υπεύθυνος της γενοκτονίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, και σε βάρος του οποίου εκκρεμούσε ένταλμα σύλληψης από το 1946, συνελήφθη κατά τη διάρκεια επίσκεψης του στην Ελλάδα το 1957. Η επικείμενη δίκη του θα απασχολήσει την ελληνική πολιτική ζωή για καιρό, θα προκαλέσει έντονες διπλωματικές και πολιτικές αναταράξεις και το διεθνές ενδιαφέρον και θα συνδεόταν με το νομοσχέδιο περί "αναστολής διώξεων" των εγκληματιών πολέμου²⁰⁷.

Το Νοέμβριο του 1958 υπογράφηκε γερμανοελληνική οικονομική συμφωνία σε μυστικό παράρτημα της οποίας η ελληνική πλευρά υποσχόταν ότι θα ανέστελλε όλες τις διώξεις και θα παρέδιδε τον Μέρτεν στη Γερμανία. Στα τέλη Ιανουαρίου του 1959, η κυβέρνηση Καραμανλή έφερε για συζήτηση στη Βουλή νομοσχέδιο *«Περί τροποποίησης της νομοθεσίας για τα εγκλήματα Πολέμου»*, σύμφωνα με το οποίο οριζόταν ότι *«αναστέλλεται αυτοδικαίως και χωρίς να απαιτείται απόφασις τις δικαστηρίου, πάσα δίωξις Γερμανών υπηκόων φερομένων ως εγκληματιών πολέμου, καθώς και η εκτέλεσις πάσης ποινής ή το υπόλοιπον ταύτης»*. Ο Υπουργός Δικαιοσύνης δήλωσε ότι *«πρέπει να παραμεριστούν τα εμπόδια δια την ανάπτυξιν των σχέσεων μας με την Δυτικήν Γερμανίαν»*, και χαρακτήρισε την ψήφιση του

..Τι σημαίνουν όλα αυτά παρά διαφορετικό χειρισμό όχι των νεκρών αλλά των ζώντων; ... Η αισχρή καπηλεία αγανακτεί τον Λαό μας. Και οι πρωτεργάται του μίσους θα πρέπει να μάθουν μια για πάντα, πως όχι μόνο δεν είναι διατεθειμένος να ανεχθή αναβίωσιν του σκοτεινού παρελθόντος, αλλά και είναι αποφασισμένος να προωθήση την ζωή του σε νέες ειρηνικές μορφές. Όχι πια κηρύγματα Μσαλλοδοξίας! Το κήρυγμα της Αγάπης - και η πραγματοποίησιν του- είναι αυτό που χρειάζεται σήμερα η Ελλάδα!”, Αυγή, 13/12/1953

²⁰⁶. Δέσποινα Κωνσταντινιάκου. *Πολεμικές Οφειλές και Εγκληματίες Πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την Υλική και Ηθική Δικαίωση μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο.*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σελ. 406-487

²⁰⁷. Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, *Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: Η δίκη Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις*, στο: Mark Mazower (επίμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σελ. 321

νόμου ως μία πράξη πολιτικής σκοπιμότητας²⁰⁸. Το νομοσχέδιο προκάλεσε οξύτατη αντιπαράθεση στη βουλή και θα απασχολήσει τον τύπο. Ο καθεστωτικός θα το παρομοιάσει σαν εθνική αναγκαιότητα και αντίθετα ο αριστερός σαν εθνική προδοσία²⁰⁹, με τα Καλάβρυτα να αποτελούν σημείο αναφοράς σαν εμβληματικός τόπος των ναζιστικών εγκλημάτων, συνδυάζοντας τα και με τις διώξεις αγωνιστών της αντίστασης²¹⁰. Βουλευτές Αχαΐας θα μεταφέρουν στην αίθουσα της Βουλής *“την πικρίαν και την απογοήτευσιν που δοκιμάζει η μαρτυρική επαρχία Καλαβρύτων.. διότι τίθεται, δια του υπό ψήφισιν νομοσχεδίου, οριστικόν τέρμα εις το θέμα της τιμωρίας των εγκληματιών πολέμου, χωρίς προηγουμένως να δοθεί ούτε η στοιχειώδης αποζημίωσις εις τα θύματα της ναζιστικής αγριότητος και της γερμανικής θηριωδίας...”* ενώ ο τύπος των Καλαβρύτων εκφράζει την αγωνία και την απογοήτευση του που για ακόμα μια φορά 'θυσιάζονται' τα θύματα 'υπέρ άλλων συμφερόντων'²¹¹. Στον αντίποδα την αναγκαιότητα ψήφισης του νομοσχεδίου θα υποστηρίξουν βουλευτές οι οποίοι θα επιχειρηματολογήσουν σχετικά: *“ο εισηγητής της πλειοψηφίας κ. Παπαρρηγόπουλος - με καταγωγή από τα Καλάβρυτα- είπε ότι αν και έχη το θλιβερόν προνόμιον να κατάγεται από την επαρχίαν Καλαβρύτων, η οποία επλήρωσε βαρύτατον φόρον εις αίμα, παρίσταται ανάγκη να αρθούν τα εμπόδια τα οποία είναι δυνατόν να διαταράζουν τας σχέσεις μεταξύ ημών και της Γερμανίας μετα της οποίας τόσον στενώς συνεργαζόμεθα...”*²¹²

Η είδηση περί της ενδεχόμενης αμνήστευσης των εγκληματιών πολέμου θα πέσει στην τοπική κοινωνία σαν “κεραυνός εν αιθρία”, θα προκαλέσει την “πάνδημον κατακραυγή” και θα ακολουθηθεί από πλήθος διαμαρτυριών και επιστολών από τοπικές οργανώσεις, συλλόγους και το Δήμο Καλαβρύτων, ο οποίος σε τηλεγράφημα προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και της Βουλής αναφέρει ότι *“η ψήφισις του Νομοσχεδίου περί αμνηστεύσεως Γερμανών εγκληματιών πολέμου, προ αποκαταστάσεως θυμάτων ναζισμού, αποτελεί ύβριν στη μνήμην των θυμάτων των Καλαβρύτων και προκαλεί αγανάκτησιν λαού της πόλεως”*²¹³. Το γεγονός θα συνδεθεί

²⁰⁸. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στην χούντα, τομ.Γ, 1955-1961*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1978 σελ. 385

²⁰⁹. *Η Αυγή* 27/01/1959

²¹⁰. “..αμνηστία στους χιτλερικούς δήμιους που..” -μεταξύ άλλων- “ξεκλήρισαν τα Καλάβρυτα, κάτεργα στους αγωνιστάς της αντιστάσεως” στηλιτεύοντας το “πνεύμα της μισαλλοδοξίας που καταδικάζει σε εξόντωσιν εκείνους που πρόσφεραν το αίμα των για την απελευθέρωσιν της πατρίδος μας”, *Η Αυγή*, 19/03/1959

²¹¹. Δέσποινα Κωνσταντινιάκου, ο.π., σελ.445-447

²¹². *Το Βήμα* 27/01/1959, *Η Καθημερινή* 27/01/1959

²¹³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 01/02/1959

με την ταυτόχρονη κρατική εγκατάλειψη και την μη απόδοση αποζημιώσεων από τη Γερμανική πλευρά²¹⁴. Τα Καλάβρυτα θα έρθουν αντιμέτωπα με το κεντρικό κράτος το οποίο θα επικαλεστεί το εθνικό συμφέρον και τις πρακτικές σκοπιμότητες, επιχειρήματα που δεν θα βρουν ευήκοα ώτα στην τοπική κοινωνία. Η τοπική ρητορική θα χρωματιστεί από τις έννοιες της ύβρις, της προδοσίας, του αδικαιώτου της προσφοράς στο έθνος και της θυσίας, οι οποίες παραβλέπονται και απαξιώνονται. Η απουσία οποιασδήποτε μέριμνας και ο χειρισμός της υπόθεσης των αποζημιώσεων, σε συνδυασμό με τις συνθήκες που επικρατούν στην πόλη δεκαπέντε χρόνια μετά τη σφαγή, θα δημιουργήσουν ένα δεδομένο υπόβαθρο με κυρίαρχη την αίσθηση της αδικίας το οποίο θα κυριαρχήσει και θα στιγματίσει τη ζωή και την διαχείριση της μνήμης της τοπικής κοινωνίας²¹⁵. Την δεδομένη απουσία υλικής μέριμνας και αποζημίωσης θα συμπληρώσει και η επικείμενη απουσία ηθικής δικαίωσης και αυτό επιτείνει την οργή²¹⁶.

Η υπόθεση Μέρτεν και η αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου, το κλίμα, οι συνθήκες και η ρητορική της εποχής που έλαβε χώρα είναι αντιπροσωπευτική και συμπυκνώνει τις ιδιαιτερότητες και στρεβλώσεις εκείνες που χαρακτήρισαν την επίσημη αντιμετώπιση της σφαγής των Καλαβρύτων και είχαν σαν αποτέλεσμα την προβληματική διαχείριση και αποκατάσταση των πολύπλευρων συνεπειών του τραύματος. Μέσα σε αυτό το κλίμα θα επισκεφθεί την Ελλάδα ο Γερμανός Αντικαγκελάριος Erhard. Με αφορμή την επίσκεψη του και αναφορικά με το Γερμανικό επιχείρημα ότι θύματα του Ναζισμού είναι μόνο οι λόγω φυλής ή πολιτικής πεποιθήσεως διωχθέντες, η τοπική εφημερίδα διερωτάται αν τα εντεκάχρονα παιδιά και τα βρέφη, οι ανάπηροι και οι υπερήλικες που εκτελέστηκαν

²¹⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/06/ 1959, 02/08/ 1959

²¹⁵. "Αι αποζημιώσεις εκ μέρους της Ιταλίας και της Γερμανίας και επανορθώσεις εις την Ελλάδα τίμιον θα ήτο να εδίδοντο εις εκείνους που υπέστησαν τας καταστροφάς. Δεν εδόθησαν εις αυτούς αλλά καταναλώθησαν υπέρ του Δημοσίου και το χείριστον υπέρ διαφόρων επιχειρήσεων και επιτεδίων. Παράδειγμα της τρομακτικής αδικίας τα τραγικά Καλάβρυτα εξ αφορμής του μνημοσύνου της σφαγής. Αι συντάξεις των χηρών και των ορφανών κατηγγήθησαν και αι απορφανισθείσαι οικογένειαι κατοικούν εις στέγαστρα- τρώγλας που καταρρέουν ήδη. Και όμως αυτούς και τους ομοιοπαθείς αφορούν πρωτίστως αι επανορθώσεις και όχι τους επιτηδείους που τας εκαρπόθησαν.", *Η Καθημερινή*, 13/22/1958

²¹⁶. "Τα Καλάβρυτα και η επαρχία των επλήρωσαν με αίμα την Γερμανίαν των Ναζί. Επλήρωσαν και με την καταστροφήν των περιουσιών των. Ερωτώμεν: η "Γερμανία των φιλοσόφων" κατέβαλε τουλάχιστον τας αποζημιώσεις δια τας υλικάς καταστροφάς; Εάν ναι, τι έγιναν; Εάν όχι τι έγιναν αι υπογραφείσαι συνθήκαι; Ιδού ερωτήματα τα οποία θα πρέπει να υποβληθούν προς το Κράτος μας. Διότι τα Καλάβρυτα πάντοτε συνεπή εις το προς Έθνος καθήκον των θα εδέχοντο την σκιμνότητα του Νομοσχεδίου παραβλέποντα τον παρά βουλευτών του χειρισμό του. Θα ηδύνατο επί πλέον να συγχωρήσουν, διότι δεν αποτελούνται από "φιλοσόφους" αλλά από χριστιανούς. Αλλά και το Κράτος πλέον πρέπει να αντιληφθή ότι η πλάστιγξ έχει υπερβαλλόντως κατέλθι από το βάρος των θυσιών. Καιρός είναι να τεθούν βάρη και εις και εις την ετέραν πλευράν του ζυγού...", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 15/02/1959

στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο στη Βιάνο κ.α. ήταν εχθροί του Γερμανικού στρατού, εάν το ερώτημα αυτό θα το θέσει η ελληνική κυβέρνηση και τη προτίθεται να κάνει για αυτό η Γερμανία προκειμένου “να υπάρξει εις το λαϊκόν αίσθημα διαχωρισμός μεταξύ των υαινών του εθνικοσοσιαλισμού αφενός και του Γερμανικού λαού αφετέρου.”²¹⁷ Το φθινόπωρο του 1959 η υπόθεση Μέρτεν ήρθε και πάλι στην επικαιρότητα με το νομοσχέδιο που κατέθεσε η κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε., με το οποίο γινόταν τροποποίηση του προηγούμενου σχετικού νόμου και επιτρεπόταν η αποφυλάκιση των εγκληματιών πολέμου που είχαν ήδη καταδικαστεί και εκρατούντο σε ελληνικές φυλακές. Ακολούθησε θυελλώδης συζήτηση στη Βουλή στο επίκεντρο της οποίας βρέθηκε η σφαγή των Καλαβρύτων²¹⁸ οι αναφορές στην οποία θα αποτυπώσουν ανάγλυφα το πολιτικό κλίμα της εποχής²¹⁹ και θα δώσουν το στίγμα της μνημόνευσης και τη διαπραγμάτευσης της σφαγής σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

Ο τότε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παναγιώτης Κανελλόπουλος απαντώντας στον ξεσηκωμό των Καλαβρυτινών σχετικά με το νόμο θα δηλώσει από το βήμα της Βουλής:

“..κατέχομαι υπό βαθειάς ευλαβείας έναντι των θυμάτων των Καλαβρύτων... αλλά η βαρβαρότης αυτή ... δεν θα είχε την ευκαιρίαν να εκδηλωθή αν δεν προηγείτο ένα φρικιαστικόν επίσης γεγονός. Οι κομμουνισταί οι οποίοι ήσαν εις τα βουνά ως Ελασίται συλλαβόντες ορισμένον αριθμόν Γερμανών στρατιωτών τους κατέσφαζαν, τους εκομμάτιασαν και τους έρριψαν αν δεν απατώμαι εις ένα πηγάδι. Τούτο απετέλεσε το έναυσμα. Ουδέποτε στρατός έπρεπε να φτάση εις το σημείον αυτόν εξ αφορμής μίας τοιαύτης βαρβάρου και αντιθέτου προς το ελληνικόν ήθος πράξεως, πράξεως την οποίαν ουδέποτε Έλληνες εάν δεν ήσαν κομμουνισταί θα διέπραττον.”²²⁰.

Το οξύτατο επεισόδιο έγινε όταν ο Β. Εφραιμίδης ανέγνωσε τηλεγράφημα του Συλλόγου Θυμάτων και Πυροπαθών Καλαβρύτων και στο οποίο τονίζεται ότι “δεν απομένει παρά να απονεμηθούν και παράσημα στους Γερμανούς εγκληματίες.” Μάλιστα των αναφορών του Κανελλόπουλου έχουν προηγηθεί αναφορές του εισηγητή της πλειοψηφίας Παπαρρηγόπουλου ο οποίος και θα αναφέρει ότι η σφαγή των Καλαβρύτων είναι γνωστό ότι προκλήθηκε και είναι αποτέλεσμα ενεργειών και

²¹⁷. “Ένα δίκαιον παράπονο των Καλαβρυτινών δια τον κ. Έρχαρτ”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 30/08/1959

²¹⁸. *Η Καθημερινή* 23/10/1959, *Το Βήμα* 23/10/1959

²¹⁹. “Η πρόκλησις των κομμουνιστών εις τα Καλάβρυτα”, *Η Καθημερινή* 24/10/1959

²²⁰. Σπύρος Λιναρδάτος, ο.π.,σελ. 483 ,

συμπεριφορών της Αριστεράς. Οι δηλώσεις θα προκαλέσουν δυσφορία και οργή ενώ η Αντιπολίτευση θα αποχωρήσει διαμαρτυρόμενη κατηγορώντας την Κυβέρνηση ότι δικαιώνει τους εγκληματίες πολέμου αποδίδοντας την ευθύνη για το φρικώδες έγκλημα των Καλαβρύτων στη δράση των Ελλήνων πατριωτών, υπενθυμίζοντας τις αρχές του συμμαχικού αγώνα κατά την διάρκεια του αντιφασιστικού πολέμου.²²¹

Το πολιτικό κλίμα της εποχής ήταν ιδιαίτερο και ούτως ή άλλως φορτισμένο. Τα δέκα χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου βρίσκουν την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης και την Κυβέρνηση να αναδιπλώνεται σε έναν έντονο αντικομμουνισμό. Επανέρχονται εορτασμοί όπως η επέτειος του Γράμμου και ρητορικές όπως αυτή περί αναβίωσης του κομμουνιστικού κινδύνου. Το 1959 μνήμη σημαίνει ασφάλεια, επαγρύπνηση και αντιμετώπιση του κινδύνου και ως εκ τούτου ενεργοποίηση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων. Η υπόθεση Μέρτεν και η αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου αναδεικνύει ανάγλυφα τον τρόπο με τον οποίο πλέον η σφαγή των Καλαβρύτων επικαλείται και χρησιμοποιείται από το επίσημο μετεμφυλιακό κράτος, όχι σαν ένα ενοποιητικό αφήγημα αλλά σαν αντεπιχείρημα που χρησιμοποιείται στα πλαίσια του διχασμού της κεντρικής πολιτικής σκηνής και τις διαιρέσεις της. Η Αριστερά από την άλλη θα επικαλεστεί και θα προβάλει στο λόγο της τη Σφαγή μιας και την περίοδο αυτή μνημονεύει μόνο τα γεγονότα που προβάλλουν και καλλιεργούν το πατριωτικό παρελθόν της, επιδιώκοντας την ενσωμάτωση της στο έθνος και την απαλλαγή της από τους περιορισμούς που της έχουν επιβληθεί από την “εθνικοφροσύνη”²²².

Η καταστροφή των Καλαβρύτων στα πλαίσια της διαίρεσης “εθνικόφρονος-αντεθνικού”, επικαλείται σαν μια τραγωδία από την οποία τα δύο μετεμφυλιακά στρατόπεδα αντλούν επιχειρήματα προκειμένου να υπερασπιστούν πράξεις και θέσεις τους, στο παρελθόν και στο παρόν. Φυσικά οι ευθύνες δεν μπορούν να επιμεριστούν με τον ίδιο τρόπο μιας και οι επίσημες πολιτικές της εποχής, όπως αυτές εκφράζονται από το σκληρό δεξιό μετεμφυλιακό κράτος και τη ρητορική του δεν αφήνουν περιθώρια παρερμηνειών και ίσων αποστάσεων ούτε μετριοπαθών και υπερβατικών προσεγγίσεων και πολιτικών. Οι αντιθέσεις όμως αυτές είναι χαρακτηριστικές της εργαλειοποίησης του ρόλου της ιστορίας και της ερμηνείας της, της θέσης και της διαχείρισης του πρόσφατου παρελθόντος και του τρόπου που οι ερμηνείες αυτές εμπλέκονται και αλληλεπιδρούν με τις τοπικές ιστορίες και μνήμες.

²²¹. Η *Αυγή* 23/10/1959

²²². Ελένη Πασχαλούδη, “Ένας πόλεμος χωρίς τέλος” ο.π., σελ291, 305- 308

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διερευνήσουμε τη θέση της τοπικής κοινωνίας μέσα σε όλα αυτά, τη στάση της – όπως αυτή εκφράζεται από φορείς και τον τύπο- και τον τρόπο που τοποθετεί τον εαυτό της σε ένα πλαίσιο και ένα διχαστικό κλίμα που δεν την ευνοεί ούτε σε συμβολικό ούτε σε πρακτικό επίπεδο. Η τοπική κοινωνία αγνοημένη από το επίσημο κράτος, το οποίο όχι απλά δεν προωθεί ηρωικά και αντιστασιακά αφηγήματα, παρά επιρρίπτει και ψάχνει ευθύνες και εχθρούς εντός των τειχών στο παρόν και στο παρελθόν, βλέπει όχι μόνο την επίσημη πολιτεία να αδιαφορεί για την υλική αρωγή και αποκατάσταση της και να αθώνει οριστικά τους θύτες της καταστροφής της, αλλά και να κατηγορείται ότι η ίδια – ή τουλάχιστον μέρος της – φέρει ευθύνες για την εξολόθρευση της.

Έτσι δεδομένης της ανυπαρξίας ενός ενιαίου και ενοποιητικού αφηγήματος από τον επίσημο λόγο η τοπική κοινωνία θα διαφοροποιηθεί και θα έρθει αντιμέτωπη με την επίσημη πολιτεία και τη ρητορική της και θα αρθρώσει ένα ιδιαίτερο λόγο στο επίκεντρο του οποίου – προκειμένου να διαχειριστεί το παρόν, τις μνήμες και την ταυτότητα της θα βρεθεί -όπως έχει ήδη κάνει- το ‘ήρωικό’ παρελθόν της. Δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι ευρύτεροι διχασμοί της περιόδου υπερέβαιναν, ήταν εκτός και δεν άγγιζαν την τοπική κοινωνία, και εκδηλώσεις αυτών των διαιρέσεων θα εξεταστούν και στη συνέχεια. Σε αυτό το στάδιο όμως τουλάχιστον, τα τραύματα του παρελθόντος, οι τομές και οι συνέπειες που δημιούργησαν ήταν τέτοια που η ανάγκη υπέρβασης τους έθεσε άλλες προτεραιότητες, σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο. Έτσι οι ανάγκες της τοπικής κοινωνίας την έθεσαν απέναντι στο κεντρικό κράτος²²³

²²³. με αφορμή την επικείμενη επέτειο της 28ης Οκτωβρίου η τοπική εφημερίδα θα δημοσιεύσει το εξής το οποίο είναι ενδεικτικό εκτός των άλλων των συνθηκών που επικρατούσαν στην πόλη δεκαέξι χρόνια μετά την καταστροφή της. *“Η 28η Οκτωβρίου είναι μία ιστορική ημερομηνία δια το Ελληνικό Έθνος...και η επερχόμενη επέτειος λαμπρότατα θα εορτάζεται και εφέτος εις τα Καλάβρυτα, εάν η Κυβέρνησις του κ. Καραμανλή δεν εφρόντιζεν να αμαυρώση την ιεράν ημερομηνίαν, θέτουσα αυτήν υπό τον νόμον περι αμνηστεύσεως εγκληματιών πολέμου, τον οποίο “κατά δόσεις” -συμφώνως με το εμπορικόν σύστημα των καιρών- τελικώς εψηφισεν. “Το Ελληνικόν Έθνος είναι υπερήφανο δια τας θυσίας του, δεν μνησικακεί όμως. Δια του Νομοσχεδίου εξυπηρετείται το συμφέρον της χώρας”, εδήλωσε σχετικώς ο κ. Αβέρωφ. Την στιγμήν όμως της δηλώσεως του, το Ιερόν όρος της ιδιαιτέρας πατρίδος του κ. Αβέρωφ, η ένδοξος από της 28ης Οκτωβρίου Πίνδος, με εντροπή ασφαλώς τον ακούει. Διότι σκύβοντας αντικρύζει τα Καλάβρυτα και διακρίνει όσα ο κ. Αβέρωφ δεν δύναται να διακρίνη διότι εμποδίζεται εκ της αποστάσεως και των τοίχων των σαλονιών των Αθηνών. Αντικρύζει αυτήν ακριβώς την στιγμήν της συζητήσεως, τριακόσιες μαυροφορεμένες αδύνατες γυναίκες εις την πλατείαν του Διοικητηρίου εις Καλάβρυτα μέσα στον παγερόν άνεμον, να έχουν σχηματίση “ουράν” δια να καταθέσουν την αίτησιν των εις την Επιτροπήν Απορίας, να διαβιβασθούν τας αρχάς ότι το εισόδημα των δεν υπερβαίνει τας εκατόν είκοσι δραχμάς κατά μήνα και να δυνθώσι να λάβωσι οκτώ χιλίογραμμα αλεύρου, ουχί παρά του Ελληνικού Κράτους βεβαίως, αλλά παρά του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών ινά μη αποθάνουν εκ πείνης. Είναι υπερήφανος και δια αυτό ο κ. Αβέρωφ; Οι Καλαβρυτινοί είναι συνηθισμένοι εις υπερ του Έθνους θυσίας. Και αι Καλαβρυτιναί γυναίκες αι οποίας έθαψαν σκάπτουσαι δια των ονύχων τους τους υπερχιλίους φονευμένους παρά των Εγκληματιών Πολέμου ιδικούς των, θα εγνώριζαν να θάψουν βαθύτατα εις την καρδιάν των, το κατά των Γερμανών μίσος των*

αλλά και στα κυρίαρχα πολιτικά αφηγήματα. Το αντίστοιχο τοπικό, που συμπεκνώνεται στις έννοιες της διαχρονικής προσφοράς, του ηρωισμού και της θυσίας θα γίνει αυτό που θα χαρακτηρίσει την τοπική ρητορική, θα προσδιορίσει την ταυτότητα, τις σχέσεις και απαιτήσεις της τοπικής κοινωνίας από το επίσημο κράτος και θα μείνει σταθερό για πολλά χρόνια. Στην τοπική (συντηρητική) εφημερίδα θα δημοσιευτεί άρθρο το οποίο θα εκφράζει (η στάση των τοπικών φορέων και οι επιστολές πολιτών δείχνουν την ταύτιση μεγάλου τουλάχιστον μέρους της τοπικής κοινωνίας²²⁴) την αντίληψη για το πώς αυτοπροσδιορίζεται και που τοποθετείται η τοπική μνήμη και κοινωνία στα πλαίσια της διαμάχης που τοποθέτησε τα Καλάβρυτα στο επίκεντρο της και αναδεικνύει μια προσπάθεια υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών, όπως και την άρθρωση ενός αφηγήματος στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η διαχρονική και ενοποιητική διάσταση της προσφοράς στην πατρίδα και την ελευθερία. Σε αυτό είναι εμφανής η αγωνία όχι να διατυπωθεί μία απολιτική και ουδέτερη στάση αλλά να κατοχυρωθεί η ιδιαίτερη θέση των Καλαβρύτων της προσφοράς και των θυσιών τους, προσφορές και θυσίες που υπερβαίνουν τους διχασμούς, συμβολίζουν διαχρονικές αξίες και αποτελούν ταυτόχρονα συστατικό της ταυτότητας του τόπου με όρους επιβίωσης και συνέχειας. Έτσι κατακρίνεται σε αυστηρούς τόνους η προσπάθεια των βουλευτών της Δεξιάς -αλλά και αντίστοιχες προσπάθειες της Αριστεράς-, να εκμεταλλευτούν τη σφαγή των Καλαβρύτων στο όνομα πολιτικών συμφερόντων. Τα βέλη απευθύνονται κυρίως στη Δεξιά και στο επιχείρημα ότι για τη σφαγή ευθύνονται οι αντάρτες. Η επίκληση του 1821 είναι καίρια όπως βέβαια και η καταδίκη της γερμανικής θηριωδίας η οποία δεδομένα και

και την μνησικακίαν των εάν υπήρχεν, εφόσον το Ελληνικόν συμφέρον το απαιτεί. Δυστυχώς όμως τούτο αναζωπυρούται καθημερινώς εκ του κενού των στομάχου, ούτω δε δεν έχουν την δύναμιν να το πράξουν, όπως δεν έχει το δικαίωμα ο κ. Αβέρωφ με πλήρη τον ιδιόν του στόμαχον, να συγχωρεί δια λογαριασμό των, να μνημονεύει κυριολεκτικώς “με ξένα κόλυβα....”.

Η Φωνή των Καλαβρύτων, 25/10/1959

²²⁴. “Έκτακτος συνεδρίασις του Δημοτικού Συμβουλίου- Μετάβασις Επιτροπής εις Αθήνας- Διαμαρτύρονται διότι ενώ η Κυβέρνησις υπέγραψε αμνηστεία ηγνόησε το σοβαρόν θέμα των αποζημιώσεων. “Τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας από το Δήμο, Συλλόγους θυμάτων και άλλων Οργανώσεων προς την Κυβέρνηση, τους αρχηγούς των κομμάτων της Αντιπολίτευσης και τους βουλευτές του Νομού.. τόσο για την αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου πριν την αποζημίωση των θυμάτων όσο και για τις δηλώσεις... *Η Φωνή των Καλαβρύτων, 08/11/1959*

Με αφορμή κολακευτικά σχόλια από αναγνώστες, φορείς και εφημερίδες της περιφέρειας και της Αθήνας οι οποίοι έσπευσαν να την συγχαρούν για την παραπάνω στάση της -από όπου φαίνεται και η στάση της τοπικής κοινωνίας-η ΦτΚ εκφράζει την ικανοποίηση της για την συμπαράσταση και θα γράψει ότι “...η μικρά αυτή εφημερίς πάντοτε θα αγωνίζεται εις τας επάλξεις και θα μάχεται εις την πρώτην γραμμήν, δια την ιστορικήν αυτήν γην που ονομάζεται Επαρχία Καλαβρύτων και ήτις από εκατονταετηρίδων έδωσεν και θα δίδη πάντοτε τας λαμπροτέρας σελίδας εις την Ιστορίαν του Έθνους...” *Η Φωνή των Καλαβρύτων, 22/11/1959*

σταθερά υποδεικνύεται σαν αυτή που ευθύνεται για την τραγωδία ²²⁵. Οι ανοιχτές πληγές και το μίσος κατά της Ναζιστικής (Γερμανικής) βαρβαρότητας είναι έκδηλο και το ενδεχόμενο της αμνήστευσης το εντείνει. Σε άρθρα του Δημάρχου και άλλων παραγόντων κυριαρχεί το αίσθημα του αδικαιώτου και της θυσίας η οποία δεν έχει βρει την αναγνώριση που της πρέπει. Εσωτερικός διχαστικός λόγος δεν υπάρχει αντίθετα κυριαρχεί η πίκρα και η οργή κατά των Γερμανών και κατά του ελληνικού κράτους για τη στάση του. Η σφαγή θα χαρακτηριστεί ως “άγριο, απάνθρωπο, βάρβαρο, προϊόν απάτης, προμελετημένο, δόλιο έγκλημα” και οι Γερμανοί αναθεματίζονται χαρακτηριζόμενοι ως “Ούννοι, θηρία, αιμοχαρείς βάρβαροι, ληστές, λύκοι, εγκληματίες”, ενώ το πένθος και το αίτημα για δικαίωση είναι κυρίαρχο. Όσον αφορά τα αίτια της σφαγής “..οι εγκληματίαι Γερμανοί- Ναζισταί εξετέλεσαν τους Καλαβρυτινούς, επειδή εγεννήθησαν και εγαλουχήθησαν κάτω από τον πλάτανο του Ζαΐμη, του Πετμεζά και του Κολοκοτρώνη. Αιτία συνεπώς της εκτελέσεως είναι η Ιστορία και μόνον η Ιστορία..”²²⁶.

Όπως είναι αναμενόμενο στα πλαίσια αυτά η απουσία του επίσημου κράτους από το μνημόσυνο του Δεκέμβρη είναι δεδομένη μιας και η τοπική εφημερίδα δεν θα την σχολιάσει καν. Αντίθετα η *Αυγή* θα στηλιτεύσει την απουσία αυτή και τις προτεραιότητες της κυβέρνησης αναπτύσσοντας μία ρητορική η οποία θα αναδειξεί την ύπαρξη πολλών κοινών σημείων με το τοπικό αφήγημα²²⁷. Η ευθεία επίρριψη

²²⁵. “Η Κυβέρνηση δίδει άφεση αμαρτιών. Αμνηστεύοντες και νηστεύοντες, υποπίπτουν εις μέγα διπλούν λάθος..πρόκειται περί της γνωστής δηλώσεως της γενομένης και τώρα αλλά και παλαιότερον παρ’επισήμων χειλέων ρητώς και κατηγορηματικός: “Δια τον φόνον των υπερχιλίων Καλαβρυτινών και την καταστροφή των Καλαβρύτων, φταίνε οι αντάρτες του ΕΛΑΣ, οίτινες προκάλεσαν τους Γερμανούς δια του φόνου τριών τραυματιών και ογδοήκοντα απλών αιχμαλώτων...Εις την ανωτέρω δήλωσιν είμεθα υποχρεωμένοι να απαντήσωμεν: Όχι κύριοι! Κάνετε διπλούν λάθος. Λάθος ιστορικών αλλά και λάθος τακτικής, δυνάμενον να έχη τεραστίας συνεπειάς επί του θέματος της αποζημιώσεως των θυμάτων...Δεν επιτρέπεται να λέγεται ότι τα Καλάβρυτα τα συνέτριψαν με – την ιδιάζουσαν εις τα στίφη του Γερμανικού *Herrenvolk*- βαρβαρότητα οι κατακτηταί, λόγω των τότε γεγονότων, προκληθέντες δήθεν παρα των ανταρτών του ΕΛΑΣ δια του φόνου των αιχμαλώτων. Τα Καλάβρυτα συνετρίβησαν ως Σύμβολον, ως ο ιδεατός προμαχών της ελευθερίας της Ελλάδος, ως νοητόν Λάβαρον του της απελευθερώσεως αγώνος, ως η εκθρέψασα την κορυφήν του 1821, γωνία της χώρας μας....δεν δυνάμεθα να ζητήσωμεν τον λόγον παρά των ανταρτών δια σκληρότατον εν καιρώ πολέμου μέτρον.Το αυτό θα έδει να πράξουν και οι ποιούντες δηλώσεις ως αι ανωτέρω...Δεν υπάρχει δικαιολογία δια το Γερμανικό εις Καλάβρυτα έγκλημα....πως θα δικαιολογηθή το έγκλημα κατά αμάχων διότι έτεροι έστω αδελφοί των επολέμουν κατά του κατακτητού; Εδηώθη και άλλοτε η Μαρτυρική Επαρχία από του Ιμπραήμ. Διανοήθη τις ποτέ να ζητήση ευθύνας παρά των Ζαΐμη, Λόντου, Φωτήλα, Πετμεζά; Δεν είναι δυνατόν γενικώτερον να κατακριθή η Αντίστασις...Τα Καλάβρυτα δεν θα επιτρέψουν τα ίδια να γίνεται οιαδήποτε πολιτική εκμετάλευσις μιας θυσίας ήτις μόνον εις την Ιστορίαν ανήκει...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 08/11/1959

²²⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 06/12/1959

²²⁷. Η *Αυγή*, με αφορμή την επέτειο της σφαγής “1200 πατριωτών των Καλαβρύτων από τους Γερμανούς χιτλερικούς”, στηλιτεύει την Κυβέρνηση “που αμνήστευσε τους σφαγείς των Καλαβρύτων και έρριξε την ευθύνη στα θύματα. Η κυβέρνηση δεν πρόκειται φυσικά να τιμήση την μνήμη των, για να μην δυσανεστήση τους νεοχιτλερικούς της Μπον. Προχτές όμως που ήταν η “επέτειος” του Δεκεμβρίου, ολόκληρο το υπουργικό συμβούλιο, ο βασιλεύς και άλλοι κρατικοί παράγοντες παρέστησαν στο

ευθυνών για την Σφαγή στην Αντίσταση από το επίσημο κράτος και το δεδομένο γεγονός ότι η πρώτη υποβαθμίζεται και αγνοείται σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο και η δεύτερη κατηγορείται, συκοφαντείται και λαιμοδορείται, θα οδηγήσει στην υιοθέτηση και επίκληση των συμβολισμών της Σφαγής από την πλευρά της Αριστεράς. Ο διχαστικός, σκληρός δεξιός μετεμφυλιακός λόγος, αλλά και οι αντίστοιχες πολιτικές και πρακτικές θα “προσφέρουν” σε αυτό το στάδιο τη Σφαγή των Καλαβρύτων και το δεδομένο αποτύπωμα της στην εθνική συνείδηση στην Αριστερή αφήγηση προσφέροντας της ένα βασικό επιχείρημα στην προσπάθεια εναντίωσης και ανάδειξης των διχαστικών κρατικών πολιτικών και άρθρωσης και προβολής της δικής της εκδοχής της ιστορίας. Η τοπική κοινωνία κινείται προς το παρόν παράλληλα αλλά δεν ταυτίζεται με το Αριστερό αφήγημα. Βρίσκεται σαφώς αντίθετη με την επίσημη διχαστική πολιτική και ρητορική του σκληρού δεξιού κράτους της δεξιάς, του οποίου την εγκατάλειψη υφίσταται αλλά δεν υιοθετεί απόλυτα, σε αυτό το στάδιο τουλάχιστον, την αντιστασιακή διάσταση της σφαγής εστιάζοντας και προβάλλοντας συγκεκριμένες “εθνικές” πλευρές και συμβολισμούς της όπως η θυσία και ο ηρωισμός.

Αν σε άλλες περιπτώσεις²²⁸ κάποιες πληγές επουλώθηκαν από το Ευρωπαϊκό μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας και τις επίσημες κυβερνητικές πολιτικές, οι ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές στρεβλώσεις της μετεμφυλιακής Ελλάδας – ακόμα και μια δεκαετία μετά- δεν επέτρεψαν κάτι ανάλογο. Η απουσία κρατικής μέριμνας ήταν εμφανής. Ακόμα και ιδεαλιστικά και ηθικολογικά αφηγήματα που χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον στην Ευρώπη, όπως είδαμε και πιο πάνω, είτε στην κατεύθυνση τις επούλωσης και υπέρβασης των επώδυνων συνεπειών αμφισβητούμενων και τραυματικών πτυχών του πρόσφατου παρελθόντος, είτε στο βωμό της δημιουργίας ενοποιητικών αφηγήσεων και αυταπατών με σαφείς πολιτικούς στόχους, αφηγήματα στα οποία κυριαρχούσαν οι έννοιες του ηρωισμού, της αδελφοσύνης, της ενότητας και της ελπίδας στην Ελλάδα – και στα Καλάβρυτα δεν μπόρεσαν να εφαρμοστούν και να αποτελέσουν μέσα ανόρθωσης του ηθικού. Άλλες μορφές εξιλέωσης όπως εν

μνημόσυνο στον Μακρυγιάννη όπου και εξεφωνήθη και ο εμπρηστικός λόγος του κ. υφυπουργού των Εσωτερικών. Αλλά για την κυβέρνησι του εμφυλίου μίσους πρέπει να τιμώνται εκείνοι που έπεσαν πολεμώντας εναντίον Ελλήνων, ενώ οι Έλληνες που έπεσαν στον αγώνα κατά των χιτλερικών επιδρομέων, όχι μόνο δεν τιμώνται και δεν μνημονεύονται αλλά και κατηγορούνται από τους διαφόρους κυρίους Κανελλόπουλους ότι ήσαν υπέθυνοι του θανάτου των... Ο ελληνικός λαός πάντως, στρέφει σήμερα με σεβασμό και οδύνη την σκέψι του προς τους 1200 πατριώτες των Καλαβρύτων και ορκίζεται να μάχεται το βάρβαρο φασισμό στο πρόσωπο κάθε τυράννου είτε Ες Ες είναι αυτός είτε “Έλληνα” συνεργάτης και συνεχιστής της φασιστικής τυραννίας.”, *Η Αυγή*, 13/12/1959

²²⁸. Keith Lowe, ο.π., σελ. 52-56

προκειμένω η δώξη και τιμωρία των θυτών ή και άλλες αμφιλεγόμενες πρακτικές που εφαρμόστηκαν αλλού²²⁹ παίρνοντας τη μορφή της άμεσης εκδίκησης, λειτουργώντας σαν μέσα αποσυμπίεσης της συσσωρευμένης οργής και αίσθησης του αδικημένου, δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Η ενσωμάτωση της τοπικής μνήμης στο επίσημο αφήγημα είναι προβληματική και στα πλαίσια αυτά καθίσταται προβληματική και η διαχείριση κρίσιμων ζητημάτων που αφορούν στη μνήμη και την ταυτότητα της τοπικής κοινωνίας όπως η απάντηση στο ‘γιατί’, η δικαίωση, η διαχείριση και επούλωση του τραύματος, η συγχώρεση αλλά και η ομαλή συνέχεια της κοινωνικής ζωής.

Από τα παραπάνω μπορεί να διαπιστωθεί λοιπόν μία αντίθετη διαδικασία από αυτή που παρατηρήθηκε σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις όπως π.χ. σε αυτή του Oradour, όπου οι επίσημες κρατικές πολιτικές και πρακτικές επεμβαίνουν ριζικά και διαμορφώνουν, καθορίζουν και εργαλειοποιούν, τις τοπικές ιστορίες και μνήμες. Κάτι τέτοιο γίνεται και στην περίπτωση των Καλαβρύτων με τη διαφορά ότι ίσως και λόγω των ήδη υπαρχόντων συμβολισμών το τοπικό αφήγημα προηγείται του εθνικού και όχι το αντίθετο. Η μαρτυρική διάσταση δόθηκε -αποδόθηκε πρώτα “από τα κάτω” και δεν επιβλήθηκε “από τα πάνω” προκειμένου να ενισχυθεί η εθνική ταυτότητα, μιας και όπως είδαμε τέτοιο ενιαίο κεντρικό επίσημο αφήγημα δεν υπήρξε και η μνημόνευση της σφαγής από το επίσημο κράτος ήταν ή καθυστερημένη και αμήχανη, ή διχαστική. Η μνήμη της σφαγής των Καλαβρύτων μία σχεδόν γενιά μετά από το γεγονός και η επίσημη καταγραφή της έχει περάσει από τον άμεσο μεγάλο αντίκτυπο και εθνικό συμβολισμό της, στη λήθη και στη συνέχεια στην χρησιμοποίηση της προκειμένου να τονιστούν οι διαχωρισμοί και διχασμοί και να εξυπηρετηθούν πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής. Οι διακυμάνσεις της τοπικής μνήμης και αφήγησης αυτά τα χρόνια ήταν σαφώς λιγότερες μιας και προτεραιότητα τους ήταν αφ’ ενός η εξασφάλιση της συνέχειας με όρους επιβίωσης όσο και με όρους ταυτότητας, στα πλαίσια της οποίας σημείο αναφοράς και μέσο επούλωσης, εξήγησης αλλά και διεκδίκησης αποτέλεσε το ένδοξο ιστορικό παρελθόν. Θα χρειαστούν ακόμα αρκετά χρόνια πριν τα δύο αυτά αφηγήματα συναντηθούν και ταυτιστούν.

²²⁹. στο ίδιο, σελ. 97-107

4. Η μνήμη, τα τοπικά μνημόσυνα και οι εθνικές επέτειοι

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των εκδηλώσεων στα Καλάβρυτα την επέτειο της σφαγής ήταν ο προσωπικός χαρακτήρας και η συγκίνηση. Η λιτή επέτειος έχει τοπικό χαρακτήρα, και η απουσία εκπροσώπων της κεντρικής κρατικής εξουσίας θεωρείται δεδομένη. Οι περιγραφές αποτυπώνουν ανάγλυφα ένα έντονα συγκινησιακό κλίμα στο οποίο η διάσταση του μνημόσυνου προς τους συγγενείς είναι κυρίαρχη. Στην εκδήλωση πρωταγωνιστούν τα ορφανά των θυμάτων τα οποία ‘εν μέσω λυγμών’ από τους παρευρισκόμενους συγγενείς κάνουν προσκλητήριο προς τους νεκρούς²³⁰. Όπως έχει επισημανθεί για ανάλογες περιπτώσεις, οι τοπικές κοινότητες στα μαρτυρικά χωριά, οι τοπικοί φορείς της μνήμης γίνονται φορείς μιας αντίληψης “ιδιοκτησίας” απέναντι στην ιστορία και τη μνήμη και φέρουν παράλληλα την ευθύνη μετάδοσης της. Αυτό απορρέει από την αίσθηση ότι η τοπική ιστορία σε μεγάλο βαθμό αγνοείται είτε ότι παραποιείται, γεγονός που δημιουργεί την ευθύνη για μεταβίβαση της μνήμης και των ιστορικών γεγονότων σαν βιώματα ακόμα και εάν κάποιος δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας τους. Η διαβίωση ανάμεσα σε τόπους όπου έλαβαν χώρα τα γεγονότα, η καθημερινή επαφή με οπτικά ορόσημα του παρελθόντος, μνημονικές τοποθεσίες όπως η καμένη εκκλησία, το μέρος όπου έγινε η σφαγή, το δημοτικό σχολείο κ.α. επιτείνει την αίσθηση της “βιωμένης ιστορίας”, η οποία συμβάλει στην “υιοθέτηση” της μνήμης των τραυματικών γεγονότων από τους επίγονους, όπως αυτά επιβιώνουν στο χρόνο και αναπαριστώνται μέσω αφηγήσεων. Κρίσιμες σε αυτή τη διαδικασία είναι οι ετήσιες τελετές – μνημόσυνα των σφαγών και η φορτισμένη μέσω αυτών αναπαράσταση και αφήγηση των γεγονότων (σφαγές, καταστροφές, φωτιά, περιγραφή δραματικών και φρικιαστικών σκηνών). Όλα αυτά μετατρέπουν την ιστορία σε βίωμα και δημιουργούν μία κοινή μνήμη και κατ' επέκταση μια κοινή ταυτότητα²³¹.

Στο μνημόσυνο του Δεκεμβρίου και στην προσφώνηση προς τους νεκρούς, η προσωπική διάσταση είναι κυρίαρχη μιας και αυτή δεν απευθύνεται σε κάποιους ανώνυμους μακρινούς προγόνους αλλά σε στενούς συγγενείς ο χαμός των οποίων

²³⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20/12/1959

²³¹. Francesca Cappelletto. “Public memories and personal stories: recalling the Nazi-fascist massacres”, στο : Francesca Cappelletto (ed.), *Memory and World War II. An Ethnographic Approach*, Berg Publishers, Oxford, 2005 σελ. 101 – 130

είχε και έχει άμεσες συνέπειες στις ζωές των επιζησάντων. Εκεί που η σφαγή αποκτά μία ευρύτερη σημασία, ένα νόημα που ξεπερνά τα προσωπικά, οικογενειακά και τοπικά όρια είναι όταν συνδέεται με το ιστορικό παρελθόν, το οποίο και της προσδίδει μία άλλη διάσταση²³². Τα πρώτα χρόνια η διατήρηση της μνήμης δεν είναι ζητούμενο- είναι δεδομένο μιας και οι πληγές είναι ακόμα ανοιχτές και οι συνέπειες του γεγονότος υπαρκτές και χειροπιαστές στην προσωπική, οικογενειακή, κοινωνική και οικονομική ζωή των κατοίκων της κωμόπολης, η εγκατάλειψη της οποίας από το επίσημο κράτος είναι έκδηλη και πηγή πικρίας²³³. Εκτός από την επιβίωση και τις συνθήκες καθ'αυτές, αυτό που προέχει είναι η προσπάθεια κατανόησης και επούλωσης του τραύματος. Δεκαπέντε χρόνια μετά αρχίζει να παγιώνεται ένα τοπικό αφήγημα και μία νέα τοπική ταυτότητα διαμορφωμένη πλέον από τη σφαγή και τις συνέπειες της.

Η νέα αυτοαντίληψη της τοπικής κοινωνίας περνάει μέσα από το ιστορικό της παρελθόν. Το τραύμα προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα του ένδοξου παρελθόντος, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις όπου η αναδρομή στην “ένδοξη” ιστορία και η επιλεκτική μνημόνευση ηρωικών στιγμών του απώτερου ιστορικού παρελθόντος συνδυάστηκε και ήταν το μέσο για την απώθηση των πρόσφατων τραυματικών και 'προβληματικών' ιστορικών περιόδων και γεγονότων²³⁴. Στην περίπτωση των Καλαβρύτων το παρελθόν επικαλέστηκε από την αρχή, αποτελώντας το ερμηνευτικό σχήμα του παρόντος, συνθέτοντας μία ενιαία στο χρόνο και τα χαρακτηριστικά της αφήγηση. Σε αυτό ανέτρεξε από την πρώτη στιγμή για να βρει κουράγιο, έμπνευση, επεξηγηματικές ερμηνείες, και νέους συμβολισμούς. Το παρελθόν συνδιαλεγόταν με το παρόν, το εξηγούσε και το υπερέβαινε δημιουργώντας ένα ενιαίο διαχρονικό

²³². “Αζέχαστοι προσφιλείς μας....Σας χάσαμε για πάντα...και μαζί σας κάθε προστασία και συμπόνοια, κάθε υποστήριξη και ενδιαφέρον. Θρηνούμε τον άδικο χαμό σας. Αλλοίμονο!! Φύγατε για τόσο μακρινό ταξίδι χωρίς να σας δούμε καν..αλλ’ όμως δεν εκλονίσθητε. Ατενίζοντες το αντίκρυ Πάνθεον των Ηρώων του 1821 και πιστοί εις τας Ιεράς Παραδόσεις και τον σεβασμόν προς ότι ανώτερον και ιδανικόν, Πίστιν, Πατρίδα, Τιμήν και Οικογένειαν αντιμετωπίσατε ηρωικώς τον θάνατον και εχύσατε μέχρι ρανίδος το αθών αίμα σας. Αι ορφαναί σας οικογένειαι καταθέτουν το πενιχρό αυτό στεφάνι και ολοψύχως αναβοούν : Αιωνία σας η μνήμη Ηρωες Καλαβρυτινοί”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 21/12/1958

²³³. “Υπάρχει εις τον χάρτη της Ελλάδος η Ηρωική πόλις των Καλαβρύτων;”. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/01/1959. “Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός αρωγός στη δυστυχία της Επαρχίας- Διανεμήθη ικανώτατην ποσότηταν ιματισμού και κυτίων σχολικών δώρων”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20/12/1959. “...δεν αρκεί να μας διαβάζουν στα βιβλία. Δεν αρκεί να μας θυμούνται κάθε 25η Μαρτίου και κάθε 13η Δεκεμβρίου. Δεν μας αρκεί η ξεχωριστή θέσις που μας δίνουν στα προσκλητήρια του Έθνους....Η απομόνωση της μαρτυρικής κωμόπολης των Καλαβρύτων δημιουργεί χρέος εθνικό και το χρέος αυτό πρέπει να εξοφληθή το συντομότερον..”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 12/10/1958, “..φτωχές οικογένειες οι οποίες προσέφεραν αίμα σήμερα “πένονται κυριολεκτικώς”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/01/1959

²³⁴. βλ. την μελέτη για την Ευρυτανία στο : Anna Collard, “Investigating “social memory” in a Greek context”, στο : Elizabeth Tonkin, Malcolm Kenneth Chapman, Maryon McDonald (ed.), *History and Ethnicity*, Routledge, London, 1989, σελ. 89 – 103

αφήγημα, μία αίσθηση πεπρωμένου που περιελάμβανε τις έννοιες της θυσίας και της προσφοράς. Εύγλωττο είναι το αφιέρωμα της Φ.τ.Κ. στην επέτειο του Δεκεμβρίου, στο πρώτο της φύλλο, που δείχνει την σταδιακή παγίωση μίας ρητορικής και ενός τελετουργικού αλλά και πως αλλάζει σταδιακά ο χαρακτήρας της επετείου:

“Δέκα πέντε ολόκληρα χρόνια πέρασαν από τη μέρα της τρομερής καταστροφής. Τα δάκρυα αρχίζουν να στερεύουν. Το μνημόσυνο γυρίζει σε τελετή και ο Πόνος γίνεται Υπερηφάνεια για τους Ήρωες που έπεσαν για να θρέψουν με το αίμα τους το δένδρο της Λευτεριάς. Έπεσαν Εκείνοι κομμάτια του Εθνικού Συμβόλου που λέγεται Καλάβρυτα, θύματα αθέλητα μα ηρωικά.”²³⁵.

Η επούλωση του τραύματος περνάει μέσα από την ηρωοποίηση των νεκρών και την απόδοση της διάστασης της θυσίας στο γεγονός. Τα Καλάβρυτα έτσι εντάσσονται στο εθνικό Πάνθεον μαζί με άλλους μαρτυρικούς τόπους- σύμβολα από το ηρωικό παρελθόν (Μεσολόγγι, Αρκάδι, Ζάλογγο).

Με τον τρόπο αυτό η τραγωδία επεξεργάζεται, -όχι βέβαια με ιστορικούς και ορθολογικούς όρους- αποκτά νόημα και σημασία και νοηματοδοτεί το παρόν. Η Σφαγή τοποθετείται στις μεγάλες στιγμές της τοπικής και εθνικής ιστορίας και οι νεκροί της πλάι στους ήρωες προγόνους. Αυτό απεικονίζεται και στον χώρο. Απέναντι από την Αγία Λαύρα, ο λευκός σταυρός στον τόπο του μαρτυρίου οριοθετεί δύο σύμβολα της τοπικής ιστορίας και δύο σταθμούς του έθνους που συνομιλούν²³⁶. Ο εξορθολογισμός του τραύματος γίνεται μέσω του παρελθόντος, της σύνδεσης με το ηρωικό παρελθόν, την ηρωοποίηση και την έννοια της προσφοράς. Όλα τα στοιχεία που απαρτίζουν την τοπική αντίληψη, οπτική και ρητορική που έχουν συγκροτηθεί είναι πλέον παρόντα και σχηματοποιημένα την περίοδο αυτή ,δεκαπέντε χρόνια μετά, και θα μείνουν σταθερά για αρκετά ακόμα:

Ο βάρβαρος κατακτητής τιμώρησε τα Καλάβρυτα για αυτά που συμβολίζουν:

“Αφορμή τα γνωστά γεγονότα του εναντίον των αγώνος των ανταρτών. Αλλά η αιτία ήτο άλλη, προϋπήρχεν. Τα Καλάβρυτα συνετρίβησαν διότι ήσαν Καλάβρυτα.

²³⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/12/1958

²³⁶. “...ο Σύζυγος, το Παιδί, ο Πατέρας... πέθαναν άνθρωποι για να ξαναγεννηθούν Ιδανικά. Δώσαν περήφανα τις ζωές των για να μετατραπούν σε Ινδάλματα... Μπορεί να μην είχαν γεννηθή Ήρωες. Ήσαν απλοί άνθρωποι εργάτες, υπάλληλοι, αγρότες, έμποροι, επιστήμονες. Γεννήθηκαν όμως Έλληνες Καλαβρυτινοί και όταν ήρθε η ώρα να πεθάνουν, ήξεραν να πεθάνουν με ψηλά το κεφάλι των. Ελληνικά, Καλαβρυτινά, Ηρωικά. Δύο ημερομηνίες θα μείνουν ανεξίτηλες εις την ένδοξον ιστορία των Ελλήνων και ιδιαιτέρως των Καλαβρυτινών: 25 Μαρτίου 1821! 13 Δεκεμβρίου 1943! Στο Λάβαρο του 1821 προσετέθη σήμερα ένας Λευκός Σταυρός που στημένος εις τον Τόπον της Θυσίας, θα θυμίζει όπως και το Λάβαρο τας θυσίας που προσφέρουν οι Έλληνες δια την μεγάλην ιδέαν της Ελευθερίας..” “Ένας Λευκός Σταυρός, το ορόσημο μιάς εποποιίας!” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/12/1958

Ο κατάκτητης εγνώριζεν ιστορίαν. Και η ιστορία αναφέρει τα Καλάβρυτα ως Σύμβολον Εθνικής Αντιστάσεως από του 15ου αιώνος ακόμη και Καλαβρυτινά χέρια ρίχνουν αργότερον τους πρώτους πυροβολισμούς της Επαναστάσεως. Είναι γεγονότα αυτά και ο κατακτητής τα γνωρίζει. Τα Καλάβρυτα είναι Σύμβολον. Και ως Σύμβολον τα τσακίζει ανελέητα, αμείλικτα, ως λαός που έχει τα ιδικά του σύμβολα, τους θεούς της Βαλχάλας. Ζητά να γονατίσουν τα Καλάβρυτα. Μα οι Καλαβρυτινοί πεθαίνουν υπερήφανα για να αναστηθούν και πάλιν ως Φοίνικες. Εκτελούνται, εκτελούντες αλλην μιαν φοράν το καθήκον των έναντι του Έθνους...”.

Η πικρία και η οργή για την εγκατάλειψη από το κεντρικό κράτος:

“Το κράτος όμως; Αι αρχαί του Έθνους εξετέλεσαν το καθήκον των; Δίδει συντάξεις δια να τας καταργήση και πολλάί Καλαβρυτιναί οικογένειαι θυμάτων θα μείνουν άνευ άρτου τα Χριστούγεννα. Κατασκευάζει υποτυπώδεις οικίσκους και τώρα ετοιμάζει Νόμον δια να ζητήση από τα μη έχοντα θύματα να τους πληρώσουν. Εισπράττει τας αποζημιώσεις δια τας ζημίας και ενθυλακώνει αυτάς. Επιτρέπει – αδιάφορο- να πάρουν οι θύται “φιλανθρωπικώς” τα τέκνα των θυμάτων εις Γερμανίαν δια να τους διδάξουν τέχνην να ζήσουν, και ίσως τον “πολιτισμόν” των, διότι το ίδιον απεδείχθη ανίκανον να ασχοληθή περί τα τέκνα Εκείνων που έπεσαν ακριβώς διότι το Συμβόλιζαν.”

Η ζωντανή μνήμη, η προσωπική εμπλοκή, το τραύμα:

“Μένουν μόναι αι γυναίκες Εκείνων. Και αυτά εκτελούν το καθήκον των. Χαλυβδώνουν τας ψυχάς των, θάπτουν Εκείνους, επιζούν, κρατούν εις την ζωήν τα παιδιά των. Άλλαι ηρωίδες.” Η Επιβίωση και η αίσθηση χρέους: *“το να καταστήσωμεν “ελαφράν την γην Εκείνων” δεν πρέπει να είναι κενός λόγος.”²³⁷*

Όσον αφορά στον επίσημο πολιτικό λόγο όπως είδαμε ήδη η ενσωμάτωση της περιόδου του '40 σε αυτόν ήταν προβληματική και όχι ενιαία. Η Δεξιά στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης εστιάζει στον Δεκέμβριο και το “συμμοριτοπόλεμο”, οι οποίοι παρουσιάζονται ως συνέχεια των αγώνων του έθνους, αφήνοντας ένα κενό για την περίοδο της Κατοχής. Το Κέντρο τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής, συμπεριλαμβάνει την Κατοχή και την Αντίσταση, η κοινοβουλευτική Αριστερή αφήγηση είναι ηρωική στον αντίποδα της εθνικοφροσύνης (στα πλαίσια της οποίας

²³⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 21/12/1958

εντάσσει τα Καλάβρυτα σαν σύμβολο ενότητας²³⁸), ενώ το ΚΚΕ αναδεικνύει την Αντίσταση μετά το 1957 και τη νέα θεώρηση των ετών 1940-49, σαν κορυφαία στιγμή της δεκαετίας του '40, καθώς διεκδικεί την αποκλειστικότητα της αντιστασιακής δραστηριότητας. Καμία από τις τρεις παρατάξεις Κέντρο, Αριστερά, Δεξιά δεν κατάφερε σε αυτό το στάδιο να συγκροτήσει μια κοινά αποδεκτή μνήμη των γεγονότων του 1940 ενώ η συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας παρέμεινε διαιρεμένη διατηρώντας ανταγωνιστικές αφηγήσεις για την εν λόγω δεκαετία²³⁹.

Η τοπική μνήμη θα αποκτήσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της χωρίς να ακολουθήσει ή ταυτιστεί απόλυτα σε αυτό το στάδιο με καμία από τις παραπάνω. Αξίζει όμως να παρατηρηθεί η ταύτιση με την αριστερή ερμηνεία σε ένα συγκεκριμένο τουλάχιστον σημείο. Η τοπική επεξήγηση για το γεγονός της σφαγής, η σημειολογία που του προσδίδεται και η αφήγηση που το ακολουθεί, η ερμηνεία του και η προσέγγιση του μέσω του ηρωικού παρελθόντος θα συναντηθεί με την ερμηνεία της επίσημης και ανεπίσημης Αριστεράς, η οποία με διαφορετικές αφετηρίες, στοχεύσεις και σε διαφορετικές συγκυρίες, έχει αντιμετωπίσει και καταγράψει την σφαγή των Καλαβρύτων σαν απότοκο του ιστορικού προηγούμενου της περιοχής και των αντιστασιακών συνδηλώσεων της. Αυτό θα μας απασχολήσει κυρίως στην συνέχεια δεδομένου ότι την συγκεκριμένη εποχή μεγάλο τμήμα της Αριστεράς και της Εαμικής Αντίστασης δεν είχε δημόσιο λόγο και δυνατότητα προβολής της δικής της ερμηνείας της ιστορίας. Παρόλα αυτά η ένταξη της Σφαγής από τις πρώτες στιγμές σε ένα ενιαίο ηρωικό αφήγημα αντίστοιχο και με αφετηρία αυτό του '21, λειτουργούσε ταυτόχρονα σαν επεξηγηματικό μέσο, αποκρούοντας τις ευθύνες που επιρρίπτονταν στην Αντίσταση για το γεγονός, ενώ μέσω της σύνδεσης αυτής η Αντίσταση νομιμοποιούνταν και αποκτούσε ευρύτερους και διαχρονικούς συμβολισμούς. Η Αριστερά στα κείμενα της ούτως ή άλλως θα συνδέσει ευθέως την Αντίσταση με την επανάσταση του 1821. Η σύνδεση με μια μεγάλη εθνική επέτειο στα επετειακά κείμενα, σύνδεση που όπως έχουμε δει ήταν παρούσα από την περίοδο της Αντίστασης, προσφέρει την απαραίτητη νομιμοποίηση που έχει ανάγκη η

²³⁸. "...η μικρή κωμόπολη έχει πάρει μαζί με άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας και της Ευρώπης τη θέση που της αξίζει στην ιστορία της Εθνικής και Παγκόσμιας Αντίστασης κατά του φασισμού. Στα Καλάβρυτα στις 13 Δεκεμβρίου 1943, 1300 Έλληνες έπεσαν για να δείξουν στους κατοπινούς το δρόμο για την ελευθερία. Οι χιλιάδες των ηρώων και των πρωτεργατών της Εθνικής μας Αντιστάσεως στέκουν μπροστά μας φωτεινό παράδειγμα. Ας δεχτούμε τη δική τους αγνή ευχή που στέλνουν είτε από τους αγνώστους τάφους τους είτε από τις φυλακές: Ας ζήσουμε όλοι οι Έλληνες σε ειρήνη χωρίς μίσση, πολέμους και φωτιές." *Αυγή* 13/12/1958

²³⁹. Ελένη Πασχαλούδη, "Ένας πόλεμος χωρίς τέλος" ο.π.,σελ. 256-57,326-327, 333-335, 337-343

αριστερά της προδικτατορικής περιόδου και ακόμη πιο σημαντικό, η επίκληση της επανάστασης του 1821 δεν έχει στόχο τόσο την νομιμοποίηση της Αριστεράς όσο την απονομιμοποίηση της Δεξιάς στην κοινή γνώμη²⁴⁰.

Το 1821 φυσικά θα βρεθεί στο επίκεντρο της ρητορικής και του επίσημου εθνικόφρονος κράτους, νοσηματοδοτούμενο βέβαια διαφορετικά. Ήδη από την περίοδο του εμφυλίου, το 1821 και οι έννοιες της πατρίδας, της τιμής, του χρέους και της θυσίας που ταυτίζονται με αυτό, θα συνδεθούν με τις εσωτερικές εξελίξεις και τη νίκη κατά του εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού²⁴¹. Η νικηφόρα επανάσταση κατά των Τούρκων θα συνδεθεί άμεσα στα πλαίσια της ψυχροπολεμικής ρητορικής με τον “έξ ανατολής κίνδυνο”, την εικόνα της “εισβαλλούσης Ασίας”, της “Ασιατικής παλίρροιας”, που απειλεί την ελευθερία και τις αξίες του ελληνικού και ευρωπαϊκού πολιτισμού για τις οποίες η Ελλάδα είναι να ταγμένη να νικήσει υπερασπίζοντας τες και πάλι²⁴². Οι αγωνιστές του 1821 θα δημιουργήσουν ένα πάνθεον ηρωισμού και αγώνων στο οποίο θα έρθουν να προστεθούν οι αγωνιστές του Α και Β Παγκοσμίου Πολέμου, των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οι “αντιμετωπίσαντες τον κομμουνισμό” στο Γράμμο και το Βίτσι και οι χίλιοι της Κορέας, πρεσβεύοντας τα αιώνια ιδεώδη και τις πολεμικές αρετές του ελληνισμού²⁴³. Τον αγώνα των προγόνων δικαιώνουν οι συνθήκες που επικρατούν πλέον στη χώρα²⁴⁴, ενώ ο πατριωτισμός των Ελλήνων εγγυάται τη συνέχιση του “αιματόβρεκτου δρόμου της εθνικής τιμής” και την πίστη στα ιδεώδη τους²⁴⁵.

Στο βαθμό που η επίσημη μνήμη εκφράζεται μέσω των μνημείων και των τελετών, ο εθνικός χαρακτήρας της αποτυπώνεται από το ρόλο και τη συμμετοχή στις τελετές αυτές των επίσημων αρχών, των ενόπλων δυνάμεων, των πολιτικών κόμματος κλπ. Οι εκδηλώσεις μνήμης σε ομαδικό και τοπικό επίπεδο είναι το πρώτο στάδιο μεταμόρφωσης της προσωπικής σε δημόσια μνήμη. Το κράτος όμως για διάφορους λόγους δεν είναι πάντα αρωγός σε αυτή τη διαδικασία. Έτσι οι οικογένειες, οι τοπικές κοινότητες γίνονται φορείς και διατηρούν τις μνήμες μέχρι αυτές να υιοθετηθούν από την επίσημη αφήγηση²⁴⁶. Δεδομένων αυτών και του

²⁴⁰. Ελένη Πασχαλούδη, ο.π., σελ. 305-308

²⁴¹. *Η Καθημερινή* 25/03/1949

²⁴². *Η Καθημερινή* 25/03/1950

²⁴³. *Το Βήμα* 25/03/1951, *Η Καθημερινή* 25/03/1952, *Το Βήμα* 25/03/1952

²⁴⁴. *Η Καθημερινή* 25/03/1954

²⁴⁵. *Το Βήμα* 25/03/1955

²⁴⁶. T.G.Ashplant, G.Dawson, M. Roper, “*The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures and Dynamics*”, στο :T.G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper, (ed.), *Commemorating War: The Politics of Memory*, Transaction Publishers, New Jersey, 2000, σελ.18-19, 31

ευρύτερου πολιτικού και ιστορικού πλαισίου δεν προκαλεί εντύπωση η αντίθεση της μνημόνευσης της περιόδου του '40 και της σφαγής του Δεκέμβρη σε σχέση με την παρουσία των Καλαβρύτων και του 1821, την Αγία Λαύρα και την επανάσταση στον επίσημο λόγο²⁴⁷.

Το επίσημο κάλεσμα για τις εκδηλώσεις στην Αγία Λαύρα απευθύνεται σε όλο το πολιτικό προσωπικό, το οποίο και δίνει το παρόν σε όλα τα επίπεδα. Οι σχετικές εκδηλώσεις γίνονται σε κλίμα “εθνικής εξάρσεως” με λαμπρότητα και η πολιτεία συνδράμει ποικιλοτρόπως τις εκδηλώσεις αυτές σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο²⁴⁸. Οι σχετικοί εορτασμοί στην Αγία Λαύρα θα είναι λαμπροί και μεγαλοπρεπείς παρουσία πλήθους κόσμου και επισήμων²⁴⁹. Υπουργοί, εκπρόσωποι των κομμάτων, βουλευτές, υψηλόβαθμοι αξιωματικοί παρευρίσκονται στις εκδηλώσεις, οι οποίες γίνονται με την κρατική αρωγή η οποία ως συνήθως “υπήρξεν ομολογουμένως πλουσία και ούτω ο Δήμος κατόρθωσε να δώση εορτήν η οποία επλησίαζεν κάπως τας προπολεμικάς τοιαύτας, τας οποίας οι παλαιότεροι με συγκίνησιν ακόμη θυμούνται, ότε και η Βασιλική Οικογένεια παρίστατο ή εκπροσωπείτο, και ο επικρατών εθνικός ενθουσιασμός ήτο συγκινητικός”²⁵⁰. Η Αγία Λαύρα αποτελεί την Ιερή παρακαταθήκη του Γένους και πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν τέτοια. Πανελλαδικές εφημερίδες προβάλλουν την ανάγκη ολοκλήρωσης του Μνημείου της Λαύρας ενώ οι περιγραφές του τόπου που ξεκίνησε η Επανάσταση είναι γλαφυρές χωρίς όμως καμία αναφορά στο πιο πρόσφατο παρελθόν του και τις συνθήκες που επικρατούσαν λόγω αυτού²⁵¹. Οι αναφορές στους επισήμους πανηγυρικούς στο ένδοξο παρελθόν είναι επαναλαμβανόμενες. Έχει όμως σημασία ότι στους λόγους των επισήμων ελάχιστες αναφορές θα γίνουν στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της πόλης και στα γεγονότα του '43. Οι σχετικές ομιλίες θα περιοριστούν σε αόριστες μνείες στην διαχρονική ιστορική προσφορά της περιοχής στην πατρίδα και τις θυσίες της στους αγώνες του έθνους. Μόνο οι τοπικοί παράγοντες θα είναι πιο συγκεκριμένοι συνδέοντας ευθέως το απώτερο ιστορικό παρελθόν με το πρόσφατο τραυματικό. Στα λόγια τους η Αγία Λαύρα συμβολίζει την

²⁴⁷. *Η Καθημερινή* 25/03/1955

²⁴⁸. “Στους τόπους που ξεπήδησε το 1821 : Υπέρλαμπρος ο εορτασμός στην Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα της εθνικής μας παλιγγενεσίας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/04/1963 “Εις τον τόπον που γεννήθηκε η Λευτεριά. Τα Καλάβρυτα εόρτασαν μεγαλοπρεπέστατα την εφετεινήν επέτειον της Εθνικής Εορτής”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 29/03/1964

²⁴⁹. *Η Καθημερινή* 25/03/1955, *Η Καθημερινή* 26/03/1957

²⁵⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1959

²⁵¹. *Τα Νέα*, 25/03/1955

ιστορική συνέχεια, τις θυσίες και την προσφορά στο Έθνος, προσφορά η οποία μετράται με αίμα, και γίνεται αφορμή για την τοπική κοινωνία για υπενθύμιση της διαχρονικής προσφοράς του τόπου στην πατρίδα κάνοντας αναφορά στις πρόσφατες θυσίες της, τις οποίες τα Καλάβρυτα, πάντα στις εθνικές επάλξεις, είναι πρόθυμα να επαναλάβουν με κάθε αφορμή²⁵².

Σε αντίθεση με τις εκδηλώσεις του Μαρτίου, το μνημόσυνο του Δεκεμβρίου έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα και γίνεται μέσα σε ένα κλίμα που απέχει πολύ από τα προηγούμενα. Το επίσημο κάλεσμα απευθύνεται στην τοπική κοινωνία και τους φορείς της και όχι σε εκπροσώπους της επίσημης πολιτείας και του κεντρικού κράτους και περιορίζεται σε επιμνημόσυνη δέηση, πομπή στον τόπο της σφαγής και κατάθεση στεφάνων²⁵³. Ο τοπικός χαρακτήρας της επετείου όπου κυριαρχεί το πένθος και η έλλειψη επίσημων αντιπροσωπειών και “λαμπρών τελετών” είναι εμφανής²⁵⁴. Χρόνια μετά, ο απόηχος και οι συνέπειες της σφαγής είναι ακόμα φανερά, και την τοπική κοινωνία απασχολεί περισσότερο το πως θα διαχειριστεί και θα επουλώσει τις πληγές της, θεατές και αθέατες, παρά το καθεαυτό τελετουργικό και η παρουσία σε αυτό υψηλών κρατικών εκπροσώπων. Η επίσημη πολιτεία εκπροσωπείται από το Νομάρχη ο οποίος και αυτός στο λόγο του επικεντρώνεται στις ενέργειες που πρέπει να γίνουν “για την ανακούφιση των απορφανισθέντων οικογενειών”²⁵⁵. Αντιπροσωπευτική των αντιθέσεων αυτών και της ετεροβαρούς επίσημης μνημόνευσης, είναι η επίσκεψη στα Καλάβρυτα του διαδόχου Κωνσταντίνου. Την επομένη της 25ης Μαρτίου 1961 ο διάδοχος επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα και την Αγία Λαύρα όπου τον υποδέχτηκαν ο Νομάρχης, Στρατηγοί, ο Εισαγγελέας της πόλης, Βουλευτές, ο Δήμαρχος και το Δημ. Συμβούλιο, ο πρόεδρος των εν Αθήναις Καλαβρυτινών και ένας εκπρόσωπος των διασωθέντων της εκτελέσεως. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την παραμονή του στα Καλάβρυτα όπου και κατέθεσε στεφάνι στο Ηρώον της πόλης, επισκέφτηκε το Δημαρχείο, δεν επισκέφτηκε τον τόπο της Εκτέλεσης και στους λόγους του για τα “Ιερά χώματα των

²⁵² μήνυμα του Δήμαρχου Καλαβρύτων στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κατά την παρουσία του στις εκδηλώσεις της Αγίας Λαύρας με το οποίο τον διαβεβαιώνει ότι “*υπό την σκιά της Αγίας Λαύρας σας παρέχουμε την κατηγορηματική διαβεβαίωση ότι ημείς, όσοι απεμείναμεν μετά τους σφαγιασμούς και τους αγónες μας εναντίον των επιδρομέων και κατακτητών, είμεθα παρά το πλευρόν σας, έτοιμοι δια κάθε θυσίαν υπέρ της απελευθερώσεως της προσφιλούς μας Κύπρου...*”, *Η Καθημερινή* 25/03/1955

²⁵³ “*Νομαρχία Αχαιας – Πρόγραμμα τελέσεως μνημοσύνου εν Καλαβρύτοις υπέρ των θυμάτων των στρατευμάτων κατοχής*” 13/12/1962

²⁵⁴ “*Με σεμνότητα και κατάνυξιν ετελέσθη το ετήσιον μνημόσυνον των εκτελεσθέντων Καλαβρυτινών*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 23/12/1962

²⁵⁵ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1961

Καλαβρύτων και της Αγίας Λαύρας ως Σύμβολο του Έθνους” δεν έγινε καμία αναφορά στα γεγονότα που στιγματίσαν την πρόσφατη ιστορία της περιοχής²⁵⁶.

Οι παραπάνω αναφορές είναι ενδεικτικές του τρόπου που διαμορφώνεται και εξελίσσεται στη συγκεκριμένη συγκυρία η τοπική μνήμη και η ταυτότητα όπως αυτή προσδιορίζεται μέσω του παρελθόντος και της μνημόνευσης του και της αλληλεπίδρασης της με τις επίσημες πολιτικές και τον πολιτικό λόγο της εποχής. Η ερμηνεία και η μνημόνευση του παρελθόντος αποτελεί διακύβευμα συνυφασμένο με τη διαμόρφωση της πολιτικής και μέσω των τελετουργικών μνημονεύσεων του, της παρουσίας ή της απουσίας του επίσημου κράτους σε αυτές, το παρελθόν προσαρμόζεται στις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες και σκοπιμότητες. Η τοπική μνήμη από την άλλη δεν αντιλαμβάνεται το παρελθόν ως ιστορία, αλλά ως το πρίσμα μέσω του οποίου οι άνθρωποι και η τοπική κοινωνία ερμηνεύουν το παρόν και τοποθετούν τον εαυτό τους μέσα σε αυτό στην προσπάθεια τους να απαντήσουν ερωτήματα, να διαμορφώσουν τη νέα τους ταυτότητα και τους όρους που θα εξασφαλίσουν τη συνέχεια τους σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο.

Κεφάλαιο 4: Η Παγίωση του ηρωικού αφηγήματος

1. Η Εξέλιξη της Τοπικής Μνήμης

Η πορεία που ακολούθησε η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης του τραυματικού γεγονότος των Καλαβρύτων και η εξέλιξη της, παρουσιάζει ομοιότητες και αντιστοιχίες αλλά και σχετικά με άλλες περιπτώσεις ελληνικών μαρτυρικών τόπων. Η απουσία κατάλληλων χειρισμών από το ελληνικό κράτος και η προβληματική διαχείριση της σχετικής μνήμης δε βοήθησε στο να αρθούν οι εσωτερικές αντιστάσεις και να περατωθεί το πένθος, ούτε στο να συντελεστούν οι κοινωνικές διαδικασίες της μνήμης και της ιστορικοποίησης του συλλογικού τραύματος. Σε πολλές περιπτώσεις η επίσημη συλλογική αμνησία και λήθη που ακολούθησαν οι εθνικές αλλά και τοπικές εξουσίες οδήγησαν στην απουσία για δεκαετίες οποιασδήποτε δημόσιας αναφοράς, μνημονικού τόπου ή τελετή μνήμης²⁵⁷. Σε άλλες, διχασμοί και διαιρέσεις

²⁵⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 02/04/1961

²⁵⁷. Για Γρεβενά: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα*

εκδηλώθηκαν με διάφορους τρόπους με αφορμή τις σφαγές αποτυπώνοντας την ύπαρξη ενός συγκρουσιακού κλίματος με ταξικό και κοινωνικό υπόβαθρο σαν και αυτό που έχει περιγραφεί για τη Δράκεια²⁵⁸, ενώ και σε πιο εμβληματικές περιπτώσεις όπως αυτή του Διστόμου, ευθύνες για τα αντίποινα αποδόθηκαν με άσκηση τρομοκρατίας, φυλακίσεις και εκδηλώσεις αυτοδικίας με αποτέλεσμα η τοπική κοινωνία να βγει από τη σιωπή μόλις μετά το 1976, όταν τοπικοί σύλλογοι ανέλαβαν σχετικές πρωτοβουλίες²⁵⁹.

Η πορεία της μνήμης των Καλαβρύτων ήταν σε αρκετά σημεία διαφορετική. Σε όλες όμως τις αντίστοιχες περιπτώσεις μπορούν να εντοπιστούν τα τρία στάδια της μνήμης όπως τα περιέγραψε ο Ricoeur: Την τραυματική μνήμη που πρέπει να γίνει αντικείμενο συνειδητής επεξεργασίας, το πρακτικό επίπεδο διαχείρισης της μνήμης που αφορά τις ιδεολογικές πρακτικές χειρισμού ή χειραγώγησης της συλλογικής μνήμης μιας ομάδας, οι οποίες συγκροτώντας την ταυτότητα της δυνητικά οδηγούν στη χειραφέτηση και την αυτοσυνειδησία της και τη μνήμη - οφειλέτη σε ηθικό πολιτικό επίπεδο, η οποία και παραπέμπει στο καθήκον της μνήμης και στην ιστορική αναδρομική δικαίωση των θυμάτων της ιστορίας²⁶⁰. Αυτό που διαφοροποιεί την περίπτωση των Καλαβρύτων είναι το χρονικό στάδιο και οι διαδικασίες μέσω των οποίων συντελέστηκε η αυτοσυνειδησία και η χειραφέτηση της τοπικής κοινωνίας και η ανάγκη ιστορικής δικαίωσης της μνήμης μέσω της αίσθησης χρέους απέναντι σε αυτή. Το ζήτημα της “δικαίωσης”, της “απόδοσης δικαιοσύνης”, είναι κοινό και κυρίαρχο στους μαρτυρικούς τόπους. Οι τοπικές κοινωνίες αισθάνονται ότι μέχρι να αποδοθεί δικαιοσύνη, οι τραυματικές μνήμες θα τις στοιχειώνουν, θα είναι ανοιχτές. Η δικαίωση αυτή και ο τρόπος που αναζητείται, εξηγεί πολλές από τις διαδικασίες συγκρότησης, επεξεργασίας και διαχείρισης της μνήμης των μαρτυρικών τόπων²⁶¹.

Η ανάγκη της συνέχειας, της διατήρησης της μνήμης, η αγωνία αυτή να διατηρηθεί ζωντανή είναι έκδηλη στους συγγενείς και τους απογόνους τους. Όπως είδαμε ήδη το ιστορικό παρελθόν των Καλαβρύτων έπαιξε εδώ πολυδιάστατο και

Γρεβενών(1900 - 1950), Αθήνα , Πλέθρον 1997 για Αγρίνιο: Κωνσταντίνα Μπάδα: *Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο*, στο Κωνσταντίνα Μπάδα – Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση – Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 – 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2010, σ. 459 – 464, για Ιωάννινα: Κωνσταντίνα Μπαδά, *Η μνήμη της δεκαετίας 1940 - 1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων*, στο ίδιο,σελ. 348 - 349

²⁵⁸ Riki van Boeschoten, “Broken Bonds and Divided Memories: War Time Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective”, Oral History, Spring 2007, σελ. 39-48

²⁵⁹ Ζέτα Παπανδρέου, “Η Σφαγή του Διστόμου, Ερευνητική Προσέγγιση”, στο : (συλλογικό),*Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο ,Θεσσαλονίκη 2015

²⁶⁰ Ricoeur Paul, *Memory, History, Forgetting*, The University Of Chicago Press, 2004, σελ. 68 – 92

²⁶¹ Riki van Boeschoten, “Broken Bonds”, ο.π. , σελ. 43

καίριο ρόλο. Ο απόηχος που είχε από την αρχή η σφαγή στο σύνολο της χώρας δεν ήταν απόρροια μόνο του μεγέθους της αλλά και του παρελθόντος αυτού. Ταυτόχρονα ήταν το μέσο ερμηνείας του τραύματος και υπέρβασης του, δίνοντας έτοιμα ερμηνευτικά και συμβολικά σχήματα, τα οποία σε συνδυασμό με το πρόσφατο παρελθόν συνέθεσαν ένα ενιαίο πλαίσιο εθνικών προσφορών. Οι λειτουργίες που επιτελούσε το τελευταίο ήταν πολλαπλές αφού την ίδια στιγμή ενίσχυε τη θετική αυτοεικόνα της τοπικής κοινωνίας, ήταν πηγή εμψύχωσης, εξασφάλιζε την ιστορική συνέχεια της και αποτελούσε επιχείρημα διεκδίκησης της προσοχής της κρατικής μέριμνας. Όλα αυτά δίνουν το στίγμα της δημιουργίας μιας συγκεκριμένης τοπικής αφήγησης στο επίκεντρο της οποίας ήταν η έννοια της θυσίας και ο ηρωισμός. Η κοινωνία των Καλαβρύτων ενέταξε τους νεκρούς της πολύ νωρίς σε ένα μαρτυρικό, ηρωικό πλαίσιο. Η έμφαση στον ηρωισμό και τη μαρτυρική διάσταση δεν είναι ούτε δύσκολο να εξηγηθεί, ούτε πρωτότυπη. Οι έννοιες της θυσίας και του ηρωισμού επικαλούνται σε περιπτώσεις μαζικών σφαγών ακόμα -ή κυρίως- όταν αυτές αφορούν αμάχους, (το Οραντούρ αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα) ενώ η εναλλαγή ηρωικής και μαρτυρολογικής οπτικής είναι διάχυτη τόσο στην Αριστερή αφήγηση για την περίοδο²⁶², όσο και κύριο γνώρισμα των επίσημων κρατικών “γιορτών μίσους” για τα θύματα των κομμουνιστών²⁶³. Η ένταξη αυτή σε ένα εθνικό μαρτυρολόγιο και η αντίστοιχη ρητορική που κεντρικό της χαρακτηριστικό είχε την έννοια της εθνικής προσφοράς και θυσίας, δεν ήταν απλά μία μεγαλόσχημη κενή ρητορική αλλά όπως είδαμε για την τοπική κοινωνία ήταν στοιχεία της ταυτότητας της αλλά και όρος επιβίωσης. Με την πάροδο των χρόνων το αφήγημα αυτό έγινε κυρίαρχο. Με συγκολλητικό κρίκο το 1821 σχηματίστηκε μία ενιαία και συνεχής στην εξέλιξη της τοπική αφήγηση, παρά τις επί μέρους και κατά καιρούς διαφορετικές ερμηνείες και ρητορικές, η οποία προηγήθηκε της αντίστοιχης εθνικής. Το 1821 και το 1943 είναι δύο ημερομηνίες-ορόσημα για την τοπική κοινωνία και παράλληλα συμβολίζουν και συμπυκνώνουν τις μεγάλες ηρωικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας.

Έτσι οι νεκροί του Δεκέμβρη του '43 δεν ήταν μία φάλαγγα ενόπλων ηρώων όπως οι πρόγονοι τους του 1821 όταν ανέβαιναν στην Αγία Λαύρα. Ήταν μία φάλαγγα θυσίας που ανέβαινε το Γολγοθά της. Ήταν όμως και αυτοί ήρωες *‘γιατί πέθαναν όρθιοι ζητωκραυγάζοντας την Ελλάδα και γιατί ο θάνατος τους δεν ήταν άκαρπος αλλά*

²⁶². Ιάσωνας Χανδρινός (2015), ο.π. σελ.191-213

²⁶³. Γιώργος Αντωνίου (2013), ο.π. σελ.234-238

θυσία που χαλύβδωσε την ψυχή του μαχόμενου Έθνους²⁶⁴. Η συχνή αναφορά στη γενναιότητα απέναντι στο θάνατο, η εξιστόρηση μαρτυριών ότι τις τελευταίες τους στιγμές οι Καλαβρυτινοί τραγουδούσαν τον Εθνικό Ύμνο και ζητωκραύγαζαν για την Ελλάδα είναι στοιχεία που μετατρέπουν το θάνατο τους σε θυσία και τους ίδιους σε ήρωες και επαναλαμβάνεται με κάθε αφορμή. Ο θάνατος τους, τους ένωσε με τους ήρωες προγόνους με τους οποίους πέθαναν για τα ίδια ιδανικά και ιδεώδη. Η διπλή διάσταση αυτή του τόπου, η μαρτυρική και η ηρωική, που συναντώνται και συνομιλούν σχηματίζοντας ένα ενιαίο και διαχρονικό αφήγημα προσφοράς σε αίμα και προάσπισης των εθνικών ιδανικών, είναι διαρκώς παρούσα και τονίζεται στον τοπικό λόγο²⁶⁵. Η δικαίωση της μνήμης για την τοπική κοινωνία γίνεται μέσω της υιοθέτησης υφιστάμενων σχημάτων και συμβολισμών. Με τον τρόπο αυτό τα θύματα εκπροσωπούν όλο το έθνος όχι μέσω της ένταξης σε μία ενιαία ενοποιητική επίσημη ρητορική που δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί, ούτε ακόμα μέσω της επισημοποίησης και υιοθέτησης από το επίσημο κράτος της τοπικής αφήγησης. Η κοινότητα μέσω της συντήρησης και της παγίωσης μίας ρητορικής επικεντρωμένης στη μαρτυροποίηση, την εικόνα της θυσίας και του ηρωισμού ενσωματώνει τα τραυματικά γεγονότα σε μία ένδοξη τοπική και εθνική αφήγηση που ήδη προϋπήρχε εκλογικεύοντας το τραύμα και προσδίδοντας του συνδηλώσεις και συμβολικές διαστάσεις, μετατρέποντάς το από μία παράλογη σφαγή σε ένα ορόσημο το οποίο εντάσσεται και αποτελεί μέρος της ιστορικής συνέχειας των θυσιών και των αγώνων του ελληνικού έθνους.

Η ηρωική αφήγηση επιστρατεύεται προκειμένου να απαλυνθεί ο πόνος και να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα τα οποία δεν είναι εύκολο να επεξεργαστούν με αποστασιοποιημένο και κλινικά ουδέτερο τρόπο, που θα αποτιμά αιτίες και αποτελέσματα μιας και τα τραύματα είναι ακόμα ανοιχτά και η προσωπική εμπλοκή έντονη. Ένα από αυτά τα ερωτήματα ήταν γιατί τα θύματα δεν τράπηκαν σε φυγή, γιατί δεν εξάντλησαν τις λίγες πιθανότητες που ίσως είχαν προκειμένου να σωθούν. Η απάντηση και εδώ θα αναζητηθεί στο παρελθόν. Το ηρωικό παρελθόν δεν ήταν μόνο η αιτία της σφαγής αλλά καθόρισε και τον τρόπο που οι Καλαβρυτινοί επέλεξαν να πεθάνουν μετατρέποντας το θάνατο αυτό σε ιερή θυσία. Η θυσία των Καλαβρύτων αποτελεί “θρίαμβο της Ελληνικής ιδέας και αρετής” και “ύμνο στην ελευθερία”. Τα θύματα δεν τράπηκαν σε φυγή όχι απλά γιατί δεν μπορούσαν αφού

²⁶⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 10/12/1961

²⁶⁵. Ομιλία Δημάρχου Καλαβρύτων, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 15/03/1959

βρίσκονταν υπό τη απειλή των όπλων ισχυρών στρατευμάτων, όχι γιατί δεν είχαν πού να στραφούν, όχι γιατί παραπλανήθηκαν και γιατί τα παιδιά και οι γυναίκες τους βρίσκονταν όμηροι, αλλά γιατί τους “εμψύχωνε η Παναγία της Λαύρας”, “τους παρότρυνε η Αγία ψυχή του Παλαιών Πατρών Γερμανού”. “τους ικέτευε η πνοή της δουλομένης Πατρίδας”. Έτσι “*προτίμησαν την τιμημένη θυσία από τη φυγή η οποία θα ήταν ντροπιαστική και θα “έκανε τα κόκκαλα των Ηρώων προγόνων μας να τρίζουν από ιερά αγανάκτηση*”²⁶⁶.

Η επισήμανση της ιδιαιτερότητας των Καλαβρύτων και της προσφοράς τους στο έθνος, προσφορά που τα έχει τοποθετήσει στο Πάνθεον των τόπων – ορόσημων για την Ελλάδα²⁶⁷ στηρίζεται και εστιάζει σε συγκεκριμένα στοιχεία και έχει μοναδικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι η διαχρονικότητα της προσφοράς, των θυσιών και των αγώνων²⁶⁸, και η έμφαση στην προσφορά αυτή με χρονικούς και ποσοτικούς όρους. Έτσι η τοπική αφήγηση, όπως έχουμε ήδη δει, στηρίζεται και τονίζει ότι τα Καλάβρυτα δεν ήταν απλά ένα μέρος που συμμετείχε ενεργά στον Αγώνα αλλά ο τόπος που ξεκίνησε η Επανάσταση, το μέρος που δόθηκε το σύνθημα για την αναγέννηση του έθνους. Παράλληλα δεν ήταν ένα μέρος που υπέφερε απλά από τη γερμανική θηριωδία αλλά η μεγαλύτερη τραγωδία της χώρας²⁶⁹, ο

²⁶⁶ Κεντρική ομιλία κατά τις εκδηλώσεις μνήμης 13/12/1961, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1961

²⁶⁷. “...η Ελλάς είναι οι Θερμοπύλαι, είναι τα Ψαρρά, είναι το Μεσολόγγι, είναι το Αρκάδι, είναι τα Καλάβρυτα.”, Αφιέρωμα για το έπος του ’40, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 28/10/1962

²⁶⁸. Η διαχρονικότητα της προσφοράς σε αίμα στην πατρίδα επικαλείται σε διάφορες περιπτώσεις. Σε επιμνημόσυνη δέηση για τον Καλαβρυτινό λοχαγό Β. Καποτά που σκοτώθηκε στην Κύπρο τον Μάιο του ’64 οι αναφορές στην προσφορά σε αίμα των Καλαβρύτων στην πατρίδα είναι συνεχείς καθώς ο αξιωματικός που σκοτώθηκε από τους Τούρκους, “τους φίλους των Γερμανών και μετέχοντες όπως φαίνεται τις ίδιες μεθόδους με αυτούς” όπως τονίζεται χαρακτηριστικά, είχε χάσει τον πατέρα και τον αδερφό του το Δεκέμβρη του ’43 στα Καλάβρυτα. Έτσι αποχαιρετίζεται σαν ένα ακόμα γενναίο τέκνο της Καλαβρυτινής γης που έδωσε το αίμα του για την πατρίδα ενώ υπογραμμίζονται όλα εκείνα τα στοιχεία που “...καταδυνεύουν ότι η μοίρα έχει τάξει τα Καλάβρυτα πρώτα εις κάθε εθνικόν αγώνα από το 1821 μέχρις και σήμερα...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1964

²⁶⁹. Εν όψει της επετείου του Δεκεμβρίου γίνεται προσπάθεια να δοθεί στο γεγονός η αξία που θεωρείται ότι του πρέπει. Τονίζεται η πανελλήνια διάσταση του γεγονότος και δίνεται έμφαση στο μέγεθος της καταστροφής. “*Η τραγική επέτειος του ολοκαυτώματος των Καλαβρύτων. 13 Δεκεμβρίου 1943 - Η Μεγάλη Θυσία- Τα Καλάβρυτα προσέφεραν τον μεγαλύτερο φόρο αίματος εις την ένδοξον ιστορίαν της νεότερης Ελλάδος*”. Στο αφιέρωμα της εφημερίδας και στην κατεύθυνση του να δοθεί έμφαση στο μέγεθος της προσφοράς φαίνεται ότι η ακρίβεια των αριθμών δεν έχει και τόση σημασία. Έτσι αυτοί στρογγυλοποιούνται και μεγενθύνονται μιας και το ζητούμενο είναι να τονιστεί η διάσταση του δράματος. Έτσι “...*δύο χιλιάδες εθνομάρτυρες από τα Καλάβρυτα, την επαρχία και τα μοναστήρια τους, επέτισαν με το αθώο αίμα τους το δένδρον της ελευθερίας δια να διατηρηθεί θαλερόν και ακατάλυτον. Ο χρόνος δεν έχει... σβήση τας κηλίδας αυτής της πρωτακούστου και μοναδικής εις αγριότητα θηριωδίας την οποία οι Γερμανοί διέπραξαν εις έναν τόσον ιστορικών δια τους Έλληνας χώρον, όστις αποτελεί την συνισταμένην των υψηλών ιδεών της Ανεξαρτησίας και της Ελευθερίας.*” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, φ. 99 02/12/1962. (Σχετικά με τον ακριβή αριθμό των θυμάτων και τις κατά καιρούς διαφορετικές εκτιμήσεις και δημόσιες αναφορές περί αυτού βλ. Hermann Frank Meyer, “Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα.”, ο.π., σελ. 441-456)

μεγαλύτερος φόρος σε αίμα, η “πιο μαύρη μέρα της Κατοχής”²⁷⁰. Η ανάδειξη της μοναδικότητας και των ιδιαίτερων στοιχείων αυτών και ο συνδυασμός τους είναι τα θεμέλια πάνω στα οποία θα στηριχτεί η τοπική μνημόνευση και ρητορική δημιουργώντας ένα ενιαίο αφήγημα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θα το διαφοροποιήσει καθιστώντας το μοναδικό από άλλα ανάλογα τόσο στο σχηματισμό όσο και στην εξέλιξη του²⁷¹.

Σε κάθε επετειακό εορτασμό η σύνδεση μεταξύ των δύο ιστορικών στιγμών είναι άμεση στους λόγους, τις τελετουργίες και τη ρητορική της τοπικής κοινότητας. Σε όλες τις επετείους του Μαρτίου οι τοπικές αναφορές σε λόγους, δημοσιεύματα, επιστολές είναι κοινές και σταθερές. Τα Καλάβρυτα είναι περήφανα για το ηρωικό παρελθόν τους, για τους προγόνους τους και την διαχρονική προσφορά τους προς την πατρίδα όπως απέδειξε και ο πρόσφατος φόρος αίματος που πλήρωσαν. Αντίστοιχα σταθερές είναι και οι αναφορές που αφορούν το Δεκέμβριο και τη σφαγή. Τα μαρτυρικά Καλάβρυτα πιστά στο παρελθόν τους και στις θυσίες των προγόνων τους συνεχίζουν τις προσφορές στο έθνος αποτίοντας βαρύ φόρο αίματος, πληρώνοντας το ιστορικό τους παρελθόν και το συμβολισμό του, μιας και αυτός αποτέλεσε και την αιτία της καταστροφής τους. Η μοναδικότητα αυτή, η σύνδεση μεταξύ των δύο γεγονότων, των δύο ιστορικών στιγμών και η σταδιακή ένταξη τους σε ένα ενιαίο πλαίσιο ηρωισμού, θυσίας και προσφοράς, απεικονίζεται και στο χώρο και τις τελετές. Στο πρόγραμμα των εορτασμών του Μαρτίου περιλαμβάνεται η “φωταγώγησις του Πανελληνίου Ηρώου Αγωνιστών του 1821, του Ηρώου των Καλαβρύτων και του Τόπου Μαρτυρίου της Πόλεως” , ενώ των σχετικών δαφνοδρομιών θα προηγηθεί “παράδοσις εις “Τόπον Θυσίας” κλάδου δάφνης υπό εκπροσώπου του Συλλόγου Θυμάτων Καλαβρύτων εις δαφνοδόμον φουστανελοφόρον μαθητήν Δημοτικού Σχολείου Καλαβρύτων”²⁷². Τα δύο γεγονότα συνθέτουν μία ενιαία αφήγηση, ενώ οι τόποι που συνδέονται με αυτά, η Αγία Λαύρα και ο τόπος της Σφαγής αποτελούν τα δύο “Ιερά Σημεία” του Καλαβρυτινού χώρου

²⁷⁰ Δ. Καλδίρης, *Η πιο μαύρη μέρα της Κατοχής*, Πάτρα 1963

²⁷¹ "Δεν είναι λίγο πράγμα ότι από τα Καλάβρυτα ξεπήδησε η Ελληνική Ελευθερία και στα Καλάβρυτα ύστερα από 122 χρόνια, να εκτελεστούν ομαδικά 1200 άνθρωποι, σε μία από τις κρισιμότερες ώρες του αγωνιζόμενου και πάλι για την ελευθερία του Ελληνισμού. Φαίνεται πως ο τόπος αυτός έχει σφραγισθή με τη μοίρα των μεγάλων στιγμών, που όμως πληρώνεται με πολύ αίμα και πολύ δάκρυ. Τη μοίρα τούτη και τη μνήμη έχει χρέος να διαφυλάξη ζωντανές ο τόπος των Καλαβρύτων...", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 25/09/1958

²⁷² Δήμος Καλαβρύτων- Πρόγραμμα Εορτασμού Εθνικής Επετείου 1961 (το τελετουργικό θα παραμείνει ίδιο και στα επόμενα χρόνια)

οριοθετώντας την αφήγηση αυτή στο χώρο²⁷³. Η συμπύκνωση αυτή στο χώρο γεγονότων, ιστορικών στιγμών, συμβολισμών και αξιών είναι καθοριστική για την αυτοαντίληψη της τοπικής κοινότητας, προσδιοριστική της ταυτότητας και της αφήγησης που αρθρώνει αλλά και αντιπροσωπευτική της εικόνας που σχηματίζουν οι άλλοι για αυτή²⁷⁴.

Το 1959 εν μέσω Γερμανικών διαμαρτυριών και αντιδράσεων²⁷⁵ θα προκηρυχθεί η ανέγερση του μνημείου της σφαγής²⁷⁶. Η αναγνώριση της μνήμης του τραυματικού παρελθόντος στο δημόσιο χώρο είναι σημαντικό και απαραίτητο στάδιο για την ιστορική δικαίωση της μνήμης των τοπικών κοινοτήτων. Παράλληλα κάτω από την πίεση των ομάδων αυτών, τα κράτη και οι επίσημες κυβερνήσεις, αρχίζουν να εμπλέκονται σε διαδικασίες αναμέτρησης με το παρελθόν κατασκευάζοντας μία νέα αφήγηση η οποία συχνά αποτελεί προσπάθεια υπόμνησης ή συμφιλίωσης με τραυματικά γεγονότα τοπικής ή εθνικής σημασίας²⁷⁷. Τα μνημεία, εκείνα ειδικά που αφορούν και διαχειρίζονται το ιστορικό παρελθόν εμπίπτουν στη γενικότερη λειτουργία του “δημόσιου λόγου” και επιδιώκουν πλήθος λειτουργιών ανάλογα με το χρόνο κατασκευής τους, το φορέα που τα κατασκευάζει και τα διαχειρίζεται και τους συμβολισμούς που τους προσδίδονται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το μνημείο της Σφαγής των Καλαβρύτων όπως και άλλα αντίστοιχα επικεντρωμένα στην ιεροτελεστία, την ρητορική και το τελετουργικό της απώλειας και του πένθους²⁷⁸, σκοπεύει μάλλον ακριβώς σε αυτό και την προσφορά παρηγοριάς για τη διαχείριση

²⁷³. περιγραφή εκδηλώσεων εθνικής επετείου “...μετά τούτων αφίχθησαν εκ των δύο Ιερών σημείων του Καλαβρυτινού χώρου, της Αγίας Λαύρας και του τόπου εκτελέσεως των Καλαβρυτινών κατά την 13ην Δεκεμβρίου 1943, δαφνοδρόμοι μαθηταί κομίζοντες κλάδους δάφνης τους οποίους και κατέθεσαν εις το Ηρώον ...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 02/04/1961

²⁷⁴. βλ. για παράδειγμα επιστολές ξένων επισκεπτών στα Καλάβρυτα: “...όταν θέλω να νιώσω κοντά στο θεό πηγαίνω να προσκυνήσω την Παναγία του Μεγάλου Σπηλαίου. Όταν θέλω να θυμηθώ με πόσους αγώνες εξαγοράσαμε τη λευτεριά, στέκομαι μπροστά στο Λάβαρο της Αγίας Λαύρας. Και όταν σταλλάζουν στην ψυχή μου δάκρυα για τις εθνικές μας συμφορές μένω βουβός μπροστά στον τόπο της εκτελέσεως. Κανείς να μην το αρνηθεί! Τα Καλάβρυτα είναι ο Ναός των Ιερών μας, το λίκνο της Ελευθερίας μας, ο τάφος της Θυσίας μας...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/01/1963

²⁷⁵. Η Γερμανική πλευρά θεωρούσε ότι δεδομένου και του αυξανόμενου τουριστικού ρεύματος η ανέγερση τέτοιου μνημείου ‘θα στραπατσάριζε το γερμανικό κύρος’, Άννα Μαρία Δρουμπούκη “Μνημεία της Λήθης”, ο.π., σελ. 392

²⁷⁶. Με την υπ. αρ. 58417/681/1957 απόφαση του Υπουργείου Προεδρίας είχε συγκροτηθεί επιτροπή αποτελούμενη από τον Διευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών και καθηγητές της σχολής και του Πολυτεχνείου προκειμένου να αποφασίσει για την ενδεδειγμένη μορφή του μνημείου, η οποία θα λάβει υπόψη και τις προτάσεις της Έρανικής Επιτροπής Ανεγέρσεως Μνημείου των εκτελεσθέντων υπό Γερμανών Καλαβρυτινών”. Η επιτροπή αυτή έχει ήδη καταθέσει 515000 δραχμές προϊόν εράνου προς τον σκοπό αυτό. “Προεκλήχθη ο διαγωνισμός δια το Μνημείο των εκτελεσθέντων”. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/01/1959

²⁷⁷. Έλλη Λεμονίδου (2015), ο.π. σελ. 95

²⁷⁸. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995, σελ. 78:

της ατομικής και συλλογικής απώλειας παρά στη στοχευμένη στρατηγική διαμόρφωση μιας συλλογικής εθνικής/πολιτικής ταυτότητας ή τη νομιμοποίηση πολιτικών επιλογών στηριγμένων σε μία επιλεκτική ερμηνεία του παρελθόντος²⁷⁹.

Η διαδικασία ανέγερσης, ο συμβολισμός και ο ρόλος αυτός του τόπου και του μνημείου της σφαγής προηγήθηκε κατά πολύ της διάστασης που του αποδόθηκε με την πάροδο των χρόνων σαν ένα μνημείο απόδοσης τιμής σε ηρωικούς πεσόντες, μνημείο πηγή υπερηφάνειας με εθνικό και παγκόσμιο συμβολισμό. Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου των Καλαβρύτων έγιναν το 1964 μετά από πολλές κωλυσιεργίες²⁸⁰ και προς ανακούφιση της κοινότητας που εξέφραζε την αγωνία της για τη διατήρηση της μνήμης, της ανάγκης μνημόνευσης και απόδοσης ιστορικής τιμής και μέσω των μνημείων και της τέχνης²⁸¹. Το μνημείο, ο χώρος ως υλική πραγματικότητα, διαρκούσε στο χρόνο και με ιδιαίτερο ρόλο και σημασία στην παγίωση της μνήμης παίζει ιδιαίτερο ρόλο καθώς στηρίζει και διαιωνίζει τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας και αποτελεί πλαίσιο αναφοράς. Η περιοχή των Καλαβρύτων θα αποκτήσει ένα νέο σημείο αναφοράς στο χώρο που θα συνδιαλέγεται με τα υπάρχοντα συνθέτοντας μία ηρωική και μαρτυρική τοπογραφία με ευρύτερη απήχηση και συμβολισμού.

²⁷⁹ Βασιλίας Δαλκαβούκης - Κατερίνα Τσέκου, *Χτίζοντας τη Δημόσια Ιστορία στον Χώρο: Η Περίπτωση των Μνημείων της Κομοτηνής*. στο: *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα*, ο.π. σελ. 116-117 και Ελένη Πασχαλούδη, “Ένας Πόλεμος Χωρίς Τέλος”, ο.π., σελ. 20-22

²⁸⁰ “Επιτέλους μετά μιαν ολόκληρον Ιδέτιαν”, Φωνή των Καλαβρύτων 31/01/1960. “Ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα του διαγωνισμού που προκήρυξε το Υπουργείο Παιδείας για την διαμόρφωση του χώρου και την ανέγερση μνημείου στον τόπο της σφαγής (πρώτο βραβείο η μελέτη των αρχιτεκτόνων Η.Σκουρμπέλου, Χ. Ιακωβίδη και της γλύπτριας Α. Βαφιά)”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 11/Φεβρουάριος 1962. “...σε νομικούς τραγέλαφους έχει εμπλακεί η κατασκευή του μνημείου των εκτελεσθέντων...ούτω δοθέντων η επερχόμενη 20η επέτειος θα εύρη τους Νεκρούς μας χωρίς το Μνημείον των. Εύγε!...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/04/1963. “Αρχίζει η ανέγερσις του μνημείου εκτελεσθέντων Καλαβρυτινών- Βωμός αιώνιας δόξης το προσκύνημα της Μεγάλης Θυσίας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 17/05/1964

²⁸¹ “...ο Δήμος Καλαβρύτων που ασφαλώς έχει τώρα εξωραΐσει και ευπρεπίσει τον τόπο της εκτελέσεως, έχει χρέος να μην αφήσει να σβήσει στη λησμοσύνη το μεγάλο Ολοκαύτωμα. Είναι ανάγκη να διαφυλαχθεί από το χρόνο η Θυσία εκείνη. Πρέπει να συγκεντρωθούν όλα τα ιστορικά στοιχεία από ανθρώπους που έζησαν όλη την φοβερή περιπέτεια, Και όλα αυτά με την παραμικρή λεπτομέρεια να αποτελέσουν ένα επίσημο ιστορικό ντοκουμέντο.... Η ομαδική εκτέλεση των Καλαβρύτων δεν βρήκε ακόμα τον Σολωμό της, ή τον Κάλβο της. Θα βρεθεί όμως σίγουρα με τον καιρό εκείνος που θα παραδόσει στη δημοσιότητα ένα έργο που θα ανεβάξει τη Θυσία των Καλαβρύτων στους ωραίους δρόμους της Τέχνης...” .“Ο Τόπος της Θυσίας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/01/1963

2. Οι πόλεμοι της Μνήμης. Τα πρωτεία της Επανάστασης.

Το 1821 αποτελεί σε εθνικό επίπεδο και σε διάφορες συγκυρίες και με διάφορες αφορμές το ορόσημο, το πρίσμα μέσα από το οποίο ερμηνεύεται, νοσηματοδοτείται το παρόν, έμπνευση και πηγή παραδειγματισμού, ενώ για την τοπική κοινωνία είναι συστατικό στοιχείο της ταυτότητας και της συνέχειας της. Το τοπικιστικό πνεύμα όσον αφορά την επανάσταση του '21 ήταν εξ αρχής κυρίαρχο και διαφοροποιήσεις και διαμάχες όσον αφορά τη γενέτειρα της ελευθερίας της Ελλάδας επιβιώνουν ακόμα. Οι τοπικοί ανταγωνισμοί μαρτυρούν και μια ευρύτερη υπερβατική ενότητα. Οι διάφορες περιοχές και οι παραδόσεις τους, οι τοπικοί φορείς και λόγιοι ανταγωνίζονται διαχρονικά μεταξύ τους, προσπαθώντας να τεκμηριώσουν όχι μόνο ποιά περιοχή ήταν η πρώτη, η πιστότερη και με τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην επαναστατική υπόθεση αλλά και για το ποιά από αυτές προσεγγίζει καλύτερα την έννοια της ελληνικότητας όπως αυτή προσδιορίζεται με αναφορές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα²⁸². Έτσι οι σχετικές διαμάχες για τον τόπο έναρξης της Επανάστασης δεν είναι απλά διασταύρωση ακαδημαϊκών απόψεων και επιχειρημάτων αλλά “πόλεμοι” που θα κυριαρχήσουν στον δημόσιο λόγο και θα γίνουν αντιληπτές ως καθοριστικές όχι μόνο για την ερμηνεία του παρελθόντος αλλά και τον προσδιορισμό και τη θέση της τοπικής κοινωνίας στο παρόν και το μέλλον. Στη συνέχεια θα εξεταστούν συγκεκριμένες μορφές και εκφράσεις που πήρε η διαμάχη αυτή τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και η θέση των Καλαβρύτων σε αυτή, με δεδομένα τα πλαίσια της εποχής, την επαναδιαμορφωμένη τοπική μνήμη και ταυτότητα αλλά και του γεγονότος ότι οι διαμάχες αυτές θα επηρεάσουν την μετέπειτα τοπική αντίληψη και στρατηγική.

Ήδη εν μέσω εμφυλίου διεξάγεται και ένας άλλος “εμφύλιος” για το που και πότε ξεκίνησε η επανάσταση. Με Βασιλικό διάταγμα του 1947 θα καθιερωθεί η 23η Μαρτίου σαν ημέρα εορτασμών της απελευθέρωσης της πόλης της Καλαμάτας. Το γεγονός θα δημιουργήσει ρωγμές στο “αδιαμφισβήτητο” της πρωτοπορίας των Καλαβρύτων στον επαναστατικό αγώνα. Το πρωτοσέλιδο των Νέων της 25/03/1948 είναι χωρισμένο στα δύο. Κοινός τόπος και των δύο κύριων άρθρων είναι ότι η επανάσταση δεν ξεκίνησε την 25η Μαρτίου αλλά νωρίτερα.: “ο ιστορικός W” θα γράψει ότι είναι σαφές ότι η έναρξη της έγινε την 22α Μαρτίου στην Καλαμάτα, ενώ ο Μ.Β. Σακελλαρίου θα γράψει ότι κομβικό γεγονός της επανάστασης είναι η

²⁸². Michael Herzfeld, “Πάλι Δικά μας”, ο.π., σελ. 51-52

σύσκεψη της 10 Μαρτίου στην Αγία Λαύρα όπου είχε πανπελοποννησιακό χαρακτήρα και αποφασίστηκε η έναρξη της επανάστασης καθώς και τα μετέπειτα γεγονότα της επαρχίας Καλαβρύτων και η πολιορκία της πόλης. Η Αγία Λαύρα πάντως σε ένα τρίτο άρθρο που θα ενώσει τα δύο θα αναφερθεί σαν Πανελλήνιο Ιερό Προσκύνημα για κάθε Έλληνα και το λάβαρο της Ιερό Σύμβολο τα οποία όλο το Έθνος αγκαλιάζει αναζητώντας ανακούφιση από τις πληγές των τελευταίων σκληρών εθνικών περιπετειών²⁸³. Η διάσταση της Αγίας Λαύρας όχι απλά σαν ένας θρησκευτικός χώρος αλλά σαν Σύμβολο και Προσκύνημα του έθνους, σαν την “Ιερουσαλήμ” του ελληνισμού,²⁸⁴ θα τονίζεται με κάθε ευκαιρία και από την τοπική εφημερίδα των Καλαβρύτων η οποία από το πρώτο φύλλο της θα αναλάβει την υπεράσπιση του ιστορικού παρελθόντος μιας και η διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης ‘της ιστορικής επαρχίας με τη μεγάλη προσφορά στην πατρίδα’ αποτελεί ιδρυτικό της σκοπό²⁸⁵ και στα πλαίσια αυτά θα απαντά σε οποιονδήποτε τα αμφισβητεί²⁸⁶.

Οι έριδες αυτές δεν εκφράζονται μόνο σε τοπικό επίπεδο. Το 1959 θα ξεσπάσουν στη Βουλή διαμάχες σχετικά με το πού ξεκίνησε η επανάσταση²⁸⁷. Σε αυτές θα λάβουν μέρος βουλευτές από την Καλαμάτα όπου θα αμφισβητήσουν την πρωτοκαθεδρία των Καλαβρύτων και αντίθετα βουλευτές από τα Καλάβρυτα θα αναλάβουν να υπερασπιστούν τα πρωτεία της περιοχής. Η υπόθεση θα πάρει διαστάσεις και οι εφημερίδες της εποχής θα ασχοληθούν με το ζήτημα προσπαθώντας να κρατήσουν ισορροπίες. Έτσι δεν θα πάρουν θέση σχετικά με το που ξεκίνησε η επανάσταση (Καλάβρυτα, Καλαμάτα, Πάτρα) αλλά θα δημοσιεύσουν αφιερώματα σχετικά με την Αγία Λαύρα και την ημερομηνία της 25ης Μαρτίου. Τα δημοσιεύματα αυτά –τα οποία αντανακλούν και πολιτικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις- είτε θα αποκαθλώνουν το μύθο της Αγίας Λαύρας και του Π.Π. Γερμανού²⁸⁸, είτε θα υποστηρίζουν τη συμβολική διάσταση της επετείου γράφοντας ότι η 25η Μαρτίου συμπυκνώνει το νόημα της επανάστασης μιας και ούτως ή άλλως ο Π.Π. Γερμανός “όρκισε τα παλικάρια στην Αγία Λαύρα την 23η Μαρτίου”²⁸⁹.

²⁸³. *Τα Νέα* 25/03/1948

²⁸⁴. “...ότι είναι η Ιερουσαλήμ δια τον Χριστιανισμόν, είναι η Αγία Λαύρα δια τον Ελληνισμόν. Η Αγία Λαύρα πρέπει να καταστεί το Πανελλήνιον Προσκύνημα και να χρησιμεύσει ως κολυμβήθρα ψυχικής αναγεννήσεως της νεολαίας μας...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 09/11/1958

²⁸⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 25/09/1958

²⁸⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 23/11/1958

²⁸⁷. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, Περίοδος Έ, Σύνοδος Α, Συνεδρίασις ΌΓ, 20/03/1959

²⁸⁸. Σπ. Λιναρδάτος, “Ο θρύλος της Αγίας Λαύρας και η αληθινή επέτειος του 1821”, *Αυγή*, 24/03/1959

²⁸⁹. *Η Καθημερινή* 25/03/1959

Η τοπική κοινωνία θα εκλάβει την αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας των Καλαβρύτων στην Επανάσταση σαν “ανιστόρητη ιεροσυλία”, η οποία θα προκαλέσει αισθήματα “ιερής αγανάκτησης”, προσβολής και ευθύνης προάσπισης της ιστορικής αλήθειας και των “ιερών και των οσίων”. Είναι σαφές ότι για αυτή διακυβεύεται κάτι παραπάνω από το ορθό κάποιας ημερομηνίας ή τοποθεσίας και από την ιστορική ακρίβεια των εορταστικών επετείων. Έχουμε ήδη δει τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία γίνεται αντιληπτή από το τοπικό φαντασιακό σαν παράγοντας διαμόρφωσης ταυτοτήτων, σαν ο παράγοντας αυτός που σχεδόν με μεταφυσικούς όρους ταυτόχρονα ερμηνεύει το παρελθόν, δίνει απαντήσεις, επουλώνει τραύματα και νοσηματοδοτεί το παρόν και το μέλλον. Στην τοπική συνείδηση τα Καλάβρυτα είναι ο τόπος που η ιστορία γράφεται κυριολεκτικά με όρους αίματος²⁹⁰. Και το να αμφισβητείται η ιστορία έτσι όπως την αντιλαμβάνεται, ισοδυναμεί με προσβολή της προσφοράς της αυτής σε αίμα, και ιεροσυλία. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια του αίματος επανέρχεται και αποτελεί βασικό επιχείρημα και σημείο αναφοράς. Το πρόσφατο δραματικό παρελθόν της πόλης, το ρήγμα στη συνέχεια της και τα ανοιχτά τραύματα που δημιουργήσε, όχι απλά δεν απομάκρυναν και έθεσαν το ένδοξο παρελθόν στο περιθώριο της τοπικής αφήγησης αλλά το έβαλαν στο επίκεντρο της.

Η πρωτοπορία στην επανάσταση του 1821 όπως είδαμε δεν είναι απλά ένα παράσημο, μία αδιαμφισβήτητη ηρωική στιγμή που προσδίδει δάφνες και θα πρέπει να τιμάται ανάλογα αλλά αποτελεί και την αιτία της πρόσφατης καταστροφής της πόλης και των δεινών που επέφερε. Η ιστορία υπό το πρίσμα αυτό δεν έχει να κάνει με μελέτες, στοιχεία, επετείους και τελετές αλλά γίνεται αντιληπτή με προσωπικούς όρους μιας και αφορά προσωπικά τραύματα και απώλειες και η υπεράσπιση της είναι καθήκον. Η προσπάθεια παρέμβασης, επηρεασμού της κεντρικής εξουσίας, η κατοχύρωση των “δαφνών” του παρελθόντος δεν γίνεται αντιληπτή σαν την ανάγκη εκπλήρωσης ενός χρέους μόνο προς τους ένδοξους προγόνους του μακρινού ‘21 αλλά και προς τους συγγενείς και προσφιλείς νεκρούς του κοντινού 1943. Η απώλεια των τελευταίων και η θυσία τους όχι μόνο είναι συνέχεια και συνέπεια του 1821 αλλά και δεν τους επέτρεψε να προστατέψουν το ένδοξο αυτό παρελθόν από αυτούς που το αμφισβητούν. Έτσι διαμορφώνεται ένα νέο πεδίο προάσπισης των “δικαίων”, των “ιερών και όσιων”, διεκδίκησης της αναγνώρισης για την προσφορά του τόπου στο έθνος και ένας νέος παράγοντας δυσaráσκειας και πικρίας προς το κεντρικό κράτος,

²⁹⁰. “Το αθάνατο ‘21 εκηρύχθη πρώτο στα Καλάβρυτα -Η Ιστορία δεν γράφεται με το μολύβι αλλά με το αίμα όπως απέδειξαν τα Καλάβρυτα”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 11/02/ 1962

το οποίο εκτός από την εγκατάλειψη στερεί από τον τόπο και αυτές ακόμα τις δάφνες που του ανήκουν. Τα ρημαγμένα Καλάβρυτα σύμφωνα με την τοπική αντίληψη δεν είχαν την πολυτέλεια να ασχοληθούν με την προάσπιση του ένδοξου παρελθόντος τους. Όταν, αποτίοντας βαρύ φόρο αίματος, έγραφαν νέες σελίδες ιστορίας, και όταν μετά από την καταστροφή τους, πληρώνοντας το τίμημα των θυσιών τους προσπαθούσαν να ανασυγκροτηθούν από τις στάχτες τους, κάποιοι αμφισβητούσαν και ξαναέγραφαν τις παλαιότερες. Οι δάφνες του ένδοξου παρελθόντος αφαιρούνταν από το “αιματοβαμμένο μέτωπο των Καλαβρύτων”²⁹¹.

Ταυτόχρονα με την εκπλήρωση του βασικού της χρέους που ήταν να αναγεννηθεί από τα ερείπια της,, η πόλη των Καλαβρύτων είναι σειρά να εκπληρώσει και το άλλο χρέος της, αυτό απέναντι στην ιστορία της και την υπεράσπιση της. Η προσπάθεια αυτή περιλαμβάνει πληθώρα μέσων και παράθεση επιχειρημάτων ιστορικών και μη “στοιχείων βεβαιωτικών της εκ Καλαβρύτων ενάρξεως της Επανάστασης του 1821”., Η τοπική εφημερίδα θα καλέσει σε εγρήγορση “..διότι ήρχισεν να διαγράφεται ο κίνδυνος να παραποιηθή η Ιστορία. Είναι γνωσταί αι επ’αυτού ενέργειαι των Καλαμών αι οποίαι δια του όγκου των προσπαθούν να οικειοποιηθούν δάφνας ξένας προς αυτάς. Δεν παραγνωρίζομεν βεβαίως την συμβολήν των Μανιατών. Αλλά άλλο τούτο και άλλο η Ιστορία. Δια τον λόγον αυτόν επιβάλλεται η εκ μέρους ημών άμυνα”²⁹². Θα δημοσιευτούν πλήθος μελετών, άρθρων και επιστολών που τεκμηριώνουν την

²⁹¹. “...επι 120 ολόκληρα έτη, ήτοι μέχρι του Απριλίου του έτους 1947, ουδείς Καλαματιανός διενόηθη να διεκδικήση τα πρωτεία της ενάρξεως του αγώνος από τα Καλάβρυτα, οπού κατ’έτος μεγαλοπρεπώς και με την συμμετοχήν μελών της Βασιλικής Οικογενείας και λοιπών επισήμων εορτάζετο η ιστορική επέτειος της ενάρξεως του αγώνος επιτυχώς, και κατά τους πρώτους ακόμη χρόνους της κατοχής μέχρι του 1943. Την 13η Δεκεμβρίου 1943,ως γνωστόν, τα Καλάβρυτα υπέστησαν ολοκληρωτική καταστροφήν, φονευθέντων όλων σχεδόν των ανδρών και πυρποληθεισών απασών των οικιών υπό των Ναζί. Αι Καλαμαί, χάριτι θεία, ουδέν έπαθον κατά την περίοδον της κατοχής, και άπαν το εις άνδρας δυναμικόν των, παρέμεινεν αβλαβές, ώστε άνέτως να αχοληθή με τα πρωτεία της πόλεως του. Βεβαίως, ουδείς είχε την αξίωσιν να εκδηλωθεί συμπάθεια ή συμπαραστάσις προς μίαν καταστραφείσαν πόλιν, κείμενην νεκράν εις νωπόν τάφον, φέρουσαν εις το αιματοβαμμένο μέτωπον της κλάδον αμαράντου δάφνης, τον οποίον ουδ’αυτός ο δολοφόνος κατακτητής κατόρθωσε να αποσπάση. Και ενώ οι εναπομείναντες ελάχιστοι Καλαβρυτινοί, απεγνωσμένας κατέβαλον προσπάθειας όπως στεγάσουν τας χήρας και τα ορφανά και τους εξασφαλίσουν κάποιον στοιχειώδη όρον ζωής, και ενώ και πάλιν ηπειλούντο τα πολυπαθή Καλάβρυτα με νέα καταστροφήν, ήτις και δεν απεφεύχθη (1948), την περίστασιν αυτήν εύρον κατάλληλον οι Καλαματιανοί, να επιτύχουν διάταγμα δι’ ου απεσπάτο η δάφνη από το αιματομένο μέτωπο των Καλαβρύτων και παρεδίδετο εις τας Καλαμάς....” συνεχίζει απευθυνόμενος προς τους Καλαματιανούς σε πρώτο πρόσωπο λέγοντας πως “αν κανείς ψάξει τις ματωμένες δάφνες της έναρξης της επανάστασης το μόνο αίμα που θα βρεί είναι αυτό των Καλαβρυτινών που ήδη από την 10η Μαρτίου του έχρυναν σε μάχες και όχι των Καλαματιανών οι οποίοι κατέλαβαν αναίμακτα και πανηγυρικά την πόλη τους στις 23 Μαρτίου”. Και κλείνει ως εξής: “... Αγαπητοί Καλαματιανοί, δεν αμφισβητούμεν τας μεγάλας υπηρεσίας τας οποίας, όπως κάθε τμήμα της ελληνικής γης, και η δική σας πόλις προσέφερεν και τότε και πάντοτε εις το Έθνος. Όμως τίμιον είναι και ανδρικόν να επαναπαύεται τις εις τας ιδικάς του δάφνας και να μην επωφθαλμιά τας των άλλων. Η ιστορία δεν εκβιάζεται ούτε με διατάγματα εκδιδόμενα εις ύποπτον χρόνον, ούτε με άλλα νόθα μέσα..” , Η Φωνή των Καλαβρύτων, 27/03/1966

²⁹². Η Φωνή των Καλαβρύτων, 15/03/1959

πρωτοκαθεδρία της περιοχής, προτάσεις για συνεργασία του Δήμου με τις μονές της Αγίας Λαύρας και του Μεγάλου Σπηλαίου προκειμένου να προκηρύξουν διαγωνισμό για τη συγγραφή σχετικής μελέτης που θα απαντά στους αμφισβητίες, παραινέσεις και προτροπές για εορτασμό της χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας και την ολοκλήρωση του Εθνικού Ηρώου “το οποίο η πατρίδα ανήγειρε από ευγνωμοσύνη, γεγονότα τα οποία θα αναπτερώσουν και θα ανυψώσουν το Εθνικό και Θρησκευτικό αίσθημα του ελληνικού λαού²⁹³”.

Τα Καλάβρυτα είναι η περιοχή από όπου ξεκίνησε η Επανάσταση, “έπεσε η πρώτη ντουφεκιά” και η “δόξα της Λευτεριάς θα τους ανήκει αιώνια”, ενώ η παρουσία πλήθους κόσμου που συρρέουν στην Αγία Λαύρα εκλαμβάνεται ως “*απάντηση στους πλαστογράφους εκείνους ιστορικούς, οι οποίοι τολμούν ασύδοτοι να βεβηλώσουν με σκόπιμες ανακρίβειες την λαμπρότητα των εθνικών παραδόσεων*”. Το ίδιο και η παρουσία επισήμων και η αρωγή της επίσημης πολιτείας, η στάση και παρουσία της οποίας θεωρείται ως ενισχυτική της θέσης των Καλαβρύτων στην ιστορική διαμάχη²⁹⁴. Άλλοι τόποι - σύμβολα της Ελλάδας θα σταθούν στο πλευρό των Καλαβρύτων ²⁹⁵, και οι σχετικοί εορτασμοί στην Αγία Λαύρα οφείλουν να είναι λαμπροί και ανάλογοι των προσφορών του Ιερού Προσκυνημάτων προς το έθνος και τη θρησκεία.

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται έχουν διπλή διάσταση. Από τη μία στοχεύουν στην τεκμηρίωση με ιστορικούς όρους του ρόλου της περιοχής στην έναρξη της Επανάστασης (αναφορά στα επαναστατικά γεγονότα της περιοχής και την κατάληψη των Καλαβρύτων με ημερομηνίες και πηγές) και από την άλλη στην επίκληση στο συναίσθημα και τη λαϊκή παράδοση. Η Αγία Λαύρα αποτελεί “Ιερό Τέμενος της Χριστιανοσύνης” και “Λίκνο της Εθνικής Παλιγγενεσίας”, το δε λάβαρο του '21, Σύμβολο της Λευτεριάς που αντανakλά τη “δόξα και την αίγλη των Καλαβρύτων και ολόκληρου του Έθνους” ²⁹⁶ και η αμφισβήτηση του ρόλου της περιοχής, των πρωτείων της αλλά και των συμβολισμών που την ακολουθούν, έχει συγκεκριμένα κίνητρα και αποτελεί διπλό έγκλημα και κατά της ιστορικής αλήθειας

²⁹³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων* 29/01/1961

²⁹⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 01/04/1962

²⁹⁵. “*Η Ιερά Πόλις του Μεσολλογίου τιμά τον Τόπον που ξεκίνησε η Ελευθερία. Οι απόγονοι των Ελευθέρων Πολιορκημένων στο ιστορικό μοναστήρι της Αγίας Λαύρας*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων* 23/04/1961. “*Τα Καλάβρυτα και το Αρκάδι σμίγουν. Δύο σταθμοί στην Ιστορία του τόπου μας*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων* 16/07/1961. “*Όχι στη διαστρέβλωση της αλήθειας. Αποστομωτική απάντηση του Δημάρχου Μεσολλογίου εις το Πανελλήνιο Συνέδριο Δήμων εις Καλαμάς : Η Επανάστασις του 1821 ξεκίνησε από τα Καλάβρυτα*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 19/08/1962

²⁹⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 02/04/1961

και κατά της πίστης του τόπου και του έθνους²⁹⁷. Έτσι και ασχέτως των ημερομηνιών η γιορτή της Αγίας Λαύρας:

“συνέδεσε την πρωτοπορία της Επανάστασης με τη μεγάλη Χριστιανική γιορτή του Ευαγγελισμού και οι διάφορες τοπικές εορτές όπως αυτή για την απελευθέρωση της Καλαμάτας είναι άσχετες με αυτήν διότι η Καλαμάτα εορτάζει την απελευθέρωση της ενώ στα Καλάβρυτα εορτάζεται η έναρξη της Επανάστασης καθώς τα πρώτα ντουφέκια χωρίς αμφιβολία λάλησαν στα Καλαβρυτινά βουνά. Μάλιστα ισχυριζόμαστε ότι όχι μόνο εδώ άρχισε αλλά και εδώ εσημάνθη και η λήξη του Αγώνα με τα γεγονότα του Μεγάλου Σπηλαίου και την απόθεση του Ιμπραήμ.”²⁹⁸

Η αμφισβήτηση του ρόλου της περιοχής και η υποχρέωση για την υπεράσπιση των ιερών, των οσίων και της “ιστορικής αλήθειας” εκδηλώνεται με διάφορες αφορμές. Αντικείμενο διαμάχης γίνονται τα σχολικά εγχειρίδια²⁹⁹, άρθρα σε εφημερίδες³⁰⁰, αλλά και η προβολή και αναμετάδοση σχετικών εορταστικών εκδηλώσεων από κρατικούς φορείς³⁰¹. Κοινός τόπος είναι η εγρήγορση από την πλευρά τοπικών παραγόντων, αρχών και πολιτών, οι διαμαρτυρίες τους με επιστολές και διαβήματα, σε Υπουργεία, την Ακαδημία, καθηγητές κλπ., ενώ πολιτικοί και υπηρεσιακοί

²⁹⁷. “...συνηθήσαμε από πολύ μικροί όλοι μας και πριν από μας οι πατεράδες μας και πριν από αυτούς οι παπούδες μας σε μία ιδέα που έγινε με το χρόνο πίστη και βίωμα μας... τούτη η φτωχή γωνιά της Ελλάδας, είχε την ύψιστη τιμή να αποτελεί τον γεωγραφικό χώρο μέσα στον οποίο ξετυλίχτηκαν τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα της μεγάλης εποποιίας του 1821, στο χώρο που ξεκίνησε η μεγάλη Επανάσταση του Γένους μας και αισθανόμαστε κάποιο κρυφό καμάρι και υπερηφάνεια για αυτή. Αυτά μάθαμε στο σχολείο και αυτή ήταν και είναι η επίσημη άποψη της πολιτείας. Πριν από κάποια χρόνια θα θεωρούσαμε κακόβουλη βλασφημία έστω και τη διατύπωση κάποιας επιφύλαξης σχετικά με την ιστορικότητα της επίσημης άποψης. Τα τελευταία χρόνια ακαδημαϊκοί ιστορικοί διατύπωσαν επιφυλάξεις και υποστηρίζουν ότι στα Καλάβρυτα και στην Αγία Λαύρα δεν έγινε τίποτα τον Μάρτιο του '21 και πως η εξέγερση ξεκίνησε από άλλη περιοχή του Μωριά. Η περιοχή αυτή είναι η Καλαμάτα και είναι η ιδιαίτερη πατρίδα αυτών των ιστορικών. Άρχισε έτσι μία διαρκώς εντεινόμενη πάλη μεταξύ Καλαμάτας και Καλαβρύτων που σε τελευταία ανάλυση είναι ο αγώνας κάποιων ιστορικών με την επίσημη άποψη και τη λαϊκή πίστη. Για μας τους Καλαβρυτινούς οι απόψεις των μεσσήνιων είναι ενδιαφέρουσες. Γιατί τι θα ήταν τα Καλάβρυτα χωρίς την Αγία Λαύρα; Τι θα ήταν η Αγία Λαύρα χωρίς το Λάβαρο και την επανάσταση; Ότι θα ήταν και η Αλαμάννα χωρίς το Διάκο και το Μεσολλόγι χωρίς την Έξοδο. Υποστηρίζουν ότι τα Καλάβρυτα καμαρώνουν στολισμένα με κλεμμένες δάφνες. Το έγκλημα είναι διπλό και είναι και κατά της ιστορικής αλήθειας και κατά της πίστεως μας.” “Η ιστορική αλήθεια. Από τα Καλάβρυτα ξεκίνησε η Επανάσταση”. Διάλεξη στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για την επέτειο της έναρξης της επανάστασης 1962, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 01/04/1962

²⁹⁸. “Τα πρώτα ντουφέκια λάλησαν στα Καλαβρυτινά κορφοβούνια!”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/03 1962

²⁹⁹. “...κάποιοι οδηγούμενοι από τοπικιστικά κίνητρα, το σαράκι της φιλοπρωτίας και το πνεύμα του εγωισμού και του σωβινισμού προσπάθησαν μέσω των ιστορικών εγχειριδίων της Δημοτικής και της Μέσης παιδείας να νοθεύσουν τα γεγονότα και να διαστρελώσουν την ιστορική αλήθεια, δημιουργώντας μία πρωτοφανή “ιστορική αναρχία”, ισχυριζόμενοι ότι η Επανάσταση δεν άρχισε από τα Καλάβρυτα αλλά από την Καλαμάτα στην οποία οι Έλληνες “εισήλθαν την 23 Μαρτίου αμαχητί..” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 23/04/1961

³⁰⁰. Απάντηση σε άρθρο του πανεπιστημιακού Α. Δασκαλάκη στη “Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά” περί της έναρξης της Επανάστασης, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 11/02/1962

³⁰¹. “Όταν το Ε.Ι.Ρ. Αρνείται την ίση μεταχείρισιν-περι τον εορτασμό της εθνικής παλιγγενεσίας εις την Αγία Λαύρα”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 14/04/1962

παράγοντες θα αισθανθούν την ανάγκη να απολογηθούν και να υποστηρίξουν το δίκαιο των αιτημάτων³⁰².

Η πολιτική και οι εκπρόσωποι της με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρίσκονται στο επίκεντρο και στο στόχαστρο της διαμάχης μιας και ο επίσημος λόγος, τα ψηφίσματα, οι επέτειοι και η θεσμοθέτηση τους, οι εορτασμοί και η παρουσία τους σε αυτούς είναι νομιμοποιητικοί παράγοντες και οι σχετικές πιέσεις και επικρίσεις συχνές και έντονες. Το διάγγελμα του υπηρεσιακού Πρωθυπουργού Σ. Μαυρομιχάλη με αφορμή την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου όπου παραλλήλισε το έπος του '40 με αυτό του '21 κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στην ιδιαίτερη πατρίδα του τη Μάνη και την πρωτοπορία της στον αγώνα του '21 προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων και επιστολών από φορείς και συλλόγους των Καλαβρύτων προς αυτόν³⁰³. Σε αυτά τα πλαίσια ο “μεγαλοπρεπής” εορτασμός κάθε χρόνο της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου στην Αγία Λαύρα και η παρουσία σε αυτόν υψηλόβαθμων κρατικών εκπροσώπων και υπουργών εκλαμβάνεται από τον πρόεδρο των Καλαβρυτινών της Αθήνας ως αναγνώριση και επισφράγιση από το κράτος του γεγονότος ότι η επανάσταση του 1821 ξεκίνησε στα Καλάβρυτα γεγονός που γεμίζει με υπερηφάνεια όλους τους Καλαβρυτινούς. Η επί χρόνια δε μη αποκατάσταση και ολοκλήρωση του μνημείου της Αγίας Λαύρας αποτελεί έλλειψη ευγνωμοσύνης προς τους ήρωες της επανάστασης και η ευθύνη των τοπικών παραγόντων και βουλευτών αλλά και του κεντρικού κράτους είναι μεγάλη απέναντι στο ένδοξο παρελθόν της πατρίδας, μιας και το μνημείο δεν έχει τοπική αλλά πανελλήνια διάσταση και ακτινοβολία³⁰⁴.

Οι τοπικοί σύλλογοι με εκδηλώσεις, αφιερώματα, ομιλίες και άσκηση επιρροής στην κεντρική πολιτική σκηνή παίζουν και αυτοί το ρόλο τους σαν ομάδες άσκησης

³⁰². π.χ. Επιστολή- απολογία του υφυπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης σε επιστολές τοπικών παραγόντων προς το Εθνικό ίδρυμα Ραδιοφωνίας σχετικά με τον παραγκωνισμό των Καλαβρύτων από τις εκδηλώσεις του Ιδρύματος για την εθνική επέτειο, όπου διαβεβαιώνει για την αναγνώριση της σημασίας και της συμβολής των Καλαβρύτων στους εθνικούς αγώνες και την οφειλή που όλοι οι Έλληνες αισθάνονται απέναντί τους. Η αναγνώριση της προσφοράς αυτής και η προβολή της ιστορικής τους συμβολής αποδεικνύεται και από την προετοιμασία για την κατασκευή έγχρωμου ταινίας με τον εύλωτο τίτλο “Καλάβρυτα – η Κοιτίς της Ελευθερίας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 14/04/1962. Χαρακτηριστική είναι και η επιστολή του αρχηγού του Δημοκρατικού Κέντρου Γ. Παπανδρέου, στην οποία θα αναφέρει ότι “...η Ιστορία έχει τα δικαιώματά της, εις τα οποία δεν δύναται να επέμβει η πολιτική. Και οι τόποι έχουν τα ιδικά των δικαιώματα προς καθορισμόν τοπικών εορτών. Αλλά ουδείς δύναται να αμφισβητήσει ότι ο Πανελλήνιος εορτασμός της Αναστάσεως του Γένους είναι η 25η Μαρτίου και η Αγία Λαύρα. Αυτή είναι η καθηγιασμένη παράδοσις του Έθνους” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 14/05/1961

³⁰³. “Όχι κ. Μαυρομιχάλη. Η Επανάσταση του 1821 ξεκίνησε από τα Καλάβρυτα. Τρεις απαντήσεις εις ένα αυχέστατο διάγγελμα”, “Πασίδηλος είναι η ιστορική αλήθεια”, “Ιστορική ανακρίβεια το διάγγελμα του κ. Μαυρομιχάλη”, “Που και πότε εκηρύχθη η Επανάσταση του '21. Τι γράφουν οι ιστορικοί του Έθνους”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 24/11/1963

³⁰⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, , 30 /08/1964

πίεσης και προάσπισης της τοπικής ιστορίας. Με αφορμή την επέτειο της κατάληψης των Καλαβρύτων την 21η Μαρτίου η Ένωση Καλαβρυτινών Αθήνας θα αφιερώσει την καθιερωμένη εκδήλωση της εν' όψει της εθνικής επετείου 5ης Μαρτίου στην αίθουσα του συλλόγου “Παρνασσός” της Αθήνας στο θέμα της πρωτοπορίας της επανάστασης, παρουσία συλλόγων, απογόνων αγωνιστών του '21 κλπ. Σε αυτήν ο πρόεδρος της Βουλής και πρόεδρος της Ακαδημίας Γ. Αθανασιάδης Νόβας θα αναφέρει στο λόγο του ότι *“Τα Καλάβρυτα απηλευθερώθησαν πρώτα και μόνα... Στις ράχες του Χελμού χαράχθησαν τα Επιφάνεια της Λευτεριάς”*, αποστροφή η οποία και θα προβληθεί φυσικά από τον τοπικό τύπο³⁰⁵. Η διάσταση που έχει πάρει η εν λόγω διαμάχη και οι έριδες μεταξύ Καλαβρύτων και Καλαμάτας έχει πάρει ευρύτερες διαστάσεις και απασχολούν τις εφημερίδες σε πανελλήνιο επίπεδο. Η Καθημερινή θα εξετάσει το εν λόγω “συζητούμενον ιστορικών πρόβλημα” με ιστορικό αφιέρωμα του καθηγητή Απ. Δασκαλάκη, στο οποίο θα παρατεθούν διάφορες πτυχές των γεγονότων μέσω των πηγών. Σε αυτό θα γίνει σαφές ότι κήρυξη της επανάστασης στη Λαύρα από τον ΠΠΓ την 25η Μαρτίου δεν υπήρξε, όμως τα Καλάβρυτα, η επαρχία και η Μονή ήταν αναμφισβήτητα το θέατρο των πρώτων επαναστατικών γεγονότων³⁰⁶ ενώ στην εφημερίδα Νεολόγος των Πατρών την ίδια περίοδο διεξάγεται μία δημόσια διαμάχη ιστορικών, καθηγητών και άλλων σχετικά με το θέμα της έναρξης της Επανάστασης.

Μέσα σε αυτό το κλίμα – η πιθανόν εξαιτίας του- με Βασιλικό Διάταγμα του 1966 ορίζεται η 21η Μαρτίου ημέρα τοπικού εορτασμού των Καλαβρύτων, ως η “πρώτη πόλις απελευθερωθείσα από τους Τούρκους το 1821 στον πόλεμο της ανεξαρτησίας”. Το γεγονός θα πυροδοτήσει οξύτατες διαμάχες μεταξύ της Καλαμάτας και των Καλαβρύτων, θα πάρει πολιτικές διαστάσεις προκαλώντας κυβερνητική κρίση και θα απασχολήσει την κοινή γνώμη στην Ελλάδα αλλά και το εξωτερικό. Το Β.Δ. θα γίνει δεκτό στα Καλάβρυτα με ενθουσιασμό μιας και θα αποτελέσει την επίσημη αναγνώριση της πρωτοπορίας των Καλαβρύτων και θα *“επιλύσει και επισήμως το προκύπτον θέμα εκ της ανιέρου προσπάθειας των Καλαματιανών να διαστρεβλώσουν την ιστορική αλήθεια περί τα γεγονότα των πρώτων ημερών της Επαναστάσεως του 1821”*³⁰⁷. Η κρατική “βούλα” θεωρείται ότι δίνει τέλος στη σχετική διαμάχη σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα η οποία θα γράψει: *“21η Μαρτίου. Η*

³⁰⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, , 11/04/1965

³⁰⁶. *Η Καθημερινή*, 25/03/1964

³⁰⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, , 27/02/1966

Απελευθέρωση των Καλαβρύτων. Η δόξα της Λευτεριάς θα ανήκει αιώνια στα Καλάβρυτα". Το ίδιο γεγονός θα προκαλέσει οξύτατες αντιδράσεις στην πόλη της Καλαμάτας. Η ΦτΚ θα καταγράψει τις αντιδράσεις αυτές με σαρκαστική διάθεση:

"...ευθύς μετά την κοινολόγησιν του Βασιλικού Διατάγματος, η Καλαμάτα ανεστατώθη και ολόκληρος η πόλις, ο Δήμος, οι σύλλογοι, αι οργανώσεις και τα σωματεία, εξηγέρθησαν και δια τηλεγραφημάτων διαμαρτυρίας και κινητοποιήσεως ολοκλήρου της Μεσσηνίας, ηξίωσαν την άμεσον ανάκλησιν του Διατάγματος. Το γεγονός έδωσεν στην Καλαμάταν την ευκαιρίαν να κάμη (επιτέλους!!) μία πραγματική επανάστασιν. (Ως γνωστόν αι υπό τον περίφημον Πετρόμπεην Καλαματιαναί δυνάμεις εισήλθον αμαχητεί εις την πόλιν την 23η Μαρτίου 1821 "διά να προφυλάξουν τους Τούρκους")³⁰⁸".

Η υπόθεση θα φτάσει στη Βουλή ενώ θα απειληθεί κυβερνητική κρίση και αποχώρηση των Μεσσήνιων βουλευτών από την Κυβέρνηση³⁰⁹. Η πληροφορία ότι επρόκειτο να αλλάξει η διατύπωση του Διατάγματος προκάλεσε με τη σειρά της αναστάτωση στα Καλάβρυτα. Έτσι κατόπιν σύσκεψης αποφασίστηκε να μεταβεί ειδική επιτροπή στην Αθήνα. Παράλληλα στα Καλάβρυτα λαμβάνει χώρα, για πρώτη φορά όπως τονίζεται, συλλαλητήριο και οι κάτοικοι *"έκλεισαν τα καταστήματα και τας οικίας των και συνεκεντρώθησαν εις τον χώρον πρό του Δημαρχείου όπου και ενέκριναν ψήφισμα διαμαρτυρίας."* Επίσης ζητήθηκε η συμπαράσταση των Δημάρχων Πατρών και Αιγίου. Την επόμενη μέρα αντιπροσωπεία αποτελούμενη από τους Δημάρχους Καλαβρύτων και Αιγίου, τον Αντιδήμαρχο Πατρών, τον Μητροπολίτη και τους ηγουμένους των μονών Αγίας Λαύρας και Μεγάλου Σπηλαίου και πολυμελή επιτροπή 'επιφανών Καλαβρυτινών' (βουλευτών, πρώην Υπουργών, πολιτευτών, δικηγόρων, επιστημόνων και ανθρώπων των γραμμάτων όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά), θα επισκεφτούν τον Υπουργό Εσωτερικών και θα του ζητήσουν να εμμείνει στην αρχική υπογραφή του³¹⁰. Ο (Καλαβρυτινός) Υπουργός Εσωτερικών θα εξηγήσει

"προς τους συμπατριώτας του ότι υποχρεωθείς να χειρισθή το αναφυνέν θέμα, το χειρίσθη κατά τον καλλίτερον τρόπον, πάντως δε μη αφιστάμενος ουδέ κατά κεραίαν των παραδεδεγμένων ιστορικών γεγονότων. Η διατύπωσις (ως είπεν) ουδόλως αδικεί τα Καλάβρυτα, όπερ ουδέποτε θα εδέχετο, δεδομένου ότι η απλή

³⁰⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/03/1966

³⁰⁹. *"Ενδοκυβερνητική κρίση απειλείται εξ αιτίας της διαμάχης Καλαμάτας και Καλαβρύτων για το 'προβόδισμα του '21'", Τα Νέα*, 05/03/1966

³¹⁰. *Πελοπόννησος*, 06/03/1966. *Τα Νέα*, 05/03/1966. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/03/1966

αριθμητική διδάσκει ότι το '21' προηγείται του '23' και επομένως τα Καλάβρυτα προηγούνται των Καλαμών εις τον αγώνα του 1821. Προσπάθεια των Καλαβρυτινών ώστε να επιμείνει εις το αρχικόν διάταγμα απέβη άκαρπος διότι ο κ. Υπουργός μη επιθυμών διεύρυνσιν της αντιδικίας, είχεν δώση υπόσχεσιν εις τους Καλαματιανούς, ην δεν ηδύνατο να παραβή.” κατόπιν τούτων η επιτροπή απεχώρησε το δε Διάταγμα “απεστάλη προς υπογραφήν εις τα Ανάκτορα...”³¹¹

Κατόπιν αυτών δόθηκε συμβιβαστική λύση. Έτσι η 21η Μαρτίου θα εορτάζεται σαν τοπική εορτή των Καλαβρύτων αλλά η φράση “εξεπορθήθη πρώτην” αντικαταστάθηκε με τη φράση “επολιορκήθη πρώτην υπό συντεταγμένων Επαναστατικών Δυνάμεων προς αποτίναξιν του Τουρκικού ζυγού με αίσιον αποτέλεσμα” ενώ θα συστηθεί ειδική επιστημονική επιτροπή “δια την ακαδημαϊκήν εξέτασιν του ζητήματος”³¹². Η υπόθεση θα φτάσει μέχρι και την άλλη πλευρά του Ατλαντικού όπου ο Εθνικός Κήρυξ θα πάρει σαφή θέση³¹³ ενώ θα απασχολήσει και τους New York Times³¹⁴.

Όπως αναμενόταν μετά από όλα αυτά οι προσεχείς εορτασμοί στην Καλαμάτα και τα Καλάβρυτα θα τύχουν πανελλήνιας προσοχής και προβολής. Αξίζει να σημειωθεί το πανομοιότυπο των εορτασμών μιας και τα ρεπορτάζ είναι σχεδόν ίδια (τελετές, αναπαράσταση κλπ.) και η παρουσία σε αμφοτέρους επισήμων, υπουργών κ.α. Αυτό που τις διαφοροποιεί και τονίζεται από τον τύπο δείχνοντας ίσως και τη διαφορά μεταξύ της χρόνιας παράδοσης με την πρόσφατα θεσμοθετημένη μνήμη, είναι η παρουσία στους εορτασμούς των Καλαβρύτων και την Αγία Λαύρα χιλιάδων επισκεπτών από πολλά μέρη της Ελλάδας χαρακτηριστικό της θέσης που έχουν στο συλλογικό φαντασιακό³¹⁵. Ο απόηχος της διαμάχης θα συνεχιστεί με επιστολές και διαμαρτυρίες συλλόγων από την Ελλάδα και το εξωτερικό, επικρίσεις κατά την παρουσία Υπουργών στις εκδηλώσεις για την προσπάθεια υποβάθμισης του ρόλου

³¹¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/03/1966

³¹². “Εξευρέθη “φόρμουλα” δια το θέμα της διαμάχης Καλαβρύτων – Καλαμάτας”, Πελοπόννησος, 06/03/1966. “Ανακωχή μεταξύ Καλαβρύτων Καλαμάτας - προσωρινή ανακωχή μετά από υπόσχεση του Υπουργού Εσωτερικών ότι θα συστηθεί ειδική επιτροπή προς ακαδημαϊκή εξέταση του ζητήματος”, *Τα Νέα*, 07/03/1966. “Αίσιον τέρμα με μέση λύση στην Πελοποννησιακή διένεξη” - παραλίγον να εκραγεί εμφύλιος πόλεμος”, *Το Βήμα*, 06/03/1966. “Διευθετήθη η διαφορά μεταξύ Καλαβρύτων – Καλαμάτας. Τα Καλάβρυτα η πρώτη “πολιορκηθείσα με αίσιον αποτέλεσμα” πόλις, η Καλαμάτα η πρώτη “αποτινάξασα των ζυγόν”, *Η Καθημερινή*, 06/03/1966

³¹³. “Νέος Πελοποννησιακός πόλεμος. Η πολιτική σκοπιμότητα αφήρεσε από την ηρωική πόλι των Καλαβρύτων έναν τίτλο ιστορικής τιμής”, Εθνικός Κήρυξ, 10/03/1966

³¹⁴. “Greek Town Grieves As Title Is Reduced To Settle a Dispute”, *New York Times*, 07/03/ 1966

³¹⁵. *Η Καθημερινή* 24/03/1966, *Η Καθημερινή* 25/03/1966

των Καλαβρύτων³¹⁶, ενώ στο στόχαστρο θα μπει και η Ακαδημία Αθηνών και τα μέλη της, με αφορμή τη στάση τους στο συγκεκριμένο ζήτημα. Το Ίδρυμα “απετέλεσε την πρωτοπορίαν εις την διαστρέβλωσιν της ιστορικής αλήθειας” και συγκεκριμένοι ακαδημαϊκοί (Σ. Κουγέας, Απ. Δασκαλάκης, Δ. Ζακυνθινός, Σ. Μελάς και Η. Βενέζης) είτε “ονόμασαν τα γεγονότα της Αγίας Λαύρας ως θρύλον” είτε “αναγνωρίζουν τα επαναστατικά γεγονότα των Καλαβρύτων, αλλά τα ονομάζουν “λιανοντούφεκα” εν’αντιθέσει βέβαια προς τα ...βαρειά τουφέκια των Καλαματιανών, τα οποία όμως...δεν ακούστηκαν πουθενά...και όταν Ακαδημαϊκοί και Καθηγητές Πανεπιστημίου πρωταγωνιστούν εις ιστορικές διαστροφάς, τότε τι πρέπει να αναμένωμεν από τους ιστοριογράφους και τους δημοσιογράφους;”³¹⁷”.

Η επίκληση ιστορικών και μη επιχειρημάτων θα συνεχιστεί με δημοσιεύματα, επιστολές, διαμαρτυρίες συλλόγων ενώ η παράθεση ιστορικών πηγών και μαρτυριών περί πρωτοπορίας των Καλαβρύτων στην επανάσταση του '21 συμπληρώνονται και επιβεβαιώνονται με την επιστράτευση του “υπέρτατου” επιχειρήματος και την επίκληση του πρόσφατου δραματικού πρόσφατου παρελθόντος της πόλης. Το ίδιο το γεγονός της Σφαγής του 1943 επιβεβαιώνει την πρωτοπορία των Καλαβρύτων αφού αποτέλεσε και την αιτία της και αποτελεί την υπέρτατη και αδιαμφισβήτητη επιβεβαίωση της ιστορικής αλήθειας. Το προβάδισμα των Καλαβρύτων δεν το επιβεβαιώνουν μόνο οι ιστορικές πηγές και η παράδοση αλλά και οι ίδιοι οι Γερμανοί με τον πιο δραματικό τρόπο³¹⁸.

Οι διαστάσεις που πήρε το συγκεκριμένο ζήτημα σε αυτή τη χρονική συγκυρία καταδεικνύει και είναι αντιπροσωπευτική του τρόπου με τον οποίο οι τοπικές κοινωνίες και η επίσημη πολιτεία αντιλαμβάνονται και διαμορφώνουν το παρελθόν και την καταγραφή του, διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν με όρους ιστορικούς, δημοσίων σχέσεων, κρατικής επιρροής και συμβολισμού. Η διαμάχη αυτή θα μεταβάλει στο εξής τη στάση, τη ρητορική και τη σχέση της τοπικής κοινωνίας και των φορέων της σχετικά με το ζήτημα του ρόλου της περιοχής στην έναρξη της επανάστασης, τη μνημόνευση και τις τελετές που την αφορούν στο βαθμό που ο

³¹⁶ Η Φωνή των Καλαβρύτων, 27/03/1966

³¹⁷ Η Έναρξη της Επαναστάσεως και η Ακαδημία Αθηνών”, Η Φωνή των Καλαβρύτων, 02/04/1967

³¹⁸ “Μία ακόμη επιβεβαίωσις- το σύνθημα της Επαναστάσεως εδόθη από τα Καλάβρυτα”

“....είναι νωποί ακόμη οι τάφοι των χιλίων διακοσίων σφαγιασθέντων Καλαβρυτινών διότι τα Καλάβρυτα --κατά τον τότε Γερμανό φρούραρχο του Αιγίου-- επελέγησαν δια τρομοκρατικές εκτελέσεις επειδή είχαν προϊστορία σε επαναστατικές ενέργειες. Δηλαδή το προβάδισμα στην επανάσταση του 1821 το επιβεβαίωσαν οι κατακτητές με την τραγωδία των Καλαβρύτων.”, Η Φωνή των Καλαβρύτων, 09/10/1966

ρόλος αυτός έχει ανοιχτά και επίσημα αμφισβητηθεί. Ο ρόλος αυτός έως τότε θεωρείτο όπως έχουμε δει λίγο πολύ δεδομένος και οι όποιες ενστάσεις ήταν μεμονωμένες και είχαν να κάνουν με συγκεκριμένες πτυχές της ιστορίας που άπτονται στη σφαίρα του μύθου. Η αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας της περιοχής από το επίσημο κράτος θα θεωρηθεί πλήγμα στην ταυτότητα του τόπου και στην ιστορική αλήθεια και οι σχετικές πρωτοβουλίες, κινήσεις και πολιτικές στο εξής θα έχουν στο επίκεντρο τους την προσπάθεια επανεπιβεβαίωσης της θέσης της περιοχής σαν τον τόπο από όπου ξεκίνησε η επανάσταση του 1821. Οι εκδηλώσεις για την απελευθέρωση των Καλαβρύτων την 21η Μαρτίου θα είναι πλέον σημαντικό κομμάτι των εορτασμών, θα γίνονται με “ιδιαίτερη λαμπρότητα” με σκοπό να λάβουν “Πανελλήνιον προβολήν”, παράλληλα με τις αντίστοιχες την 25η στην Αγία Λαύρα οι οποίες θεωρείται δεδομένο ότι πρέπει να αποτελούν “την κορωνίδα του Πανελλήνιου εορτασμού της Εθνικής Εορτής³¹⁹”. Εκδηλώσεις, αφιερώματα, τελετές, λόγοι και δημοσιεύσεις από φορείς, συλλόγους, εφημερίδες, τοπικούς παράγοντες και λογίους έχουν στο επίκεντρο τους την υποστήριξη της πρωτοκαθεδρίας της περιοχής είτε με συναισθηματικούς είτε με ιστορικούς όρους ενώ σημαντική είναι και η επιρροή και παρουσία σε κεντρικό επίπεδο είτε μέσω πίεσης στο κεντρικό κράτος και τους φορείς του είτε σε συμβολικό με πλήθος σχετικών εκδηλώσεων στην πρωτεύουσα. Όλα τα παραπάνω θα αποτελέσουν τα συστατικά της τοπικής πολιτικής και μνημόνευσης σε σχέση με το 1821, ενώ σχετικές συζητήσεις και διαμάχες θα επαναληφθούν κατά καιρούς και θα απασχολήσουν την τοπική και εθνική κοινή γνώμη και το δημόσιο διάλογο με διάφορες αφορμές μέχρι και τις μέρες μας³²⁰.

³¹⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 27/03/1966

³²⁰. π.χ. βλ. σχετικά με την ανοιχτή διαμάχη του ιστορικού Β. Κρεμμυδά με την εφημερίδα ΦτΚ (*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1985, Μάρτιος 1985, Βασίλης Κρεμμυδάς, “Μηχανισμοί Παραγωγής Ιστορικών Μυθών: Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού”. Μνήμων, 18, 1996, σελ.9-21).

Η καταγραφή των κατά καιρούς αντιπαραθέσεων σχετικά με την έναρξη της επανάστασης, τους μύθους που τη συνοδεύουν, την κατάρριψη ή υποστήριξη πτυχών που τους αφορούν, και οι εκδηλώσεις τους στη Δημόσια Ιστορία είναι εκτός των στόχων και των δυνατοτήτων της παρούσας εργασίας. Ενδεικτικά μόνο μερικές πρόσφατες εκφράσεις τους : βλ. συνέντευξη του Θάνου Βερέμη: “Μύθοι και αλήθειες της Επανάστασης του 1821” στο <http://www.lifo.gr/print/buzz/137920>, “Ο θρύλος της Αγίας Λαύρας και η ιστορική αλήθεια”, *Ριζοσπάστης*, 25-03-2009, Χρήστος Κάτσικας, Η ιδεολογική χρήση των μύθων του 1821, Εφημ. τ. Συντακτών, ηλεκτρ. Έκδοση, 24.03.2016, “Ο θρύλος της Αγίας Λαύρας και η ιστορική αλήθεια”. *Ριζοσπάστης* 25-03-2009, τις διαμαρτυρίες για το ντοκυμαντέρ του Σκάϊ στο : <http://www.kalavrytanews.com/2011/02/21.html>, τη διαμάχη για το σχολικό βιβλίο της Μ. Ρεπούση και τις αναφορές στους φερόμενους ως μύθους της Επανάστασης, (Meselidis Stylianos, *Teachers, History Wars and Teaching History Grade 6 in Greece*, στο: Joseph Zajda, *Globalisation, Ideology and Education Policy Reform*, Springer, 2010, σελ. 39-48), το σχετικό λήμμα “Θρύλος της Αγίας Λαύρας” και τη “συζήτηση:Θρύλος της Αγίας Λαύρας” στη wikipedia αλλά και τα :Σπύρου Ασδραχά, “Όχι στις αντιεθνικιστικές ή εθνικιστικές διαχειρίσεις της ιστορίας του

3. Οι διεκδικήσεις από το Κράτος και το αίσθημα εγκατάλειψης.

Όπως αναφέρθηκε ο ρόλος του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού κεντρικού κρατικού σχεδιασμού στην επίλυση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων μεγάλης κλίμακας και στην ανακούφιση των πολιτών ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Για μία σειρά από λόγους το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος δεν έπαιξε ποτέ αυτό το ρόλο, λειτουργία που θα βοηθούσε όχι μόνο στην ανακούφιση των οδυνηρών πρακτικών συνεπειών της Κατοχής και του Εμφυλίου αλλά και στην κατεύθυνση της επούλωσης των τραυμάτων και της υπέρβασης των εσωτερικών διχασμών. Οι αμερικανικές οικονομικές ενισχύσεις συνεχούς ροής, οι οποίες ήταν εν πολλοίς και ο καθοριστικός παράγοντας της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της περιόδου είχαν συγκεκριμένη στόχευση και διαχείριση και δεν κατευθύνθηκαν ποτέ στο χειμαζόμενο πληθυσμό, ιδίως της υπαίθρου. Ταυτόχρονα η γιγάντωση της Αθήνας σαν διοικητικό – οικονομικό κέντρο, θα οδηγήσει σε στασιμότητα ή παρακμή ολόκληρους νομούς κυρίως δε τις μικρές πόλεις και κωμοπόλεις³²¹. Η απόλυτη εξάρτηση του κόσμου της υπαίθρου από τις πολιτικές αποφάσεις των κρατικών υπηρεσιών και οι μεγάλες του προσδοκίες για οικονομικές διευκολύνσεις και προστασία, αποτελούσαν έκτυπο χαρακτηριστικό της ελληνικής μετεμφυλιακής πραγματικότητας³²².

Τα κατεστραμμένα Καλάβρυτα θα βιώσουν την εγκατάλειψη αυτή ακόμα πιο έντονα. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην πλήρη σχεδόν απουσία του κράτους τα πρώτα χρόνια από τη Σφαγή³²³. Τα αισθήματα της εγκατάλειψης, της αδικίας που θα προκαλέσει η στάση του ελληνικού κράτους -αλλά και του γερμανικού όσον αφορά τις αποζημιώσεις- όπως αυτά θα βιωθούν σε αντιπαράθεση με την αντίληψη προσφοράς και τις θυσίες της περιοχής, θα στιγματίσουν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική πραγματικότητα της τοπικής κοινωνίας, θα αποτελέσουν το κύριο χαρακτηριστικό της ρητορικής της και θα καθορίσουν τις σχέσεις της με το επίσημο

1821”, *Αυγή* 09/04/2006 και : Χρήστος Μούλιας, “Μαρτυρία για το λάβαρο της Επανάστασης στην Αγ. Λαύρα”, *Καθημερινή*, 18/03/2014

³²¹. Κώστας Κωστής, (2013), ο.π. σελ 714-716, 765

³²². Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος (1992), ο.π. σελ.302

³²³. “σαν σήμερα ακριβώς, προ δύο ετών, αμείλικτοι Γερμανοί εκύκλωναν την ωραία και ιστορική Ελληνικήν κωμόπολιν των Καλαβρύτων και ήρχιζαν το έργο της καταστροφής. Είναι ζήτημα αν υπάρχουν πολλάί άλλαί πόλεις εις την Ευρώπην εις τας οποίας η αγριότης και η γενική σφαγή να υπήρξαν τόσο τρομεραί όσον εις τα Καλάβρυτα. Και η ηρωική ελληνική κωμόπολις έχει το δικαίωμα να αξιώση και του Ελληνισμού αλλά και των Συμμάχων την θετικήν και άμεσον υποστήριξιν δια να στεγάση τουλάχιστον τας απορφανισθείσας οικογένειας της. Αυτήν την βοήθειαν τα Καλάβρυτα δεν την είδαν ακόμη. Η κωμόπολις.. εξακολουθεί να βλέπη τους κατοίκους της αστέγους και στερουμένους των πάντων. Και εν τω μεταξύ βοηθείται στοργικώς η Ιταλία!” *Εστία* 13/12/1945

κράτος για πολλά χρόνια.

Οι συνέπειες και η αστάθεια που δημιουργεί ο πόλεμος είναι μακροπρόθεσμες για τα θύματα και η απουσία του κράτους ή το χάσμα μεταξύ της αρωγής του και των αναγκών επιβίωσης, τις επιτείνει στο χρόνο, ενώ το κενό αυτό συχνά καλύπτεται από ιδιώτες ή εθελοντές³²⁴. Η Γερμανίδα Ehrengard Schramm επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα το 1952 και οι περιγραφές των συνθηκών που συνάντησε είναι χαρακτηριστικές³²⁵. Σε συνεργασία με μεγάλες Γερμανικές εταιρίες, αποφάσισε να οργανώσει την αποστολή τριάντα ορφανών των Καλαβρύτων στην Ο.Δ.Γ. με σκοπό να λάβουν επαγγελματική εκπαίδευση. Η Γερμανική πρεσβεία την Αθήνα όπως φυσικά και οι ελληνικές αρχές προτίμησαν να μην αναμειχθούν καθόλου σε αυτή την υπόθεση. *“Εμείς όπως και οι ελληνικές υπηρεσίες θα πρέπει οπωσδήποτε να μείνουμε αμέτοχοι.”*³²⁶ Η υπόθεση αυτή που θα διχάσει την τοπική κοινωνία³²⁷ και θα την απασχολήσει για χρόνια³²⁸ είναι ενδεικτική των κενών που είχε αφήσει η απουσία του κράτους. Οι συγκρίσεις δε με τα πεπραγμένα σε άλλες χώρες της Ευρώπης αναπόφευκτες³²⁹. Το κράτος θα σταθεί απέναντι στα Καλάβρυτα σαν ένας “άστοργος γονιός”. Και το γεγονός ότι την απουσία αυτή θα έρθει να καλύψει η γερμανική πλευρά αποσπώντας από την Καλαβρυτινή γη τα ορφανά της, για την κατάσταση των οποίων αυτή ευθύνεται, θα προσληφθεί ως υπέρτατη προσβολή και η ευθύνη του ελληνικού κράτους για αυτή είναι κομβική³³⁰.

Χρόνια μετά τη σφαγή οι συνθήκες δεν έχουν αλλάξει πολύ. Τα μεταπολεμικά

³²⁴. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995, σελ. 46 – 50

³²⁵. Ehrengard Schramm, *Μια Γέφυρα προς την Ελλάδα*, ο.π.

³²⁶. “Δέσποινα Κωνσταντινιάκου (2004), ο.π. σελ.73

³²⁷. “Πως εστάλησαν στη Γερμανία τα ορφανά παιδιά μας ύστερα από δεκαοκτώ χρόνια”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1961

³²⁸. Σωτήρης Χαμακιώτης, *Αναδρομώντας το χρόνο. Η διαδρομή τριάντα τριών Καλαβρυτινών παιδιών από τα Καλάβρυτα στο Κουλμπαχ της Βαυαρίας*, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, 2010

³²⁹. “...όλοι αι χώραι απεκατέστησαν τους πληγέντας και μόνο ημείς μένωμεν έρμαια της τύχης μας...” Ανταλλαγή δημοσιευμάτων - επιστολών μεταξύ του Δημάρχου Καλαβρύτων και βουλευτή Αχαΐας ο οποίος υποστηρίζει ότι το κράτος κάνει ότι είναι δυνατό για την αποκατάσταση της πόλης και των πληγέντων. Στις επιστολές του Δημάρχου η οργή για την κρατική αδιαφορία είναι έκδηλη και η σύγκριση με τα πεπραγμένα σε άλλες χώρες και αντίστοιχες περιπτώσεις άμεση. Το ζήτημα προκάλεσε και την αντίδραση του Υπουργού των Εξωτερικών Γ. Αβέρωφ όπου και θα αναφέρει το περιορισμένο ποσό των καταβληθέντων γερμανικών αποζημιώσεων. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 13/01/1963, 27/01/1963, 10/03/1963,

³³⁰. “...η πρώτη Γερμανίδα που τόλμησε να πατήσει το πόδι της στα Καλάβρυτα μετά την καταστροφή ήταν η κ. Χ. Σραμ. Η κυρία αυτή έφτασε στα Καλάβρυτα και έπαιξε πάνω στον πόνο των μονάδων για τα παιδιά των, παιδιά που το επίσημο κράτος δεν ηθέλησε να τους παρασταθή αντί για τους γονείς που για κείνο χάσαν, δίχως ένα χέρι να τα βοηθήσει. Η κ. Σραμ μίλησε, έταξε, έδωσε και κατάφερε 33 ορφανά να τα πάρει. Πραγματικά τα σπούδασε και έγιναν άνθρωποι μα χάθηκαν για πάντα από την Πατρίδα. Γιατί έμειναν και θα μείνουν στη Γερμανία ανακατεύοντας το αίμα των με εκείνων που χύσαν το αίμα των γονιών τους...” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 08/12/1963

Καλάβρυτα είναι μία κοινότητα, ο κοινωνικός ιστός της οποίας δεν έχει ακόμα αποκατασταθεί και οι παράπλευρες συνέπειες από τη Σφαγή είναι ορατές πολλά χρόνια μετά σε διάφορους τομείς. Η σύνθεση του πληθυσμού είναι ιδιαίτερη καθώς η απουσία των ανδρών είναι εμφανής³³¹, ενώ από τις 600 δικαιούχες οικογένειες, βοήθημα 100-160 δραχμών λαμβάνουν μόνο οι 25. Η τοπική εφημερίδα θα ρωτήσει την Κυβέρνηση “εάν θεωρεί δίκαιον να απονέμονται συντάξεις εις οικογένειας θυμάτων των πολέμων 1912-22, αδιαφόρως εάν αυτές είναι σήμερον πλούσιαι ή πτωχαί, και να μη δίδονται βοηθήματα εις τα θύματα της προσφάτου τραγωδίας των Καλαβρύτων. Θεωρεί δίκαιον η Κυβέρνησις αι προς το κράτος μας δοθείσαι Πολεμικαί Επανορθώσεις να παραμένουν ‘παγωμέναι πιστώσεις’ και όχι -μέρος αυτών ελάχιστον- να δίδεται δια να θερμάνη την καρδιά της χήρας που έθαψε στον ίδιον τάφο 1,2,3,4,5 ή και 6 δικούς της,³³²”. Οι ιδιαίτερες συνθήκες των Καλαβρύτων αποτέλεσμα της καταστροφής τους και της απουσίας κρατικής μέριμνας είκοσι χρόνια από τη σφαγή, και η πικρία που είναι πλέον εμπεδωμένο και κυρίαρχο συναίσθημα λόγω της απουσίας αυτής, αποτυπώνονται ανάγλυφα στο παρακάτω απόσπασμα:

“...χιλιάδες Έλληνες σκοτώθηκαν τον καιρό της Κατοχής. Μα κάτι έμενε πίσω τους. Αν σκοτωνόταν ο πατέρας έμενε πίσω ο αδελφός, ο γιός, ο θείος ο γείτονας, το Σύνολο. Ή έμενε το σπίτι, η περιουσία κι όταν αυτή χανόταν έμεναν οι άνθρωποι να την ξαναφτιάζουν. Οι άνθρωποι που έμεναν από κάπου πιάνονταν για να προσπαθήσουν να ανασηκωθούν. Στα Καλάβρυτα όμως δεν έμεινε ΤΙΠΟΤΕ. Μόνο πονεμένες γυναίκες με μωρά παιδιά στην αγκαλιά. Στο πέραςμα του χρόνου κάποιοι μπόρεσαν να ξανασταθούν σιγά σιγά στα πόδια τους. Όμως ακόμη και σήμερα είκοσι χρόνια μετά υπάρχουν κάποιοι που βρίσκονται ακόμη γονατισμένοι απο το χτύπημα του Δεκέμβρη του '43. Προς δόξαν του Κράτους, των αρμοδίων και της “νέας”, “δημοκρατικής” και “δίκαιης” Γερμανίας. Το κράτος μετά την καταστροφή έδωσε μικρά βοηθήματα σε εκείνους που δεν τους έμεινε τίποτε. Για να τα καταργήσει αργότερα. Έδωσε εκατομμύρια για να ξαναχτισθούν τα σπίτια, τα περισσότερα όμως πέρασαν στις τσέπες των εργολάβων. Για αποζημιώσεις ασχολήθηκε τελευταία. Και το έκανε με τόσο “ενδιαφέρον” που ο κάθε νεκρός αποτιμήθηκε όπως γράφτηκε χαρακτηριστικά

³³¹.π.χ. το Κακουργιοδικείο Καλαβρύτων είχε παύσει τη λειτουργία του ως το 1957 καθώς δεν ήταν δυνατό να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός των 300 ανδρών προκειμένου να καταρτιστεί ο κατάλογος των ενόρκων. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 15/02/1959

³³². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/01/1959

“όσο μία ρόδα ενός γερμανικού αυτοκινήτου..³³³”.

Η αντίθεση της θέσης των Καλαβρύτων στο συλλογικό φαντασιακό, των θυσιών και της προσφοράς τους σε αίμα στο έθνος με την κρατική αδιαφορία είναι αυτή που θα δώσει τον τόνο της τοπικής οπτικής και θα κυριαρχήσει σε όλες τις σχετικές αναφορές³³⁴. Τα Καλάβρυτα δεν επαιτούν αλλά αξιώνουν την επίσημη αρωγή όπως το επιτάσσει η ιστορία και η συνεισφορά τους³³⁵. Η ιστορία είναι αυτή που επιτάσσει την στήριξη της περιοχής και στο βαθμό που αυτό δεν συμβαίνει εκλαμβάνεται ως δείγμα όχι μόνο αγνωμοσύνης αλλά και ιεροσυλίας.

Η οπτική και αντίληψη αυτή δεν αφορά μόνο την τοπική κοινωνία και τα αιτήματα της. Την περίοδο αυτή και από τις αρχές της δεκαετίας του '60 όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η ευρύτερη στάση απέναντι στη δεκαετία του '40 αρχίζει να αλλάζει. Η αλλαγή αυτή θα φέρει στο προσκήνιο τόπους και γεγονότα που μέχρι τότε είχαν αγνοηθεί ή υποβαθμιστεί. Και ταυτόχρονα θα γίνει και η διαπίστωση ότι οι τόποι αυτοί δεν είχαν μείνει στο περιθώριο μόνο του δημόσιου λόγου αλλά και της κρατικής αρωγής και μέριμνας. Ο Αθηναϊκός τύπος της εποχής θα αρχίσει σταδιακά να προβάλλει το μνημόσυνο της σφαγής των Καλαβρύτων και ταυτόχρονα τις συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη δύο σχεδόν δεκαετίες μετά. Οι κυριότερες αναφορές για τα Καλάβρυτα την περίοδο αυτή δεν γίνονται προκειμένου να εστιάσουν στην ιστορία τους καθαυτή και στην ανάλυση και παράθεση πτυχών της, γεγονός που ούτως ή άλλως δεν αποτελούσε προτεραιότητα της εποχής, αλλά ακριβώς για να τονίσουν την αντίθεση μεταξύ της – δεδομένης – προσφοράς με την εικόνα εγκατάλειψης της περιοχής. Τα Καλάβρυτα -που “δικαιούνται της κρατικής στοργής και μερίμνης όσο ουδεμία άλλη πόλη” - εγκαταλείφθηκαν από το κράτος και αυτό είναι ντροπή για όλη την Ελλάδα. Η εικόνα που μεταφέρει η Καθημερινή με αφορμή το μνημόσυνο του Δεκεμβρίου του 1960 είναι χαρακτηριστική :

“μία πενιχρά επιμνημόσυνος δέησις εις τα Καλάβρυτα χθές υπενθύμισε... τη σφαγή του Δεκεμβρίου του 1943...έκτοτε τα Καλάβρυτα εθεωρήθησαν από ολόκληρον τον κόσμον ως ο τόπος της αγριωτέρας σφαγής του 'Β Π.Π. Έμεινεν

³³³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 08/12/1963

³³⁴. “Σοβαρόν το πρόβλημα της επαρχία μας. Εγκαταλελειμένη η ιστορική επαρχία με τη μεγάλη προσφορά στην πατρίδα”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 25/09/1958

³³⁵. “Οι Καλαβρυτινοί έχουν κάθε δικαίωμα να απαιτήσουν προνομιακή μεταχείριση εις την αντιμετώπιση ζωτικών ζητημάτων τους...” αφού (...ουδείς ποτέ αντείπεν ότι τα Καλάβρυτα, δια το Πανελλήνιον δεν είναι ο ιερός χώρος όπου ορθούται ο βωμός της Εθνικής Ιδέας, ότι δεν αποτελούν το βάθρο του ανδριάντος της Ελλάδος και δεν παγώνουν τα θεμέλια της Εθνικής μας υπάρξεως...)“Οικτρά προμαντεία δια τα Καλάβρυτα, εκεί όπου ορθούται ο βωμός της Εθνικής Ιδέας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 12/03/1961

όμως η πόλις με την ηθικήν αυτήν αναγνώρισιν. Το κράτος ηδιαφόρησε δια την τύχην των επιζησάντων. Αι συντάξεις των χηρών και των ορφανών κατηργήθησαν από δεκαετίας ήδη, τα πρόχειρα στέγαστρα που είχαν κατασκευασθή διαλύονται και ο χώρος του μαρτυρίου έχει μεταβληθή εις βοσκότοπον. Και όμως τα Καλάβρυτα δικαιούνται της κρατικής στοργής και μερίμνης όσο ουδεμία άλλη, θα ηδύνατο να λεχθή, περιοχή της χώρας...³³⁶”

Η εγκατάλειψη είναι δεδομένη. Τα Καλάβρυτα και η σφαγή ήταν στο περιθώριο και δεν απασχόλησαν το κεντρικό κράτος και την πολιτεία, ούτε σαν σύμβολο και αφήγηση, ούτε σαν τόπος που χρήζει μέριμνας και βοήθειας. Το κράτος είναι απόν και σε πρακτικό και σε συμβολικό επίπεδο. Η τοπική κοινωνία τιμά μόνη, μέσα σε κλίμα σεμνότητας τους νεκρούς της και επιβιώνει με δυσκολίες, ενώ τα αποτυπώματα και οι συνέπειες της σφαγής χρόνια μετά είναι εμφανή. Οι σχετικές αναφορές σταδιακά πληθαίνουν, είναι διαπαραταξιακές και δείχνουν ότι παρά την επίσημη αντιμετώπιση και παρά τις επί μέρους διαφορετικές αντιλήψεις και προσεγγίσεις της ιστορίας, η εικόνα των Καλαβρύτων σαν τόπος- σύμβολο προσφοράς και θυσιών είναι δεδομένη και πανεθνική. Η Ελλάδα “ανακαλύπτει” εκ νέου τα Καλάβρυτα και ταυτόχρονα θα ανακαλύψει τις εκεί συνθήκες και την εγκατάλειψη τους. Δημοσιεύματα που καταγράφουν τις συνθήκες διαβίωσης, την εγκατάλειψη και την εξαθλίωση του πληθυσμού των Καλαβρύτων, “*περιοχής η οποία αποτελεί το σύμβολον πατριωτισμού εις την νεωτέραν Ιστορίαν της Ελλάδος*”³³⁷, προκαλούν συγκίνηση στην Ελλάδα και όχι μόνο. Σχετικές πρωτοβουλίες και έρανοι θα γίνουν και στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού³³⁸.

Η απογοήτευση και η πικρία των Καλαβρυτινών από την κρατική αστοργία και αναλγησία θεωρείται αυτονόητη και δικαιολογημένη. Η πόλη όπου οι ναζί διέπραξαν ένα από τα φρικτότερα εγκλήματα τους και από όπου ξεκίνησε ο αγώνας της Εθνικής Παλιγγενεσίας είναι εγκαταλελειμμένη και το κράτος είναι απόν μιας και ούτε οι νεκροί τιμούνται όπως τους πρέπει, ούτε έχει μεριμνήσει για τη βοήθεια και την αρωγή στην περιοχή και τους κατοίκους της δύο δεκαετίες μετά από τη σφαγή. Οι αναφορές στο κόσμημα των πενιχρών συντάξεων ήδη από το '50, την εγκατάλειψη, την απουσία δρόμων, υποδομών είναι συνεχείς και η ανάγκη αποκατάστασης αυτών των αδικιών ώστε το κράτος να επιτελέσει επιτέλους το ιστορικό του καθήκον δεν είναι

³³⁶. *Η Καθημερινή*, 14/12/1960

³³⁷. *Εθνος* 01/08/1961

³³⁸. “*Εις την Ελληνικὴν παροικίαν της Νέας Υόρκης διενεργείται έρανος υπέρ της επαρχίας μας αφού μας αγνοεί παντελώς η Κυβέρνησις*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων* 06/08/1961

πλέον απαίτηση μόνο της τοπικής κοινωνίας³³⁹. Για την Αριστερά η εγκατάλειψη των Καλαβρύτων, του τόπου που συμβολίζει τις θυσίες του λαού στην Κατοχή και την Αντίσταση, αποτελεί ζωντανό παράδειγμα του τρόπου που το μετεμφυλιακό κράτος και η συνέχεια του αντιμετώπισαν την Αντίσταση και τους πρωταγωνιστές της. Έτσι η επέτειος θα βρει τα Καλάβρυτα να θρηνούν εγκαταλελειμμένα και πεινασμένα, με το επίσημο κράτος όχι μόνο απόν αλλά και απέναντι μιας και κατηγορεί τα θύματα ότι ευθύνονταν για τη μοίρα τους³⁴⁰.

Προς επίρρωση των παραπάνω ο τοπικός τύπος δημοσιεύει με κάθε αφορμή διαπιστώσεις, αιτήματα, πρωτοβουλίες³⁴¹. Όλα απεικονίζουν τις συνθήκες και την προσπάθεια επούλωσης και ανοικοδόμησης που φαίνεται να συνεχίζεται και έχουν κοινό τόπο την αναντιστοιχία της προσφοράς των Καλαβρύτων με την κρατική αναληψία³⁴². Η επαρχία Καλαβρύτων είναι ορεινή, άγονη και φτωχή χωρίς πλουτοπαραγωγικές πηγές και αποδεκατίζεται από τη μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική, όπως μαρτυρεί και το πλήθος των σχετικών συλλόγων). Έτσι ο πλούτος της θεωρείται ότι είναι η ιστορία της η οποία αποτελεί (εκτός από ταυτότητα, στήριγμα και πηγή υπερηφάνειας) και το βασικό της επιχείρημα και αφορμή για σχετικά αιτήματα προς το κράτος από τους κατοίκους που έχουν παραμείνει. Η διατήρηση και προβολή της ιστορικής μνήμης υπό το πρίσμα αυτό είναι για την τοπική κοινότητα αλληλένδετη όχι μόνο με το παρελθόν της αλλά και το παρόν και το μέλλον της, είναι όρος που θα εξασφαλίσει τη συνέχεια της. Η τοπική εφημερίδα θα γράψει ήδη στο πρώτο της φύλλο ότι σκοπός της έκδοσης της εφημερίδας είναι η προβολή των προβλημάτων και των δίκαιων αιτημάτων της περιοχής και η διαφύλαξη της ιστορικής του μνήμης. *“Δεν είναι λίγο πράγμα ότι από τα Καλάβρυτα ξεπήδησε η Ελληνική Ελευθερία και στα Καλάβρυτα ύστερα από 122 χρόνια, να εκτελεστούν ομαδικά 1200 άνθρωποι, σε μία από τις κρισιμότερες ώρες του αγωνιζόμενου και πάλι για την ελευθερία του Ελληνισμού. Φαίνεται πως ο τόπος αυτός*

³³⁹. *Η Καθημερινή*, 13/12/1962, *Η Καθημερινή*, 13/12/1963

³⁴⁰. *Η Αυγή*, 13/12/1961

³⁴¹. “να γίνει στη Λαύρα κοινή συνεδρία άπαντων των Καλαβρυτινών συλλόγων προς εξέταση των ζητημάτων της επαρχίας μας η οποία μαστίζεται από τη φτώχεια και την εγκατάληψη”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/03/1962. Έκκληση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για την αποπεράτωση του Μητροπολιτικού Ναού των Καλαβρύτων που κάηκε το Δεκέμβριο του '43, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20/05/1962. “6,20 Δρχ το ημερήσιο εισόδημα του κάθε Καλαβρυτινού!” ενώ “πρωτοφανείς καταστροφαι συμπερνούν τον κύκλο εξαθλίωσης της επαρχίας μας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 09/06/1963. “Τα συμφέροντα της επαρχίας μας επιβάλλουν να γίνει στην Αθήνα Παγκαλαβρυτινή Ένωσις δια να εύρουν λύση τα τόσα προβλήματα της επαρχίας μας.”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 30/06/1963

³⁴². “Ενώ στην πρωτεύουσα κτίζονται συνεχώς πολυώροφα και υπόγεια γκαράζ στα ιστορικά Καλάβρυτα ένα ακόμα ελληνόπουλο πεθαίνει από έλλειψη αμέσου ιατρικής περιθάλψεως”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/04/1963

*έχει σφραγισθή με τη μοίρα των μεγάλων στιγμών, που όμως πληρώνεται με πολύ αίμα και πολύ δάκρυ. Τη μοίρα τούτη και τη μνήμη έχει χρέος να διαφυλάξει ζωντανές ο τόπος των Καλαβρύτων...*³⁴³”

Η αντίστιξη ανάμεσα στην προσφορά του τόπου προς την πατρίδα και την χρόνια εγκατάλειψη του από το επίσημο κράτος που την εκφράζει θα αποκτήσει μια ηθική διάσταση μιας και η αδιαφορία του κράτους θα εκληφθεί όχι σαν μία πρακτική παράβλεψη και εκκρεμότητα αλλά σαν μία στάση που αποτελεί στίγμα για το κράτος το οποίο εμφανίζεται απρόθυμο και ανίκανο να εκτιμήσει τη σημασία και να ανταποδώσει την προσφορά στο έθνος³⁴⁴. Η αίσθηση αδικίας, πικρίας και εγκατάλειψης που ήταν κυρίαρχη για δεκαετίες στην κοινότητα δεν είχε αποδέκτες μόνο και δεν οφειλόταν αποκλειστικά στο ρόλο και τη στάση του ελληνικού κράτους. Η καλύτερα δεν αφορούσε μόνο τη στάση και την αδιαφορία του σχετικά με τις δικές του αποκλειστικά υποχρεώσεις. Η μη τήρηση των ηθικών και πρακτικών χρεών προς την τοπική κοινωνία από τη γερμανική πλευρά είναι ένα σύνθετο ζήτημα που συνδυάζεται με τα παραπάνω, ένας πρόσθετος λόγος αντιπαράθεσης με το ελληνικό κράτος και ένας ακόμα ανασταλτικός παράγοντας στην ομαλή κοινωνική οικονομική και ψυχολογική ανασυγκρότηση και εξέλιξη της Καλαβρυτινής κοινωνίας. Οι σχετικές αναφορές θα συνεχιστούν με πλείστες αφορμές μέχρι και τις μέρες μας. Αποτελεί ένα ερμηνευτικό σχήμα μέσω του οποίου θα πρέπει να προσεγγιστούν και να γίνουν κατανοητές πολλές από τις εκφάνσεις που παίρνει η αυτοαντίληψη, η οπτική, η στάση, οι δράσεις και η φρασεολογία της τοπικής κοινωνίας και των φορέων της, η εξέλιξη τους στο χρόνο, οι σχέσεις της τοπικής με την επίσημη οπτική και αφήγηση και ο ρόλος που παίζει η ιστορία σε αυτή τη σχέση.

³⁴³ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 25/09/1958

³⁴⁴ “*Η πόλιν – κοιτίδα της επανάστασεως, η περιοχή από την οποία ξεκίνησε η επανάσταση και πρόσφερε βαρύ φόρο αίματος στην κατοχή έχει 'ηθικό προβάδισμα'*” όμως: “*σπανίως συναντώνται εις άλλας περιοχάς τόσσα πολλά δείγματα κρατικής αστοργίας και εγκαταλείψεως...*” *Η Καθημερινή* 24/03/1967

4. Σταδιακή Προσέγγιση Τοπικού και Εθνικού Αφηγήματος.

Με τα παραπάνω δεδομένα σε πρακτικό και υλικό επίπεδο να μη διαφοροποιούνται ιδιαίτερα τα επόμενα χρόνια, η πορεία και εξέλιξη της αντιμετώπισης και μνημόνευσης των Καλαβρύτων σε συμβολικό επίπεδο ήταν αρκετά διαφορετική. Στην ελληνική κοινωνία των αρχών της δεκαετίας του 1960, η κοινή γνώμη αρχίζει να αποστασιοποιείται από τη δεκαετία του 1940 και ιδιαίτερα από τις εμφύλιες συγκρούσεις. Ο σκληρός αντικομμουνισμός και η ακραιφνής εθνικοφροσύνη χάνουν την απήχηση που διέθεταν παλιότερα και έτσι γίνεται δυνατή η εμπέδωση νέων πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών. Σε αυτό το πολιτικό κλίμα, έγινε δυνατή η μετατόπιση της πολιτικής αντιπαράθεσης από τον άξονα εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες, στον άξονα Δεξιά – Αντιδεξιά ενώ δύο στοιχεία αναδεικνύονται σημαντικά και σηματοδοτούν την μεταστροφή των διαθέσεων της κοινής γνώμης. Η Δεξιά κατηγορείται ανοιχτά ότι παρείχε πολιτικό καταφύγιο στους πρώην δωσίλογους και ταυτόχρονα παρατηρείται σταδιακά στο δημόσιο λόγο μία δικαίωση της αντιστασιακής δράσης. Η Ένωση Κέντρου και ο Γ. Παπανδρέου με τον Ανένδοτο μετατόπισε τη διαχωριστική γραμμή που είχε χαράξει η δεκαετία του '40 και ο ίδιος ο Παπανδρέου μετατρέπεται σε σύμβολο ενότητας, εκδημοκρατισμού και ελευθερίας³⁴⁵. Στα πλαίσια αυτά έχει ήδη αρχίσει να αλλάζει και η μνημόνευση των γεγονότων της δεκαετίας του '40 τουλάχιστον εκείνων που δεν συνοδεύονται από άμεσους διχαστικούς συνειρμούς. Η σφαγή των Καλαβρύτων και η εγγραφή της στο δημόσιο χώρο έχει ήδη όπως είδαμε αρχίσει να αποκτά νέα χαρακτηριστικά.

Η μνημόνευση του γεγονότος της σφαγής των Καλαβρύτων από την τοπική κοινότητα μία γενιά μετά, χαρακτηρίζεται από την ισχυρή αίσθηση μνήμης που δημιουργείται στη δεύτερη γενιά, η οποία ακόμα και αν δεν έζησε ή δεν θυμάται τα γεγονότα, η ένταση και οι συνέπειες τους, ο θρήνος που βίωσαν από τους γονείς και τους συγγενείς που τα έζησαν, η συνύπαρξη με τους αυτόπτες μάρτυρες, ήταν τέτοια που δημιούργησε έναν ισχυρό σύνδεσμο με αυτά. Το φαινόμενο αυτό έχει περιγραφεί ως μετά- μνήμη ³⁴⁶ και η διεκδίκηση και αναγνώριση της μνήμης αυτής στο δημόσιο χώρο είναι κρίσιμη για την ιστορική δικαίωση και την επούλωση των τραυμάτων. Η πίεση για την αναγνώριση αυτή ήταν έντονη από την αρχή σχεδόν, μιας και η τοπική

³⁴⁵. Ελένη Πασχαλούδη, “Ένας πόλεμος χωρίς τέλος” ο.π., σελ 63,167, 360

³⁴⁶. Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012

κοινωνία στηριζόμενη στο ιστορικό της παρελθόν δημιούργησε όπως είδαμε ένα αφήγημα ηρωισμού, προσφοράς και θυσίας το οποίο δεν της επιβλήθηκε “άνωθεν” από επίσημες πολιτικές σκοπιμότητες αλλά χρησιμοποιήθηκε από την ίδια ακριβώς για να εξορθολογικεύσει το τραύμα, να επαναδιαμορφώσει την ταυτότητα της, να υπερβεί την απουσία ενός ενοποιητικού επίσημου αφηγήματος που θα ενσωμάτωνε το τοπικό αλλά και να διεκδικήσει την προσοχή και τη μέριμνα που θεωρεί ότι της αξίζει.

Έχει παρατηρηθεί ότι συχνά οι επίσημες πολιτικές εμπλέκονται κάτω από την πίεση ομάδων και τοπικών κοινωνιών σε διαδικασίες αναμέτρησης με το παρελθόν, κατασκευάζοντας μία νέα αφήγηση η οποία συχνά αποτελεί προσπάθεια υπόμνησης ή συμφιλίωσης με τραυματικά γεγονότα τοπικής ή εθνικής σημασίας³⁴⁷. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην περίπτωση των Καλαβρύτων στην παρούσα τουλάχιστον συγκυρία και θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά ακόμα χρόνια προτού το ελληνικό κράτος αναμετρηθεί ουσιαστικά με το παρελθόν της περιόδου του '40 υπερβαίνοντας το μέσω ενοποιητικών σχημάτων, ρητορικών και πολιτικών. Αυτό που λαμβάνει χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο είναι ότι μέσω της υπέρβασης –ή πιο σωστά μετατόπισης- κάποιων απόλυτων διαχωριστικών τομών, γεγονότα όπως αυτό των Καλαβρύτων θα βγουν από τη γκρίζα ζώνη της λήθης και θα περάσουν στη δημόσια σφαίρα. Η διαδικασία αυτή είναι αργή, προβληματική και με παλινδρομήσεις αλλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περίπτωσης των Καλαβρύτων όπως αυτά συμπεκνώνονται στο ήδη διαμορφωθέν τοπικό αφήγημα, θα της επιτρέψουν να εγγραφεί νωρίτερα και πιο έντονα στο δημόσιο χώρο, σε αντίθεση με άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις και γεγονότα που αφορούν τη δεκαετία του '40.

Παράλληλα και ανεξάρτητα από τις κατά καιρούς ενστάσεις και διαφοροποιήσεις τα Καλάβρυτα βρίσκονται στο επίκεντρο του επίσημου αφηγήματος σχετικά με την επανάσταση του '21, είναι μία ιστορική τοποθεσία εγγεγραμμένη στο συλλογικό φαντασιακό και είναι ο τόπος που έχει συνδεθεί στην εθνική συνείδηση με τον αγώνα της ελληνικής Ανεξαρτησίας. Η σύνδεση της επίσημης εθνικής μνήμης με τα Καλάβρυτα λόγω του ρόλου τους στην επανάσταση είναι δεδομένη σαν τόπος που διαχρονικά καθορίζει και σηματοδοτεί το κοινό παρελθόν του έθνους και σαν τέτοιος ο δεσμός του με το έθνος είναι ιδιαίτερα ισχυρός και επανεπιβεβαιώνεται όπως ήδη θίξαμε μέσω των επίσημων εκδηλώσεων. Στα μεταπολεμικά σχολικά εγχειρίδια τα

³⁴⁷. Έλλη Λεμονίδου (2015), ο.π., σελ. 95

Καλάβρυτα θα συνεχίζουν να είναι συνδεδεμένα με την έναρξη της Επανάστασης είτε με αναφορές στην Αγία Λαύρα και το Γερμανό, είτε (στη συντριπτική τους πλειοψηφία) σαν ο τόπος που έλαβαν χώρα τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα που αποτέλεσαν έμπνευση και πηγή θάρρους για τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας³⁴⁸. Η ταύτιση τοπικής και εθνικής μνήμης όσον αφορά το 1821 είναι δεδομένη και εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους. Στις επίσημες εκδηλώσεις για την Επανάσταση τα Καλάβρυτα είναι σημείο αναφοράς και οι εκδηλώσεις του Μαρτίου στα Καλάβρυτα και την Αγία Λαύρα δεν έχουν μόνο τοπικό χαρακτήρα, αλλά συνδέονται ποικιλοτρόπως με την επίσημη μνημόνευση αποκτώντας πανελλήνια διάσταση.

Πληθώρα σχετικών εκδηλώσεων λειτουργούν επιβεβαιωτικά της σύνδεσης αυτής. Σαν μέρος ενός παγιωμένου τελετουργικού, την 23η Μαρτίου ο ηγούμενος της Αγίας Λαύρας παραδίδει δάφνινο στεφάνι σε αντιπροσωπεία μαθητών του Λυκείου Καλαβρύτων η οποία και μεταβαίνει στην Αθήνα όπου και το καταθέτει στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη. Σύλλογοι Καλαβρυτινών διοργανώνουν εκδηλώσεις σε Αθήνα, Πάτρα και αλλού με τη συμμετοχή ακαδημαϊκών, υπουργών και άλλων παραγόντων στις οποίες κεντρικό θέμα είναι ο ρόλος και τα πρωτεία των Καλαβρύτων στην επανάσταση. Στην μαθητική παρέλαση της Αθήνας την παραμονή της εθνικής επετείου, επί κεφαλής τίθεται το Λύκειο Καλαβρύτων, με παραδοσιακές στολές και αντίγραφο του λαβάρου της Αγίας Λαύρας³⁴⁹. Οι εκδηλώσεις των Καλαβρύτων και της Αγίας Λαύρας γίνονται με την κρατική αρωγή και εποπτεία, έχοντας πανελλήνιο χαρακτήρα, ενώ συμμετέχουν σε αυτές “προσκυνητές” από όλη την Ελλάδα και υψηλοί “επίσημοι”. Η παρουσία των τελευταίων είναι δεδομένη, δίνεται μεγάλη σημασία στο ποιοί παρίστανται και σε πιθανή ‘υποεκπροσώπηση’ και παράλληλα γίνεται αφορμή για έκφραση αιτημάτων από τοπικούς παράγοντες για μεγαλύτερη αναβάθμιση και προβολή των εκεί εκδηλώσεων, για να μεταφερθεί το “Πανελλήνιον πλέον αίτημα της αποπερατώσεως του Ηρώου των αγωνιστών του

³⁴⁸. Οι επαναστατικές πράξεις των Καλαβρύτων σαν τα πρώτα και καθοριστικά γεγονότα της Επανάστασης αναφέρονται στα εγχειρίδια: Ν. Γκινόπουλος (1946), Κ. Γιαννακόπουλου (1946), (1949), Δημ. Γιαννιά (1948), Θ. Αντωνόπουλου, Β. Παπαευθυμίου, Γ. Σαντίκου, Χ. Σουλιώτη, (1949), Ν. Παπασπύρου (1950), Ν. Δημητροκάλλη, Λαζ. Πετρίδου (1950), Χ. Δημητρακόπουλος (1950), Σπ. Ράλλη, Α. Τοξόπουλου (1950), , Α.Χ. Πάτση (1950), Ι. Καμπανά (1955), Γ. Σακκά (1955), Μ. Αντιπατή, Ε. Αλεξίου, Δ. Κατσαδήμα (1956), Π. Παπαδόπουλου, Β. Δουκλιά (1960), Α. Λαζάρου (1953, 1965), Δ. Γιαννιά, Δ. Γιαννάκου (1955, 1967), Α. Κυριαζόπουλου, Ν. Διαμαντόπουλου (1967), Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου, (1966) . Το μόνο εγχειρίδιο που εντοπίσαμε και δεν κάνουν αναφορά στα Καλάβρυτα είναι των Χ. Θεοδωρίδη, Α. Λαζάρου (1946)

³⁴⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 27/03/1966, 23/04/1967

1821, του εορτασμού της Χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας³⁵⁰ ή για την ανάγκη περαιτέρω ανάδειξης και προβολής της Αγίας Λαύρας σαν “ιερό προσκύνημα του Έθνους”³⁵¹.

Δεν είναι λοιπόν τυχαία η επίκληση του 1821 την περίοδο που η σφαγή των Καλαβρύτων αρχίζει σταδιακά να προβάλλεται και να βγαίνει από τη λήθη. Η αποτύπωση της σφαγής των Καλαβρύτων στο δημόσιο λόγο σαν μέρος της επανεξέτασης της δεκαετίας του '40 και στα πλαίσια της αλλαγής των πολιτικών και κοινωνικών συσχετισμών, είναι ευκολότερη δεδομένης της ήδη προβεβλημένης θέσης των Καλαβρύτων λόγω του ρόλου τους στην Επανάσταση, σε αυτόν. Μία περίοδος όπου το σκληρό μετεμφυλιακό κράτος και η επίσημη πολιτεία αγνοούσε, στα πλαίσια συγκεκριμένων πολιτικών και προτεραιοτήτων, τη μνήμη της Σφαγής σταδιακά τελειώνει. Τα Καλάβρυτα του 1943 αρχίζουν πλέον να επανέρχονται στο δημόσιο λόγο και να αναφέρονται ως σύμβολο των θυσιών της Ελλάδας στον ΈΒ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή³⁵². Στη διαδικασία αυτή, που προϋδεάζει τη δημιουργία μιας ενιαίας εθνικής αφήγησης, η σύνδεση της Σφαγής και του τόπου με την προσφορά του στο 1821 φαίνεται ότι είναι κομβική μιας και προσθέτει ένα συμβολισμό και μία εθνική διάσταση που δύσκολα μπορεί να παραβλεφθεί, ανεξαρτήτως οπτικής και ιδεολογίας. Η Σφαγή των Καλαβρύτων, ένα “φριχτό έγκλημα που συγκλόνισε την Ελλάδα και τον κόσμο”, είναι ένα γεγονός που αφορά όλους τους Έλληνες, όπως όλους τους Έλληνες αφορά και το 1821. Ο ιστορικός τόπος των Καλαβρύτων έτσι “*αποτελεί την συνισταμένη των υψηλών ιδεών, της Ανεξαρτησίας και της Ελευθερίας...*”³⁵³ Είκοσι χρόνια μετά η εθνική μνήμη θα επανεντάξει τα Καλάβρυτα σαν τόπο μνήμης και ιστορίας με καινούριες όμως συνδηλώσεις. Σταδιακά το οικείο, το τοπικό παρελθόν προσδιορίζεται και αποτιμάται σαν εθνικό και τα Καλάβρυτα συμπυκνώνουν την ενεργό μνήμη του Έθνους. Η επέτειος δεν είναι πλέον απύσχα ή ένα απλό μονόστηλο αλλά θα προβάλλεται από τις αθηναϊκές εφημερίδες σαν ένα μνημόσυνο με πανελλήνια σημασία. Στα πλαίσια αυτά

³⁵⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/03/1966

³⁵¹. “Να δοθεί παγκόσμια προβολή στα ιστορικά μας μνημεία”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20/02/1965. “Το Ηρώον της Αγ. Λαύρας πρέπει να αποπερατωθεί προς δόξαν του Ελληνισμού”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 21/03/1965

³⁵². Η σφαγή των Καλαβρύτων αναφέρεται σαν το φριχτότερο έγκλημα του ελληνικού χώρου, που συμβολίζει τα δεινά της χώρας στην κατοχή. Στις αναφορές αυτές τονίζεται η “τραγική σπονδή αίματος” την οποία η Ελλάδα έχει πληρώσει για την ελευθερία της από την περιοχή μάλιστα που πλήρωσε ανάλογο τίμημα και στο '21 αφού από εκεί ξεκίνησε και η επανάσταση. *Το Βήμα*, 13/12/1961

³⁵³. *Το Βήμα*, 13/12/1962

παίζουν το ρόλο τους και οι υπερβολικές αναφορές στον αριθμό των θυμάτων³⁵⁴.

Όλα αυτά δεν σηματοδοτούν μία πλήρη μεταστροφή της εθνικής πολιτικής ή ότι μία επίσημη ενοποιητική αφήγηση για τη δεκαετία του '40 είναι δεδομένη. Οι αναφορές στο μνημόσυνο και την επέτειο προβάλλονται παράλληλα με τις εκδηλώσεις για τα θύματα του κομμουνισμού οι οποίες και εξακολουθούν να είναι προτεραιότητα της επίσημης κρατικής μνημονικής πολιτικής³⁵⁵. Παρατηρείται όμως μία σταδιακή μετατόπιση στα πλαίσια της οποίας γεγονότα χωρίς άμεσο διχαστικό χαρακτήρα αρχίζουν να καταλαμβάνουν μέρος του δημόσιου χώρου και λόγου. Το μνημόσυνο του Δεκεμβρίου πλέον δεν είναι μόνο μία τοπική και οικογενειακή υπόθεση αλλά θεωρείται επιβεβλημένη και δεδομένη η παρουσία αντιπροσώπων του επίσημου κράτους³⁵⁶. Η δημιουργία του μνημείου στον τόπο της Εκτέλεσης έχει στα πλαίσια αυτά τη σημασία της³⁵⁷. Η αναγνώριση της μνήμης του τραυματικού παρελθόντος στο δημόσιο χώρο είναι σημαντικό και απαραίτητο στάδιο για την ιστορική δικαίωση της μνήμης των τοπικών κοινοτήτων. Η δημιουργία του μνημείου λειτουργεί στην κατεύθυνση της επισημοποίησης, της κρατικής νομιμοποίησης της μνήμης της Σφαγής και της επέτειου της 13ης Δεκεμβρίου, η οποία με την παρουσία σε αυτή 'επισήμων' αποκτά ένα ευρύτερο χαρακτήρα. Το μνημείο, οι επίσημοι, η μεγαλοπρέπεια των εκδηλώσεων φαίνεται να είναι ζητούμενο για την τοπική κοινωνία, να αποτελεί μιας μορφής δικαίωση και απόδοση τιμής στους νεκρούς, η μνήμη των οποίων έτσι τιμάται όπως της πρέπει³⁵⁸. Το επίσημο κράτος πλέον αρχίζει με διάφορους τρόπους να εντάσσει τη μνήμη της Σφαγής στο αφήγημα του, να συμμετέχει, να υιοθετεί και να ενσωματώνει στοιχεία της τοπικής αφήγησης σε

³⁵⁴. *Η Καθημερινή*, 14/12/1963, *Το Βήμα*, 13/12/1963 όπου και γίνεται λόγος για 1400 εκτελεσθέντες

³⁵⁵. *Το Βήμα*, 13/12/1964

³⁵⁶. *Η Καθημερινή* 14/12/1964

³⁵⁷. Η υποδοχή του μνημείου δεν έτυχε καθολικής αποδοχής και θετικής ανταπόκρισης από την τοπική κοινότητα. Υπήρξαν και ενστάσεις σχετικά με το κατά πόσο η αρχιτεκτονική του μνημείου είναι τέτοια που να καθιστά σαφές στον επισκέπτη ότι εκεί βρίσκεται ο τόπος σφαγής τόσων ανθρώπων. Θα γραφτεί ότι τα μνημεία απευθύνονται στους απλούς ανθρώπους και πρέπει η σύνδεση του μνημείου με τα γεγονότα να είναι άμεση όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το μνημείο στο Ζάλογγο με τα αγάλματα των Σουλιωτισών. Αντίθετα το μνημείο των Καλαβρύτων θυμίζει φράγμα ή ανατιναγμένη γέφυρα. "Με το μάτι ενός απλού ανθρώπου- πως βλέπει ένας Καλαβρυτινός το μνημείο-Ηρώων των σφαγιασθέντων" *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20 Δεκεμβρίου 1964

³⁵⁸. "Μαζί με την 21η επέτειο της τραγωδίας και τα αποκαλυπτήρια του μνημείου, εις αιώνια δόξα των σφαγιασθέντων Καλαβρυτινών. Ποιοί θα παραστούν...η εφετεινή 21η επέτειος του ομαδικού σφαγιασμού των υπερχιλίων Καλαβρυτινών θα γίνει με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια ως επιβάλλεται δια το τραγικότερον γεγονός της νεώτερης Ελληνικής ιστορίας", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 06/12/1964, και: "Μεγαλοπρεπέστερον παντός προηγουμένου υπήρξεν το τελεσθέν μνημόσυνον των κατά το 1943 υπερχιλίων Καλαβρυτινών εκτελεσθέντων παρά των Γερμανικών στρατευμάτων κατοχής. Εις τούτο συνέβαλλε σημαντικά τόσο η αποπεράτωση του μνημείου, όσο και η κρατική συμβολή. Η επίσημος κρατική συμμετοχή και εκπροσώπησης υπήρξεν ικανωτάτη", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 20/12/1964

ρητορικό, συμβολικό και τελετουργικό επίπεδο³⁵⁹. Το κλίμα και ο χαρακτήρας του μνημόσυνου και των εκδηλώσεων δεν έχει βέβαια αλλάξει ριζικά. Τα τραύματα είναι ακόμα ανοιχτά και οι εφημερίδες θα περιγράφουν την ατμόσφαιρα των εκδηλώσεων κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στο έντονα συγκινησιακό κλίμα και τις συναισθηματικές εκδηλώσεις, από την πλευρά του τοπικού πληθυσμού³⁶⁰. Η ίδια ατμόσφαιρα θα περιγραφεί και στις αναφορές της τοπικής εφημερίδας στις εκδηλώσεις στις οποίες πλέον παρίστανται εκπρόσωποι του Βασιλιά, της Κυβέρνησης, της εκκλησίας και του στρατού, δήμαρχοι από όλη την Ελλάδα (Μεσολόγγι, Θεσσαλονίκη), σύλλογοι θυμάτων και βετεράνων πολεμιστών. Ίσως αυτή η πανελλήνια διάσταση που αποδίδεται σταδιακά στην επέτειο η 'επισημοποίηση' του χαρακτήρα της να είναι και ο λόγος που παράλληλα με τη συγκίνηση, τις εκδηλώσεις πλέον συνοδεύουν και αισθήματα υπερηφάνειας³⁶¹.

Η αλλαγή αυτή της μνημόνευσης της σφαγής δεν αφορά φυσικά μόνο το ρόλο και την αντιμετώπιση της από το επίσημο κράτος. Όπως έχουμε δει τα Καλάβρυτα ήταν ήδη σημείο αναφοράς, με διαφορετικές συνδηλώσεις και συμβολισμούς, στο λόγο της Αριστεράς σαν ένας τόπος με πανελλήνια και παγκόσμια σημασία που ενώνει τους Έλληνες³⁶². Έτσι για την Αριστερά, η οποία αρθρώνει έναν λόγο στο επίκεντρο του οποίου βρίσκονται όχι μόνο οι θυσίες αλλά και οι αγώνες του ελληνικού λαού τα Καλάβρυτα συμβολίζουν της απώλειες της Ελλάδας, τους νεκρούς της αλλά και τους αγνοημένους αγωνιστές, τις θυσίες και τους αγώνες τους. Στον λόγο της το 'Ολοκαύτωμα της ιστορικής κωμόπολης των Καλαβρύτων' θα αναφέρεται σαν 'το πιο συγκλονιστικό, το πιο δραματικό γεγονός της σύγχρονης αντιστασιακής, πατριωτικής πορείας του ελληνικού λαού απέναντι στο οποίο όλοι οι Έλληνες

³⁵⁹. "Δρόμος Θυσίας Καλαβρύτων...ο αγών, ο οποίος ως γνωστόν διεξάγεται την επέτειο της αποφράδος ημερας της 13ης Δεκεμβρίου, τελών μέχρι τούδε υπό την προστασίαν του Νομάρχου Αχαΐας, τίθεται πλέον υπο την προστασίαν του Υπουργείου Εσωτερικών. Τοιουτοτρόπως ο συμβολικότερος των αγώνων της νεωτέρας Ελλάδος περιβάλλεται πλέον με την έμπρακτον στοργήν της Πολιτείας..", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 12/12/1965

³⁶⁰. *Η Αυγή*, 14/12/1966, *Η Καθημερινή*, 14/12/1966

³⁶¹. "Εις ατμόσφαιραν βαθιάς συγκινήσεως, πόνου αλλά και υπερηφάνειας ετελέσθη και εφέτος το μνημόσυνον των Καλαβρυτινών" και συνεχίζει τονίζοντας την παρουσία εκπροσώπων διαφόρων θεσμών και συλλογικοτήτων, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 31/12/1966

³⁶². "Η σφαγή των Καλαβρύτων, το αποκορύφωμα της χιτλερικής θηριωδίας". Μετά από αναφορά στο χρονικό της σφαγής η εφημερίδα θα γράψει ότι η μικρή κωμόπολη έχει πάρει μαζί με άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας και της Ευρώπης τη θέση που της αξίζει στην ιστορία της Εθνικής και Παγκόσμιας Αντίστασης κατά του φασισμού. "Στα Καλάβρυτα στις 13 Δεκεμβρίου 1943 1300 Έλληνες έπεσαν για να δείξουν στους κατοπινούς το δρόμο για την ελευθερία. Οι χιλιάδες των ηρώων και των πρωτεργατών της Εθνικής μας Αντιστάσεως στέκουν μπροστά μας φωτεινό παράδειγμα. Ας δεχτούμε τη δική τους αγνή ευχή που στέλνουν είτε από τους αγνώστους τάφους τους είτε απο τις φυλακές: Ας ζήσουμε όλοι οι Έλληνες σε ειρήνη χωρίς μίσση, πολέμους και φωτιές.", *Αυγή* 13/12/1958

νιώθουν χρέος και τιμή'. Για την Αριστερά τα Καλάβρυτα δεν είναι μόνο σύμβολο των δεινών της Ελλάδας στην κατοχή αλλά και σύμβολο του μεγαλείου της Αντίστασης και της προσφοράς του ελληνικού λαού στον αντιφασιστικό αγώνα³⁶³. Οι αναφορές στο ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων θα συνοδεύονται από τα προτάγματα “Ποτέ πια Πόλεμος”, “Ειρήνη” και “Θάνατος στο φασισμό”, συνθέτοντας και δίνοντας τα πρώτα στίγματα μίας αφήγησης που αρκετά χρόνια μετά θα γίνει η κυρίαρχη. Τα Καλάβρυτα θα γίνουν ένα σύμβολο, η ενοποιητική διάσταση του οποίου θα αποτελέσει αφορμή για την Αριστερά ώστε να καταγράψει στο δημόσιο λόγο τον ιστορικό της ρόλο, μέσω του οποίου είναι δυνατή η εξέταση και προσέγγιση συγκεκριμένων πτυχών του παρελθόντος, όπως ο ρόλος του Ε.Α.Μ. και των Άγγλων, οι οποίες ακόμα είναι δύσκολο να θιχτούν και να βρουν ευρύτερη απήχηση μέσω άλλων διαδρομών³⁶⁴. Ταυτόχρονα η προβολή και υπογράμμιση στις σχετικές αναφορές της παραμέλησης και αδικίας που έχουν υποστεί τα Καλάβρυτα από το επίσημο κράτος λειτουργεί σαν σύμβολο και υπόμνηση της αντιμετώπισης που έχει τύχει και ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού.

Παράλληλα τα Καλάβρυτα θα ενταχθούν και στο λόγο του Κέντρου, ο οποίος επικαλείται τους συμβολισμούς τους με διάφορες αφορμές. Ο Γ. Παπανδρέου θα τα επισκεφτεί ως επί κεφαλής αντιπροσωπείας κομμάτων του Κέντρου, από όπου και θα απευθύνει *“εγερτήριο σάλπισμα πολιτικής αναγεννήσεως και αναδημιουργίας της χώρας”*, υψώνοντας τη σημαία της πολιτικής εξυγίανσης του τόπου, *“όπως τα καλά εκείνα χρόνια που η Φυλή μας αποφάσισε να αποτινάξει το ζυγό ο Π.Π. Γερμανός ύψωσε το Λάβαρο της Επανάστασης”*³⁶⁵. Λίγα χρόνια αργότερα ο Α. Παπανδρέου μετά από περιοδεία στα Καλάβρυτα όπου και επισκέφτηκε την Αγία Λαύρα και τον τόπο της Εκτέλεσης θα δηλώσει συγκινημένος που βρίσκεται στον *“ηρωικό και μαρτυρικό τόπο των Καλαβρύτων, το Σύμβολον της δυνάμεως του Έθνους μας, του σθένους μας, του γεγονότος ότι είμεθα ελεύθεροι άνδρες και ξέρουμε να υπερασπιζουμε τον τόπο μας και την ελευθερία μας”*, ταυτόχρονα όμως βαθιά απογοητευμένος γιατί ειδικά αυτός ο τόπος με την προσφορά προς το σύνολο του έθνους, παρουσιάζει εικόνα εξαθλίωσης και εγκατάλειψης, τυπικό παράδειγμα του τρόπου που το Κράτος έχει αντιμετωπίσει την ελληνική ενδοχώρα³⁶⁶.

³⁶³. *Η Αυγή* 13/12/1963

³⁶⁴. *Η Αυγή* 13/12/1964

³⁶⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 24/09/1961

³⁶⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 02/02/1964

Η αποτύπωση της μνήμης των Καλαβρύτων δύο δεκαετίες μετά από την καταστροφή της πόλης θα υποστεί την περίοδο αυτή αλλαγές και διαφοροποιήσεις. Η πολιτική συγκυρία, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί, η χρονική απόσταση από τη δεκαετία του '40 και τα τραύματα της, θα αποτυπωθούν στον τρόπο που το επίσημο κράτος, φορείς, θεσμοί και κόμματα προσεγγίζουν υπό ένα διαφορετικό πρίσμα τη Σφαγή και τη μνημόνευση της. Ένα ενιαίο και ενοποιητικό αφήγημα σαφώς και δεν έχει διαμορφωθεί και τα Καλάβρυτα συνεχίζουν να είναι στο περιθώριο της κρατικής μέριμνας και φροντίδας. Όμως τουλάχιστον σε επίπεδο δημοσίου λόγου και συμβολισμών, η Σφαγή δεν είναι πλέον ένα γεγονός που ανήκει σε μία γκρίζα ζώνη λήθης ή επιλεκτικής μνημόνευσης. Το παρελθόν των Καλαβρύτων και η θέση τους λόγω του 1821 στην εθνική συνείδηση, ήταν ένας παράγοντας που έκανε τη διαδικασία αυτή πιο εύκολη, την διαφοροποίησε και την ξεχώρισε από άλλες αντίστοιχες, δίνοντας κάποια πρώτα δείγματα αυτού που αργότερα θα αποτελέσει ένα ενιαίο επίσημο εθνικό αφήγημα και θα οδηγήσει στην προσέγγιση και ταύτιση της τοπικής και της εθνικής μνημόνευσης και ρητορικής. Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων και η μνημόνευση του προσφερόταν και αποτύπωνε συγκεκριμένες μετατοπίσεις και αλλαγές της εποχής και η τοπική κοινωνία είδε τη μνήμη της, μνήμη που είχε οικοδομηθεί πάνω σε ένα αφήγημα διαχρονικής εθνικής προσφοράς, ηρωισμού, θυσίας και αγώνα να ενσωματώνεται σταδιακά και να αποτελεί μέρος του δημόσιου λόγου και των πρακτικών του επίσημου κράτους και των κομμάτων.

Κεφάλαιο 5 : Οι επέτειοι της Απριλιανής Δικτατορίας

1. Το Δικτατορικό Καθεστώς και η Ιστορία.

Αν το μετεμφυλιακό κράτος εγκαινίασε και επιδόθηκε στην πολιτική κατασκευής εθνικής μνήμης με συγκεκριμένες στοχεύσεις και αποκλεισμούς, η περίοδος της δικτατορίας προσδιόρισε τη στάση και την αντίληψη έναντι της ιστορικής μνήμης μέσω της στρατιωτικοποίησης της και της συστηματικής επιλεκτικής απόδοσης τιμών. Το καθεστώς της απριλιανής δικτατορίας, το οποίο είχε ξεπηδήσει από τον σκληρό πυρήνα της μετεμφυλιακής δεξιάς, χρησιμοποίησε τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις στην πολιτική του ρητορική ως κυρίαρχη νομιμοποιητική του αναφορά χρησιμοποιώντας στο λόγο του την ακραιφνή εθνικοφροσύνη και τον αντικομμουνιστικό παροξυσμό όσο ποτέ άλλοτε³⁶⁷. Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 αποτελούσε ταυτόχρονα συνέχεια και τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία μιας και σηματοδότησε την διακοπή της “σύντομης” δεκαετίας του ’60, εκτρέποντας τη χώρα από την πορεία στην ομαλότητα, ενώ ταυτόχρονα ήταν η φυσική συνέχεια και ο ιδεολογικός κληρονόμος του μετεμφυλιακού κράτους και από αυτή την άποψη ο συνεχιστής του διαιρετικού παρελθόντος, τόσο στο επίπεδο εκφοράς πολιτικού λόγου και παραγωγής ιδεολογίας, όσο και στη δημόσια σφαίρα³⁶⁸.

Στην ουσία βέβαια δεν υπάρχει μια συνεκτική ιδεολογία του καθεστώτος. Αυτό που την υποκαθιστά είναι μία θολή “ενοποιητική” ιδεολογία, στην οποία κυριαρχεί το “ελληνοχριστιανικό” πνεύμα με έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα και μία ακατέργαστη αντίληψη του κόσμου και της ιστορίας. Όσον αφορά τη σχέση του καθεστώτος με την τελευταία αυτό που είναι κυρίαρχο και την χαρακτηρίζει θα μπορούσε με μία λέξη να περιγραφεί σαν ‘προγονοπληξία’³⁶⁹. Αυτή εκφράζεται μέσω ενός ανιστορικού στην ουσία του λόγου, ο οποίος στην προσπάθεια του να αντλήσει προπαγανδιστικά επιχειρήματα νομιμοποίησης του καθεστώτος θα επιχειρήσει να εντάξει την 21η Απριλίου στις “μεγάλες στιγμές του έθνους”, αναμειγνύοντας στοιχεία της

³⁶⁷. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης. 1974-1990 σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από την μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001 σελ 23-25

³⁶⁸. Στράτος Δορδανάς, “«Δια να είμεθα ημείς σήμερον ελεύθεροι»: Μνημεία και δημόσιες τελετές στη Μακεδονία της 21^{ης} Απριλίου 1967”, εισήγησή στο Επιστημονικό Συνέδριο, “Πενήντα χρόνια μετά: Νέες προσεγγίσεις στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών”, ΑΣΚΙ /Ινστιτούτο Ιστ. Ερευνών ΕΘΝ. Ιδρύματος Ερευνών, Απρίλιος, 2017

³⁶⁹. Richard Clogg, *Η Ιδεολογία της Επανάστασης της 21ης Απριλίου 1967* στο : Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος, Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σελ. 81-112

παραδοσιακής δεξιάς εθνικοφροσύνης και της ρητορικής της, με κηρύγματα περί ενότητας, αγάπης και υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ Δεξιάς, Κέντρου και Αριστεράς³⁷⁰. Οι εορτασμοί, τα τελετουργικά, οι αναπαραστάσεις ένδοξων στιγμών του εθνικού βίου -με την ανάλογη αισθητική- εντάσσονται σε αυτή τη φιλοσοφία και πρακτική, βασικές συνιστώσες της οποίας ήταν η μεγαλοπρέπεια, το δέος, η εθνικοπατριωτική ανάταση και ο φρονηματισμός.

Το ιστορικό παρελθόν υπό την οπτική αυτή θα γίνει αντιληπτό σαν μία ένδοξη πορεία από την αρχαιότητα έως την ιστορική αναγκαιότητα της “εθνοσωτήριου επανάστασης”, με ενδιάμεσους σταθμούς -ορόσημα όπως η Επανάσταση του 1821, η οποία ήταν κομβική στην αντίληψη και ρητορική των συνταγματαρχών, προσδίδοντας της μία σειρά από νοήματα και συμβολισμούς. Η διαχείριση και η ερμηνεία της Επανάστασης του 1821 από το καθεστώς, είναι αντιπροσωπευτική της αντίληψης του για την ιστορία και τη σχέση του μαζί της. Από την αρχή η Επανάσταση του 1821 είχε προβληθεί συστηματικά ως η σημαντικότερη στιγμή της ελληνικής ιστορίας στο σύνολο της, ως το “κοσμοθεωρητικό ιδεώδες του σύγχρονου ελληνισμού” και η “αποθέωσις του νοήματος της ελευθερίας”. Η 21η Απριλίου προέβαλε τον εαυτό της μέσω των αναφορών στο 1821 και των σχετικών επετειών και εκδηλώσεων σαν φυσιολογική συνέχεια της 25ης Μαρτίου και εκπλήρωση των βαθύτερων νοημάτων του. Το Ελλάς- Ελλήνων-Χριστιανών βρίσκει το ιστορικό του συμφραζόμενο στους οπλαρχηγούς και τους ιερωμένους της επανάστασης, η προβολή των οποίων έχει τη μερίδα του λέοντος σε όλες τις τελετές. Έτσι η Επανάσταση του '21 ήταν κάτι περισσότερο από μία θεμελιώδης για το Έθνος στιγμή. Ήταν πηγή έμπνευσης και παραδειγματισμού, το ίδιο το κοσμοθεωρητικό βάθος της 21ης Απριλίου³⁷¹.

Η διαχείριση της δεκαετίας του '40 ήταν πιο σύνθετη. Στη χουντική περιοδολόγηση της νεότερης ελληνικής ιστορίας εντοπιζόταν ένα κενό στην περίοδο της Κατοχής, εκεί δηλαδή όπου αναπόφευκτα ετίθετο το ζήτημα της αντίστασης κατά των κατακτητών και των αναφορών σε αυτήν. Από τη στιγμή, λοιπόν, που οι άλλες ιστορικές περίοδοι είχαν κερδίσει τη θέση τους στη μνήμη και στη δημόσια αφήγηση για προπαγανδιστικούς λόγους, για τους ίδιους αυτούς λόγους, για την Κατοχή

³⁷⁰..Δέσποινα Παπαδημητρίου, (2009), ο.π., σελ. 285

³⁷¹. Κώστας Κατσάπης, “Προσλήψεις του παρελθόντος από τη Δικτατορία της 21ης Απριλίου: Η έννοια της “ανδρείας” και η διαχείριση του 1821”, στο: (συλλογικό): *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σελ. 397, 399-401

προκρίθηκε η επιλεκτική μνήμη και τιμή στους νεκρούς³⁷². Έτσι, οι “τελετές της πολεμικής αρετής”, οι εορτασμοί για το Γράμμο και το Βίτσι, η απουσία αναφοράς σε οτιδήποτε είναι δυνατόν να προκαλέσει αντιστασιακούς συνειρμούς, εντάσσονται σε μία συγκεκριμένη αντίληψη και μνημόνευση του παρελθόντος, το πλαίσιο της οποίας προϋπήρχε, η οποία όμως δεν είναι σταθερή αλλά επαναδιαμορφώνεται ανάλογα με τη συγκυρία. Από την επαύριο κίολας του πραξικοπήματος, η δικτατορία των συνταγματαρχών εγκαινίασε ένα τελετουργικό δημόσιων τελετών και ανέγερσης μνημείων, στηριγμένα πάνω στον άξονα «εθνικό-αντεθνικό», αναδεικνύοντας στο προσκήνιο ως νέους “αγωνιστές της εθνικής αντίστασης” όσους είχαν αντισταθεί στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και είχαν “θυσιαστεί” κατά τον “πρώτο γύρο”, προσδίδοντας στα προσκλητήρια των νεκρών χαρακτηριστικά παλλαϊκής συστράτευσης και επιτέλεσης του εθνικού καθήκοντος έναντι παλαιών και νέων “μίσθαρνων οργάνων του εχθρού”. Παράλληλα όμως δίπλα σε αυτές είχε θέση και η μνήμη ομαδικών εκτελέσεων αμάχων, κυρίως του πρώτου διαστήματος της Κατοχής μέσω των οποίων η χούντα επιχειρούσε να φιλοτεχνήσει για τον εαυτό της τον μνημονικό πίνακα της συνέχειας και της κανονικότητας και από αυτήν την άποψη να ενισχύσει τη φαρέτρα των επιχειρημάτων της (εντός και εκτός των συνόρων) για τον νόμιμο χαρακτήρα του καθεστώτος³⁷³.

Η μνήμη των Καλαβρύτων στα πλαίσια αυτά τέθηκε όπως είναι φυσικό στο επίκεντρο της προσοχής και της προβολής του καθεστώτος. Τα Καλάβρυτα, η Αγία Λαύρα, το λάβαρο και οι εκεί εορτασμοί δεν έτυχαν απλά της προβολής αλλά αποτέλεσαν το επίκεντρο των σχετικών εκδηλώσεων του καθεστώτος ενώ ενδιαφέρον έχει και η διαπραγμάτευση από τους Απριλιανούς της σφαγής των Καλαβρύτων και της μνήμης της.

³⁷². Στράτος Δορδανάς, ο.π.

³⁷³. Στράτος Δορδανάς, ο.π.

2. Η 21η Απριλίου και τα Καλάβρυτα. 25η Μαρτίου, 13η Δεκεμβρίου.

Στο επίκεντρο της χουντικής πολιτικής αντίληψης και πρακτικής βρέθηκε μία επιλεκτική ερμηνεία του παρελθόντος μέσω προπαγανδιστικών τελετουργικών και η ανάδειξη συγκεκριμένων συμβόλων με εθνικό χαρακτήρα, όπως αυτός γινόταν αντιληπτός, μέσω της προβολής των οποίων το καθεστώς νομιμοποιούσε το ρόλο και τις επιλογές του. Με δεδομένη την απουσία δομημένης και συγκεκριμένης αντίληψης και ερμηνείας του παρελθόντος και της ιστορίας από τους Απριλιανούς, το καθεστώς δεν επιχείρησε να εγγράψει νέες αξίες και ερμηνείες στο συλλογικό υποσυνείδητο. Σκοπός του ήταν η προπαγάνδη της ιστορικής του αναγκαιότητας και βασικός τρόπος να το επιτύχει ήταν η υιοθέτηση ήδη υπάρχοντων συμβολισμών και αντιλήψεων που αφορούσαν σε ιστορικά γεγονότα και τόπους, η προβολή τους και η απόδοση σε αυτά συγκεκριμένων νοημάτων υποστηρικτικών προς το καθεστώς. Η δεδομένη μνημόνευση της ιστορίας από την τοπική κοινωνία, στο βαθμό που αυτή εκφράζεται από συγκεκριμένους φορείς και τον τοπικό τύπο, σαν μέσο προσδιοριστικό της ταυτότητας της αλλά και πεδίο άντλησης επιχειρημάτων προκειμένου να πιέσει το κεντρικό κράτος και να ικανοποιήσει χρόνια αιτήματα και ανάγκες της, συναντήθηκε έτσι με την παρελθοντολαγνεία της χούντας. Η έφεση και η αδυναμία της τελευταίας σε τελετές και μνημεία, μέσω των οποίων προβαλλόταν το ίδιο το καθεστώς και η κοσμοθεωρία του, θα έβρισκε πεδίο έκφρασης στο ήδη διαμορφωμένο ηρωικό και ένδοξο τοπικό αφήγημα και την κατοχυρωμένη θέση της περιοχής σαν διαχρονικό σύμβολο του ελληνισμού, των αξιών, των θυσιών και των αγώνων του, με συγκεκριμένη όμως εστίαση.

Τα Καλάβρυτα προσφέρονταν σαν θέατρο εκδηλώσεων που συνδέουν το ένδοξο ηρωικό παρελθόν της πατρίδας και τη θρησκευτική του διάσταση, με το “ένδοξο” παρόν της 21ης Απριλίου. Οι έννοιες της Πατρίδας και της Θρησκείας διυλίζονται, επανανοηματοδοτούνται και οικειοποιούνται από το καθεστώς μέσω της σύνδεσης του με τόπους και γεγονότα που λειτουργούν ούτως ή άλλως σαν ορόσημα στο Εθνικό υποσυνείδητο και θυμικό, όπως η Αγία Λαύρα και η Επανάσταση του 1821. Οι εορτασμοί στην Αγία Λαύρα θα βρεθούν στο επίκεντρο, θα προσελκύουν χιλιάδες επισκέπτες από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό μιας και *“αποτελή τον τηλαυγή φάρον της πολεμικής αρετής των Ελλήνων*, και η περίπτωση αποτελεί για την τοπική κοινότητα και ευκαιρία ιστορικής δικαίωσης μέσω της οριστικής επίλυσης της

σχετικής διαμάχης³⁷⁴. Η αυξημένη σημασία των ιστορικών τόπων και ο εθνικός τους ρόλος και η προβολή ανάλογων αιτημάτων και αξιώσεων από την πλευρά των τοπικών φορέων σε μία Κυβέρνηση η οποία έχει την ανάδειξη και προβολή του “Ελληνικού ιδεώδους” στο επίκεντρο της κεντρικής και καθημερινής πολιτικής της ατζέντας και στρατηγικής δεν έχει μόνο συμβολική σημασία και αξία. Γίνεται αποτελεσματικός μοχλός πίεσης για την ικανοποίηση χρόνιων αιτημάτων και αναγκών³⁷⁵. Οι διαχρονικές τοπικές παραινέσεις και προτάσεις για την προβολή του ιστορικού ρόλου της περιοχής και την ανάγκη κρατικής μέριμνας για την περαιτέρω ανάδειξη του, μέσω τελετών, ολοκλήρωσης μνημείων και της εν γένει παρουσίας του κράτους, προφανώς την περίοδο αυτή απευθύνονται σε ευήκοα ώτα. Η Αγία Λαύρα, η “Βηθλεέμ”, ο “Παρθενώνας” του έθνους πρέπει να αντιμετωπιστούν ανάλογα³⁷⁶ και οι οφειλές του έθνους σε αυτήν και τους Αγωνιστές της Επανάστασης επιτέλους να εξοφληθούν. Η εθνοκεντρική αντίληψη της Χούντας, η κεντρική σημασία που αποδίδει στα “ιερά και τα όσια της φυλής και του έθνους” τα οποία αναλαμβάνει να προστατεύσει, να προασπίσει και να αναδείξει, αυξάνει και την ανάγκη προβολής και την επισήμανση της σημασίας τους, και δίνει το δικαίωμα στην τοπική κοινωνία να αρθρώνει με επιτακτικό τόνο παράπονα και αιτήματα³⁷⁷.

Όσον αφορά τη μνήμη του Δεκεμβρίου του '43, η προσέγγιση της έχει ενδιαφέρον. Για την τοπική κοινωνία η ανάγκη να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη είναι δεδομένη³⁷⁸. Το μνημόσυνο έχει ήδη αποκτήσει σταδιακά έναν υπερτοπικό

³⁷⁴. Η Ακαδημία καλείται να πάρει οριστική και επίσημη θέση όσον αφορά την πρωτοπορία της Επανάστασης με αφορμή δημοσιεύσεων μελών της, που υπερασπίζονται την άποψη ότι η επανάσταση ξεκίνησε από την Καλαμάτα. “Η Ακαδημία Αθηνών και η Επανάστασις του 1821”- “Από τα Καλάβρυτα άρχισε το '21”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 12/11/1967

³⁷⁵. αίτημα για αποπεράτωση δρόμου που συνδέει τα Καλάβρυτα με Εθνική Πατρών - Αθηνών, *Μαθητική Εστία* κλπ, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1969, Απρίλιος 1969

³⁷⁶. Σε πλήθος σχετικών άρθρων θα τονιστεί η ανάγκη ολοκλήρωσης του Πανελλήνιου Ηρώου καθώς και της ανέγερσης προτομών όλων των πρωταγωνιστών “της ιστορικής και δραματικής συσκέψεως της Αγίας Λαύρας έτσι ώστε να αναπαριστάται τρόπον τινά το γεγονός.. Τι οφείλομεν προς τους πρωταγωνιστάς της Επαναστάσεως του 1821”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 17/09/1967. Ανάγκη περαιώσης του Ηρώου και πανελλήνιας προβολής του εορτασμού της Αγίας Λαύρας, της “Βηθλεέμ του Έθνους...τα Καλάβρυτα έχουν εγκαταλειφτεί και κινδυνεύουν...αν κινδύνευε ο Παρθενών το κράτος θα έδειχνε απάθειαν;” ‘Η επανάστασις του Απριλίου και η επαρχία Καλαβρύτων’, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/10/ 1967

³⁷⁷. π.χ. “Να τιμάται η Αγία Λαύρα αναλόγως με την εθνικήν προσφοράν της”, με αφορμή το γεγονός ότι θεωρήθηκε ότι η επίσημη αντιπροσώπευση στη Λαύρα ήταν υποδεέστερη από την αντίστοιχη στις εκδηλώσεις “εις το άλλο Εθνικό καύχημα και φάρον της Ελλάδος” το Μεσολλόγγι οπού η τιμή που του αποδόθηκε θεωρήθηκε μεγαλύτερη. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μαΐος 1969 ή οι προτροπές να δοθεί η αξία και η προτεραιότητα που του πρέπει στο Πανελλήνιο Ηρώο Αγωνιστών της Επανάστασης το “πραγματικό τάμα του Έθνους” με αφορμή το μεγαλεπήβολο ‘οραμα’ της χούντας περί της κατασκευής ενός φαραωνικού ναού, το γνωστό “Τάμα του Έθνους”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Φεβρουάριος 1969

³⁷⁸. “..Πάνε 24 χρόνια τώρα από την τραγωδίαν των Καλαβρύτων του 1943...ανάγκη να μην ξεχαστούν

χαρακτήρα και συμβολισμό, τον οποίο το καθεστώς δεν θα μπορούσε να αγνοήσει. Πλέον αποτελεί μία εθνική υπόθεση και η παρουσία της πολιτείας σε αυτό θεωρείται μάλλον δεδομένη. Επιπλέον οι συνδηλώσεις της σφαγής δεν έχουν άμεσο διχαστικό χαρακτήρα, βοηθώντας έτσι τη νομιμοποίηση και τον αυτοπροσδιορισμό του καθεστώτος σαν “μετριοπαθούς δύναμης” , που ακολουθεί τον μέσο δρόμο του “μέτρου και της ισορροπίας”³⁷⁹. Σε αυτά τα πλαίσια θα πρέπει να γίνει αντιληπτή και η επισήμανση και προβολή συγκεκριμένων πτυχών της σφαγής όπως η καταστροφή των μοναστηριών και ο σφαγιασμός των κληρικών τους ³⁸⁰. Η πρώτη επέτειος της 13 Δεκεμβρίου επί χούντας θα γίνει παρουσία του Σ. Παττακού ενώ “το μνημόσυνο αναμένεται να είναι το λαμπρότερον όλων των προηγούμενων ετών, με την παρουσία υψηλόβαθμων εκπροσώπων της Κυβερνήσεως , του Κράτους και των Ενόπλων Δυνάμεων”. Το κράτος έτσι “απέδωσεν τον πρέποντα φόρο τομής στα θύματα των Ούνων”³⁸¹. Παρόλα αυτά η προσέγγιση του μνημόσυνου και των γεγονότων που συνδέονται με τη σφαγή φαίνεται πως διακρίνεται από μία σχετική επιφυλακτικότητα, -ή αμηχανία- συγκρινόμενη τουλάχιστον με τις αντίστοιχες για το 1821 και τη συνδεόμενη με αυτό εθνική ανάταση. Την επίσκεψη του Παττακού στα Καλάβρυτα για το μνημόσυνο θα ακολουθήσει η εξαγγελία για την αποπεράτωση του Ηρώου του 1821. Έτσι λίγες μέρες μετά, (21/12/1967) με έγγραφο της Αντιπροεδρίας της κυβέρνησης καλείται το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων “να αναλάβει την αποπεράτωση του Ηρώου της Αγίας Λαύρας, λαμβάνοντας υπ’όψιν την ύψιστη Εθνικο-θρησκευτικήν σημασίαν του”, ανταποκρινόμενο σε ένα τοπικό όραμα και αίτημα δεκαετιών ³⁸².

Σε αντίθεση με την παρουσία της στο μνημόσυνο του Δεκέμβρη, στην επέτειο για την 25η Μαρτίου -η οποία θα λάβει χώρα στην Αγία Λαύρα παρουσία Υπουργών και λοιπών “υψηλών παρισταμένων”, εν μέσω πανηγυρικών, δοξολογιών, θεατρικών παραστάσεων, χορών και “λαϊκών γλεντιών” αλλά και υποσχέσεων για ικανοποίηση

τα όσα έγιναν τότε και να μαθαίνει η νέα γενιά”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 18/08/1967

³⁷⁹. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Η ιδεολογία της μετεμφυλιακής δεξιάς και η κατάρριψη της ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”*, στο : Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967-1974: πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σελ. 154

³⁸⁰. Ο σφαγιασμός των κληρικών των Καλαβρύτων και των μοναστηριών της περιοχής θα τονιστεί συνοδευόμενος από χαρακτηρισμούς όπως “νεομάρτυρες”, “ένδοξοι συνεχιστές των ιερών αγώνων της εκκλησίας για την πατρίδα” κ.λ.π., “Η Θυσία του κλήρου”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 10/12/1967

³⁸¹. “Η τραγική επέτειος της 13 Δεκεμβρίου- Η πιο μαύρη μέρα της κατοχής στα Καλάβρυτα” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 10/12/1967. “Μεγαλοπρεπές το μνημόσυνο παρουσία του Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως Σ. Παττακού”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 24/12/1967

³⁸². “Αποπερατούται το Ηρώον Λαύρας μετ’αναμονήν εκατό περίπου ετών”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 2017/01/1968

χρόνιων αιτημάτων (δρόμοι, τουριστική ανάπτυξη, αξιοποίηση πλουτοπαραγωγικών πηγών, αποπεράτωση Ηρώου, εορτασμός χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας)- η χούντα βρίσκεται στο στοιχείο της³⁸³. Η επίσημη ομιλία του Γ.Γ. του Υπουργείου Βιομηχανίας Χ. Μίχαλου θα δώσει το στίγμα του χουντικού αφηγήματος και το πώς το υπηρετεί και εντάσσεται σε αυτό η περιοχή με τους συμβολισμούς της. Έννοιες όπως τιμή, πεπρωμένο, δόξα, μεγαλείο, θυσία, ανδρεία, φυλή, χρέος προς τους ήρωες, αποφασιστικότητα απέναντι στους εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς κλπ επαναλαμβάνονται και κυριαρχούν ενώ το 1943 εντάσσεται και αυτό έμμεσα στο ηρωικό, “ενοποιητικό” εθνικό αφήγημα, όπως αυτό εκφράζεται από το καθεστώς και συμπυκνώνεται στον συγκεκριμένο τόπο:

*“...μόνον εδώ, μόνον εις αυτόν τον χώρον είναι δυνατόν να επικοινωνήση κανείς και να μεταλάβη τα άχραντα του Έθνους, διότι μόνο εδώ είναι δυνατή η επικοινωνία με το πεπρωμένο της φυλής όπως το συνήντησαν οι πρωταγωνισταί της δόξης του 1821 και όπως το συνήντησαν οι 1300 ήρωες που έδωσαν την ζωήν των το 1943 εδώ λίγο πιο κάτω. Και όπως το συναντούν σήμερα εκείνοι που έλαβαν την εντολήν δια την εθνικήν αναγέννησιν..”*³⁸⁴.

Στο ίδιο κλίμα θα γίνουν και οι εκδηλώσεις της Παγκαλαβρυτινής Ένωσης στην Αθήνα στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας οι οποίες όπως τονίζεται ήταν ιδιαίτερα λαμπρές ενώ “*παρεβρέθει και εν συνεχεία τέθηκε επικεφαλής της συντεταγμένης πορείας μετά φιλαρμονικών προς τον Άγνωστο Στρατιώτη προς κατάθεση στεφάνων ο Αντιπρόεδρος Παττακός μετά της θυγατρός του*”³⁸⁵. Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις με τη δική τους σημασία. Είναι δεδομένο ότι η χούντα είχε υπό τον έλεγχο της, αναδιοργανώνοντας, στηρίζοντας, καταργώντας και ιδρύοντας πάσης φύσης συλλόγους και ενώσεις. Πόσο μάλλον όταν η κατεύθυνση και οι σκοποί αυτών ήταν τέτοια που θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν την αντίληψη, την αισθητική και τις επιδιώξεις του καθεστώτος³⁸⁶. Η

³⁸³. “Λαμπρά εορτή εις την Αγίαν Λαύραν” “..λαμπροί εορτασμοί και στα Καλάβρυτα.” *Η Καθημερινή* 24/03/1968, 25/03/1968. “Ξαναζωντάνεψε το ’21. Λαμπρότατος και μεγαλοπρεπής ο εφετινός εορτασμός”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 1/04/1968

³⁸⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 16/04/1968

³⁸⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 01/04/1968

³⁸⁶. Πολλοί σύλλογοι με πατριωτικό χαρακτήρα συστήνονται ή επανιδρύονται την εποχή αυτή και όχι μόνο στο εσωτερικό της χώρας. Ο σύλλογος Καλαβρυτινών Νέας Υόρκης “Αδελφότητα, Το Λάβαρον του 1821” ιδρύθηκε το 1928 επανασυστάθηκε το 1969. “Επανασυνεστήθη εις την Ν. Υόρκην η Αδελφότης “Το Λάβαρον του 1821”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Σεπτέμβριος 1969. Ο σύλλογος μάλιστα θα αποστείλει επιστολή διαμαρτυρίας προς το Δημ. Συμβούλιο Καλ/των για την παράδοση του λαβάρου σε μη εξουσιοδοτημένο πρόσωπο. Το λάβαρο –προφανώς αντίγραφο– ταξιδεύει κάθε χρόνο και στη Ν. Υόρκη όπου και χρησιμοποιείται “..εις τας εκάστοτε εορτάς, επετείους ή υποδοχάς

Παγκαλαβρυτινή Ένωση Αθήνας είναι ένας σύλλογος που - σε αντίθεση με την Ένωση Καλαβρυτινών Αθήνας- εκπροσωπεί ενώσεις και συλλόγους από το σύνολο της επαρχίας. Αυτό σημαίνει ότι τα μέλη του δεν έχουν απαραίτητα βιώματα ή προσωπική σχέση με τη Σφαγή μιας και αυτή δεν αφορούσε όλη την επαρχία. Επιπροσθέτως η Π.Ε. ήταν ένας σύλλογος με σαφή συντηρητικό προσανατολισμό -ο τότε πρόεδρος της ήταν ένθερμος υποστηρικτής του καθεστώτος- με βασικό σκοπό από τη σύσταση του, την προώθηση των ιδεών της Αγίας Λαύρας και του ρόλου της, την κατασκευή του Ηρώου και την προάσπιση της “Καλαβρυτινής Ιδέας” ενώ πουθενά στους σκοπούς της και στην περιγραφή της έννοιας της ιδέας αυτής δεν υπάρχει κάτι σχετικό με την ιστορική μνήμη του ’43 και την ανάγκη προάσπισης και διατήρησης της³⁸⁷. Στα πλαίσια αυτά παρατηρείται πλήρης ταύτιση μέρους τουλάχιστον του τοπικού αφηγήματος, έτσι όπως αυτό εκφράζεται από συγκεκριμένους φορείς του με το εθνικό αφήγημα της χούντας μιας και οι σκοποί του ταυτίζονται με την εθνικοπατριωτική ρητορική και πρακτική της “Κυβέρνησης”. Η προτεραιότητα και το ιδιαίτερο βάρος δίνεται φυσικά στο ηρωικό και ένδοξο παρελθόν του 1821 ενώ η περίοδος του 1943 είναι στο περιθώριο. Η σημασία που αποδίδεται στα δύο ιστορικά γεγονότα που καθορίζουν την ταυτότητα και προσδιορίζουν το παρόν αλλά και το μέλλον του τόπου και τη σχέση του με το επίσημο κράτος σαν μοχλοί διεκδίκησης αιτημάτων είναι ετεροβαρής ενώ η Παγκαλαβρυτινή Ένωση θα αποτελέσει τα επόμενα χρόνια βασικό παράγοντα συνδιαμόρφωσης, μαζί με το καθεστώς, πλήθους τελετών και μνημονικών πρακτικών³⁸⁸.

Σε αυτές εντάσσεται και η χουντική “Εκθεση της Πολεμικής Ιστορίας των

κυβερνητικών επισήμων.” και μάλιστα για αυτό τον σκοπό “εζητήτο και από πλείους κοινότητες καθώς και από την ομοσπονδία ελληνικών σωματείων.” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1969

³⁸⁷. Το καταστατικό της Παγκαλαβρυτινής Ένωσης (η οποία έχει σαν έμβλημα την εικόνα Παλαιών Πατρών Γερμανού να υψώνει το Λάβαρο ενώ επίσημη εορτή της είναι η 25η Μαρτίου) συμπεριλαμβάνει στους σκοπούς της την ανύψωση του εθνικού φρονήματος και του πατριωτικού πνεύματος των μελών της και την προάσπιση του Καλαβρυτινού Ιδεώδους, την βελτίωση και συντήρηση του Ηρώου των Αγωνιστών κλπ., *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1972

³⁸⁸. Η Π.Ε. Θα προβεί από την συγκεκριμένη περίοδο σε έκδοση περιοδικών και επετηρίδων με βασική θεματολογία το 1821 και τι ρόλο της περιοχής σε αυτό. Στο δεύτερο τεύχος του Παγκαλαβρυτινού Βήματος διαβάζουμε ότι στον επίσημο λόγο μετά το πέρας των εκδηλώσεων για τον εορτασμό της επετείου για την 25η Μαρτίου του 1973 ο πρόεδρος της Παγκαλαβρυτινής Ένωσης τόνισε ενώπιον των επίσημων προσκεκλημένων ότι το κράτος έχει επιτακτικό καθήκον να καταστήσει την Αγία Λαύρα τόπο προσκυνήματος όλων των Ελλήνων: “ο εορτασμός ούτος πρέπει να είναι υπέρτερος και μεγαλοπρεπέστερος παντός ετέρου εορτασμού εν Ελλάδι ακόμη και εκείνου του Μεσολογγίου. Η Λαύρα πρέπει να παραμείνει η κορυφή της πυραμίδος διότι άνευ της απόφασης της έναρξης της επανάστασης που ελείφθη εκεί στις 13 Μαρτίου 1821 η Επανάσταση θα ανεβάλλετο άγνωστον δια πόσον χρόνον... η Αγία Λαύρα είναι βεβαίως εθνική κιβωτός και Πανελλήνιος υπόθεσις”. Παγκαλαβρυτινό Βήμα , τ.2 , Ιούνιος 1973

Ελλήνων” στα πλαίσια της οποίας το λάβαρο της Αγίας Λαύρας θα μεταφερθεί για το σκοπό αυτό από και προς την Αθήνα με ελικόπτερο όπου και θα εκτεθεί μαζί με άλλα “Ιερά κειμήλια” του έθνους όπως το λάβαρο του Αρκαδίου, την εικόνα της Εξόδου του Μεσολογγίου κ.α. Η δε παράδοση και παραλαβή του γίνεται με τιμές παρουσία αγημάτων, αξιωματικών, φιλαρμονικών κλπ, ενώ το υποδέχτηκαν Καλαβρυτινοί φορείς και οργανώσεις³⁸⁹. Οι πρακτικές αυτές συγκεκριμένων φορέων φαίνεται ότι δεν τυγχάνουν της καθολικής αποδοχής της τοπικής κοινωνίας. Η προβολή του τόπου και της ιστορίας του δεν είναι κάτι που δημιουργεί διαφοροποιήσεις αλλά η συγκεκριμένη ταύτιση με το καθεστώς, την πολιτική και τη ρητορική του, η μεροληπτική αντιμετώπιση της ιστορίας δημιουργούν αντιδράσεις. Με αφορμή τις αρχαιρεσίες της Παγκαλαβρυτινής Ένωσης, ο πρόεδρος της δημοσιεύει επιστολή με την οποία απαντά σε επικρίσεις μελών της και άλλων Καλαβρυτινών για υπερβολικό εναγκαλισμό με την Κυβέρνηση. Αυτός αρνείται τις κατηγορίες αναφέροντας ότι η Κυβέρνηση για πρώτη φορά ικανοποιεί χρόνια Καλαβρυτινά αιτήματα “με τόση ορμή, έκταση και θερμότητα... προβάλλοντας και προασπίζοντας έτσι το Καλαβρυτινό ιδεώδες”, το οποίο προφανώς ταυτίζει με το χουντικό. Τα κυριότερα από αυτά, τα οποία και ήδη προωθούνται, είναι ο εορτασμός της χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας και η αποπεράτωση του Ηρώου του 1821. Η επιστολή κλείνει με την προτροπή: “*Ας προχωρήσωμεν όλοι μαζί ηνωμένοι με σύνθημα την Εθνικήν Κιβωτόν. Την Αγίαν Λαύρα!*”³⁹⁰.

Το καθεστώς το ίδιο διάστημα θα συστήσει “Επιτροπή για τον εορτασμό της χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας” υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου. Ο εορτασμός “...προβλέπεται ότι θα είναι μεγαλοπρεπέστατος και θα λάβη Πανελλήνιον μορφήν..μετά τον καταρτισμόν του προγράμματος η επιτροπή θα υποβάλλη τούτο εις την Κυβέρνησιν η οποία ως εδηλώθη ενδιαφέρεται να δοθή ο πλέον πανηγυρικός τόνος εις τον εορτασμόν”³⁹¹. Ο εναγκαλισμός και η υιοθέτηση από το καθεστώς τελετών και επετείων με εθνικό χαρακτήρα που τονώνουν και προάγουν το πατριωτικό φρόνημα δεν περιορίζεται στις ήδη προβεβλημένες και πανελλήνια γνωστές αλλά και σε άλλες στις οποίες μέχρι τότε δεν είχε δοθεί μέχρι τότε κεντρική προβολή και σημασία³⁹². Η

³⁸⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1968, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1968

³⁹⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1968

³⁹¹. “Ο εορτασμός της Χιλιετηρίδας θα λάβη Πανορθόδοξον και Πανελλήνιον χαρακτήρα.”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούλιος 1968 και... “Με Πανελλήνιον προβολήν το 1971 αι εκδηλώσεις εορτασμού της Χιλιετηρίδος”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Αύγουστος 1968

³⁹². “Βρόντησαν και πάλι οι πολεμίστρες στο Μ. Σπήλαιο δια τον εορτασμό της 142ας επετείου της μάχης κατά του Ιμβραήμ πασά της 24ης Ιουνίου 1827, παρουσία του Υφυπουργού Προεδρίας και

δε έμφαση που δίνεται στους εορτασμούς στη Λαύρα με λαμπαδηδρομίες, δαφνοδρομίες, πυροτεχνήματα, χορούς, αγήματα και με την έντονη παρουσία των ενόπλων δυνάμεων, συλλόγων αλλά και πλήθους επισήμων είναι τέτοια που θα οδηγήσει την τοπική εφημερίδα να αναφωνήσει ότι “Ξαναζωντάνεψε το ‘21”³⁹³.

Εν αντιθέσει με τα του 1821 η χούντα φαίνεται ότι δεν επιδεικνύει τον ίδιο ενθουσιασμό για τις εκδηλώσεις του μνημόσυνου της 13ης Δεκεμβρίου³⁹⁴. Η χούντα θα προσαρμόσει το νόημα της σφαγής και τη μνήμη της στο δικό της αφήγημα αποδίδοντας της συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, δίνοντας έμφαση σε πτυχές και συμβολισμούς υποβοηθητικούς της εικόνας που θέλει να προάγει για τον εαυτό της και την ιστορία. Ο διχαστικός λόγος και οι ευθύνες στην Αντίσταση θα επανέλθουν. Ο αναπληρωτής Υπουργός Προεδρίας που εκπροσώπησε την Κυβέρνηση των Συνταγματαρχών στο μνημόσυνο του 1969 θα αναφέρει στο λόγο του τα εξής ενδεικτικά του πως το γεγονός της σφαγής με τα συμφραζόμενα του ερμηνεύεται έτσι ώστε να υπηρετήσει - ενσωματωθεί στο επίσημο χουντικό αφήγημα:

“Είμαι βαθύτατα συγκινημένος ευρισκόμενος εις αυτόν τον Ιερόν Τόπον του μαρτυρίου και της θυσίας αθώων αδελφών μας. Υπήρξεν φριχτόν και αποτρόπαιον το έγκλημα των βάρβαρων κατακτητών. Υπήρξεν ειδεχθής και απαίσιος ο ρόλος των αρνησιπάτριδων, οι οποίοι έθεσαν σε λειτουργία τον μηχανισμόν της δολοφονικής μανίας των κατακτητών. Το όνομα της πόλεως σας και η ημερομηνία της 13ης Δεκεμβρίου του 1943 δεν προσδιορίζουν εν απλούν γεγονός της ιστορίας του Έθνους. Συνιστούν την έννοιαν ενός Συμβόλου εις την πορείαν του Έθνους. Συμβόλου θυσίας αλλά και ενός δείκτου πορείας προς το μέλλον της Φυλής....”

και θα συνεχίσει κάνοντας αναφορές στη μοναξιά και τους κινδύνους του Έθνους , την θέληση του για ελευθερία και ανεξαρτησία και την διαρκή επαγρύπνηση που πρέπει να έχει για την αποφυγή αυτών των κινδύνων , “επαγρύπνηση σαν και αυτή που επέδειξε ο Στρατός στους πρόσφατους καιρούς διασώζοντας το Έθνος και την Πατρίδα.”. Είναι χαρακτηριστικός ο επιμερισμός ευθυνών για τη σφαγή η οποία εργαλειοποιείται ούτως ώστε να αποτελέσει σύμβολο των κινδύνων και των απειλών

άλλων επισήμων και στρατιωτικών αρχών”. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο εκτενές ρεπορτάζ για την επίσκεψη του εκπροσώπου της Κυβέρνησης των Συνταγματαρχών στα Καλάβρυτα και τη διήμερη παραμονή του όπου αναφέρονται όλες οι δραστηριότητες και επισκέψεις του, δε γίνεται καθόλου λόγος για επίσκεψη και απόδοση τιμής στο άλλο ορόσημο των Καλαβρύτων τον τόπο της Σφαγής ή κάποια σχετική αναφορά από τον ίδιο στο γεγονός. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούλιος 1969

³⁹³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1969

³⁹⁴. Η τοπική εφημερίδα θα σχολιάσει -διακριτικά- την απουσία αντιπρόσωπου στις εκδηλώσεις του 1968 *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1968

που αντιμετωπίζει η πατρίδα, εξωτερικών και εσωτερικών καταλογίζοντας ίση ευθύνη για το γεγονός στους Γερμανούς και την Αντίσταση. Κατά τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις θα λάβει χώρα και ο καθιερωμένος πλέον αγώνας θυσίας ο οποίος θα προσαρμοστεί και αυτός στο απριλιανό πνεύμα : *“η εφετινή μετατόπισης της αφετηρίας του αγώνος εις τον Εθνικόν και Ιερόν χώρον της Αγίας Λαύρας κρίνεται λιαν επιτυχής. οι αθληταί και οι συνοδοί των μεταβαίνουν εις την Εθνικήν κολυμβήθραν της Αγίας Λαύρας και αναβαπτίζόμενοι εις τα Εθνικοθρησκευτικά ιδεώδη της Ελληνικής φυλής ρίπτονται εις τον τραχύν αγώνα του Δρόμου Θυσίας...”*³⁹⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το μνημόσυνο του Δεκεμβρίου του 1970 και το πως αυτό συνδέεται με τις επικείμενες εκδηλώσεις του Μαρτίου και του “Έτους της Επανάστασης”. Το μνημόσυνο τελείται παρουσία του Αντιβασιλέα, του Παττακού, των αρχηγών των ενόπλων δυνάμεων κ.α. Σε αυτό, στην παρουσία και στους λόγους των “επίσημων” δίνεται περισσότερη έμφαση στο 1821 παρά στο ίδιο το μνημόσυνο. Οι επίσημες αναφορές στην ίδια τη Σφαγή γίνονται με όρους και ρητορική προσαρμοσμένα στις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις και ιδεώδη τα οποία εκφράζει η “επανάσταση” χωρίς καμία αναφορά ούτε φυσικά στην Αντίσταση αλλά ούτε και στις συνθήκες και τις συνέπειες της Σφαγής. Το ηρωικό αφήγημα κυριαρχεί και τα Καλάβρυτα αντιμετωπίζονται σαν ένας τόπος – σύμβολο στον οποίο συμπυκνώνονται όλα εκείνα τα στοιχεία που η “Κυβέρνηση” θέλει να προβάλλει και να προασπίσει (ηρωισμός, πατριωτισμός, θρησκεία). Ο αντιβασιλέας ο οποίος τονίζει ότι προσέρχεται σαν προσκυνητής, θα τονίσει την ιδιαιτερότητα της περιοχής μιας και *“υπήρξε πάντοτε μία αστείρευτος πηγή πρωτοπόρων εθνικών αγωνιστών”* και στην οποία *“υπάρχουν τα πολυτιμότερα θρησκευτικά και εθνικά μνημεία της νεωτέρας Ελλάδος. Αποτελεί συνεπώς η Ιερά αυτή Γη Πανελλήνιον Προσκύνημα.”*³⁹⁶.

Στα πλαίσια αυτά έχει τη σημασία του ότι παρά την διαχρονικά εκπεφρασμένη βούληση της τοπικής κοινωνίας για προβολή της Σφαγής και το από καιρού σχηματισμένο ηρωικό αφήγημα με κεντρική διάσταση τη σύνδεση με το 1821, η οικειοποίηση αυτού του αφηγήματος από τη χούντα δεν γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό. Η τοπική κοινότητα δε θα συνεριστεί το ενθουσιώδες και πανηγυρικό του κλίματος, (“το μνημόσυνο των Καλαβρυτινών τελέσθη με κατάνυξι και πόνο”) ενώ είναι φανερό η αντίθεση ανάμεσα στη διάσταση που δίνεται στους λόγους των επίσημων εκπροσώπων όπου το καθεστώς εμφανίζεται σαν υμνητής του ηρωισμού

³⁹⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1969

³⁹⁶. *Εστία* 14/12/1970, *Τα Νέα* 14/12/1970, *Η Καθημερινή* 14/12/1970

και προασπιστής των πατριωτικών ιδεών τις οποίες συμβολίζει η αυτοθυσία των Καλαβρυτινών, και αυτούς των τοπικών παραγόντων όπου τονίζεται το δράμα, η απώλεια, η θλίψη, η προσωπική διάσταση και οι μαρτυρίες για τη σφαγή. Έτσι οι εκδηλώσεις παρά την παρουσία του Αντιβασιλέα Ζωιτάκη, του Αντιπροέδρου Παττακού και Υπουργών τελέστηκαν σε χαμηλούς τόνους, ενώ το ίδιο το μνημόσυνο ήρθε σε δεύτερη μοίρα καθώς αποτέλεσε ευκαιρία για επιθεώρηση και εξαγγελίες σχετικές με τις εκδηλώσεις του προσεχούς Μαρτίου. Μάλιστα ο Παττακός δεν παρέσκει καν στο σχετικό επίσημο γεύμα προτιμώντας να επισκεφτεί την Αγία Λαύρα και το “Μνημείο του Έθνους”, να συναντήσει τους αρχιτέκτονες και επιβλέποντες και να επιθεωρήσει τα σχετικά έργα, δηλώνοντας ότι *“το Έτος της Ελευθερίας θα αρχίσει με κάθε επισημότητα στην Αγία Λαύρα παρουσία του συνόλου της Κυβερνήσεως”* και εφιστώντας την προσοχή στους υπεύθυνους των σχετικών προετοιμασιών και έργων να είναι όλα έγκαιρα έτοιμα³⁹⁷. Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι το μνημόσυνο της 13ης Δεκεμβρίου αποτέλεσε για τους απριλιανούς όχι το επίκεντρο της προσοχής τους αλλά μία αφορμή, μια πρώτης τάξης ευκαιρία και πρόσφορο έδαφος, ειδικά τη συγκεκριμένη χρονιά εν όψει και των επικείμενων λαμπρών εορτασμών για την 150ετηρίδα από το 1821, για την άρθρωση ενός ενοποιητικού αφηγήματος στο επίκεντρο του οποίου ήταν το ίδιο το καθεστώς, το οποίο θα ενσωματώνει και την περίοδο του '40 συνδέοντας την -ανώδυνα- με το ένδοξο και ηρωικό παρελθόν του '21 και τη θρησκεία³⁹⁸.

³⁹⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1970

³⁹⁸. “...εκεί που η θεία πρόνοια είχε στήσει το Λάβαρον της Ελευθερίας, η βάρβαρος επιδρομή σκόρπισε στάχτη, ερείπια, αίμα. Αντί του Ιερού Λαβάρου της Ελευθερίας, στήθηκε ο Σταυρός του Μαρτυρίου..”, *Ακρόπολις* 13/12/1970. και.. επέτειος που “δημιουργεί έντονον πατριωτικόν παλμόν και εθνικήν έξαρσιν. Η θυσία των δισχιλίων εκτελεσθέντων αθώων εθνομαρτύρων Καλαβρυτινών στον ιερό χώρο του μαρτυρίου των, αποτελεί συνέχεια της θυσίας των Πατέρων του 1821....”, *Το Βήμα*, 13/12/1970
Η καταστροφή των μοναστηριών (Αγία Λαύρα και Μ. Σπήλαιο, των ‘ιερών Κιβωτών του έθνους μας’) το 1943, θα είναι και βασικό επιχείρημα, το οποίο ο Δήμαρχος των Καλαβρύτων θα επικαλεστεί σε σχετική του επιστολή προς τον Παπαδόπουλο με την οποία θα ζητάει την απόδοση δικαιοσύνης και την αποκατάσταση της αδικίας εις βάρος των Καλαβρύτων οι οποίοι υπέστησαν εμπαιγμό από όλες τις μεταπολεμικές Κυβερνήσεις, με την μη απόδοση των εισπραχθέντων αποζημιώσεων οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν όπως λέει χαρακτηριστικά για άλλους σκοπούς. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1969

3. Η 150ετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης.

Η συγκυρία της συμπλήρωσης τον Μάρτιο του 1971 εκατό πενήντα χρόνων από την έναρξη της Επανάστασης, δε θα μπορούσε να μείνει ανεκμετάλλευτη από το καθεστώς. Οι σχετικές εκδηλώσεις προγραμματίστηκαν σε ευρεία σύσκεψη το Σεπτέμβριο του 1970. Οι κατευθυντήριες δόθηκαν από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο και αποφασίστηκε ο εορτασμός να διαρκέσει όλο το 1971 το οποίο και ονομάστηκε “έτος της Ελληνικής Εθνικής Ελευθερίας”. Εν μέσω εκδηλώσεων σε ολόκληρη τη χώρα το καθεστώς θα επιχειρούσε όχι απλώς να γιορτάσει την εθνική επέτειο αλλά να προβάλλει την 21η Απριλίου σαν φυσική συνέχεια του 1821 και των νοημάτων του³⁹⁹. Τα Καλάβρυτα, η Αγία Λαύρα και το λάβαρο, ούτως ή άλλως σημεία αναφοράς σε κάθε επέτειο⁴⁰⁰, βρέθηκαν στο επίκεντρο των σχετικών εκδηλώσεων. Ήδη από το 1969, ο Παπαδόπουλος αποφασίζει τον ταυτόχρονο εορτασμό της χιλιετηρίδας της Αγίας Λαύρας με την 150ετηρίδα από την έναρξη της επανάστασης. Η Φ.τ.Κ (η οποία την ίδια εποχή θα τοποθετήσει σαν έμβλημα της την εικόνα του Π.Π.Γερμανού να υψώνει το λάβαρο) θα χαιρετήσει την απόφαση με ενθουσιασμό, μιας και ένα πάγιο αίτημα, αυτό για τη μέγιστη απόδοση τιμών και την τοποθέτηση της Αγίας Λαύρας στο επίκεντρο των πανελλήνιων εορτασμών, ικανοποιείται⁴⁰¹. Οι εορτασμοί της 150ετηρίδας θα αποτελούσαν την κορωνίδα των χουντικών “ιστορικών” εορτασμών και λαμπρή ευκαιρία προβολής των δύο πρώτων εκ των τριών συστατικών του τρίπτυχου “Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια”, των οποίων το καθεστώς είναι άξιος εγγυητής και προασπιστής.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος θα επισκεφτεί τα Καλάβρυτα τον Αύγουστο του 1969 για “προσκύνημα στους ιερούς τους τόπους”, συνοδεία του προέδρου του Ε.Ε.Σ. Κατά την διήμερη αυτή επίσκεψη – την πρώτη Αρχιεπισκόπου στην περιοχή από το 1930 – θα ενημερωθεί σχετικά με την προετοιμασία των εορτασμών, θα μεταβεί στον μητροπολιτικό ναό της πόλης και τα μοναστήρια, θα συμμετάσχει σε συσκέψεις, θα συναντηθεί με φορείς, θα δώσει οδηγίες για σχετικές εργασίες αλλά και αυτός δε θα κρίνει σκόπιμη μια επίσκεψη στον τόπο της Σφαγής ο λευκός

³⁹⁹ Κώστας Κατσάπης, ο.π., σελ. 399-400

⁴⁰⁰ *Το Βήμα*, 25/03/1970

⁴⁰¹ “Ανταπόκρισης εις το Παγκαλαβρυτινό αίτημα. Η Χιλιετηρίδα της Αγίας Λαύρας θα εορτασθή μεγαλοπρεπώς το 1971. Το απεφάσισεν ο Πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος και θα συνεορτασθή η 150 ετηρίς της εις την ιεράν Μονήν επισήμου κυρήξεως της Επαναστάσεως 1821” , *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1969

σταυρός του οποίου δεσπόζει πάνω από την κωμόπολη⁴⁰². Οι προετοιμασίες για τους εορτασμούς συνεχίζονται και στα πλαίσια αυτά προχωρούν και οι ενέργειες για αποπεράτωση του Πανελλήνιου Ηρώου της Αγίας Λαύρας. Στις εκδηλώσεις του Μαρτίου του 1970 θα γνωστοποιηθεί και η μορφή που θα πάρει το μνημείο, το οποίο θα έχει εύγλωττους συμβολισμούς και συνειρμούς μιας και επάνω του θα δεσπόζουν οι μορφές “της Ελευθερίας, ενός κληρικού και ενός οπλαρχηγού”⁴⁰³. Οι επισκέψεις αρμοδίων είναι συνεχείς και η Παγκαλαβρυτινή Ένωση τίθεται επί κεφαλής των τοπικών φροντίδων του εορτασμού. Με αυτή την ιδιότητα θα αποστείλει στον Αντιπρόεδρο Παττακό επιστολή στην οποία αναφέρει όλες τις διαχρονικές ενέργειες της Ένωσης για την προώθηση και διατήρηση της μνήμης των γεγονότων της Επανάστασης. Στην συνέχεια τονίζει την ανάγκη ο εορτασμός να γίνει με ιδιαίτερη λαμπρότητα γεγονός που θα προασπίσει και θα ανυψώσει το γόητρο του κράτους. Προκειμένου να επιτευχθούν τα παραπάνω προτείνει ο Πανελλήνιος εορτασμός να ξεκινήσει και να τελειώσει στην Αγία Λαύρα και η 25η Μαρτίου να αποτελέσει την κορωνίδα των σχετικών “μεγαλοπρεπών” εκδηλώσεων με την παρουσία του Αντιβασιλέα και ολόκληρης της Κυβέρνησης. Προτείνεται δε κατόπιν σχετικών διαταγών να προσέλθουν για τους εορτασμούς και προσκύνημα τα Πανεπιστήμια, τα Πολυτεχνεία, όλες οι σχολές και τα Ιδρύματα της χώρας και αντιπροσωπείες όλων των Γυμνασίων της χώρας “...όπως αναβαπτισθώσιν εν τω ιερό χώρο της Αγίας Λαύρας, εις τα νάματα του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και των Εθνικών παραδόσεων...”⁴⁰⁴. Στο ίδιο κλίμα θα κατατεθεί και μία πρόταση “με βαθύτατη θρησκευτικήν και συμβολικήν σημασία. Την αφήν των κανδυλίων όλης της Ελλάδας με φως από την Αγία Λαύρα (ιερουσαλημ)ω συμβολίζουσα την διάδοση του μηνύματος της Επαναστάσεως και της Ελευθερίας”. Την αφή προτείνεται να ακολουθήσει μια διαδρομή ανά την Ελλάδα και από όλες τις πρωτεύουσες των νομών η οποία θα καταλήξει στην πρωτεύουσα “όπου και θα σηματοδοτήσει την έναρξη των εορτασμών

⁴⁰². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Αύγουστος 1969

⁴⁰³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1970

Η χουντική αισθητική πάντως θα τεθεί σε αμφισβήτηση ακόμα και σε αυτά τα πλαίσια. Φωτογραφίες του μνημείου που θα “διαρρεύσουν” -η μορφή της “Ελευθερίας” φαίνεται ότι έχει ήδη αποπερατωθεί- θα προκαλέσουν κριτικές καθώς η εικόνα της αναπαριστάται “με τη μορφή μιας όμορφης, παχουλής, άψογης, και καλοχτενισμένης σαν μόλις να βγήκε από το κομμωτήριο γυναίκας...Το άγαλμα μπορεί να ήταν τέλειο αν επρόκειτο να αποδώσουμε την παράσταση της ομορφιάς, της γονιμότητας, της τρυφιλότητας, της ερωτικής προσμονής ή του ερωτικού καλέσματος, ή κάποιας καλοθρεμμένης χανούμισσας στο χαρέμι του πασά της...”. Για το όλο ζήτημα θα ανοίξει από τις στήλες της τοπικής εφημερίδας διάλογος στον οποίο μετέχουν μέλη της επιτροπής του Ηρώου, απόγονοι αγωνιστών του '21 και ο ίδιος ο υπεύθυνος καλλιτέχνης, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος, Ιούνιος, Σεπτέμβριος 1970

⁴⁰⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Οκτώβριος 1970

του Έτους της Ελευθερίας”. Οι παραπάνω παραινέσεις θα βρουν ανταπόκριση αφού όπως προαναγγέλεται “*ως εδήλωσεν ο Αντιπρόεδρος κ. Παττακός : το Έτος της Ελευθερίας θα αρχίση από την Αγίαν Λαύραν παρουσία ολοκλήρου της Κυβερνήσεως*”. Το δε φως της Αγίας Λαύρας θα μεταφερθεί την 3η Ιανουαρίου στον Πειραιά για την έναρξη του έτους της Ελευθερίας και θα εξεταστεί και η δυνατότητα μεταφοράς του και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁴⁰⁵.

Ο οίστρος του καθεστώτος περί της επανάστασης του '21 και οι επικείμενοι εορτασμοί θα γίνουν αφορμή και για την αναζωπύρωση των αντεγκλήσεων σχετικά με την έναρξη της επανάστασης, τα σύμβολα και τους μύθους που τη συνοδεύουν. Σχετικά άρθρα⁴⁰⁶ προκαλούν αντιδράσεις. Ο Δήμαρχος Καλαβρύτων προβαίνει σε διαμαρτυρία λέγοντας ότι η παραποίηση της ιστορικής αλήθειας “*τραυματίζει θανασίμως το εθνικόν αίσθημα και κλονίζει τα θεμέλια του εορτασμού του έτους της ελευθερίας*”, ζητάει δε να αναζητηθούν τα κίνητρα του συντάκτη που αμφισβήτησε τη γνησιότητα του λαβάρου, ο οποίος και απαντά λέγοντας ότι ο ίδιος ο Παττακός εγκρίνει τα γραφόμενα του και δημοσιεύει επιστολή του με την οποία ο τελευταίος τον ευχαριστεί για το άρθρο. Έτσι η εφημερίδα αποστέλλει ανοιχτή επιστολή (με μάλλον αυστηρό και επικριτικό ύφος) στο αντιπρόεδρο Παττακό στην οποία αναφέρει ότι οι Καλαβρυτινοί αισθάνονται χρέος να υπερασπίζονται τα Πάτρια και τις παραδόσεις του Έθνους έστω και τους “*θρύλους*” του, τα οποία παραδίδονται από γενιά σε γενιά. Είναι δε “*αγιασμένα με το αίμα των προγόνων μας, χαλυβδωμένα στη φωτιά των όπλων των και των σπιτιών μας τα οποία δι’ αυτούς ακριβώς τους λόγους, προσεφέρθησαν ολοκαύτωμα εις τον Βωμόν της Πατρίδος..*” Ο Παττακός θα απαντήσει λέγοντας ότι δεν έλαβε θέση επί της ουσίας και συγχαίροντας την εφημερίδα και τους αγώνες της για την αλήθεια ιδίως όταν αυτή αφορά ένα “*Ιερό Σύμβολο*”⁴⁰⁷. Αντεγκλήσεις θα υπάρξουν και σχετικά με τα πρωτεία της Επανάστασης για τα οποία όπως φαίνεται δεν ερίζουν μόνο τα Καλάβρυτα, η Μάνη και η Καλαμάτα αλλά και γειτονικές πόλεις όπως το Αίγιο. Φαίνεται πως ο καθεστωτικός “*πυρετός του 1821*” ανοίγει την όρεξη και σε άλλες περιοχές να διεκδικήσουν -μέρος έστω- των δαφνών, τις δόξας αλλά και των προνομίων και παροχών που αυτά συνεπάγεται η ένταξη τους στο επαναστατικό πάνθεον. Η Φωνή

⁴⁰⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1970

⁴⁰⁶. Σημερινά, 03/02/1971 περί μύθου της Αγίας Λαύρας και μη παρουσίας εκεί του Π.Π.Γ. και Ελεύθερος Κόσμος, 03/01/1971, όπου αναφέρεται ότι το Λάβαρο που ευλόγησε ο ΠΠΓ δεν είναι αυτό που φυλάσσεται στη μονή της Αγίας Λαύρας – άρθρο χωρίς αιχμές το οποίο τονίζει ότι οι παραδόσεις πρέπει να τηρούνται ακόμα και όταν δεν τηρείται σχολαστικά η ιστορική ακρίβεια

⁴⁰⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Φεβρουάριος 1971

του Αιγίου με δημοσίευμα της ισχυρίζεται ότι η πρώτη μάχη της επανάστασης έγινε στο Αίγιο προκαλώντας την ειρωνική αντίδραση της Φ.τ.Κ. η οποία παραθέτει ιστορικά δεδομένα περί του αντιθέτου και περιμένει όπως λέει τεκμηριωμένη απάντηση η οποία όμως αργεί, “*όπως ακριβώς άργησαν και οι πιστόλες των Αιγιωτών το '21..*”⁴⁰⁸.

Ο ίδιος ο εορτασμός για την 150ετηριδα θα γίνει παρουσία του Παττακού, του Ιερώνυμου, πλήθους υπουργών, στρατιωτικών αρχών, απογόνων αγωνιστών του '21, εκπροσώπων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συλλόγων και σωματείων και χιλιάδων επισκεπτών, θα περιλαμβάνει αναπαραστάσεις, ομιλίες, πανηγυρικούς, σκυταλοδρομίες με τη φλόγα από την Αγία Λαύρα, δαφνοδρομίες, ύμνους από την Χορωδία της Εθνικής Λυρικής Σκηνής, παρελάσεις και τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου των Αγωνιστών⁴⁰⁹. Οι εορτασμοί έγιναν την 24η Μαρτίου οι δε επέτειοι της 25ης και της 21ης Μαρτίου έλαβαν χώρα σε πιο “στενό Καλαβρυτινό κύκλο”.⁴¹⁰ Οι μεγαλεπήβολοι στόχοι των εκδηλώσεων μάλλον δεν ευοδώθηκαν ενώ η τοπική κοινωνία παρά τον αρχικό ενθουσιασμό φορέων της, έζησε τις εκδηλώσεις αδιάφορα μιας και δεν διαφαίνεται ότι αυτές άλλαξαν κάτι είτε στη γενικότερη αντίληψη και εικόνα του τόπου τόσο για τον εαυτό του όσο και στη σχέση του με το κεντρικό κράτος. Παρόλα τα σχετικά μεγαλεπήβολα σχέδια και τις καλλιεργηθείσες προσδοκίες από φορείς που συμμεριζόντουσαν τη ρητορική και τα μέσα του καθεστώτος, το μόνο που φαίνεται να ενδιαφέρει την κοινότητα είναι ότι οι εκδηλώσεις και η προβολή του τόπου αποτέλεσε αφορμή για διεκδίκηση από το κράτος έργων που ήταν χρόνια αιτήματα και βελτίωσαν την καθημερινότητα των κατοίκων⁴¹¹.

Καθ' όλη τη διάρκεια του “Έτους της Ελευθερίας” και με αφορμή το νεοανεγερθέν μνημείο “προσκυνηματικές επισκέψεις” στην Αγία Λαύρα, επιβεβαιωτικές του πατριωτισμού τους, θα γίνουν από πλήθος ιδρυμάτων, θεσμών, φορέων, συλλόγων και ενώσεων, η πλειοψηφία των οποίων πάντως δεν αισθάνθηκε την υποχρέωση να επισκεφτεί το μνημείο της σφαγής⁴¹². Μέσα στον πυρετό εθνικών εκδηλώσεων,

⁴⁰⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Φεβρουάριος 1971

⁴⁰⁹. Ελεύθερος Κόσμος, 25/03/1971, *Ακρόπολις* 25/03/1971, *Το Βήμα* 25/03/1971, *Τα Νέα* 26/03/1971 Το μνημείο των Ηρώων πάντως δεν ενθουσιάζει την τοπική κοινωνία και παράγοντες που “έδωσαν μάχες” για την ανέγερση του δηλώνουν απογοητευμένοι εγείροντας ενστάσεις τόσο για την αισθητική του και την καταστροφή του τοπίου, όσο και για το αν αποδίδει και εκφράζει με επιτυχία το πνεύμα και το μεγαλείο του αγώνα του 21. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Φεβρουάριος 1971

⁴¹⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1971

⁴¹¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1971

⁴¹². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1971, Οκτώβριος 1971, Δεκέμβριος 1971

ανεγέρσεων προτομών και επίδειξης πλεονάσματος πατριωτισμού συμβαίνουν και διάφορα ευτράπελα. Η Φ.τ.Κ. καταγγέλλει την “απαγωγή” του αγάλματος του “καθήμενου αγωνιστή” από το καπνοκοπήριο Αθηνών. Το άγαλμα είχε φιλοτεχνηθεί με έσοδα από εράνους Καλαβρυτινών συλλόγων και ανήκε στην επιτροπή ανεγέρσεως του Πανελληνίου Ηρώου Αγωνιστών του '21. Το άγαλμα κρίθηκε ακατάλληλο για να τοποθετηθεί στο Ηρώο και έτσι ο Δήμος Πατρέων το “απήγαγε” από το καπνοκοπήριο και το τοποθέτησε στην πλατεία Ομονοίας της Πάτρας προκαλώντας αντιδράσεις ⁴¹³.

Η “προγονοπληξία” και η εμμονή του καθεστώτος με την ιστορία και τη χρήση της σαν μέσο προβολής και προπαγάνδας, αποτέλεσε αφορμή και έδωσε νέα ώθηση στη δεδομένη χρησιμοποίηση της από τοπικούς φορείς σαν μέσο διεκδίκησης τοπικών αιτημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι εν μέσω εκλογικών αντεγκλήσεων και διεργασιών για τις εκλογές της Παγκαλαβρυτινής Ένωσης ένα από τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται προκειμένου να στηλιτευτεί η ανικανότητα ενός υποψηφίου είναι ότι το γεγονός ότι η λέξη “Καλάβρυτα” ανοίγει όλες τις πόρτες” δεν αρκεί και δεν μπορεί να αποτελεί άλλοθι για πράξεις και παραλείψεις⁴¹⁴. Είναι σαφές το ότι τα Καλάβρυτα “ανοίγουν όλες τις πόρτες” -προφανώς στα κέντρα εξουσίας και στα αυτιά της κοινής γνώμης- θεωρείται αυταπόδεικτο, δεδομένο και κοινά αποδεκτό και προφανώς δεν οφείλεται στο πληθυσμιακό και οικονομικό ή άλλο μέγεθος της περιοχής αλλά στο ιστορικό ειδικό βάρος και στα συμβολικά συμφραζόμενα του τόπου. Όπως ήδη θίξαμε, η άσκηση πίεσης και επιρροής στην κεντρική εξουσία προς ικανοποίηση διάφορων αιτημάτων είναι καίρια για μία μικρή ορεινή περιοχή και ο ρόλος της ιστορίας είναι αυτός που την διαφοροποιεί από άλλες όμοιες περιοχές που στερούνται της ιστορικής παρακαταθήκης και των πλεονεκτημάτων που αυτή συνεπάγεται. Η ιστορία μεταφράζεται και σημαίνει πρόσβαση και επιρροή στην κεντρική εξουσία και η αντίληψη αυτή είναι εμπεδωμένη στην τοπική κοινωνία μιας και η ιστορία αποτελεί το μοναδικό ίσως “όπλο” της. Και στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία η “σφαίρα” σε αυτό το όπλο είναι το 1821. Η χρήση εμφατικών όρων με κυρίαρχη την συνεισφορά του τόπου στην Επανάσταση είναι συνεχής ενώ η υπερηφάνεια, ο τοπικισμός και η αυτοαναφορικότητα θα αγγίξει ορισμένες φορές τα όρια του γραφικού⁴¹⁵. Πάντως φαίνεται ότι ο οίστρος της Χούντας για την Λαύρα και

⁴¹³. *Η Φωνή των Καλαβρυτών*, φ. 273 Οκτώβριος 1971

⁴¹⁴. *Η Φωνή των Καλαβρυτών*, Σεπτέμβριος 1972

⁴¹⁵. “...ο Καλαβρυτινός εμφανίζει ιδιαίτερον τύπον ως Έλλην, άξιος δι'ιδίαν μελέτην..”, *Επετηρίς των*

τις σχετικές εκδηλώσεις ξεθύμανε μιας και τα επόμενα χρόνια οι εορτασμοί είναι υποτονικότεροι. Παρόλα αυτά και οι εορτασμοί των επόμενων χρόνων θα γίνουν αφορμή για τη διατύπωση αιτημάτων και παραπόνων⁴¹⁶.

Παρά το γεγονός πάντως ότι μετά τους εορτασμούς της 150ετηρίδας οι επόμενοι εορτασμοί στη Λαύρα δεν έτυχαν της ίδιας προβολής, διαψεύδοντας τις σχετικές προσδοκίες η χούντα δεν θα αποσύρει το ενδιαφέρον για την περιοχή και τους συμβολισμούς της. Ένα άλλο μεγαλεπήβολο σχέδιο είναι η κατασκευή της “Λεωφόρου του Έθνους”. Με αφορμή την διάνοιξη δρόμων από την χούντα, την πρόσφατη σύνδεση των Καλαβρύτων με την εθνική οδό Πατρών-Αθηνών μέσω Μ. Σπηλαίου και προγραμματισθέντες δρόμους που θα συνέδεαν τα Καλάβρυτα με το εσωτερικό της Πελοποννήσου, συλλαμβάνεται η ιδέα της “Λεωφόρου του Έθνους”, μιας οδού που θα συνδέει την Ακρόπολη, τα Καλάβρυτα, την Αγία Λαύρα και την Ολυμπία! Κλασική Αρχαιότητα, Επανάσταση του '21, Ολυμπιακοί Αγώνες, όλα συνδέονται μεταφορικά μέσω του πατριωτικού οίστρου και του εθνικιστικού οράματος του Απριλιανού καθεστώτος και κυριολεκτικά μέσω των μπουλντόζων της MOMA⁴¹⁷.

Την ίδια περίπου εποχή εξετάζεται και το ενδεχόμενο ίδρυσης Εθνικού Δρυμού (“στα πρότυπα του εξωτερικού”) στην ευρύτερη περιοχή η οποία θα συνοδευτεί με έργα υποδομής και προβολής των φυσικών, θρησκευτικών, ιστορικών και αρχαιολογικών χώρων της επαρχίας. Ο Δ/ντης της σχετικής υπηρεσίας (Δ/νση Δασών) κατά την επίσκεψη του στην περιοχή για αυτό τον σκοπό τόνισε ότι η περιοχή είναι η ενδεδειγμένη για την ίδρυση ενός Εθνικού Άλσους λέγοντας ότι “...η περιοχή εξ’ης ανεπήδησεν η φλόγα της ελευθερίας του Γένους και εποτίσθη με το αίμα 1300 Καλαβρυτινών είναι άξια του κρατικού ενδιαφέροντος, η ίδρυσις δε του Εθνικού

Καλαβρύτων, 1969 σελ. 87, και αλλού: “ουδέν αστυνομικόν δελτίον ανέγραψε ποτέ Καλαβρυτινόν δολοφόνον, λαθρέμπορον, διαρρήκτην, τοξικομανή, σωματέμπορον, δόλιον χρεωκόπον, τρόφιμον οίκον ανοχής...”, Επετηρίς των Καλαβρύτων, 1970 σελ. 59

⁴¹⁶. Φαίνεται ότι η σπουδή της Χούντας για πομπώδεις εκδηλώσεις σχετικά με τη Λαύρα εξαντλήθηκε με την 150 ετία. Έτσι τον επόμενο χρόνο το φύλλο της Φωνής που περιγράφει τις εκδηλώσεις κυκλοφορεί με τον εξής πυχάιο τίτλο: “*Βαρύτατα τα παράπονα του Καλαβρυτινού Κόσμου. Δια πρώτη φοράν με τη συμμετοχήν ουδενός επισήμου ο Λαός μας εόρτασε την 25ην Μαρτίου εις την Αγίαν Λαύρα.. σε αντίθεση με την παρουσία τριών Υπουργών στην Καλαμάτα όταν εκεί δεν έλαβαν χώρα μάχες και δεν χύθηκε αίμα όπως έγινε στα Καλάβρυτα, γεγονός μάλιστα που αποτέλεσε αφορμή για να πληρωθεί πρόσφατα (1943) νέος φόρος αίματος*”. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1972. Στο έντυπο της Π.Ε. τονίζεται το μέγεθος της ιστορικής αδικίας και ο κίνδυνος της πτώσης της τιμής και της αξιοπρέπειας ολόκληρου του Έθνους(!), δεδομένου ότι ναι μεν στα Καλάβρυτα παραβρέθηκαν τρεις υπουργοί, όμως στην Αγ. Λαύρα μόνο ένας υφυπουργός.” Παγκαλαβρυτινό Βήμα Τεύχος 5 Μάρτιος 1974. Όταν πάντως το κράτος δίνει το παρόν θα γίνει δέκτης αιτημάτων. “*Υπ’ οψιν των αφιχθέντων Υπουργών ετέθησαν αιτήματα των Καλαβρύτων και της περιοχής*.” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1974.

⁴¹⁷. “*Η 5η MOMA κατασκευάζει τη Λεωφόρο του Έθνους*” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1972

Άλσους αποτελεί χρέος της πολιτείας έναντι του Καλαβρυτινού χώρου...” Το Άλσος δε θα ονομαστεί “Άλσος του Έθνους” ή “Άλσος Εθνικής Ανεξαρτησίας”. Είναι αξιοσημείωτο ότι για ένα ζήτημα που άπτεται της προστασίας και της προβολής του φυσικού περιβάλλοντος σε μία περιοχή που όντως παρουσιάζει έντονο σχετικό ενδιαφέρον, τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται για την ίδρυση Άλσους δεν είναι σχετικά με το φυσικό πλούτο και δυναμικό της περιοχής αλλά και για αυτό το σκοπό αντλούνται από την ιστορία της. Η ίδρυση μάλιστα του Πάρκου χαρακτηρίζεται ιστορική ανάγκη και εθνικό καθήκον σε ένα χώρο όπου περικλείεται από το τρίπτυχο Μέγα Σπήλαιο – Καλάβρυτα – Αγία Λαύρα και όπου η αναβίωση σε αυτόν της ιστορίας της Πατρίδας είναι χρέος ανάγκη και καθήκον απέναντι στους Έλληνες αλλά και στους ξένους επισκέπτες και θα αποτελέσει “χώρο ψυχαγωγίας για το συμφέρον και την ισχύ του Έθνους”.⁴¹⁸.

4. Το Μνημόσυνο. Νέες πτυχές και κατευθύνσεις.

Είναι φανερό ότι δεδομένων των προτεραιοτήτων και αντιλήψεων του καθεστώτος, όλο το βάρος της προσοχής του αλλά και της τοπικής προσπάθειας άσκησης επιρροής μέσω της ιστορίας, είχε δοθεί στην ανάδειξη και προβολή των σχετικών με το 1821 συμβολισμών της περιοχής. Η Σφαγή του 1943 λειτουργούσε συμπληρωματικά και κυρίως σαν γεγονός βεβαιωτικό της πρωτοπορίας της στο 1821 μιας και το επιχείρημα ότι αυτό ακριβώς ήταν και το αίτιο της, εναρμονιζόταν με τη χουντική θεώρηση για τη δεκαετία του '40. Η σύνδεση αυτή στον επίσημο δημόσιο λόγο είναι συνεχής και επαναλαμβανόμενη⁴¹⁹. Από την άλλη η τοπική μνημόνευση της Σφαγής και το κλίμα, των εκδηλώσεων του μνημόσυνου είναι διαφορετικός. Η παρουσία εκπροσώπων του καθεστώτος είναι διακριτική και οι τελετές είναι σεμνές και πιο προσωπικά φορτισμένες σε πλήρη αντίθεση με τις πανηγυρικές του Μαρτίου, ενώ ο

⁴¹⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1973, Αύγουστος 1973

⁴¹⁹. π.χ. άρθρο του Δημάρχου Μεσολογγίου για την επέτειο της 13ης Δεκεμβρίου όπου ο τόπος της σφαγής παρουσιάζεται με με τον Γολγοθά και περισσότερος λόγος γίνεται για το 1821 παρά για το ίδιο το γεγονός το οποίο συνδέεται άμεσα με τις Μονές της Αγίας Λαύρας και του Μεγάλου Σπηλαίου “...τα Καλάβρυτα δεν είναι πόλις. Είναι Ιερόν! Είναι Εθνικός άμβων από τον οποίον ηκούσθησαν πάντοτε παιάνες και θούριοι. Είναι ορμητήριο από του οποίου εξεκίνησεν η Ελευθερία της νεωτέρας Ελλάδος ...” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1972, ή επιστολή Μακαρέζου προς την Π.Ε. στην οποία τονίζει ότι τα Καλάβρυτα μέσα από τις διαχρονικές τους θυσίες και ηρωισμούς έχουν καταστεί “στην συνείδηση των Ελλήνων ένας καθαγιασμένος τόπος και έχουν περάσει στην ιστορία και ζουν στην ψυχή του Έθνους σαν σύμβολο της Εθνικής Ανεξαρτησίας..” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1973

κόσμος που την παρακολουθεί είναι ντόπιοι και συγγενείς θυμάτων. Οι συγγενείς αυτοί δίνουν τον τόνο και προσδιορίζουν τον χαρακτήρα και την κατεύθυνση των εκδηλώσεων μιας και οι σχετικοί λόγοι εκφωνούνται από αυτούς. Φαίνεται ότι το μνημόσυνο δεν προσφέρεται για επιδεικτικές εκδηλώσεις και καπηλίες τουλάχιστον όχι ακόμα και όχι στο βαθμό που αυτό συμβαίνει με την επέτειο του 1821. Ο μνημοσυνιακός χαρακτήρας των εκδηλώσεων παραμένει κυρίαρχος, το τραύμα είναι ακόμα παρόν και η συγκίνηση έκδηλη. Τα κυρίαρχα αισθήματα είναι αυτά της τιμής στους νεκρούς και το χρέος απέναντι στη διατήρηση της μνήμης τους.

Η ηρωοποίηση και μαρτυροποίηση των νεκρών συμπολιτών και συγγενών είναι δεδομένη αλλά την ίδια στιγμή αποκτά μια νέα διάσταση ⁴²⁰. Οι επόμενες γενιές νιώθουν την ανάγκη να μνημονεύσουν και να τιμήσουν τα προσφιλή τους πρόσωπα όχι γενικά και μέσω μιας αόριστης ηρωοποίησης αλλά αναδεικνύοντας συγκεκριμένες πτυχές, γεγονότα και πρόσωπα. Δημοσιεύονται ποιήματα, αφιερώματα και μαρτυρίες όπου ο προσωπικός τόνος κυριαρχεί, (‘‘στο σκοτωμένο μου πατέρα’’) ντοκουμέντα που περιγράφουν τη σφαγή και τις συνθήκες στα μεταπολεμικά Καλάβρυτα⁴²¹, αλλά και λίστες με τις οικογένειες των θυμάτων υπό τον τίτλο : ‘‘Δεν είναι απόντες-έπεσαν υπέρ πατρίδος’’ και με την επισήμανση ότι όποιος διαπιστώσει ότι δεν αναφέρεται κάποιο όνομα εκτελεσθέντος να το γνωστοποιήσει⁴²². Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσα χρόνια μετά ο αριθμός των θυμάτων είναι ακόμα ασαφής. Φαίνεται ότι τριάντα χρόνια μετά το στίγμα που αρχίζει να κυριαρχεί είναι αυτό της μνήμης - οφειλέτη σε ηθικό και πολιτικό επίπεδο, η οποία παραπέμπει στο χρέος διατήρησης της και στην ιστορική αναδρομική δικαίωση των θυμάτων της ιστορίας. Παράλληλα θα αναληφθούν πρωτοβουλίες με καθαρά τοπικό χαρακτήρα. Η κοινότητα αισθάνεται την ανάγκη να τιμήσει τους δικούς της ‘τοπικούς ήρωες’, χωρίς καμία εθνική διάσταση, και να διατηρήσει την μνήμη της, μνήμη τραυματική και προσωπική ζωντανή. Στα πλαίσια αυτά θα γίνουν τα αποκαλυπτήρια της προτομής του μεταπολεμικού Γυμνασιάρχη Καλαβρύτων όπου και θα τονιστούν με συγκινητικό τόνο οι προσπάθειες του να κρατήσει όρθιο το σχολείο μαζεύοντας τα ορφανά κυριολεκτικά από τα ερείπια, δίνοντας μάχη να μείνει το σχολείο στα Καλάβρυτα, και να χτιστεί πέτρα-πέτρα. Οι παριστάμενοι -τα ορφανά των

⁴²⁰. ‘‘Τα Καλάβρυτα γονάτισαν και πάλι στη ματωβαμένη ράχη του Καπή’’ . *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1971. ‘‘Οι Καλαβρυτινοί ετίμησαν και πάλιν τη μνήμη των θυμάτων των Γερμανών. Αιώνια η μνήμη των Ηρώων και Μαρτύρων’’. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1972

⁴²¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1971

⁴²². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1973.

Καλαβρύτων- οι οποίοι ήταν μαθητές του Γυμνασιάρχη και ανέλαβαν την πρωτοβουλία για την ανέγερση της προτομής, αναλώθηκαν σε λυγμούς όπως γράφεται χαρακτηριστικά, όταν κατά την εκφώνηση του σχετικού λόγου από έναν από αυτούς έγιναν αναφορές στις συνθήκες στις οποίες μεγάλωσε μια ολόκληρη γενιά παιδιών⁴²³. Στο ίδιο κλίμα θα είναι και οι εκδηλώσεις τιμής στην “Καλαβρυτινή μάνα” που θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια.

Την περίοδο αυτή θα αρχίσουν να διαφαίνονται και κάποια άλλα στοιχεία που είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους τη δεκαετία του '60 και θα σηματοδοτήσουν τη σταδιακή εξέλιξη της μνημόνευσης της σφαγής. Μία σειρά από νέα χαρακτηριστικά θα λειτουργήσουν στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης ενός αφηγήματος που θα την τοποθετήσει σε νέα πλαίσια αποδίδοντας της νοήματα και συμβολισμούς που θα σχηματιστούν οριστικά μέσω των εξελίξεων και των μεταβολών των επόμενων χρόνων. Οι εκδηλώσεις για το μνημόσυνο της σφαγής θα πάρουν σταδιακά υπερτοπικό χαρακτήρα κυρίως με πρωτοβουλία τοπικών συλλόγων⁴²⁴. Η τοπική διάσταση είναι δεδομένη και κυρίαρχη όσον αφορά τον προσωπικό και οικογενειακό χαρακτήρα της απώλειας παράλληλα όμως υπάρχουν και νέες υπερτοπικές νοηματοδοτήσεις και συμβολισμοί. Την περίοδο αυτή θα λάβουν χώρα οι πρώτες ανταλλαγές αντιπροσωπειών μεταξύ Καλαβρύτων και άλλων μαρτυρικών ελληνικών τόπων. Στην περιγραφή του μνημósυνου των Καλαβρύτων θα τονιστεί η συγκινητική παρουσία για πρώτη φορά, αντιπροσωπείας από την αδερφή πόλη του Διστόμου⁴²⁵ την οποία θα ακολουθήσει επίσκεψη αντιπροσωπείας Καλαβρυτινών συλλόγων, του Δήμαρχου και πολλών συγγενών θυμάτων στην «αδελφή στον πόνο, επίσης μαρτυρική πόλη του Διστόμου» για τις εκεί εκδηλώσεις μνήμης⁴²⁶. Η σφαγή των Καλαβρύτων θα συγκριθεί και με ευρωπαϊκές περιπτώσεις γερμανικών σφαγών, σαν παράδειγμα του τρόπου που τα ξένα κράτη ενέταξαν και προέβαλαν αντίστοιχα περιστατικά στην μνήμη τους, αναδεικνύοντας τα και προβάλλοντας τον εθνικό και διεθνή τους χαρακτήρα⁴²⁷. Τα παραπάνω αναδεικνύουν ότι το γεγονός της σφαγής με

⁴²³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1971, Μάιος 1973

⁴²⁴. Καλαβρυτινοί σύλλογοι που μέχρι τότε δεν είχαν προβεί σε ανάλογες ενέργειες θα διοργανώσουν εκδηλώσεις, αφιερώματα και μνημόσυνα στο εξωτερικό (Ν. Υόρκη, Τορόντο κ.α.), *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1972, Ιανουάριος 1974, ενώ μνημόσυνο στο Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών παρουσία πλήθους κόσμου θα πραγματοποιήσει και θα καθιερώσει και η Ένωση Καλαβρυτινών Αθηνών, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 1972.

⁴²⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1973

⁴²⁶. "Τα Καλαβρύτα γονάτισαν προ των θυμάτων του Διστόμου", *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούλιος 1974

⁴²⁷. Επισήμανση της ανάγκης να τιμηθεί η μνήμη των θυμάτων του δράματος των Καλαβρύτων, της

την πάροδο του χρόνου ιστοριοποιείται και αποκτά μία διάσταση ευρύτερη, συνδεδεμένη με άλλα παρόμοια γεγονότα. Δημιουργείται έτσι σταδιακά μία εθνική αφήγηση μιας και το γεγονός του Δεκεμβρίου του '43 δεν αντιμετωπίζεται σαν μεμονωμένο αλλά αρχίζει να τοποθετείται σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Την ίδια εποχή και σε αντίθεση με το πολύ πρόσφατο παρελθόν αξιωματούχοι και ιδρύματα θα θεωρήσουν απαραίτητο να συμπεριλάβουν το χώρο της σφαγής στις επισκέψεις τους στην περιοχή⁴²⁸.

Ένα συμβολικό χρονικό σημείο που θα οριοθετήσει τα παραπάνω είναι η 30η επέτειος της σφαγής. Τριάντα χρόνια μετά είναι ήδη φανεροί οι μετασχηματισμοί της τοπικής μνήμης αλλά και οι διαφαινόμενες αλλαγές στο εθνικό αφήγημα. Η ανάγκη προστασίας και διαφύλαξης της μνήμης της τοπικής κοινότητας είναι πλέον δεδομένη. Τα πρώτα χρόνια κάτι τέτοιο δεν ήταν φυσικά απαραίτητο αλλά πλέον κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν αναλυτικές εξιστορήσεις των γεγονότων όπως και να καταγραφούν αναλυτικά οι οικογένειες που θρήνησαν θύματα εν είδη προσκλητηρίου. Το τραύμα είναι ακόμα υπαρκτό αλλά δημιουργείται η ανάγκη διατήρησης της μνήμης, η ανάγκη να περάσει η ιστορία στις επόμενες γενιές και το τραύμα αρχίζει σταδιακά να δίνει τη θέση του στην άρθρωση ενός καινούριου αφηγήματος για τη Σφαγή το οποίο της αποδίδει ευρύτερα νοήματα και σημασίες - γεγονός παράδοξο ίσως στην συγκεκριμένη συγκυρία που καταδεικνύει και τον πολύπλοκο χαρακτήρα των κοινωνικών μετασχηματισμών που καθορίζουν και τη μνήμη-. Αξιοσημείωτο είναι στα πλαίσια αυτά ότι στο αφιέρωμα της Φ.τ.Κ. (μίας μάλλον συντηρητικής εφημερίδας και σε μία εποχή που ο επίσημος λόγος χαρακτηριζόταν από αντικομμουνιστική, “αντισυμμοριτική” ρητορική παρά τη “φιλελευθεροποίηση” του καθεστώτος) για τα 30 χρόνια από τη σφαγή και στο σχετικό χρονικό, η Αντίσταση παρουσιάζεται με πολύ συγκεκριμένο τρόπο⁴²⁹. Έτσι όχι μόνο δεν αποδίδονται ευθύνες στους αντάρτες για τη Σφαγή- όπως είχε ήδη διατυπωθεί πλειστάκις από τη Δεξιά και από το καθεστώς- αλλά η Αντίσταση

“πιο μαύρης ημέρας της Κατοχής”, θα κάνει κατά την ομιλία του στο μνημόσυνο της 13ης Δεκεμβρίου ο πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Λογοτεχνών Χ. Ευαγγελάτος παραλληλίζοντας την με το Lidice και την αντιμετώπιση του από την εκεί πολιτεία. Η ομιλία του θα αναδημοσιευτεί στον Αθηναϊκό τύπο.(Εθνος, 14/12/1972

⁴²⁸. π.χ. Επισκέψεις σχολής ευελπίδων , σχολής ανθυπολοχαγών κλπ ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στρατηγός Γκιζίκης στο πλαίσιο περιοδείας του στην Πελοπόννησο επισκέφτηκε «εις προσκύνημα» τα Καλάβρυτα, καταθέτοντας στεφάνι στην Αγία Λαύρα και το μνημείο των εκτελεσθέντων.,*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούλιος 1974

⁴²⁹. “13/12/1943-13/12/1973. “Τριάντα ολόκληρα χρόνια πέρασαν από την πιο μαύρη μέρα της κατοχής, όταν οι Ούννοι του Χίτλερ σκορπούσαν τον όλεθρο.“Ποτέ Πια” σε κάθε βαρβαρότητα, σε κάθε Φασισμό”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1973

περιγράφεται σαν ένα 'νέο Έπος που έγραψε λαμπρές σελίδες στην ιστορία της ελληνικής φυλής και χάρις την οποία οι τόποι απ' όπου το '21 ξεκίνησε η Λευτεριά, ανέπνευσαν και πάλι το δροσερό της αγέρι'. Η προσέγγιση της τοπικής εφημερίδας συμπυκνώνει σε ανύποπτο εθνικά χρόνο όλα εκείνα τα συστατικά στοιχεία που θα αποτελέσουν τη ραχοκοκαλιά μίας ενιαίας και ενοποιητικής ρητορικής και συμβολισμού για το πρόσφατο και απώτερο παρελθόν, και η οποία θα αποτελέσει τα επόμενα χρόνια τον πυλώνα όχι μόνο του τοπικού αλλά και του εθνικού αφηγήματος. Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι με έναν ιδιαίτερο τρόπο η τοπική οπτική μέσω της ερμηνείας του παρελθόντος της, μέσω της μνημόνευσης του και της τοποθέτησης του στο παρόν, για άλλη μία φορά φαίνεται να ανιχνεύει τις κοινωνικές και πολιτικές κατευθύνσεις και τους ευρύτερους μετασχηματισμούς και με κάποιο τρόπο προπορεύεται συμπυκνώνοντας και συμβολίζοντας όχι μόνο το παρελθόν αυτό αλλά και τις συνθήκες της εποχής και τις αλλαγές που προοιωνίζουν.

Κεφάλαιο 6 :Η Μεταπολίτευση και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

1. Η Μεταπολίτευση. Νέες εθνικές και τοπικές νοηματοδοτήσεις.

Μετά τη δικτατορία το πολιτικό σύστημα θεμελιώθηκε σε νέα βάση. Ο αντικομμουνισμός έδωσε τη θέση του στον αντιφασισμό και η εθνικοφροσύνη έδωσε τη θέση της στην κυριαρχία της “προοδευτικής- δημοκρατικής” κουλτούρας στα πλαίσια της οποίας ο λαός έγινε θεματοφύλακας του έθνους και το εθνικό ταυτίστηκε με το λαϊκό⁴³⁰. Η προηγούμενη τομή εθνικόφρονες –μη εθνικόφρονες θα μετατοπιστεί στο δίπολο δεξιά – αντιδεξιά το οποίο και θα αποτελέσει το βασικό συστατικό στοιχείο πάνω στο οποίο δομήθηκε η μεταπολιτευτική ελληνική πολιτική σκηνή⁴³¹. Ο αντικομμουνισμός απονομιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό και η εθνικοφροσύνη απέκτησε μόνο αρνητικές συμπαράδηλώσεις, εφόσον συνδέθηκε με τη δικτατορία. Η νεογέννητη Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία έπρεπε να σταθεροποιηθεί και αναζητούσε έναν ιδρυτικό μύθο με συγκολλητική συναισθηματική ενέργεια και ουσία. Στα πλαίσια αυτά η Μεταπολίτευση επανέφερε, μεταξύ άλλων, το εκκρεμές από την προηγούμενη δεκαετία, αίτημα θεσμικής και ηθικής αποκατάστασης της εαμικής Αντίστασης.

Το επίσημο κράτος την περίοδο αυτή επαγγέλλεται την υπέρβαση των παλαιών διαιρέσεων και τη συμφιλίωση του ελληνικού λαού, (κατάργηση του Ν 509 και νομιμοποίηση του ΚΚΕ από τον Καραμανλή) ενώ κύριος στόχος της Αριστεράς είναι να επανεγγραφεί στην κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από την οποία είχε για πολλά χρόνια αποκλειστεί⁴³². Έτσι από την πλευρά της Αριστεράς κυρίως θα υπάρξει μία συστηματική αναφορά στη δεκαετία του '40 στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η Αντίσταση, ενώ ο Εμφύλιος Πόλεμος αποσιωπάται. Η περίοδος '40 - '44 και η Αντίσταση θα απεικονιστεί μέσα από βιβλία, βιογραφίες τον πολιτικό λόγο και την τέχνη σαν μία περίοδος δόξας επικεντρωμένη στην εικόνα του ηρωικού, καρτερικού

⁴³⁰. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 75-76

⁴³¹. Γεράσιμος Μοσχονάς, “*Η διαιρετική τομή Δεξιάς – Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)*”, στο: Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994 σελ. 160

⁴³². Ελένης Πασχαλούδη “*Η μνήμη της δεκαετίας του 1940 και το πολιτικό σύστημα*” στο: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-mnimi-tis-dekaetias-toy-1940-kai-politiko-systima-tis-elenis-pasxaloydi&dr=tvxsmrstvxs>

και νικηφόρου λαού που υπερασπίστηκε ενωμένος την πατρίδα, παρόλα τα λάθη και τις παραλείψεις του. Η αντίσταση κατά του Άξονα κατέστη έτσι κυρίαρχη αφήγηση και συνδέθηκε με την κατά πολύ λιγότερο μαζική αντίσταση ενάντια στη χούντα⁴³³.

Η εικόνα αυτή, στα πλαίσια της οποίας η εναλλαγή της ηρωικής και μαρτυρολογικής οπτικής είναι διάχυτη, θα εξελιχθεί μέσω του διαμορφούμενου σύγχρονου εθνικού αυτοπροσδιορισμού, στο αφήγημα μιας «παλλαϊκής αντίστασης», που υπερβαίνει τα χρονικά όρια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και περιγράφει τη διαχρονική διάθεση αντίστασης του ελληνικού λαού στα δόλια σχέδια των ξένων δυνάμεων⁴³⁴, καθιστώντας τον αντιιμπεριαλιστικό λόγο κυρίαρχο της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Λόγω των ιδιαίτερων ελληνικών συνθηκών παρατηρείται με καθυστέρηση δεκαετιών μία διαδικασία αντίστοιχη με αυτή που ακολούθησαν πολλές ευρωπαϊκές χώρες τα μεταπολεμικά χρόνια, η οποία έθετε διαχωριστικές γραμμές με το παρελθόν, ενσωμάτωνε νέα στοιχεία, και δημιουργούσε υπερβάσεις μέσω της σταδιακής άρθρωσης ενός ενοποιητικού αφηγήματος στο οποίο η δεκαετία του '40 έχει κεντρική θέση.

Στις συνθήκες αυτές η ήδη διαμορφωμένη τοπική ρητορική και αυτοαντίληψη συναντήθηκε με τους ευρύτερους ιδεολογικο-πολιτικούς μετασχηματισμούς και τις νέες, υπό διαμόρφωση δημόσιες εκδοχές της ιστορίας, ιδίως σε ό,τι έχει να κάνει με την επαναπροσέγγιση του πρόσφατου παρελθόντος και της περιόδου του '40. Η σφαγή των Καλαβρύτων σαν το εμβληματικότερο έγκλημα της Κατοχής θα βρεθεί στο επίκεντρο της προσοχής και η αντιμετώπιση της θα συμπυκνώσει τις γενικότερες αντιλήψεις, προσεγγίσεις, ρητορικές αλλά και διαιρέσεις για την περίοδο. Το πρώτο μνημόσυνο της Μεταπολίτευσης θα γίνει παρουσία Υπουργών, φορέων και – για πρώτη φορά – όλων των κομμάτων και παλιών αγωνιστών του ΕΑΜ και θα απασχολήσει τον πανελλήνιο τύπο⁴³⁵. Το ίδιο το τελετουργικό του μνημósυνου δεν φαίνεται να αλλάζει. Αυτό που του δίνει άλλο χαρακτήρα είναι η εθνική διάσταση που δεδομένα πλέον αποκτά μέσω της παρουσίας σε αυτό του επίσημου κράτους σε υψηλό επίπεδο όπως και αντιπροσωπειών όλων των κομμάτων, συλλόγων, Δημάρχων και Μητροπολιτών από όλη την Ελλάδα, όπως και εκπροσώπων συλλόγων θυμάτων

⁴³³. Δεμερτζής Νίκος (2011), ο.π.

⁴³⁴. Ιάσωνας Χανδρινός (2015), ο.π. σελ.191-21

⁴³⁵. *Το Βήμα*, 14/12/1974, *Ριζοσπάστης*, 14/12/1974, ενώ η *Αυγή* θα επισημάνει ότι "...αλγεινή εντύπωση προκάλεσε το γεγονός ότι ο Δήμαρχος Καλαβρύτων επέτρεψε να καταθέσει στεφάνι αντιπροσωπεία του Παπαδοπουλικού κατασκευάσματος 'Σύλλογος Εθνικής Αντίστασης', όπου καλύπτονται ταγματасφαιλίτες και δωσίλογοι, ενώ αρνήθηκε να καλέσει αντιπροσωπεία του Πολυτεχνείου..." Η *Αυγή*, 14/12/1974

Κατοχής και άλλων μαρτυρικών περιοχών της Ελλάδας, (Κομμένο Άρτας, Δίστομο κ.α.)⁴³⁶. Παράλληλα στην Αθήνα με αφορμή την επέτειο της σφαγής διοργανώνονται και διεξάγονται εκδηλώσεις, ομιλίες, συναυλίες, εκκλησιαστικό και φιλολογικό μνημόσυνο, παρουσία εκπροσώπων του κράτους, των ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και της τοπικής αυτοδιοίκησης⁴³⁷. Οι εκδηλώσεις πλέον γίνονται υπό την αιγίδα του Προέδρου της Δημοκρατίας και συμμετέχουν σε αυτές κρατικοί φορείς όπως το Εθνικό Θέατρο, η χορωδία του ΟΤΕ κ.α. Παράλληλα διοργανώνονται εκθέσεις φωτογραφιών και ιστορικών στοιχείων – ντοκουμέντων ⁴³⁸, ενώ εκφράζεται για πρώτη φορά και η ανάγκη για ίδρυση Μουσείου της Σφαγής αίτημα που εκπρόσωποι της πολιτείας θα δηλώσουν ότι το βλέπουν θετικά⁴³⁹. Παρόμοιες θα είναι και οι ανάλογες εκδηλώσεις και στην Πάτρα. Στις εκδηλώσεις και τις σχετικές ομιλίες τα Καλάβρυτα παρουσιάζονται σαν σύμβολο και παρακαταθήκη αντίστασης σε όλα

⁴³⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1975

⁴³⁷. εφημερίδα “*Ο Καλαβρυτινός Τύπος*”, Δεκέμβριος 1975, Ιανουάριος 1975, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1975. Οι εκδηλώσεις αυτές διοργανώνονται από την Ένωση Καλαβρυτινών Αθήνας, ένα σύλλογο με καίριο ρόλο στην προβολή της μνήμης της σφαγής η οποία είναι και βασική προτεραιότητα του. Ο σύλλογος αποτελείται στην πλειοψηφία του από καταγόμενους από την πόλη των Καλαβρύτων, συγγενείς εκτελεσθέντων και ανθρώπους που συνδέονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στενά και προσωπικά με τη σφαγή. Έτσι η προβολή της μνήμης της στην πρωτεύουσα της Ελλάδας με διάφορες εκδηλώσεις έχει διπλό χαρακτήρα. Τη διατήρηση της μνήμης και την απόδοση φόρου τιμής στους νεκρούς συγγενείς και στο μόνιμο πλέον τόπο κατοικίας αλλά και την ανάδειξη του γεγονότος και την άσκηση επιρροής στο κεντρικό κράτος. “*Ο σύλλογος δεν είναι ένας ακόμα τοπικός σύλλογος που καθιστά φανερή την ύπαρξη τους άπαξ του έτους με τη διοργάνωση κάποιας χοροεσπερίδας. Η Ένωση Καλαβρυτινών έχει το μοναδικό και τιμητικό προνόμιο να εκπροσωπεί στο μέρος που της αναλογεί τα Μαρτυρικά και Ηρωικά Καλάβρυτα και την Επαρχία τους. Όλες οι εκδηλώσεις της αφορούν κάποια θυσία. Μοίρα της η τιμή Μαρτύρων και Ηρώων.*” (*Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Φεβρουάριος, Μάρτιος 1975)

Είναι ενδιαφέρον ο εσωτερικός διχασμός που υφέρπει εδώ και για τον οποίο έγιναν νύξεις και πιο πάνω, μιας και σύλλογοι με τα ίδια χαρακτηριστικά (αποτελούνται από εσωτερικούς μετανάστες και έχουν κύρια αποστολή την προβολή της περιοχής και των ζητημάτων της κυρίως μέσω της ανάδειξης του ιστορικού της ρόλου) θα επιδείξουν διαφορετικές προτεραιότητες. Έτσι η Παγκαλαβρυτινή Ένωση ένας σύλλογος όπως αναφέρθηκε με διαφορετική σύνθεση (μέλη από όλη την ευρύτερη Επαρχία Καλαβρύτων, χωρίς απαραίτητα να έχουν σύνδεση με τη σφαγή) αλλά και χαρακτήρα (σαφώς συντηρητικής κατεύθυνσης) θα επικεντρωθεί στην προβολή της μνήμης της σχετικής με το 1821 ενώ η συμμετοχή και οι αναφορές του στις εκδηλώσεις για το 1943 θα είναι για αρκετά ακόμα χρόνια υποτονική. Η διάσταση αυτή, η διαφορετική οπτική και ίσως και μία υφέρπουσα αντιπαλότητα ανάμεσα στα Καλάβρυτα και στα χωριά της επαρχίας, στις προτεραιότητες αλλά και στην αντίληψη για τη βαρύτητα των ιστορικών γεγονότων, τη θεώρηση και την προβολή τους, είναι εμφανής στην αρθρογραφία του Παγκαλαβρυτινού Βήματος, έκδοσης της Π.Ε. Το 1821 και οι αναφορές σε αυτό σχεδόν μονοπωλεί τη θεματολογία ενώ χαρακτηριστική είναι η αναφορά σε ντοκιμαντέρ που θα γυριστεί λίγα χρόνια μετά για τα Καλάβρυτα και τη Σφαγή, όπου θεωρείται ότι είναι σφάλμα η ταύτιση της περιοχής με το 1943 και τη σφαγή (“*ο θεατής ακούγοντας Καλάβρυτα περιμένει να δει εκτός από τα φυσικά τοπία, τα μοναστήρια, τα χωριά και κυρίως την αρχή της Επανάστασης του '21, σαν χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιστορικής φυσιογνωμίας της περιοχής*”). Το άρθρο θα κλείσει με την παρατήρηση ότι θα μπορούσαν να περικοπούν από το ντοκιμαντέρ κάποιοι θρήνοι (προφανώς συγγενών και επιζήσαντων της σφαγής) καθώς οι παρατεταμένοι θρήνοι “*δεν χαρακτηρίζουν τους πολεμιστές και τους ανδρείους όπως εμφανίζονται πάντα οι Καλαβρυτινοί....*”, (Παγκαλαβρυτινό Βήμα, Ιανουάριος-Μάρτιος 1983)

⁴³⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1977

⁴³⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1978

τα αυταρχικά καθεστώτα και τους ολοκληρωτισμούς⁴⁴⁰. Η σύνδεση με την πρόσφατη περίοδο της χώρας είναι σαφής. Η Σφαγή αρχίζει πλέον να αποτυπώνεται σαν ένα σημείο -σταθμός, σαν ένα γεγονός αντιπροσωπευτικό των δεινών της Ελλάδας στην Κατοχή και καθοριστικό για τη στάση του ελληνικού λαού την περίοδο⁴⁴¹. Η 13η Δεκεμβρίου απασχολεί πλέον έντονα το δημόσιο λόγο- επίσημο και μη- και σε αυτόν πλέον αποτυπώνεται σαν ένα “ανοιχτό τραύμα στην ψυχή του Έθνους”, ενώ οι έννοιες της θυσίας, του προσκυνήματος και του χρέους που τη συνοδεύουν είναι κυρίαρχες⁴⁴². Τα αφιερώματα και οι εκπομπές για τα Καλάβρυτα, σε τηλεόραση και ραδιόφωνο πληθαίνουν και το μνημόσυνο καλύπτεται και μεταδίδεται εκτενώς από εθνικά δίκτυα⁴⁴³.

Οι αναφορές στη Σφαγή, τη διάσταση και τη σημασία της, είναι πλέον διαπαραταξιακές και ο συμβολισμός και το νόημα της έχουν πανεθνική σημασία. Την ίδια στιγμή αυτή ακριβώς η σημασία είναι που θα τη βάλει και στο μικροσκόπιο με την επανεξέταση, ανάδειξη ή ερμηνεία διάφορων πτυχών της, αντανακλώντας γενικότερες πολιτικές και ιδεολογικές επανατοποθετήσεις και διαιρέσεις. Οι μεταπολιτευτικές πολιτικές συνθήκες διαμορφώνουν ένα κλίμα που αλλάζει τα δεδομένα δεκαετιών. Νέα αφηγήματα δημιουργούνται, θέματα ταμπού του πρόσφατου παρελθόντος θίγονται και επανεξετάζονται, πολιτικοί φορείς, κόμματα και απόψεις που η δυνατότητα παρέμβασης τους ήταν από περιορισμένη μέχρι απαγορευμένη αποκτούν λόγο και ρόλο στα κοινά, νέες συλλογικές ταυτότητες γεννιούνται και παλιές επανακαθορίζονται. Η ελληνική κοινωνία κάνει βήματα προς το μέλλον προσπαθώντας, όχι πάντα εύκολα, αποτελεσματικά ή με ανιδιοτελή κίνητρα, να ανοίξει ζητήματα του πρόσφατου παρελθόντος της ή να κλείσει άλλα,

⁴⁴⁰.στην ομιλία του καθηγητή Γ. Κουμάντου στις εκδηλώσεις στην Αθήνα καταγγέλλονται οι ολοκληρωτισμοί και οι ιδεολογίες που γενούν και δικαιολογούν υπό τη μορφή “αντιποίνων” γεγονότα σαν τη Σφαγή και γίνεται απευθείας σύνδεση με άλλα αυταρχικά καθεστώτα που περιφρονούν τον άνθρωπο όπως αυτό που έζησε η Ελλάδα την προηγούμενη επταετία, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκέμβριος, 1975

⁴⁴¹.Το περιοδικό Αντί θα δημοσιεύσει γερμανικά ντοκουμέντα στα οποία γίνεται απολογισμός από το στρατιωτικό Διοικητή Ελλάδος της επιχείρησης Καλάβρυτα και αναφέρεται ότι η περίπτωση τους συγκλόνισε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού γεγονός που ενίσχυσε την ενότητα του λαού επιφέροντας αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά. Αντί 03/05/1975

⁴⁴². Ο Αντιπρόεδρος της Βουλής στις σχετικές εκδηλώσεις θα τονίσει ότι η Πολιτεία και η χώρα χρωστάει στα Καλάβρυτα και οφείλει να κάνει ότι περνάει από το χέρι της για να βοηθήσει αυτόν τον τόπο των Θυσιών και του Ηρωισμού, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιανουάριος 1977, ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας σε μήνυμα του με αφορμή την επέτειο θα χαρακτηρίσει τη σφαγή των Καλαβρύτων τραύμα στην ψυχή του Έθνους που δεν πρόκειται ποτέ να ξεχαστεί. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιανουάριος 1978. Στο ίδιο κλίμα θα είναι και οι αναφορές στις εφημερίδες με αφορμή την επέτειο. π.χ. *Η Αυγή* 14/12/1977, *Το Βήμα* 14/12/1977

⁴⁴³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1977, Δεκέμβριος 1977

ζητήματα που προκαλούν έριδες, αντιπαραθέσεις και μόνο “αναίμακτα”, κυριολεκτικά και μεταφορικά δεν είναι. Η Ιστορία τόσο σαν ουσία, όσο και σαν μέσο ερμηνείας του παρελθόντος και προσδιορισμού του παρόντος και του μέλλοντος έχει σε όλα αυτά κεντρικό ρόλο. Τα παραπάνω αντανακλούν και απεικονίζονται στην κοινωνική και πολιτική ζωή και στο δημόσιο λόγο. Είναι το σημείο όπου δημιουργούνται νέα εθνικά αφηγήματα και σύμβολα ενώ τα παλιά επανακαθορίζονται και τα Καλάβρυτα και η καταστροφή τους δεν θα μπορούσαν να είναι απόντα από το σχετικό διάλογο και τις ανάλογες έριδες. Ποιός ο ρόλος των Καλαβρύτων σαν σύμβολο, πως αυτός επανακαθορίζεται και πως οι πολιτικές δυνάμεις τα χρησιμοποιούν η κάθε μία για να εξυπηρετήσει το δικό της αφήγημα, τη δικιά της εκδοχή της ιστορίας και τους δικούς της πολιτικούς σκοπούς; Πως διαμορφώνεται πλέον η εθνική ταυτότητα και μνήμη και πως εντάσσεται μέσα σε αυτή η τοπική;

Μετά από δεκαετίες επιλεκτικής ερμηνείας και αφήγησης της ιστορίας και των γεγονότων, δημιουργείται μία αντίρροπη προσπάθεια ανάδειξης πλευρών που είχαν αγνοηθεί, στα πλαίσια “εξισορρόπησης” της μνήμης και δημιουργίας ενός άλλου αφηγήματος ή μάλλον προβολής του άλλου αυτού αφηγήματος στην Δημόσια Ιστορία και τον κυρίαρχο λόγο. Στη μακρόχρονη προσπάθεια και διαδικασία ανάδειξης και αναγνώρισης του ρόλου της Εθνικής Αντίστασης που λαμβάνει χώρα αυτή την εποχή, η Σφαγή των Καλαβρύτων έχει σημαντικό ρόλο σαν ένα γεγονός με πανελλήνια διάσταση και απήχηση, που απευθυνόταν στο θυμικό όλων των Ελλήνων χωρίς τις διχαστικές διαστάσεις άλλων γεγονότων. Προτού όμως αναγνωριστεί η προσφορά και ο ρόλος της Αντίστασης, η Αριστερά θα προσπαθήσει να αποποιηθεί τις ευθύνες που διαχρονικά της έχουν αποδοθεί από το μετεμφυλιακό κυρίαρχο λόγο μεταξύ άλλων και για τη Σφαγή (π.χ. λόγος Κανελλόπουλου στη βουλή όπως αναφέρθηκε πιο πάνω). Και η επίκληση της στα πλαίσια αυτά είναι σημαντική για μία σειρά από λόγους. Ήταν το μεγαλύτερο έγκλημα των Γερμανών στην Ελλάδα, έγκλημα κατά του άμαχου πληθυσμού που συγκλόνισε όλους τους Έλληνες. Αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού της πόλης και όχι ένα τμήμα του κάνοντας έτσι εύκολη την ταύτιση για όλες τις πλευρές μιας και δεν εμπεριέχει άμεσες διχαστικές διαστάσεις. Η Αντίσταση στην περιοχή ήταν εκτεταμένη και επιτυχής. Από την καταστροφή δεν γλύτωσαν ούτε σύμβολα της νεώτερης Ελλάδας και της θρησκείας όπως τα μοναστήρια της Αγίας Λαύρας και του Μεγάλου Σπηλαίου και οι καλόγεροι που υπηρετούσαν σε αυτά μιας και αυτοί θεωρήθηκε ότι υποβοηθούσαν την

Αντίσταση. Η ίδια η περιοχή αποτελεί πανελλήνιο σύμβολο σαν τόπος έναρξης της επανάστασης του 1821 συνδέοντας δύο περιόδους καθοριστικές για τη νεώτερη Ελλάδα.⁴⁴⁴.

Έτσι ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για όλες τις πλευρές και κυρίως για τον ευρύτερο αριστερό χώρο να ενσωματώσουν τη μνήμη της Σφαγής στο λόγο τους αναδεικνύοντας την ενοποιητική της διάσταση χωρίς υποσημειώσεις και αρνητικά συνδηλούμενα. Σε περιοδικά και εφημερίδες δημοσιεύονται άρθρα που εξετάζουν πτυχές όπως την τύχη των Γερμανών αξιωματικών υπευθύνων της ‘επιχείρησης Καλάβρυτα’, τις πολιτικές συνέπειες της, όπως αυτές καταγράφηκαν μέσα από γερμανικά έγγραφα, κυρίως όμως εστιάζουν στις αιτίες της Σφαγής και την αποποίηση πιθανών ευθυνών του ΕΛΑΣ, μέσω της εξέτασης μιας σειράς γεγονότων όπως το αν η Σφαγή προηγήθηκε ή ακολούθησε της εκτέλεσης των Γερμανών αιχμαλώτων, το ρόλο των Άγγλων ή τη συμμετοχή σε αυτήν ελλήνων δωσίλογων⁴⁴⁵. Κοινός τόπος όλων βέβαια είναι η διάσταση και η σημασία των Καλαβρύτων και του ολοκαυτώματος της πόλης σαν αντιφασιστικό σύμβολο. Οι προσπάθειες αυτές δεν έχουν τόσο ιστορικό αλλά πολιτικό χαρακτήρα. Είδαμε τον τρόπο που το

⁴⁴⁴. “Καλάβρυτα, η πόλη της υπέρτατης θυσίας - Πόλη σύμβολο. Οι γερμανική υπεροψία δεν μπορούσε να αποδεχτεί το πλήγμα που δέχτηκε από την Αντίσταση της περιοχής, “πολύ περισσότερο με το συμβολισμό που περιείχε. Από τα Καλάβρυτα είχε αρχίσει η επανάσταση του 1821..Και η μικρή αυτή ορεινή πόλη γι αυτό ακριβώς το λόγο είχε καταστεί ένα σύμβολο για το νεώτερο ελληνισμό. Και τώρα στα Καλάβρυτα οι Γερμανοί δέχονταν το πρώτο τους σκληρό πλήγμα. Γι αυτό και έπρεπε να δοθεί το σκληρό μάθημα στην ηρωική πόλη και την περιοχή της. Τα Καλάβρυτα και τα γύρω χωριά έπρεπε να καταστραφούν. Οι αιχμάλωτοι ήταν μία επιφανειακή πρόφαση...”, *Ριζοσπάστης*, 14/12/1975

⁴⁴⁵. Ο Ταχυδρόμος θα δημοσιεύσει αφιέρωμα στη σφαγή που θα δημιουργήσει αίσθηση αλλά και αντιδράσεις. Μέσα από μαρτυρίες και στοιχεία θα προκύψουν αντιφατικές ερμηνείες μιας και ενώ η σφαγή θα περιγραφεί σαν η “φρικιαστικότερη επιχείρηση αντιποίνων”, η βασική στόχευση του άρθρου είναι η ολική κατάρριψη της σφαγής σαν “αντίποινα” στα πλαίσια της προσπάθειας αντίκρουσης του επιχειρήματος ότι για τη σφαγή “έφταιγαν οι αντάρτες”. Έτσι θα υποστηριχθεί ότι “πρώτα αφανίστηκαν τα Καλάβρυτα και ύστερα εκτελέστηκαν οι Γερμανοί αιχμάλωτοι”, ενώ θα αφεθούν σαφείς υπόνοιες για το ρόλο Ελλήνων συνεργατών των Ναζί, όπως και τον αρνητικό ρόλο των Άγγλων. (Ταχυδρόμος, 16/05/1975). Το αφιέρωμα αυτό δεν είναι μεμονωμένο. Η *Αυγή* θα αναφέρει ότι το μνημόσυνο σηματοδοτεί την ανάγκη για εθνική ενότητα και ομοψυχία. Παρόλα αυτά γίνεται αναφορά για τη συμμετοχή στην επιχείρηση της Σφαγής και καταστροφής των Καλαβρύτων και Ελλήνων ταγματασφαλιτών. (Η *Αυγή*, 14/12/1975). Η Ελευθεροτυπία επίσης θα επιχειρήσει να αναζητήσει τα αίτια της Σφαγής αλλά και να διερευνήσει την ίδια τη φύση των αντιποίνων. Στα πλαίσια αυτά θα αναφέρει ότι ο ΕΛΑΣ δεν φέρει ευθύνη αφού η καταστροφή των Καλαβρύτων ούτε ήταν αντίποινα μιας και η σφαγή ήταν προαποφασισμένη αλλά ακόμα και να μην ήταν ένας λαός νομιμοποιείται να αντιστέκεται γεγονός που δεν δικαιολογεί την εκτέλεση εκατοντάδων αμάχων. (Ελευθεροτυπία, 13/12/1976). Ο *Ριζοσπάστης* στο ίδιο πνεύμα θα είναι πιο σαφής στη στόχευση και τα επιχειρήματά του. Η σφαγή των Καλαβρύτων είναι “αναμφισβήτητο το φρικιαστικότερο δείγμα φασιστικής θηριωδίας στην Ελλάδα. Τα Καλάβρυτα σαν σύμβολο και η ιστορική αλήθεια για το γεγονός υφίστανται επί τριάντα χρόνια μία απαράδεκτη κακοποίηση. Η επέτειος της σφαγής των Καλαβρύτων είναι αφορμή για ένα δριμύ κατηγορητήριο κατά πολιτικών και ιστορικών που εκμεταλεύτηκαν το δράμα των Καλαβρύτων για να φορτώσουν ευθύνες στην αντίσταση, αθωώνοντας έτσι τα εγκλήματα του ναζισμού. Είναι οι ίδιοι που προτιμούσαν να εορτάζουν τις “Δεκεμβριανές γιορτές μίσους”. (Ριζοσπάστης, 14/12/1976). Η σφαγή ωφείλεται στην Γερμανική θηριωδία αλλά και στον ρόλο των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών και ελλήνων συνεργατών των ναζί, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1977

μετεμφυλιακό κράτος προσπάθησε να αποδώσει την ευθύνη για τη Σφαγή στην Αντίσταση και την υποβάθμιση της σημασίας της⁴⁴⁶. Για πολλά χρόνια η Αντίσταση ήταν συκοφαντημένη, περιθωριοποιημένη, λοιδορούμενη από την επίσημη πολιτεία και απούσα από τον κυρίαρχο λόγο, ενώ και στη συγκεκριμένη περίοδο η στάση του επίσημου κράτους δεν έχει αλλάξει ακόμα ριζικά⁴⁴⁷.

Η αποποίηση της ευθύνης για τα γεγονότα του '43 σε αυτό το στάδιο, δεν πέρασε τόσο μέσω της ανάδειξης του ρόλου και της προσφοράς της Αντίστασης και του αποτρόπαιου της λογικής των αντιποίνων αλλά πλάγια, μέσω του ισχυρισμού ότι η αντιστασιακή δραστηριότητα και συγκεκριμένες πτυχές της ήταν άσχετες με την απόφαση για την καταστροφή των Καλαβρύτων αναζητώντας συχνά την αιτία και τις αφορμές για τη Σφαγή όχι σε γεγονότα, πολιτικές και τα ιστορικά πλαίσια της εποχής αλλά σε συμβολισμούς του παρελθόντος. Αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό και το πρώιμο τοπικό αφήγημα στην προσπάθεια ερμηνείας και ορθολογικοποίησης του τραύματος. Όπως έχουμε θίξει η επίρριψη ευθυνών στην Αντίσταση για παρόμοια γεγονότα δεν αφορούν μόνο τα Καλάβρυτα ούτε είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Είναι όμως ιδιαίτερες οι ελληνικές συνθήκες που οδήγησαν στην επιβίωση μιας τέτοιας ρητορικής για δεκαετίες όπως –ίσως και ακριβώς λόγω αυτών- και ο ανιστορικός τρόπος που προσπάθησαν να αντικρουστούν. Η ιδιαιτερότητα του υπάρχοντος συμβολισμού των Καλαβρύτων πρόσφερε στο παρόν σχετικά επιχειρήματα μιας και ήδη είχε αρθρωθεί και χρησιμοποιηθεί από την τοπική κοινότητα. Ο σχετικός διάλογος θα λάβει πολλές μορφές στο μέλλον και η τοπική κοινωνία θα συμμετάσχει σε αυτόν όπως θα δούμε και παρακάτω.

Από τις εκδηλώσεις, τις τελετές το δημόσιο λόγο και τα αφιερώματα της εποχής προκύπτει ότι σε μεγάλο βαθμό και στην παρούσα συγκυρία, οι βασικές συνισταμένες που καθορίζουν τις προτεραιότητες της κοινότητας είναι η διατήρηση της μνήμης και της προσωπικής της διάστασης από τη μία και ταυτόχρονα η ανάδειξη και εγγραφή της σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η μνήμη της 13^{ης} Δεκεμβρίου πρέπει να διατηρηθεί και να αναδειχθεί, όχι όμως μέσω της απόδοσης σε αυτή συγκεκριμένων συνδηλώσεων και ερμηνειών, αλλά σαν ένα ενοποιητικό

⁴⁴⁶. "επί σχεδόν σαράντα χρόνια η ασύδοτη εθνικοφροσύνη υποστήριζε την άποψη ότι δεν φταίνει οι Γερμανοί αλλά οι αντάρτες για το ρήμαγμα της μαρτυρικής πόλης και της περιοχής της..", *Ριζοσπάστης*, 13/12/1980

⁴⁴⁷. Οι διχασμοί και τα πάθη του παρελθόντος είναι ακόμα ανοιχτά, και η δεκαετία του '40 πάντα στο επίκεντρο. Η Κυβέρνηση τα αναζωπυρώνει με τις "τελετές- μνημόσυνα του μίσους", τα οποία συμπίπτουν χρονικά με το μνημόσυνο των Καλαβρύτων., *Η Αυγή* 11/12/1977, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1977

σύμβολο με πανελλήνια και παγκόσμια σημασία. Είναι σαφές ότι σε μία περίοδο που συντελούνται κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί, που διαμορφώνονται νέες πολιτικές ισορροπίες και στο δημόσιο λόγο επανεγγράφονται καινούριες ερμηνείες και αφηγήματα, ένα γεγονός με μεγάλη συμβολική σημασία βρίσκεται στο επίκεντρο. Αυτό που θα τονίσει το ήδη σχηματισμένο τοπικό αφήγημα δεν είναι οι γωνίες και τα αμφιλεγόμενα σημεία, αλλά ο ενοποιητικός χαρακτήρας και το μήνυμα του συμβολισμού της Σφαγής. Οι συμβολισμοί της ενώνουν όχι μόνο όλους τους Έλληνες αλλά και όλους τους λαούς, και το αντιπολεμικό, αντιφασιστικό της μήνυμα διατυπώνεται πλέον εμφαντικά στην παρούσα κοινωνική και πολιτική συγκυρία αναδεικνύοντας μία διάσταση που η τοπική και εθνική αφήγηση θα καταστήσουν κυρίαρχη τα επόμενα χρόνια.

Η νέα διάσταση σε αυτά, που το κλίμα της εποχής έχει επιτρέψει να αναδειχθεί, είναι η αντιφασιστική -αντιολοκληρωτική όπως και η επικράτηση του αντιπολεμικού μηνύματος. Τα τελευταία θα αποτελέσουν τα νέα γνωρίσματα που θα καθορίζουν τον τόνο στις εκδηλώσεις στο εξής και είναι η υιοθέτηση τους από την τοπική και επίσημη πλευρά που θα τοποθετήσουν τη σφαγή σε νέα πλαίσια, στην κατεύθυνση της απόδοσης σε αυτή εθνικών και παγκοσμίων συμβολισμών. Οι νεκροί των Καλαβρύτων, (οι 2000 “άοπλοι ανδρειωμένοι”⁴⁴⁸) είναι εθνικοί ήρωες και τα Καλάβρυτα αποτελούν αντιπολεμικό σύμβολο, αντιπροσωπεύοντας τις θυσίες και τα δεινά της χώρας στην Κατοχή, και σαν τέτοια αντιμετωπίζονται και τιμούνται πλέον από το επίσημο κράτος και τα κόμματα⁴⁴⁹. Οι εκδηλώσεις του Δεκεμβρίου αρχίζουν σταδιακά να παίρνουν άλλο χαρακτήρα. Είναι σαφές ότι το μνημόσυνο δεν αφορά πλέον μόνο ή κυρίως την τοπική κοινωνία και τους συγγενείς αλλά γίνονται πιο “λαμπρές” και αποκτούν έναν πιο “επίσημο”, πιο εθνικό αλλά και διεθνή χαρακτήρα. Σε αυτές μετέχουν εκτός από τον πολιτικό κόσμο και αντιπροσωπίες πόλεων από όλη την Ελλάδα όπως και από άλλες μαρτυρικές πόλεις του εξωτερικού. Με την πάροδο

⁴⁴⁸. *Τα Νέα*, 13/12/1980.

Η διόγκωση του αριθμού των θυμάτων, όπως έχουμε δει είναι κάτι που συναντάται συχνά στην περίπτωση της σφαγής των Καλαβρύτων- και όχι μόνο- και διατυπώνεται από πολλές πλευρές διαχρονικά. Ένας πρόσθετος λόγος για αυτό μπορεί να είναι και η ενδεχόμενη καταβολή αποζημιώσεων. Έτσι στα πλαίσια μεθόδευσης ενεργειών για το θέμα της καταβολής Γερμανικών αποζημιώσεων διεξάγεται διερευνητική αποστολή δικηγόρου στη Γερμανία κατόπιν σκέψεων να διαχωρισθεί η περίπτωση των Καλαβρύτων από το γενικότερο θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων το οποίο σχετίζεται με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με τις δύο Γερμανίες. Η ιδιαιτερότητα της σφαγής και της περίπτωσης των Καλαβρύτων εδράζεται σύμφωνα με τις σκέψεις αυτές μεταξύ άλλων στο ότι “η περίπτωση των Καλαβρύτων είναι μοναδική στην Ευρώπη και αυτή με τα περισσότερα θύματα” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1977

⁴⁴⁹. *Η Καθημερινή*, 13-14 Δεκεμβρίου 1981, *Ελευθεροτυπία*, 14/12/1981. *Ριζοσπάστης*, 14/12/1981,

των χρόνων το βίωμα και το δράμα δίνει τη θέση του στο συμβολισμό, ενώ εκπεφρασμένη επιθυμία και πρόθεση όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Δήμαρχο της πόλης είναι η τραγωδία των Καλαβρύτων να γνωστοποιηθεί και να βγει έξω από τα σύνορα της Ελλάδας.

Η ανάδειξη της ευρύτερης διάστασης της Σφαγής και οι νέοι συμβολισμοί που της αποδίδονται περνάει μέσα και από την προβολή των επί μέρους πτυχών της. Στα πλαίσια αυτά αναδεικνύονται διάφορες επιβιώσεις της τοπικής μνήμης, όπου επικρατεί η προσωπική διάσταση, η ανάδειξη περιστατικών που μεταδίδονται μέσω προφορικών μαρτυριών και δημιουργούν διάφορες μικροϊστορίες μέσα στη μεγαλύτερη. Η τοπική μνήμη διαμορφώνεται και – ή κυρίως – από αυτές και σχηματίζει ένα ψηφιδωτό πιο πολύπλοκο και συχνά αντιφατικό αφού οι επιβιώσεις ιστοριών - αφηγήσεων σε τοπικό επίπεδο λειτουργούν συμπληρωματικά στην επίσημη ιστορία η οποία δεν τις περιλαμβάνει. Η ανάδειξη της προσωπικής διάστασης του δράματος έχει ακόμα για την κοινότητα εξίσου- ή μεγαλύτερη- σημασία από την άρθρωση μιας επίσημης εκδοχής, μιας ιστορικοποίησης του γεγονότος η οποία αντλεί στοιχεία από την τοπική. Παράλληλα λοιπόν με την ακρίβεια της ιστορικής γραφής ή την επίσημη εργαλειοποίηση και ερμηνεία της ιστορίας, υπάρχει η “υπαρξιακή” διάσταση της μνήμης και του πένθους, η οποία τονίζει και αναδεικνύει το τραύμα και την απώλεια και τον τρόπο που αυτή μετεξελίσσεται σε δημόσιο θρήνο και μνημόνευση. Μία διαδικασία που όπως έχει επισημανθεί, έχει πανανθρώπινα χαρακτηριστικά και δεν καθορίζεται από εθνικά σύνορα και πολιτικές⁴⁵⁰. Η τοπική, μικρής κλίμακας μνήμη, οι μαρτυρίες, οι τελετές, τα μνημόσυνα που συνδέονται με αυτή, ήταν ταυτόχρονα συνδετικός κρίκος και παράγοντας που επέτρεψε στις τοπικές κοινωνίες να ξεπεράσουν τα τραυματικά βιώματα τους και να επιβιώσουν. Με την πάροδο των ετών και το θάνατο των πρωταγωνιστών η τοπική μνήμη αυτή θα ατονήσει και θα ενσωματωθεί στην επίσημη – εθνική μνήμη με κοινό σημείο αναφοράς τις έννοιες της τιμής, του χρέους, του ηρωισμού και της θυσίας.

Σε αυτό το μεταβατικό στάδιο βρίσκεται σε αυτή τη φάση και η μνημόνευση της τοπικής κοινότητας, η οποία ισορροπεί ανάμεσα στο τοπικό και το εθνικό, στην αναγκαιότητα να διατηρηθεί η προσωπική οικογενειακή διάσταση και να περάσει αυτή στην επόμενη γενιά, αλλά και στην απόδοση ευρύτερων νοημάτων και

⁴⁵⁰. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998 σελ. 11, 79

συμβολισμών που θα την ενσωματώσουν στην επίσημη αφήγηση⁴⁵¹. Την εποχή αυτή δημοσιεύονται αφιερώματα (το “Λεύκωμα της Θυσίας”) με αναφορές στις προσωπικές και οικογενειακές ιστορίες των θυμάτων της σφαγής⁴⁵², λαμβάνουν χώρα απονομές τιμητικών βραβείων στους επιζώντες της σφαγής που βρίσκονται ακόμα στη ζωή, δημοσιεύονται συνεντεύξεις επιζώντων⁴⁵³, αναφορές και μαρτυρίες που εξετάζουν συγκεκριμένες πτυχές του δράματος, τις ψυχολογικές παραμέτρους και επιπτώσεις του όπως το πώς επιβίωσαν οι γυναίκες και τα παιδιά και οι συνθήκες ζωής τα πρώτα χρόνια μετά τη Σφαγή,⁴⁵⁴ αναδεικνύεται η ανάγκη απόδοσης φόρου τιμής σε άλλα πρόσωπα του δράματος (“Καλαβρυτινή Μάνα”) και πληθαίνουν οι εκδηλώσεις από συλλόγους Καλαβρυτινών σε Ελλάδα και το εξωτερικό όπου προβάλλονται οικογενειακές και προσωπικές μαρτυρίες⁴⁵⁵. Η προσωπική διάσταση και ο θρήνος θα συνεχίσει να δίνει τον τόνο στις εκδηλώσεις ακόμα και τόσα χρόνια μετά και η απόδοση τιμής και σύνδεση με τους νεκρούς συγγενείς μέσω της προσκυνηματικής και ηρωικής διάστασης είναι παρούσα και δεδομένη⁴⁵⁶.

Σε αυτήν την περίοδο της μετεξέλιξης της μνήμης θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και τη γέννηση μίας μνημονικής, τελετουργικής διάκρισης- αντίφασης, μεταξύ της διάθεσης ανάδειξης και επισημοποίησης της σφαγής, και της προσωπικής, οικογενειακής και τοπικής διάστασης της μνήμης. Η επέτειος πριν και πρώτα από όλα ήταν ένα μνημόσυνο για το σύζυγο, το γιό, τον αδελφό, τον πατέρα. Η παρουσία επισήμων ήταν μάλλον διακριτική και σε δεύτερο πλάνο, ενώ τον τόνο στις εκδηλώσεις, τις ομιλίες κλπ έδιναν οι συγγενείς των θυμάτων σε μια έντονα προσωπικά και συγκινησιακά φορτισμένη ατμόσφαιρα. Η ένταξη σε ένα ευρύτερο εθνικό και διεθνές αφήγημα της σφαγής, η σταδιακή μετατροπή της σε σύμβολο, εθνικό και ευρωπαϊκό δεν ήταν κάτι που βρήκε αντίθετη την τοπική κοινωνία. Εντασσόμενο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο το γεγονός ιστοριοποιείται, νοηματοδοτείται και ίσως αυτό ήταν και αφορμή ώστε η τοπική μνήμη κλείσει τραύματα του

⁴⁵¹. του ίδιου : “*Forms of Kinship and Remembrance in the Aftermath of the Great War*” στο Winter Jay , Sivan Emmanuel (ed), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σελ. 40 – 60

⁴⁵². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1975

⁴⁵³. Παγκαλαβρυτινό Βήμα, Οκτώβριος 1975

⁴⁵⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1981

⁴⁵⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1979, Ιανουάριος 1980

⁴⁵⁶. “Οι 1300 των Καλαβρύτων είναι οι νέοι 300 των Θεμοπυλών”, “1300 καντήλια θα τοποθετηθούν στον τόπο της εκτέλεσης” *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκέμβριος 1976. “με προσφορές Καλαβρυτινών ολοκληρώνεται η λιθόστρωση του “Δρόμου της Θυσίας” - της διαδρομής που ακολούθησαν οι Καλαβρυτινοί προκειμένου να οδηγηθούν στον τόπο της σφαγής τους..” *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Οκτώβριος 1976. «Ανεβαίνοντας τον Γολγοθά. Οδεύοντας από το ίδιο λιθόστρωτο μονοπάτι που πέρασαν και Εκείνοι οδεύοντας στο Γολγοθά τους» *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1977

παρελθόντος να απαντήσει σε ανοιχτά ερωτήματα και η μνημόνευση της Σφαγής να περάσει σε επόμενη φάση.

Η ένταξη σε ένα γενικότερο αφήγημα εμπεριέχει όπως είδαμε και την προσπάθεια απόδοσης διάφορων νοηματοδοτήσεων ή ακόμα και εκμετάλλευσης από διάφορες πλευρές σε ένα γεγονός οι συνέπειες και οι μνήμες του οποίου είναι ακόμα ανοιχτές για τον τοπικό πληθυσμό και η προσωπική, οικογενειακή διάσταση ίσως δεν καλύπτεται -μόνο- από τις επίσημες εκδηλώσεις. Αυτό θα προκαλέσει αντιστάσεις και αντιδράσεις, κάτι που θα γίνει πιο σαφές τα επόμενα χρόνια όπου η επισημοποίηση θα ταυτιστεί συχνά με την εκμετάλλευση και τη βεβήλωση. Έτσι παράλληλα με τις επίσημες εκδηλώσεις και το τρισάγιο που τελείται στις 13 Δεκεμβρίου για πρώτη φορά οι συγγενείς των εκτελεσθέντων αισθάνονται την ανάγκη και διοργανώνουν την παραμονή της 13^{ης} Δεκεμβρίου τρισάγιο για τους “ντόπιους Καλαβρυτινούς”, στη μνήμη των δικών τους, χωρίς επισημότητες και τελετουργικά. Το τρισάγιο αυτό όπως αναφέρεται ήταν σε μυσταγωγικό κλίμα, απλό και απέριτο και παρουσία μόνο των συγγενών των θυμάτων. Η συμμετοχή ήταν αθρόα με την προσέλευση για αυτό τον σκοπό Καλαβρυτινών από πολλές περιοχές της Ελλάδας και η συγκίνηση ήταν έκδηλη. Μάλιστα όπως διαβάζουμε στη ΦτΚ κατόπιν του τρισαγίου όλοι οι συγγενείς μετέβησαν στο νεκροταφείο της πόλης όπου και άναψαν τα καντήλια των συγγενών θυμάτων και δόθηκε η υπόσχεση να συγκεντρώνονται για το σκοπό αυτό την παραμονή της 13ης από όπου και αν βρίσκονται⁴⁵⁷.

Η συχνά επιφυλακτική στάση απέναντι στην “επισημοποίηση” της σφαγής εξηγείται εν μέρει και διαφορετικά. Η καχυποψία και η μνησικακία απέναντι στο κράτος εξακολουθεί και το δεδομένο μοτίβο της κρατικής εγκατάλειψης με επίκεντρο την ιστορία είναι και σε αυτή την περίοδο παρούσες. Η προβολή της αναντιστοιχίας της προσφοράς των Καλαβρύτων με την εγκατάλειψη τους από το κράτος όπως ήδη είδαμε δεν έχει μόνο τοπική αφετηρία και θα απασχολήσει και σε αυτή την περίοδο τον πανελλήνιο τύπο. Το άρθρο των Νέων εμπεριέχει όλα τα παραπάνω στοιχεία και την αίσθηση χρέους που απορρέει από αυτά, συνδυάζοντας τα με το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης⁴⁵⁸. Η Ιστορία σαν πρόταγμα, σαν μέσο διεκδίκησης και

⁴⁵⁷ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1979

⁴⁵⁸ “Καλάβρυτα Αντίο” . “Εσύ μαρτυρική πόλη που δε λύγισες το ’43, όταν οι χιτλερικοί σκότωσαν όλους τους άντρες σου. Εσύ πονεμένη γη των Καλαβρύτων που δεν έβγαλες τη μαύρη μαντήλα από πάνω σου και το μεγάλο σταυρό από το λόφο του Καππή εκεί όπου έγινε η ομαδική εκτέλεση. Εσύ προσκύνημα του Αγώνα του ’21 και οδυνηρή μνήμη της μεγάλης καταστροφής, τώρα σπαράξεις και ψυχορραγείς με

σαν χρέος δεν είναι μόνο σε ένα συμβολικό επίπεδο. Τα Καλάβρυτα συμπυκνώνουν τα παγιωμένα πλέον χαρακτηριστικά της ελληνικής επαρχίας, τις παθογένειες και την εξέλιξη της σε μία Ελλάδα που αλλάζει και στην οποία διαμορφώνονται νέα οικονομικά, δημογραφικά, πολιτιστικά και κοινωνικά δεδομένα. Η αστυφιλία βρίσκεται σε εξέλιξη και μια επαρχία -το κέντρο της οποίας είναι τα Καλάβρυτα-, βρίσκεται να χάνει τον πληθυσμό αλλά και την ταυτότητα της⁴⁵⁹. Ο Δήμαρχος Καλαβρύτων θα απευθύνει κάλεσμα στους φορείς της περιοχής, σε συλλόγους, τύπο αλλά και ιδιώτες για συνεργασία ώστε να εργαστούν από κοινού για την επίλυση των προβλημάτων και την πρόοδο της επαρχίας και να σταματήσει η ερήμωση της και η μείωση του πληθυσμού ο οποίος την εγκαταλείπει για τα αστικά κέντρα. *“Είναι χρέος όλων απέναντι στα ιερά χώματα της φτωχής αλλά ένδοξης Επαρχίας μας... και τις ανεκτίμητες προσφορές της προς το Έθνος γεγονός που αναγνωρίζουν όλοι οι Έλληνες οι οποίοι και προσέρχονται ευλαβείς προσκυνητές στην Αγία Λάυρα, το Μέγα Σπήλαιο και τον τόπο μαρτυρίου των υπερχιλίων Καλαβρυτινών...”*⁴⁶⁰. Με δεδομένα αυτά η αγωνία της επαρχίας για το μέλλον και την επιβίωση της είναι υπαρκτά και ασκείται πίεση με όποια μέσα και επιχειρήματα είναι δυνατόν να επιστρατευτούν προκειμένου η πορεία αυτή να ανακοπεί - αντιστραφεί. Και στην κατεύθυνση αυτή, στην προσπάθεια αρωγής και λήψης μέτρων από το κεντρικό κράτος, τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται είναι για άλλη μια φορά ιστορικά.⁴⁶¹ Συνεχή άρθρα θα δημοσιευτούν από τοπικές και όχι μόνο εφημερίδες όπου θα τονίζεται η εγκατάλειψη και οι συνθήκες στην περιοχή, ενώ θα συστηθεί “επιτροπή για τη σωτηρία της επαρχίας”⁴⁶².

Τα επόμενα χρόνια για τους ίδιους λόγους θα γίνουν συγκεντρώσεις, θα εκδοθούν ψηφίσματα, θα διοργανωθεί παγκαλαβρυτινό συνέδριο, ενώ στο πλαίσιο θα μπει και

τους 15 νέους σου όλους και όλους που σου απέμειναν και με τους 1500 γέροντες. Και εμείς που σε ξεχάσαμε, εμείς που δεν ακούσαμε την απελπισμένη σου κραυγή, εμείς που σου πήραμε τα νιάτα σου προσφέροντας τους “ικανοποιητικών ημερομίσθιον και αξιοπρεπή κατοικίαν εις την πρωτεύουσαν”, μέσα στην μεγάλη μας αλλοτρίωση γίναμε τυφλοί και κουφοί στον ανθρώπινο πόνο. Γιαυτό και πιά φτωχοί, πιά δυστυχισμένοι από εσένα βασανισμένη πολίτη των Καλαβρύτων.... το ελληνικό χωριό και η κωμόπολη χάνονται, σβήνουν, ρημάζουν από την ομαδική φυγή των κατοίκων τους που κουράστηκαν να υποφέρουν, να ελπίζουν, να περιμένουν το κρατικό ενδιαφέρον. “και πως ζήτε εδώ πέρα;” Αυτή την πικρή ερώτηση κάναμε σε πολλούς κατοίκους των Καλαβρύτων. Και όλοι μας δείχνανε το μεγάλο σταυρό στο σημείο όπου οι Γερμανοί εκτέλεσαν τους 1200 άνδρες της πόλης. “Από αυτόν” μας απάντησαν και αυτή είναι η οδυνηρή αλήθεια για τα Καλάβρυτα...”

Τα Νέα 17/07/1978

⁴⁵⁹. Ο πληθυσμός της επαρχίας Καλαβρύτων μέσα σε λίγες δεκαετίες έχει μειωθεί περισσότερο από 50%. πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία

⁴⁶⁰. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος* Σεπτέμβριος, Οκτώβριος 1975

⁴⁶¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1978

⁴⁶². *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Φεβρουάριος – Μάρτιος 1977

η παρουσία επισήμων στις εκδηλώσεις της 25ης Μαρτίου⁴⁶³. Το συνέδριο θα γίνει παρουσία βουλευτών όλων των κομμάτων και στο σχετικό ψήφισμα του θα αναφερθούν μεταξύ άλλων τα εξής: *“...η πόλη των Καλαβρύτων και η ομώνυμη επαρχία γοργοπεθαίνουν, χωρίς να λαμβάνονται αποτελεσματικά μέτρα για να σταματήσει η ερήμωση, να επιβιώσει και να αναπτυχθεί η επαρχία που πρωτοστάτησε στην Ανάσταση του Γένους το 1821 και έχει το θλιβερό προνόμιο να έρχεται πρώτη σε προσφορά αίματος και υλικών αγαθών στους χρόνους της Κατοχής...αποτελεί Εθνικό Χρέος για την πολιτεία να επιδείξει άμεσο και πραγματικό ενδιαφέρον για την Ιστορική και Μαρτυρική πόλη των Καλαβρύτων και την ομώνυμη Επαρχία...”*⁴⁶⁴. Ο Δήμαρχος Καλαβρύτων αποστέλλει επιστολή – πρόσκληση στον Πρωθυπουργό Γ. Ράλλη να επισκεφτεί τα Καλάβρυτα στα πλαίσια περιοδειών που πραγματοποιεί ο τελευταίος ανά την Ελλάδα. Σε αυτήν *“εκθέτει την αγωνία του πληθυσμού για την επιβίωση της Επαρχίας Καλαβρύτων, η οποία ενώ κατόρθωσε να επιβιώσει από τα βαρύτατα πλήγματα που δέχτηκε στην Κατοχή, κινδυνεύει να πεθάνει σε καιρούς ειρηνικούς και ενώ το Έθνος προοδεύει”*. Ο Δήμαρχος εκθέτει την κατάσταση που επικρατεί στην επαρχία και τα προβλήματα της, μεταφέρει την απόφαση του πληθυσμού να αγωνιστεί και τέλος παρακαλεί τον Πρωθυπουργό *“να επισκεπτεί την πόλη την οποίαν ουδέποτε επεσκέφθη μεταπολεμικά Πρωθυπουργός, ούτε για να τιμήσει το Μνημόσυνο των υπερχιλίων Καλαβρυτινών που δολοφόνησαν οι Ναζί...”*⁴⁶⁵.

Ο Πρωθυπουργός ανταποκρίνεται σε αυτό το κάλεσμα και θα επισκεφτεί επικεφαλής κυβερνητικού κλιμακίου την πόλη τον Οκτώβριο του 1980. Ο Δήμαρχος θα τον υποδεχτεί λέγοντας ότι τα Καλάβρυτα χρειάζονται την κυβερνητική μέριμνα και αρωγή και την επίλυση των προβλημάτων τους *“προκειμένου οι κάτοικοι τους να συνεχίσουν να εκπληρώνουν το χρέος τους και να κρατάνε αναμμένα τα καντήλια της μνήμης, της τιμής και της ευγνωμοσύνης των Αθάνων του 1821 και του 1943”*. Ο Ράλλης αφού προσκύνησε τον Τόπο Θυσίας εξέφρασε τη συγκίνηση του για την παρουσία του σε έναν τόπο γεμάτο αναμνήσεις από τη Γερμανική καταστροφή που παρά τις καταστροφές του πολέμου κατάφερε να ανορθωθεί και *‘αποτελεί παράδειγμα των θυσιών της Ελλάδας, της μικρής αυτής χώρας που παρά τα όσα υπέστη επιζεί’*. Ακολούθησε σύσκεψη του κλιμακίου με τοπικούς φορείς όπου

⁴⁶³. “Ζητιανεύει η τιμωρημένη επαρχία μας από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων – κανένα χειροκρότημα για τους επισήμους και τους εκπροσώπους της Βουλής και της Πολιτείας που θα παραστούν στον καθαγιασμένο χώρο της Αγίας Λαύρας για τις εκδηλώσεις της 25ης Μαρτίου”. Ο Καλαβρυτινός Τύπος, Μάρτιος 1980

⁴⁶⁴. Ο Καλαβρυτινός Τύπος, Αύγουστος 1980

⁴⁶⁵. Η Φωνή των Καλαβρύτων, Αύγουστος 1980

παρουσιάστηκαν τα προβλήματα και ο Πρωθυπουργός εξήγγειλε πρωτοβουλίες και ενέργειες στην κατεύθυνση της επίλυσης τους.⁴⁶⁶ Στη διαχρονική απαίτηση και διεκδίκηση κρατικής μέριμνας και στην αντιπαραβολή απέναντι στο κράτος της ιστορικής προσφοράς το βάρος πλέον έχει πέσει στο πρόσφατο παρελθόν και τη θυσία της περιοχής το 1943 γεγονός που οφείλεται προφανώς στο ότι η περιοχή και η Σφαγή είχε βρεθεί στο περιθώριο της επίσημης προσοχής για πολλά χρόνια σε αντίθεση με την πρόσφατη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος τουλάχιστον σε συμβολικό επίπεδο. Έτσι η μέριμνα και το ενδιαφέρον για τα Καλάβρυτα γίνονται αντιληπτά σαν εξόφληση ενός ανεκπλήρωτου χρέους και αναγνώριση και δικαίωση της προσφοράς τους⁴⁶⁷.

Φυσικά το 1943 δεν μονοπωλεί τον τοπικό και εθνικό δημόσιο λόγο και ενδιαφέρον της εποχής, παρά το γεγονός ότι η δεκαετία του '40, η αναμόχλευση και επανεξέταση της βρίσκεται στο προσκήνιο. Για την τοπική κοινωνία η μνημόνευση του 1821 και οι σχετικές τελετές συνεχίζουν να αποτελούν μέρος της ταυτότητας της, ενώ τα Καλάβρυτα συνεχίζουν να αποτελούν σημείο αναφοράς όσον αφορά το 1821 και τις σχετικές εκδηλώσεις⁴⁶⁸. Βέβαια στο πνεύμα της εποχής και σε αντίθεση με το μνημόσυνο της 13 Δεκεμβρίου, οι τελετές για την 25η Μαρτίου φαίνεται ότι τα πρώτα χρόνια μετά τη χούντα χάνουν κάτι από τη “μεγαλοπρέπεια” τους. Το τελετουργικό μένει ίδιο όπως και η ρητορική αλλά η παρουσία του κράτους δεν είναι τόσο εμφαντική⁴⁶⁹ γεγονός που δεν θα προκαλεί τις διαμαρτυρίες του παρελθόντος. Αντίθετα εκεί που δίνεται έμφαση είναι στη συμμετοχή του “λαού” στις εκδηλώσεις⁴⁷⁰. Η έμφαση στο “λαό” δε φαίνεται μόνο στις αναφορές στο παρόν αλλά και σε αυτές που το συνδέουν με το ένδοξο παρελθόν, αναδεικνύοντας τη λαϊκή διάσταση της ιστορίας και αφήνοντας να διαφανεί και μια διαφορετική ερμηνεία - εξιστόρηση που αρχίζει να δημιουργείται για το παρελθόν όπου δίπλα ή και πριν από της ηρωικές και ηγετικές εμβληματικές φιγούρες αναδεικνύεται ο ρόλος του απλού

⁴⁶⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Οκτώβριος 1980, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Οκτώβριος 1980

⁴⁶⁷. “Τα Καλάβρυτα δεν βρήκαν ακόμα τη δικαίωση τους”, *Τα Νέα* 18/12/1981. Η τοπική εφημερίδα θα είναι πιο κυνική : “Η αναγνώριση της θυσίας τους σημαίνει έργα στον τόπο μας” *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκάμβριος 1980

⁴⁶⁸. Τονίζεται ότι στη μαθητική παρέλαση προπορευόταν το Λύκειο Καλαβρύτων με το λάβαρο της Αγίας Λαύρας, *Η Καθημερινή*, 25/03/1979

⁴⁶⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1976

⁴⁷⁰. “...εκατοντάδες λεωφορεία και ιδιωτικά αυτοκίνητα κατέκλυσαν την περιοχή της Αγίας Λαύρας οι επισκέπτες, σύμφωνα με μετριοπαθής υπολογισμούς, ήταν πάνω από 12000”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1977. “...χιλιάδες κόσμος κατακλύζουν κάθε γωνία και κάθε ξέφωτο της ευρύτερης περιοχής της μονής.” *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1979

λαού⁴⁷¹. Η “λαϊκή” αυτή προσέγγιση του ‘21 είναι χαρακτηριστικό της εποχής και της επανανοηματοδότησης και αλλαγής της ρητορικής και για την 25η Μαρτίου⁴⁷². Στα πλαίσια αυτά το 1821 θα συνδεθεί άμεσα με τη δεκαετία του ‘40. Ο πιο ασφαλής τρόπος να νομιμοποιηθεί η δεκαετία του ‘40 και η Αντίσταση στην εθνική συνείδηση ήταν να συνδεθεί και να ταυτιστεί με το ένδοξο 1821 στην λογική της διαχρονικότητας των λαϊκών αγώνων και θυσιών.

Το αφήγημα αυτό βέβαια δεν είναι ακόμα ενιαίο και στα πρώτα στάδια δημόσιας εκδήλωσης του θα προκαλέσει οξείες αντιπαραθέσεις. Αυτές είναι χαρακτηριστικό της μεταβατικής εποχής της μεταπολίτευσης, της ύπαρξης αντιθετικών και διαιρεμένων αντιλήψεων και μνημών για κρίσιμες ιστορικές περιόδους, την επιβίωση, τη μετεξέλιξη τους και το πως αυτές επηρεάζουν και αλληλεπιδρούν με το παρόν. Η συμμετοχή για πρώτη φορά στους εορτασμούς της εθνικής επετείου αντιστασιακών οργανώσεων θα είναι αφορμή για την εκδήλωση των παραπάνω. Διαταγή του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως απαγόρευσε να συμμετάσχουν στις επίσημες εκδηλώσεις για την Εθνική γιορτή οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης, είχε σαν αποτέλεσμα οι εκδηλώσεις του Μαρτίου σε όλη τη χώρα να συνδυαστούν με την δημιουργία επεισοδίων και εκτεταμένων συμπλοκών σε διάφορες περιοχές της χώρας μεταξύ αστυνομίας, ακροδεξιών και μελών αντιστασιακών οργανώσεων όταν τα τελευταία παρεμποδίστηκαν από τη συμμετοχή τους σε εκδηλώσεις για την εθνική εορτή⁴⁷³. Τα περιστατικά αυτά θα χαρακτηρίσουν τους εορτασμούς αρκετών ετών, θα

⁴⁷¹. “Όπως στον Αγώνα του ‘21 ο λαός ξεπέρασε τους Προύχοντες και προχώρησε στην έναρξη της Επανάστασης, έτσι ακριβώς και φέτος στον εορτασμό της Αγίας Λαύρας για την επέτειο της 25ης Μαρτίου, ο Λαός ήταν εκείνος που με την επιβλητική παρουσία του κάλυψε την απουσία του επίσημου Κράτους από την τελετή και από το χώρο από όπου ξεκίνησε η Γιορτή της Πατρίδας το ‘21 που κατέληξε στην απελευθέρωση του Γένους. Σε αντίθεση με την κρατική απουσία χιλιάδες Λαού κατέκλυσε την περιοχή της Αγίας Λαύρας και πήρε μέρος στους εορτασμούς...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1981

⁴⁷². Στο μήνυμα των πολιτικών αρχηγών η Επανάσταση αποτελεί αφορμή καλέσματος και σύμβολο για την λαϊκή εθνική ενότητα και την εθνική ανεξαρτησία. *Το Βήμα*, 25/03/1975. Η αριστερά θα προβάλει με μεγαλύτερη ένταση τη λαϊκή- δημοκρατική διάσταση της επανάστασης, *Η Αυγή*, 25/03/1975, 25/03/1976 και θα συνδέσει άμεσα το 1821 με το 1940 με τη δημοσίευση μαρτυριών για το πως το έπος του 1821 αποτελούσε πηγή έμπνευσης και παραδειγματισμού κατά την κατοχή και την αντίσταση, *Η Αυγή*, 25/03/1977. Στο ίδιο πνεύμα και ο τοπικός τύπος όπου θα προσεγγίσει την επέτειο μέσα από αφιερώματα και ιστορικές έρευνες σχετικά με το πως οι κοτζαμπάσηδες καταπίεζαν τους αγρότες της επαρχίας Καλαβρύτων όπου και τονίζεται η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα της “κοινωνικής ιστορίας της περιοχής”. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Μάρτιος 1978, ενώ ο *Ριζοσπάστης* θα κάνει αναφορά στην αναπαράσταση για την κατάληψη των Καλαβρύτων την 21η Μαρτίου σαν ένα πατροπαράδοτο έθιμο σε αφιέρωμα σχετικό με τις λαϊκές γιορτές για την εθνική επέτειο, *Ριζοσπάστης*, 24/03/1979

⁴⁷³. *Αυγή* 25/03/1977, *Ελευθεροτυπία*, 26/03/1977, *Ελευθεροτυπία*, 27/03/1978

προκαλέσουν πολιτικές αντιπαραθέσεις εντός και εκτός βουλής και θα συνοδευτούν από εκκλήσεις για αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης⁴⁷⁴.

Αντίθετα η σύνδεση του 1821 με τη δεκαετία του '40 με αφορμή τη σφαγή των Καλαβρύτων, ιδίως όσον αφορά την τοπική κοινωνία ήταν ομαλή μιας και ήδη ήταν σχηματοποιημένη και δεδομένη. Έτσι η ανάδειξη της ενότητας με αναφορές στο ηρωικό παρελθόν του '21 και τους αγώνες και τις θυσίες του ελληνικού λαού στην Κατοχή, η άρθρωση ενός αφηγήματος αντίστασης, εξέγερσης και αγώνων για την ελευθερία ήταν φυσική προέκταση της τοπικής αντίληψης και μνημόνευσης. Αυτή σχηματίστηκε, αρθρώθηκε και διατυπώθηκε με μεγαλύτερη ευκολία και ανεπιφύλακτα σε αντίθεση με το αντίστοιχο αφήγημα -με κοινά χαρακτηριστικά αλλά με πολιτική αφετηρία- της Αριστεράς το οποίο ακόμα συναντά αντιστάσεις και επιφυλάξεις. Την εποχή που η Αριστερά διεκδικούσε την αναγνώριση των αγώνων και της προσφοράς της, τοποθετώντας τους πλάι σε αντίστοιχους αγώνες του ηρωικού παρελθόντος, και το επίσημο κράτος παρ' όλες τις μετατοπίσεις του ήταν προς το παρόν απρόθυμο στο να διατυπώσει και να υιοθετήσει επίσημα ένα ενιαίο και ενοποιητικό αφήγημα που θα λείαινε τις γωνίες αναζητώντας αναφορές στο παρελθόν στη βάση των διαχρονικών αγώνων του ελληνικού λαού εντάσσοντας σε αυτούς και την Αντίσταση, η σύνδεση αυτή στην τοπική ρητορική είχε ήδη διατυπωθεί.

Η ηρωική συνέχεια της περιοχής, η προβολή των Καλαβρύτων σαν προμαχώνας των εθνικών αγώνων και προπύργιο υπεράσπισης των εθνικών δικαίων μέσω των προσφορών τους σε αίμα, είναι δεδομένες. Τα Καλάβρυτα καταστράφηκαν λόγω του συμβολισμού και του ηρωικού τους παρελθόντος. Πλέον όμως στο αφήγημα αυτό προστίθεται η διάσταση της αντίστασης στον κατακτητή. Οι Γερμανοί δεν εκτέλεσαν τους Καλαβρυτινούς μόνο επειδή ήταν κάτοικοι μιας ιστορικής περιοχής, αλλά ακριβώς επειδή η ιστορία τους αυτή ήταν ιστορία αντίστασης και αγώνων για την ελευθερία⁴⁷⁵. Όπως πρωτοστάτησε στον αγώνα του '21, έτσι η περιοχή, πιστή στο ηρωικό της παρελθόν, πρωταγωνίστησε και στην αντίσταση κατά των νέων

⁴⁷⁴.Ελευθεροτυπία, 27/03/1979, *Τα Νέα*, 26/03/1980, Ελευθεροτυπία, 26/03/1980, *Ριζοσπάστης*, 26/03/1980

⁴⁷⁵. "οι ειδεχθείς Γερμανοί γνωρίζουν και την ιστορία και την ψυχή του Έλληνα. Γνωρίζουν ειδικότερα ότι η μικρή αυτή γωνία της ελληνικής γης, προ 140 χρόνων υπήρξε ο ηφαιστειώδης κρατήρας της επαναστατικής ορμής των Ελλήνων. Και δεν τολμούν να έρθουν αντιμέτωποι προς τους Καλαβρυτινούς, με την πίστη, την ψυχή και την λεβεντιά τους..." "...θέληση του κατακτητή ήταν να αφανίσει τα Καλάβρυτα από το χάρτη. Να σβήσει το χώρο που θύμιζε Αγία Λαύρα, το χώρο που θύμιζε 1821...Έτσι αφανίστηκε η μικρή πολιτεία, έτσι έπεσαν οι ηρωικοί μάρτυρες του Έθνους, οι Καλαβρυτινοί...οι Αγωνιστές του '21 σκύβουν ευλαβικά και φιλούν το Λόφο του Καπή και εναποθέτουν εκεί το δεύτερο Λάβαρο αλλά τώρα όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της Παγκόσμιας Λευτεριάς...".*Παγκαλαβρυτινό Βήμα*, τεύχος 16 Ιανουάριος 1977

εισβολέων. Η αγάπη για την ελευθερία και την ανεξαρτησία, εκφράζεται από τη διαχρονική αντίσταση στους κατακτητές, όπως στο 1821 έτσι και στην περίοδο της Κατοχής. Η διάθεση και ανάγκη για αντίσταση διακατείχε όλο τον ελληνικό λαό και τους Καλαβρυτινούς, ιδίως δε τους τελευταίους καθώς αυτοί είχαν χρέος και καθήκον απέναντι στους προγόνους τους και την ιστορία τους να αγωνιστούν για την ελευθερία⁴⁷⁶. Στο από καιρό σχηματισμένο τοπικό αφήγημα, η τιμή στους νεκρούς συνδέεται και νοσηματοδοτείται μέσω της ηρωοποίησης τους και της ένταξης της Σφαγής μέσω της σύνδεσης της με την Αντίσταση, στο ίδιο ένδοξο πάνθεον με το 1821⁴⁷⁷. Πλέον η σφαγή και η προσέγγιση της μέσω της Αντίστασης και του αγώνα κατά του φασισμού, αγώνα με κοινά χαρακτηριστικά και αφετηρίες με αυτόν του '21, δεν έχει μόνο εθνική αλλά και παγκόσμια σημασία⁴⁷⁸.

Η εποχή ευνοεί την επαναπροσέγγιση βεβαιοτήτων, συμβόλων και μύθων και σε επίπεδο ιστοριογραφίας και δημόσιας ιστορίας. Το 1821 θα αποτελέσει και αυτό αντικείμενο αυτής της γενικότερης επαναπροσέγγισης της ιστορίας και το γεγονός θα φέρει πάλι τα Καλάβρυτα, το ρόλο τους και τα σύμβολα τους στο επίκεντρο⁴⁷⁹. Στα πλαίσια αυτά και με δεδομένη τη διεκδίκηση από άλλες περιοχές των πρωτείων για την επανάσταση⁴⁸⁰, το τοπικό ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως όχι τόσο στην προβολή

⁴⁷⁶. “...από καθήκον καταγωγής και ιστορίας δεν μπορούσαν να υστερήσουν και το καθημερινό αντίκρισμα της Αγίας Λαύρας οπου “λεβέντες προτανάψαν του πολέμου τη φωτιά”, εύλογα τους κατηύθυνε με μόνη φιλοδοξία την απελευθέρωση της σκλαβωμένης πατρίδας...έτσι η περιοχή έγινε ελεύθερη και η σκέψη πως γρήγορα θα έρθει και το τέλος του Γερμανού , έγινε πίστη.”Επιμνημόσυνος λόγος από Δήμαρχο Καλ/των στις εκδηλώσεις του Δεκεμβρίου του 1981 , Παγκαλαβρυτινό Βήμα, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1981

⁴⁷⁷. Χαρακτηριστική των σχετικών συμβολισμών είναι η αναφορά στην ιστορία του “Δρόμου Θυσίας, το πως ξεκίνησε και τη σύνδεση του με το '21:

“Η 13η Δεκεμβρίου 1943 ήταν η πιο φριχτή μέρα της επάρατης κατοχής αλλά και η πιο λαμπρή σελίδα του βιβλίου της Ελληνικής Ελευθερίας. Τα 20 χρόνια έπρεπε να ξαναφέρουν στη μνήμη των Πανελλήνων το φριχτό ανοσιούρημα του Ναζισμού, ταυτόχρονα όμως και να διασαλπίσουν εις όλους τους Έλληνες ότι “Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει”. Στο προσκυτήριο του Δρόμου θυσίας έσπευσαν όλα τα διαμερίσματα της χώρας. Κάθε χρόνο τρέχουν στα Καλάβρυτα η Θεσσαλονίκη, η Σπάρτη, η Κέρκυρα, τα Ιωάννινα, η Καλαμάτα, η Αλεξανδρούπολη, η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Τρίπολη, ο Βόλος, η Λάρισα, το Αγρίνιο, όλες οι πόλεις της Ελλάδος. Έρχονται εδώ για να αποτίσουν φόρο τιμής στα θύματα. Τρέχουν από το Πανελλήνιο Ηρώον της Αγίας Λαύρας να φέρνουν ζωντανό το μήνυμα Εκείνων του 1821. Τερματίζουν στο λοφο του Καπή και παίρνουν από εκεί ένα άλλο μήνυμα, Εκείνων του 1943, μεταφέροντας και τα δύο μηνύματα που τώρα έχουν γίνει ένα εις όλα τα μέρη της Ελλάδος: Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει...” , Η Φωνή των Καλαβρύτων, Δεκέμβριος 1975

⁴⁷⁸. Η σφαγή των Καλαβρύτων “...συνήγειρε τη συνείδηση των ελευθέρων στον κατά του φασισμού αγώνα...” και μετά από αυτή “...καταγράφηκε στην ιστορική συνείδηση ότι οι δρόμοι της παγκόσμιας λευτεριάς, της πανανθρώπινης αρμονίας περνούν από την Ελλάδα, περνούν από την Αγία Λαύρα, περνούν από το λόφο του Καπή”. Παγκαλαβρυτινό Βήμα τεύχος 16 Ιανουάριος 1977

⁴⁷⁹. π.χ. “πλαστογραφία της ιστορίας- μύθος το λάβαρο του 1821”, Η Αυγή, 25/03/1976, ή το άρθρο του Κ. Θεοδώρου, (Λάππας) “Στην Αγία Λαύρα πρώτα”, ο.π.

⁴⁸⁰. π.χ. ο πρόεδρος της Ελληνικής Ομοσπονδίας Ελληνικών Σωματείων Νέας Υόρκης στο μήνυμά του για την εθνική επέτειο θα αναφέρει την Καλαμάτα και την 23η Μαρτίου σαν τόπο και χρόνο έναρξης της Επανάστασης γεγονός που θα προκαλέσει την αντίδραση της Καλαβρυτινής αλληλεγγύης το

των συμβόλων και των μύθων αλλά στην υπεράσπιση της πρωτοπορίας των Καλαβρύτων και την ανάδειξη των γεγονότων που αποδεικνύουν τα πρωτεία αυτά (γεγονότα της Χελωνοσπηλιάς, απελευθέρωση Καλαβρύτων κλπ). Παρόλο που το ενδιαφέρον έχει στραφεί στην πρόσφατη ιστορία η προσπάθεια του ρόλου των Καλαβρύτων στην Επανάσταση είναι καθήκον και χρέος μιας και αποτελεί τον ένα βασικό πυλώνα πάνω στον οποίο στηρίζεται η ιδιαιτερότητα και συνίσταται η ξεχωριστή ταυτότητα του τόπου. Έτσι η απελευθέρωση των Καλαβρύτων τυγχάνει πλέον της ίδιας προβολής με την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου. Οι προσπάθειες αναβάπτισης των επετείων αυτών αποδίδουν καθώς οι εκδηλώσεις γίνονται με μεγάλη επισημότητα η οποία νομιμοποιείται και τονίζεται και με την παρουσία εκπροσώπων του κράτους (Υπουργών, βουλευτών, Στρατού, Πρυτάνεων κλπ)⁴⁸¹, ενώ και στις αντίστοιχες εκδηλώσεις για την επέτειο στην Αθήνα και το εξωτερικό η Καλαβρυτινή παρουσία συνεχίζει να είναι έντονη⁴⁸².

Στο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον της Μεταπολίτευσης και στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται και καθορίζουν την πορεία και την εξέλιξη των επόμενων χρόνων, το ιστορικό παρελθόν επανεγγράφεται, νομιμοποιείται και επανερμηνεύεται και διάφορα ρεύματα, ιδεολογίες, κόμματα και φορείς, επαναχαράσσουν και μετατοπίζουν διαιρετικές τομές του παρελθόντος. Η ιστορία εν

Λάβαρο του 1821” η οποία θα εκφράσει τη δυσανεμία της, αναφέροντας σε σχετικές επιστολές της ότι δεν χρειάζεται να παραθέσει ιστορικά στοιχεία για το αναληθές του πράγματος και ότι αρκεί το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος και η ιστορία έχουν αναγνωρίσει τη Μονή της Αγίας Λαύρας σαν Κιβωτό του Έθνους και σαν αφετηρία της Ελληνικής Επανάστασης. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1980

⁴⁸¹. π.χ. «Οι Καλαβρυτινοί περήφανα γιατί από τα χρώματα τους ξεκίνησε η Εθνεγερσία του 1821, με πολλές εκδηλώσεις τίμησαν και φέτος την επέτειο της Επανάστασης που χάρισε στο Έθνος την λευτεριά του... στο Ηρώο της Χελωνοσπηλιάς όπου στις 16 Μάρτη βρόντηξαν τα πρώτα καρυοφύλια του 1821..., και στα Καλάβρυτα στις 21^η Μαρτίου, όπου και η απελευθέρωση της πόλεως μας, πρώτη εξ’ όλων των πόλεων της Ελλάδας...», *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1978

⁴⁸². π.χ. Εκδηλώσεις στην Αρχαιολογική Εταιρεία παρουσία εκπροσώπων της πολιτείας, των κομμάτων, πανεπιστημιακών κλπ, κατάθεση στεφάνων στον Άγνωστο Στρατιώτη ενώ παγιωμένα πλέον το Λύκειο Καλαβρύτων ανοίγει τη μαθητική παρέλαση της Αθήνας με αντίγραφο του Λαβάρου και παραδοσιακές στολές. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1980.

Ο Σύλλογος Καλαβρυτινών Σικάγο πρωταγωνιστεί στις εκεί εκδηλώσεις για την εθνική επέτειο με έμφαση στην πρωτοπορία, την προσφορά και τις θυσίες της περιοχής. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1978. Ενδιαφέρον έχουν οι εκδηλώσεις για την 25η Μαρτίου στη Ν. Υόρκη. Το πως αντιλαμβάνεται την εθνική επέτειο η ομογένεια, τη σύνδεση των εθνικών θεμάτων και το ρόλο των Καλαβρυτινών σωματείων. Διαβάζουμε έτσι για το επίσημο δείπνο της Καλαβρυτινής Αδελφότητας το Λάβαρο του ’21 και τις εν γένει εκδηλώσεις για την 25 Μαρτίου στις οποίες ο Καλαβρυτινός σύλλογος έχει καίριο ρόλο. Στις εκδηλώσεις παρευρίσκονται ο Δήμαρχος και ο Κυβερνήτης της Νέας Υόρκης οι οποίοι ανακήρυξαν την 25 Μαρτίου ημέρα εορτασμού της Εθνικής Ανεξαρτησίας για τους Έλληνες της Μητροπολιτικής περιοχής της Ν. Υόρκης, ενώ η παρέλαση στην 5η Λεωφόρο την οποία παραδοσιακά θα ανοίξει η Καλαβρυτινή Αδελφότητα με αντίγραφο του Λαβάρου, θα έχει όπως αναφέρεται θέμα την Κύπρο “...και τούτο δια να παρουσιασθή ζωντανή κατά το δυνατόν η τραγωδία της Μεγαλονήσου εις τα μάτια των Αμερικανών συμπολιτών μας θα λάβουν μέρος πάνω από τρεις χιλιάδες μαυροφορεμένες Ελληνίδες...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάιος 1975

γένει και η δεκαετία του '40 κυρίως, τίθεται στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου και τα Καλάβρυτα και πτυχές της ιστορίας που τα αφορούν θα απασχολήσουν το λόγο αυτό και σε κυριολεκτικό και σε συμβολικό επίπεδο. Η αλληλεπίδραση της εθνικής και της τοπικής μνήμης, θα πάρει νέες μορφές και χαρακτηριστικά και τα επόμενα χρόνια θα το αναδείξουν αυτό ανάγλυφα.

2. Αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης. Τα Καλάβρυτα σύμβολο Αντίστασης και εθνικής Ενότητας.

Η ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση το 1981, θα φέρει με emphaticό τρόπο στο προσκήνιο τη δεκαετία του '40. Στον επίσημο λόγο θα αναδειχτούν ρεύματα με διαφορετική αφετηρία και ιστορική κοίτη: Οι αξίες, οι αναμνήσεις και τα σύμβολα της Εαμικής παράδοσης και των ηττημένων του εμφυλίου (μέσω και της συμπόρευσης παλαιών αντιστασιακών με το ΠΑΣΟΚ), τα κοινωνικά στρώματα που ανήλθαν κατά τη δεκαετία του '60 και εμφορούνταν από μία δημοκρατική, αντιδεξιά κουλτούρα, η ριζοσπαστικοποιημένη στη διάρκεια του αντιδικτατορικού αγώνα νεολαία. Στο αμάγαλμα αυτό είχαν συντηχθεί στοιχεία αυθεντικής κοινωνικής κριτικής όσο και λαϊκίστικα στερεότυπα της “προοδευτικής - δημοκρατικής” παράταξης⁴⁸³. Η πολιτική κουλτούρα της εποχής ευνόησε, καλλιεργήθηκε και αξιοποιήθηκε από την νέα Κυβέρνηση η οποία όπως δήλωνε και ο Α. Παπανδρέου “αποτελούσε πολιτική έκφραση των οραμάτων τριών γενιών, της γενιάς της Αντίστασης, της γενιάς του ριζοσπαστικού κινήματος της δεκαετίας του '60 και της γενιάς του Πολυτεχνείου”⁴⁸⁴. Στα πλαίσια αυτά και ενόψει της προετοιμασίας του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζεται σαν φορέας εθνικής συμφιλίωσης και εθνικής ενότητας, εκπληρώνοντας ένα “ιστορικό χρέος” απέναντι στο έθνος και το λαό, αποκαθιστώντας την εθνική μνήμη και αποδίδοντας του ένα εθνικό σύμβολο. Ο φιλοκυβερνητικός τύπος θα προλειάνει το έδαφος δημοσιεύοντας πληθώρα ιστορικών άρθρων και μαρτυριών και κάνοντας αναφορά σε σχετικές γιορτές μνήμης⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Γιάννης Βούλγαρης (2001), ο.π. σελ. 30

⁴⁸⁴ Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 53

⁴⁸⁵ Λαμπρινή Ρόρη, “Από το “δωσίλογο” Μητσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του '89”: η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ”, στο: Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού*

Ο νόμος για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ήταν αναγκασμένος να ανταπεξέλθει σε προσδοκίες χρόνων αλλά και να διατηρήσει πολιτικές ισορροπίες που θα επέτρεπαν στη κυβέρνηση να προωθήσει το νομοσχέδιο ως συμφιλιωτικό και όχι ως πολωτικό για την ελληνική κοινωνία⁴⁸⁶. Η παραπάνω αντίληψη ήταν ομαλά ενταγμένη στο όλο πολιτικό προφίλ του ΠΑΣΟΚ, που του επέτρεπε να εμφανίζεται ως κύριος εκφραστής και συνεχιστής της “δημοκρατικής πλειοψηφίας” του ΕΑΜ, αλλά ταυτοχρόνως να μπορεί να κρατά αποστάσεις από τα δυο “άκρα”, της δεξιάς και του ΚΚΕ. Στην ανάγνωση της Ιστορίας της δεκαετίας 1940-50 από το ΠΑΣΟΚ, προεξάρχοντα ρόλο διαδραμάτιζαν η έμφαση στην Εθνική Αντίσταση και η σχετική αποσιώπηση του Εμφυλίου, η υποτιθέμενη γραμμική συνέχεια ανάμεσα στο “ευρύ” ΕΑΜ και τη “δημοκρατική παράταξη”, και, κυρίως, ο τονισμός του “εθνικό-λαϊκού” στοιχείου της συλλογικής δράσης. Στην αντίληψη αυτή κυριαρχεί η προβολή της συναίνεσης και η αποσιώπηση των εμφύλιων συγκρούσεων. Γίνεται λοιπόν απόπειρα εξεύρεσης των στοιχείων εκείνων που ενώνουν και όχι των διχαστικών τομών της Αντίστασης, ενώ επιπλέον τίθεται σε περίοπτη θέση ο ρόλος του “λαού” ως στυλοβάτη του έθνους. Η εθνική αντίσταση νοείται ως εκδήλωση των δημοκρατικών και πατριωτικών φρονημάτων της ελληνικής κοινωνίας, ενταγμένη σε μια μακρά και διαχρονική “παράδοση εξέγερσης” εναντίον των ξένων κατακτητών⁴⁸⁷. Η εικόνα που καλλιεργείται, και τελικά εξελίσσεται στον σύγχρονο μύθο του εθνικού αυτοπροσδιορισμού, είναι αυτή μιας «παλλαϊκής αντίστασης», που υπερβαίνει τα χρονικά όρια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και περιγράφει τη διαχρονική διάθεση αντίστασης του ελληνικού λαού στους κατακτητές και τις ξένες δυνάμεις οι οποίες υπονόμευαν εξακολουθητικά την εθνική ανεξαρτησία⁴⁸⁸.

Με τον πιο επίσημο τρόπο, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και η απόδοση συντάξεων στους αγωνιστές του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ καθιέρωσαν ως επίσημη αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 την ιστορία της Αντίστασης, η υπενθύμιση της οποίας είχε θετικές και ενωτικές συμπαραδηλώσεις σε αντίθεση με εκείνη του εμφυλίου πολέμου.

Εμφυλίου Πολέμου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο: 2008, σ. 293-309

⁴⁸⁶ Γιώργος Αντωνίου και Ελένη Πασχαλούδη, *‘Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει’: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)* στο: συλλογικό, *‘Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος – 20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2014.

⁴⁸⁷ Βαγγέλης Τζούκας, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης*, στο Β.Βαμβακάς-Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, το Πέρασμα, 2010. σελ. 133 -136, Π. Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 47 (2007), σελ. 437-456

⁴⁸⁸ Ιάσοντας Χανδρινός (2015), ο.π.

Από τις διαιρέσεις του παρελθόντος αναδεικνύεται μόνο αυτή της συνεργασίας με τους κατακτητές. Όλοι οι υπόλοιποι, όσοι δεν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, μπορούν να βρουν τη θέση τους στο ενωτικό αφήγημα της Αντίστασης, να την επικαλεστούν ή να την διεκδικήσουν ως αξιοποιήσιμο παρελθόν⁴⁸⁹. Με την αναγνώριση της εθνικής Αντίστασης η μνήμη της δεν ταυτιζόταν πλέον μόνο με την Αριστερά. Η εθνική αντίσταση ανήκε στο λαό και το Έθνος⁴⁹⁰. Η συγκεκριμένη νομοθετική πρωτοβουλία αποτελούσε μεν έκφραση της ιδεολογικής ατζέντας της νέας Κυβέρνησης, ενίσχυσε πολιτικά το κυβερνών κόμμα δίνοντας του πολιτικά επιχειρήματα και ευελιξία αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο κλίμα της εποχής, η αναγνώριση ήταν αποδεκτή από την ευρύτερη κοινή γνώμη και όχι μόνον από τους οπαδούς του Κινήματος⁴⁹¹.

Η Εθνική Αντίσταση αναγνωρίστηκε με την ψήφιση του Νόμου 1285/1982 στις 23 Αυγούστου 1982 από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ. Στο νομοσχέδιο περιλαμβάνονταν η αναγνώριση του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ, της Εθνικής Αλληλεγγύης, της ΕΠΙΟΝ ως οργανώσεων Εθνικής Αντίστασης, η καθιέρωση της επετείου ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου ως ημέρας Εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης, η ανέγερση μνημείου της Εθνικής Αντίστασης στο Γοργοπόταμο και η κατάργηση των νομοθετικών διαταγμάτων της δικτατορίας που ευνοούσαν τους πρώην Ταγματασφαλίτες. Υπήρχαν επίσης και προβλέψεις για μεταγενέστερα μέτρα σε υλικό επίπεδο, όπως η καταβολή συντάξεων στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και η επιτάχυνση της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων από το εξωτερικό⁴⁹². Στην εναρκτήρια ομιλία του Παπανδρέου στη Βουλή κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης για τη συζήτηση του νομοσχεδίου συμπυκνώνεται η νέα επίσημη αφήγηση και ρητορική. Στο λόγο του ο Παπανδρέου εξήγησε γιατί η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα αποτελούσε τη βάση της πολυπόθητης εθνικής ενότητας. Η

⁴⁸⁹. Ελένη Πασχαλούδη, "Η μνήμη της δεκαετίας του 1940 και το πολιτικό σύστημα" στο: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-mnimi-tis-dekaetias-toy-1940-kai-politiko-systima-tis-elenis-pasxaloydi&dr=tvxsmrstvxs>

⁴⁹⁰. Πολυμέρης Βόγλης, (2008), σελ. 79

⁴⁹¹. Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου, 10. "Ανδρέας Παπανδρέου: Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982) " Εισαγωγή - Ιστορικός σχολιασμός: Ευάνθης Χατζηβασιλείου. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2010, σελ. 589-612

βλ. και τις σχετικές αναφορές των εφημερίδων όπου από το σύνολο του τύπου η ψήφιση του νόμου αναγνωρίζεται και χαιρετίζεται σαν θετικό βήμα στην κατεύθυνση της εθνικής ομοψυχίας. π.χ.: *Το Βήμα*, 18/08/1982, "Εθνικό χρέος η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης", *Τα Νέα*, 18/08/1982. "Πράξη ιστορικής σημασίας, ενότητας και ομαλότητας", *Ριζοσπάστης*, 28/08/1982. "Θάφτηκε ο διχασμός", *Ελευθεροτυπία*, 18/08/1982. "Η μεγάλη ώρα του έθνους", *Η Αυγή*, 18/08/1982. ενώ η *Καθημερινή* χαιρετίζει την ψήφιση και καταδικάζει το γεγονός ότι δεν ήταν ομόφωνη, *Η Καθημερινή*, 18/08/1982

⁴⁹². Βαγγέλης Τζούκας, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης*, ο.π.

αντίσταση δεν ήταν μόνο “εθνική” αλλά και “καθολική”. Υπό αυτή την οπτική γωνία το “ένωμένο” έθνος και σύσσωμος ο ελληνικός λαός δεν είχαν τίποτα να ζηλέψουν από τη δόξα προηγούμενων ηρωικών στιγμών. Η Ελλάδα αναφέρεται σαν η μόνη χώρα που έκανε καθολική αντίσταση κατά του κατακτητή, αντίσταση αντίστοιχη του ηρωικού παρελθόντος ενώ αξίζει να τονιστεί ο παραλληλισμός στους σχετικούς λόγους με την κληρονομιά του 1821 ο οποίος χρησίμευε για λόγους ευρύτερους της ιστορικής συνέχειας και δικαίωσης των αγώνων του Ελληνισμού⁴⁹³. Έτσι οι πρωταγωνιστές της Αντίστασης παρομοιάζονται με τους ήρωες των βουνών του 1821, επιδεικνύοντας ανάλογη αυτοθυσία και πληρώνοντας στο βωμό της ελευθερίας βαρύ τίμημα. Στον ίδιο λόγο, τα Καλάβρυτα θα αναφερθούν ονομαστικά -μαζί με άλλα ορόσημα της Κατοχής και της Αντίστασης- σαν σύμβολο των θυσιών, της προσφοράς και των αγώνων του ελληνικού λαού την περίοδο⁴⁹⁴. Το νέο επίσημο εθνικό αφήγημα έχει ήδη σχηματιστεί, η σηματοδότηση της επισημοποίησης του είναι δεδομένη και η ενσωμάτωση σε αυτό των Καλαβρύτων και των ιστορικών τους συνδηλώσεων και συμβολισμών δεν θα μπορούσε να είναι πιο εύλογη.

Η Σφαγή των Καλαβρύτων πλέον δεν ήταν ένα τραυματικό γεγονός που τύγγανε της αμήχανης αντιμετώπισης ή της λήθης από το επίσημο κράτος. Αποτελούσε ένα ορόσημο το οποίο συμπύκνωνε όλα εκείνα τα στοιχεία που η επίσημη αλλά και τοπική μνήμη, έτσι όπως μετασχηματίστηκαν και με τις μορφές που εκδηλώθηκαν και εκφράστηκαν, ήθελαν, η καθεμία για τους δικούς της λόγους, να προβάλλουν. Για την νέα εθνική επίσημη αντίληψη και ρητορική το γεγονός της Σφαγής δεν αντιπροσώπευε μόνο τα δεινά της Ελλάδας στον ΄Β Π.Π. αλλά ήταν μέρος της ηρωικής Αντίστασης, απόδειξη της αυτοθυσίας του ελληνικού λαού, έκφραση των λαϊκών αγώνων και σύμβολο εθνικής ενότητας. Η τοπική αφήγηση δομημένη και εκφρασμένη από καιρό πάνω στις έννοιες και τις αξίες του ηρωισμού, της θυσίας και

⁴⁹³. Γιώργος Αντωνίου και Ελένη Πασχαλούδη, “Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει” ο.π., σελ 298

⁴⁹⁴. “Η Ιστορία των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων στη χώρα μας αλλά και σε όλη την Ευρώπη, είναι γεμάτη από συγκρούσεις που δεν αναίρεσαν όμως ποτέ τους στόχους και την προσφορά. Τα βουνά της Ελλάδας που θα μπορούσαν να ιστορούσαν αυτές τις συγκρούσεις, είδαν ανάλογες περιπτώσεις στον μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους στο 1821...Ο Λαός, το Έθνος, η Πολιτεία, από το 1821 κράτησε στην ιστορική μας μνήμη την ενότητα του αγώνα, την πάλη των προγόνων..Ήλθε η ώρα, δίπλα στους Ήρωες του 1821, να τοποθετήσουμε στην εθνική μας μνήμη ενωμένους αυτούς που έπεσαν στο 1940-1944... Αυτούς επίσης που συνέχισαν τον αγώνα στα βουνά και στις πόλεις, φτιάχνοντας ένα μαζικό λαϊκό κίνημα με πολυβόλα και συλλαλητήρια, με περιφρόνηση προς τον θάνατο, με πάθος για την λευτεριά, με άμετρη αυτοθυσία, άνδρες και γυναίκες στην Πίνδο, και στη Ρούμελη στο Γοργοπόταμο, στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στο Χαϊδάρι, στην Καισαριανή, στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο, στις πόλεις, στα χωριά, στην Ελλάδα, στη Μέση Ανατολή, στα γερμανικά στρατόπεδα’ Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου, 10.: Ευάνθης Χατζηβασιλείου.ο.π.

της διαχρονικής προσφοράς στην πατρίδα, θα έβλεπε τα βασικά της χαρακτηριστικά να μετατρέπονται σε δομικά στοιχεία του κυρίαρχου λόγου και της επίσημης πολιτικής. Ταυτόχρονα η τοπική μνημόνευση μετατοπίζεται μιας και πλέον προτεραιότητα θα δοθεί στην ανάδειξη και την προβολή της συμμετοχής και του ρόλου της περιοχής στην Αντίσταση και του διαχρονικά αδούλωτου πνεύματος της, ενώ η διάσταση της θυσίας και τη μαρτυροποίησης υποχωρούν. Την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα ακολουθήσουν αμέσως εκδηλώσεις, τις οποίες θα συνδιοργανώσει ο Δήμος Καλαβρύτων, αφιερωμένες στην Αντίσταση με τη συμμετοχή αντιστασιακών συλλόγων, οργανώσεων και επιζώντων αγωνιστών της περιοχής. Οι Καλαβρυτινοί πλέον είναι ήρωες όχι μόνο λόγω του θανάτου και της θυσίας τους για το έθνος αλλά και επειδή ήταν πρωτοπόροι και σε αυτόν τον αγώνα της πατρίδας και του λαού. Η εκδηλώσεις έχουν υπερκομματικά χαρακτηριστικά όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά, ενώ παράλληλα λαμβάνουν χώρα εκθέσεις φωτογραφίας, προσκλητήρια πεσόντων αγωνιστών, αναδρομές σε μάχες και ενέργειες του τοπικού Συντάγματος του ΕΛΑΣ, 'υπό τη συνοδεία παλιών αντάρτικων τραγουδιών'⁴⁹⁵.

Τα Καλάβρυτα βρίσκονται πλέον στο επίκεντρο και οι νέες νοηματοδοτήσεις του Ολοκαυτώματος θα οδηγήσουν αμφίπλευρα σε νέες πολιτικές, ρητορικές και πρωτοβουλίες και από την πλευρά της τοπικής κοινωνίας και από την επίσημη πολιτεία. Η σφαγή των Καλαβρύτων θα απεικονιστεί με ειδική έκδοση γραμματοσήμου στην αναμνηστική σειρά "Εθνική Αντίσταση"⁴⁹⁶, ενώ την τοπική κοινωνία και τους φορείς της απασχολούν νέοι τρόποι διατήρησης της μνήμης και προβολής του γεγονότος. Στα πλαίσια αυτά πληθαίνουν οι σχετικές συζητήσεις για ίδρυση Μουσείου της Σφαγής, ενώ μετά από τοπικές πρωτοβουλίες θα γυριστούν

⁴⁹⁵. "Ξαναζωντάνεψαν στα Καλάβρυτα οι εθνικές μνήμες του '41 - '44 στην ειδική γιορτή για την εθνική Αντίσταση που έγιναν υπό την αιγίδα του Δήμου... Στα μαρτυρικά Καλάβρυτα την πρωτεύουσα της ηρωικής και απροσκόνητης επαρχίας μας που πλήρωσε με φωτιά και θάνατο την αντιστασιακή της δράση κατά των κατακτητών και των ντόπιων συνεργατών τους, έγινε ειδική εκδήλωση αφιερωμένη στην Εθνική μας Αντίσταση, το μεγαλειώδες αυτό Έπος του λαού μας και ξεπέρασε κάθε προσδοκία τόσο από πλευράς συμμετοχής εκπροσώπων όλων των αντιστασιακών οργανώσεων και πολλών επιζώντων αγωνιστών όσο και από πλευράς οργάνωσης και επιτυχίας. Η εκδήλωση αυτή ήταν η πρώτη που έγινε στην επαρχία μας με την καθυστέρηση 36 χρόνων και ακολούθησε την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την Πολιτεία". Ο Καλαβρυτινός Τύπος, Αύγουστος 1982

"... στα πλαίσια των εκδηλώσεων του Δεκαπεντάγουστου στην πόλη μας. Και είναι αυτή, το αφιέρωμα μιας ολόκληρης ημέρας από τις γιορτές που όπως είναι γνωστό γίνονται υπο την αιγίδα του Δήμου μας στην Εθνική Αντίσταση 1940-1944, μια και τα Καλάβρυτα στάθηκαν πρωτοπόρα και σ' αυτήν. Στη γιορτή υπήρξε μεγάλη συμμετοχή παλιών Αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μεταξύ των οποίων σημαντικά ονόματα του τότε αγώνα". Η Φωνή των Καλαβρύτων, Ιούλιος, Αύγουστος 1982

⁴⁹⁶. Ο Καλαβρυτινός Τύπος, Νοέμβριος 1982

ντοκιμαντέρ για το γεγονός⁴⁹⁷. Με αφορμή την επέτειο του Δεκεμβρίου η Ένωση Ελλήνων Λογοτεχνών διοργανώνει εκδήλωση στην Αθήνα όπου θα εμφανιστούν και θα καταθέσουν τις μαρτυρίες τους επιζήσαντες των σφαγών των Καλαβρύτων αλλά και της Βιάνου, του Δομένικου, του Κομμένου, του Χορτιάτη, της Κοκκινιάς, του Διστόμου. Στην εκδήλωση θα εμφανιστούν και θα απαγγείλουν ποιήματα και διηγήματα εμπνευσμένα από τα γεγονότα μεταξύ άλλων ο Γιάννης Ρίτσος, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Μήτσος Λυγίζος, η Τζένη Καρέζη, ο Κώστας Καζάκος, ο Λυκούργος Καλλέργης κ.α.⁴⁹⁸, ενώ οι προβολές ντοκιμαντέρ σχετικού με τη σφαγή θα γίνουν σε κατάμεστες αίθουσες σε Αθήνα και Καλάβρυτα και οι προσωπικές προφορικές μαρτυρίες θα προκαλέσουν συγκίνηση⁴⁹⁹.

Το ίδιο το μνημόσυνο στα Καλάβρυτα, το πρώτο μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα δώσει τον τόνο και θα δείξει το χαρακτήρα που θα έχουν στο εξής οι σχετικές εκδηλώσεις με δεδομένη τη μετεξέλιξη της μνημόνευσης και της σχετικής ρητορικής σχετικά με τη περίοδο του '40 και τη Σφαγή. Θα γίνει με μαζική συμμετοχή συλλόγων, αντιστασιακών οργανώσεων, εκπροσώπων της πολιτείας και αντιπροσωπειών των κομμάτων όλου του πολιτικού φάσματος, εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης (Δήμαρχοι Αθήνας, Πειραιά, κ.α.) αντιπροσωπειών ελληνικών αλλά και γερμανικών Πανεπιστημίων, αλλά και πλήθους κόσμου όχι μόνο από τα Καλάβρυτα. Οι παράλληλες εκδηλώσεις περιλαμβάνουν φιλολογικό μνημόσυνο, συναυλία χορωδίας της ΕΡΤ, προβολή ντοκιμαντέρ με μαρτυρίες επιζώντων, έκθεση φωτογραφίας κ.α. ενώ σε αυτές δίνεται έντονος αντιπολεμικός χαρακτήρας⁵⁰⁰. Στους δε επίσημους λόγους οι νέοι συμβολισμοί και νοηματοδοτήσεις αποτυπώνονται ανάγλυφα. Ο εκπρόσωπος της Κυβέρνησης θα τονίσει “την Παγκόσμια συμβολική σημασία των Καλαβρύτων για τους ολέθρους του πολέμου και πρόσθεσε ότι Μνήμες σαν και αυτή των Καλαβρύτων συντελούν στη στράτευση όλων των Λαών στην υπόθεση της Παγκόσμιας Ειρήνης” ενώ κάνοντας αναφορά στην ελληνική διάσταση θα πει ότι τα Καλάβρυτα “είναι η έκφραση της θυσίας και της καθολικής Αντίστασης του λαού μας και αποτελούν χώρο και σύμβολο εθνικής συμφιλίωσης, ενότητας και ομοψυχίας⁵⁰¹”.

⁴⁹⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1982

⁴⁹⁸. Ελευθεροτυπία, 13/12/1982

⁴⁹⁹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1982

⁵⁰⁰. *Ριζοσπάστης*, 14/12/1982

⁵⁰¹. “*Η Φωνή των Καλαβρύτων και Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκέμβριος 1982, όπου και θα γίνει αναφορά στο γεγονός ότι οι φετινές εκδηλώσεις ήταν ένα μεγάλο ειρηνοφόρο και ελπιδοφόρο μήνυμα προς όλους τους λαούς της γης και μια βαριά καταδίκη του πολέμου και του φασισμού αφού οι

Το γεγονός ότι η Σφαγή και η μνημόνευση της τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα οδηγήσει και σε νέα φάση την προσπάθεια αναζήτησης ιστορικών στοιχείων, ερμηνείας και σύνθεσης μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τα γεγονότα του '43. Ιστορικά αφιερώματα, ντοκουμέντα, άρθρα και προσωπικές μαρτυρίες με ποικίλο περιεχόμενο, αφετηρίες και στοχεύσεις, θα δημοσιευτούν στον τοπικό τύπο, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων θα είναι η ανάδειξη της Αντίστασης και η σύνδεση της Σφαγής με αυτή χωρίς αρνητικές συνδηλώσεις.. Τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του '43 μέσα από το πρίσμα της Αντίστασης δεν αντιμετωπίζονται μόνο σαν θυσία, σαν ένα δράμα αλλά σαν μέρος μιας ευρύτερης λαμπρής και ένδοξης ιστορίας, σαν ένας ακόμα κρίκος στο ένδοξο ηρωικό παρελθόν. Η Σφαγή έχει εθνικό χαρακτήρα όπως εθνικό χαρακτήρα είχε και η Αντίσταση συνέπεια της οποίας ήταν, και ο τοπικός τύπος θα αναδείξει τα παραπάνω υπογραμμίζοντας το ρόλο της Εθνικής Αντίστασης, τονίζοντας τον ενιαίο και πανεθνικό χαρακτήρα της και τη συμμετοχή και προσφορά των Καλαβρύτων σε αυτή⁵⁰².

Η Αντίσταση είναι πλέον στο επίκεντρο της ερμηνείας και προσέγγισης της δεκαετίας του '40. Οι τοπικές εκδηλώσεις τιμής και αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, τα αφιερώματα και οι αναφορές σε αυτή θα είναι τα επόμενα χρόνια συχνές⁵⁰³ και με διάφορες αφορμές ενώ στη μνημόνευση και ρητορική της Σφαγής, στο πνεύμα της εποχής, θα προστεθούν νέα χαρακτηριστικά. Έτσι η σύνδεση των εκτελεσθέντων των Καλαβρύτων με τις έννοιες του έθνους και της φυλής υποχωρούν

εκδηλώσεις είχαν ταυτόχρονα ευρύτερα πασιφιστικά, αντιεξοπλιστικά μηνύματα όπως για παράδειγμα ο χαιρετισμός που απευθύνθηκε στην πρόσφατη αντιτυρηνική διαδήλωση της Ν. Υόρκης.

⁵⁰² *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιανουάριος 1983, ενώ η Φ.τ.Κ. θα δημοσιεύσει αναφορές της 117 μεραρχίας (της μεραρχίας που εκτέλεσε την “επιχείρηση Καλάβρυτα”), χάρτες των επιχειρήσεων καθώς και συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές όπως Έλληνες αντάρτες αλλά και ένας στρατιώτης του Γερμανικού στρατού που συμμετείχε στη μάχη της Κερπινής. Στο ίδιο φύλλο τονίζεται η προσφορά του τόπου στην Αντίσταση και η συμμετοχή σε αυτήν πολιτών από όλο το κοινωνικό και πολιτικό φάσμα. Το άρθρο γράφεται σαν απάντηση στις προσπάθειες είτε μονοπώλησης, είτε άρνησης της αντίστασης όπως γράφεται χαρακτηριστικά. “Ο τόπος τούτος, η Επαρχία Καλαβρύτων, συνεχίζοντας την παράδοση της που της έδωσε την τιμή να είναι η Μάννα της Επανάστασης του 1821, πρόσφερε πολλά και στην Αντίσταση του Έθνους στην Κατοχή από τους Γερμανο-Ιταλούς την περίοδο 1941 – 1944. Και πλήρωσε ακριβότερα από κάθε άλλο τμήμα της Χώρας την προσφορά της αυτή. Με εκατοντάδες νεκρούς, με τη φωτιά, με το τσεκούρι. “Η Αντίσταση κατά του κατακτητή, ήταν γενική, όλου του Λαού μας.” , “Για την Ιστορία του Τόπου μας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1982

⁵⁰³ “Λαός και τοπική Αυτοδιοίκηση τίμησαν τη μνήμη των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης σε ειδική εκδήλωση στην Κλειτορία”, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Αύγουστος 1983 ή εκδηλώσεις για επαιτίο από μάχες της Αντίστασης (πχ μάχη της Γλόγοβας) στις οποίες συμμετείχαν πολλοί Καλαβρυτινοί αντάρτες με παρουσία πολλών αγωνιστών, βουλευτών κλπ, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Απρίλιος 1983. “Τιμήθηκε η 40η επαιτεία της μάχης της Κερπινής και της απελευθέρωσης των Καλαβρύτων με τη συμμετοχή των κατοίκων και αγωνιστών της αντίστασης. Η εκδήλωση ξεκίνησε με την κατάθεση στεφάνων στον Τόπο Θυσίας”, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Αύγουστος 1983, όπως και άρθρα- αφιερώματα “στα πρώτα θύματα της Εθνικής Αντίστασης στην Επαρχία μας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, φ. 447, Ιούνιος 1984, ή δημοσιεύσεις μαρτυριών από Καλαβρυτινούς που συμμετείχαν στην Αντίσταση “Αναμνήσεις από το Αντάρτικο”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1984

και τη θέση τους παίρνουν αναφορές στον Αγώνα του λαού, την Εθνική Ανεξαρτησία, τη Δημοκρατία ενώ η ενσωμάτωση της κυρίαρχης ρητορικής και του πνεύματος της εποχής, είναι εμφανής σε σχετικά ψηφίσματα τοπικών φορέων σχολείων και συλλόγων της περιοχής που εκδίδονται με αφορμή την επέτειο του Δεκεμβρίου: “.. η θυσία των συμπατριωτών μας και τα ιδανικά τους, δημιουργούν υποχρεώσεις, ειδικά σε μία εποχή όπου υπονομεύονται τα θεμέλια της Ειρήνης, όπου εκατομμύρια συνάνθρωποι μας λιμοκτονούν και όπου εμφανίζονται φαινόμενα όπως του νεοφασισμού ...ζητούμε να ανοιχτεί ένας καινούριος δρόμος για την διεθνή ύφεση και ειρήνη ...και καλούμε όλους τους ανθρώπους που εμπνέονται από τα ιδανικά της Θυσίας των Καλαβρύτων σε συμπαράταξη και αγωνιστική επαγρύπνηση...”⁵⁰⁴”.

Η έμφαση στους αγώνες, την αντίσταση και τον ηρωισμό, ευνοεί τη σύνδεση και περνάει φυσικά και σε αυτό το στάδιο μέσα από το 1821. Οι ευρύτερες επανανοηματοδότησεις και αλλαγές στη ρητορική περιλαμβάνουν και την 25η Μαρτίου, η προσέγγιση της οποίας είναι διαφορετική και στον επίσημο λόγο⁵⁰⁵, όπως εκφράστηκε εύγλωττα και στην ομιλία του Παπανδρέου κατά τη διάρκεια ψήφισης του νομοσχεδίου για τη νομιμοποίηση της Εθνικής Αντίστασης. Η επανάσταση του 1821 είναι σημείο αναφοράς και αντιπροσωπευτική της διαχρονικής διάθεσης για εξέγερση του ελληνικού λαού απέναντι σε κάθε είδους κατακτητή και του πάθους του για την ελευθερία, γεγονός που το πλήρωσε διαχρονικά με ολοκαυτώματα και βαρβαρότητες που υπέστη σε όλες τις φάσεις της ιστορίας του⁵⁰⁶. Αυτή τη διαχρονική παράδοση αντίστασης, αγώνων και θυσιών για την ελευθερία η οποία αποτελεί οδηγό και παρακαταθήκη ενότητας και ομοψυχίας, συμβολίζουν τα Καλάβρυτα, και η τοπική ρητορική θα τονίσει τη διάσταση αυτή. Η δεδομένη σύνδεση των δύο περιόδων στον τοπικό λόγο, η διαχρονικότητα της προσφοράς και της πρωτοπορίας, θα συναντήσει το ευρύτερο αφήγημα και τις επαναδιατυπώσεις του σχηματίζοντας ένα ενιαίο συμβολικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο τα Καλάβρυτα πλέον ενσωματώνονται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο:

“Τα Καλάβρυτα είναι ο τόπος που η μοίρα του τον είχε τάξει πρωτοπόρο και πρωταγωνιστή στους Αγώνες του Έθνους...όπως το 1821 από το χώρο της επαρχίας μας ξεκίνησε ο Αγώνας που χάρισε τη Λευτεριά στο Έθνος μας, έτσι και

⁵⁰⁴, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1984

⁵⁰⁵, π.χ. Ο πρωθυπουργός στο επίσημο μήνυμα του για την επέτειο της 25ης Μαρτίου θα αναφέρει τους αγωνιστές του '21 σαν “λαϊκούς αγωνιστές”, *Η Αυγή*, 25/03/1982

⁵⁰⁶. Διάγγελμα του Προέδρου της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή για 25η Μαρτίου, *Η Καθημερινή*, 25/03/1982

στην Κατοχή στο χώρο της επαρχίας μας πρωτοφούντωσε το Αντάρτικο σαν οργανωμένη αντίσταση στην Πελοπόννησο....όπως στα Ορλωφικά, στην Επανάσταση του '21, το ίδιο και στο καινούργιο Έπος του Λαού μας στην Αντίσταση στον Ναζί ή και Φασίστα κατακτητή, η Αντίσταση βρήκε μάνα και τροφό την Καλαβρυτινή Γη..”⁵⁰⁷.

Οι οπλαρχηγοί του 1821 συναντούν τους αντάρτες του '40 και με φόντο τη θυσία της ράχης του Καππή, συνθέτουν ένα ηρωικό πάνθεον αγώνα, θυσίας ηρωισμού αντίστασης και προσφοράς.

Το αφήγημα αυτό θα κυριαρχήσει και στον επίσημο λόγο. Το '21 θα νομιμοποιήσει πολιτικές, ιδεολογίες και γεγονότα συνδέοντας τα και ερμηνεύοντας τη δεκαετία του '40 μέσα από τον παραλληλισμό της με το ένδοξο παρελθόν σε μία ενοποιητική διαδικασία που περιλαμβάνει όλο το έθνος, όλο τον “λαό” χωρίς εξαιρέσεις και διαιρέσεις⁵⁰⁸. Βέβαια παρόλη την εργαλειοποίηση του το 1821, και η μνημόνευση του, σε αντίθεση με το πρόσφατο παρελθόν και σε αντίθεση με εκδηλώσεις όπως αυτές της 13ης Δεκεμβρίου μάλλον θα βρεθεί στο περιθώριο. Οι εκδηλώσεις του Μαρτίου στην Αγία Λαύρα και αλλού στην περιοχή μάλλον δεν αποτελούν προτεραιότητα της πολιτείας και το κλίμα σε αυτές περιγράφεται σαν σεμνό και υποτονικό, ενώ η παρουσία “επισήμων” είναι περιορισμένη⁵⁰⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τα ίδια λόγια πριν από λίγα χρόνια περιγραφόταν το κλίμα του μνημόσυνου για το Δεκέμβριο του '43, πλέον όμως η αντιμετώπιση και η προβολή του είναι διαφορετική. Η σφαγή των Καλαβρύτων και το μνημόσυνο τυγχάνουν της καθολικής προβολής και αναγνώρισης και η απότιση φόρου τιμής σε αυτή είναι δεδομένη⁵¹⁰. Εκπρόσωποι του κράτους, κόμματα, Πανεπιστήμια, Δήμοι, φορείς και σύλλογοι θα δίνουν το παρόν κάθε χρόνο, ενώ εφημερίδες και μέσα ενημέρωσης θα κάνουν εκτενείς αναφορές και αφιερώματα με τη δημοσίευση ιστορικών ντοκουμέντων, χρονικών, μαρτυριών, ποιημάτων και φωτογραφιών⁵¹¹. Το

⁵⁰⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1983, όπου και αναφορές σε τοπικούς συμμετέχοντες και ηγέτες στην Αντίσταση.

⁵⁰⁸. π.χ. Ομιλία του εκπρόσωπου της Κυβέρνησης στις εκδηλώσεις του Μαρτίου του 1984 όπου και θα επισημάνει ότι η επανάσταση που ξεκίνησε από την Αγία Λαύρα αποδύκνει “τι μπορεί να πετύχει αυτός ο τόπος όταν είναι μονιασμένος ο Λαός, ένας Λαός βαθιά Δημοκρατικός”. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Μάρτιος 1984

⁵⁰⁹. π.χ. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Μάρτιος 1982

⁵¹⁰. π.χ. *Ελευθεροτυπία*, 14/12/1981, *Ριζοσπάστης*, 14/12/1981, *Τα Νέα* 18/12/1981, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1983, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1986

⁵¹¹. π.χ. *Ελευθεροτυπία*, 13/12/1983, *Ελευθεροτυπία*, 12/12/1985, *Τα Νέα*, 13/12/1985, *Ελευθεροτυπία*, 13/12/1986

αντιπολεμικό μήνυμα είναι αυτό που κυριαρχεί⁵¹² ενώ η σφαγή των Καλαβρύτων “η μεγαλύτερη φρικαλεότητα των Γερμανών στην Ελλάδα και από τους μεγαλύτερους Τόπους Μαρτυρίου στην Ευρώπη”, είναι ταυτόχρονα σύμβολο των δεινών της Ελλάδας στον ΄Β Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και θα συνδεθεί με τα προτάγματα και τις προκλήσεις της εποχής όπως οι εξοπλισμοί, ο νεοφασισμός, οι εκκλήσεις για ύφεση, ειρήνη και σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλπ⁵¹³.

Η ένταξη της σφαγής στο γενικότερο επίσημο, εθνικό αφήγημα, η μετατροπή της σε εθνικό σύμβολο είναι δεδομένη και εκδηλώνεται μέσα από πλήθος εκδηλώσεων, ενεργειών. Η “επισημοποίηση” αυτή περνάει μέσα από την αναγνώριση και ανάδειξη της από το δημόσιο λόγο και από επίσημους φορείς. Στα πλαίσια αυτά και με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από το Ολοκαύτωμα, θα διοργανωθούν εκδηλώσεις στην Πάτρα , στο Αίγιο, στη Μεμβούρνη τη Ν. Υόρκη και κυρίως στην Αθήνα⁵¹⁴. Σε ειδική δε συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, παρουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας, επιδόθηκε στο Δήμαρχο Καλαβρύτων το χρυσό Μετάλλιο της Ακαδημίας “μετά διπλώματος εις ένδειξη τιμής προς την πόλη των Καλαβρύτων ΟΤΙ ΕΤΟΣ ΗΔΗ ΤΟΔΕ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΝ ΤΗ ΑΘΑΝΑΤΩ ΑΥΤΗΣ ΘΥΣΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΑΝΑΔΕΛΕΙΚΤΑΙ”⁵¹⁵. Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων – όπως επίσημα πλέον ονομάζεται- είναι πια κτήμα και σύμβολο ολόκληρου του έθνους και σαν τέτοιο αντιμετωπίζεται από φορείς, θεσμούς και πρόσωπα με διαφορετικούς ρόλους και αφετηρίες. Το επίσημο κράτος αλλά και καλλιτέχνες θεωρούν χρέος την απόδοση φόρου τιμής και “προσκυνήματος” στα Καλάβρυτα και τους νεκρούς τους⁵¹⁶.

⁵¹². π.χ. *Η Καθημερινή*, 13-14 Δεκεμβρίου 1981

⁵¹³. π.χ. *Τα Νέα*, 14/12/1984, *Ελευθεροτυπία*, 13/12/1984

⁵¹⁴. Όπου τελέστηκε μνημόσυνο στη Μητρόπολη χοροστατούντος του Αρχιεπισκόπου και παρουσία πλήθους κόσμου, φιλολογικό μνημόσυνο στο Πολεμικό Μουσείο όπου αναγνώστηκαν ποιήματα και μαρτυρίες από ηθοποιούς του Εθνικού θεάτρου παρουσία Υπουργών, Βουλευτών ,αντιπροέδρου της Βουλής κ.α., φιλολογικό μνημόσυνο στο Πνευματικό Κέντρο του Δ. Αθηναίων υπό την αιγίδα του Δημάρχου Αθηναίων, διοργάνωση αιμοδοσίας “με την οποία θα τιμηθεί το αίμα των Καλαβρυτινών μαρτύρων”, ειδική έκδοση από τα ΕΛΤΑ , τελετή από Εθνική Τράπεζα όπου τιμήθηκαν οι υπάλληλοι του υποκαταστήματος Καλαβρύτων που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς, ενώ σε ένδειξη τιμής θα συνέλθει στα Καλάβρυτα η ολομέλεια των προέδρων των δικηγορικών συλλόγων της χώρας. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Σεπτέμβριος 1983, Νοέμβριος 1983, Δεκέμβριος 1983, Ιανουάριος 1984

⁵¹⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1984

⁵¹⁶. Είναι χαρακτηριστικό και ενδεικτικό της αλλαγής του κλίματος, των προτεραιοτήτων και της επίσημης αντίληψης ότι οι εκπρόσωποι του Κράτους που επισκέπτονται τα Καλάβρυτα για διάφορους σκοπούς, σε αντίθεση με το παρελθόν νιώθουν υποχρέωση να επισκεφτούν πρώτα ή μόνο όχι την Αγία Λαύρα αλλά τον τόπο Θυσίας. Έτσι διαβάζουμε π.χ. ότι ο Υπουργός Γεωργίας Κ. Σημίτης επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα, συναντήθηκε με φορείς και εκπροσώπους των αγροτών και αμέσως μετά προσκύνησε τον τόπο Θυσίας. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1985
Ο Μ. Θεοδωράκης θα εμπνευστεί από την τραγωδία των Καλαβρύτων το 'Ρέκβιεμ- Ακολουθία εις

Η δημιουργία του νέου επίσημου ενοποιητικού αφηγήματος το οποίο έχει στον πυρήνα του την ανάδειξη μιας Εθνικής καθολικής Αντίστασης, η οποία θα άρει τους διαχωρισμούς και διχασμούς του παρελθόντος και θα τοποθετήσει την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης σαν μία ηρωική και ένδοξη περίοδο του ελληνικού λαού, αντάξια και πλάι σε αυτήν του 1821, θα επανατοποθετήσει τα Καλάβρυτα και την ιστορία τους στο εθνικό συλλογικό φαντασιακό και στη δημόσια σφαίρα. Η ερμηνεία του παρελθόντος έχει αλλάξει όπως και η αντίληψη για το παρόν και το μέλλον και τα Καλάβρυτα αποτελούν ορόσημο σε αυτή τη διαδικασία μιας και πλέον δεν συμβολίζουν μόνο τα δεινά της Ελλάδας στην κατοχή αλλά τις ένδοξες και ηρωικές στιγμές της. Οι εκτελεσθέντες των Καλαβρύτων δεν είναι πλέον μόνο αθώα θύματα, θυσία και βορά στην κρεατομηχανή του 'Β Π.Π. αλλά ηρωικοί νεκροί του έθνους και της Αντίστασης του στον κατακτητή, μίας περιόδου αντίστοιχης των λαμπρότερων στιγμών της ελληνικής ιστορίας, σύμβολο των διαχρονικών αγώνων του ελληνικού λαού για ελευθερία και ανεξαρτησία. Οι μετασχηματισμοί αυτοί που συντελούνται και αποτυπώνονται σε επίσημες πολιτικές, εθνικές και τοπικές τελετές και το δημόσιο λόγο, είναι χαρακτηριστικοί του τρόπου που η τοπική μνήμη, ρητορική και πρακτική ενσωματώνεται στην εθνική και ταυτόχρονα αντιπροσωπευτικοί του πως η επίσημη αφήγηση θεμελιώνεται στις επί μέρους τοπικές ιστορίες και αφηγήσεις χρησιμοποιώντας τις σαν σύμβολα ανάλογα με τα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματα της εποχής.

3. Η Διεθνοποίηση της Σφαγής. Τα Καλάβρυτα Σύμβολο Ειρήνης.

Η Σφαγή των Καλαβρύτων όπως και άλλα αντίστοιχα γερμανικά εγκλήματα, για μία σειρά από λόγους που ήδη εξετάσαμε, ήταν ένα γεγονός του οποίου η σημασία και η προβολή ήταν υποβαθμισμένη για δεκαετίες. Οι εσωτερικές και διεθνείς ισορροπίες και πολιτικές προτεραιότητες ήταν τέτοιες που καθιστούσαν τη μνημόνευση και την ανάδειξη του για πολλά χρόνια προβληματική. Με την πάροδο των χρόνων αυτό

Κεκοιμημένους” προς τιμή της μνήμης των θυμάτων της Σφαγής τα οποία είχαν ταφεί χωρίς νεκρώσιμο ακολουθία μιας και οι ιερείς της πόλης ήταν κι αυτοί εκτελεσθέντες. Το έργο θα παρουσιαστεί στην αίθουσα του Κολεγίου Αθηνών και στο ναό της πόλης κατά τη διάρκεια του μνημοσύνου του Δεκεμβρίου. Ο ίδιος ο συθέτης θα αναφέρει ότι το έργο είναι φόρος τιμής σε όλους τους νεκρούς της περιόδου και είναι αφιερωμένο στα Καλάβρυτα γιατί αυτά αποτελούν το Σύμβολο των δεινών της χώρας την περίοδο της Κατοχής. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1984, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Απρίλιος 1985

άλλαξε, η Σφαγή νοσηματοδοτήθηκε με νέα χαρακτηριστικά και απέκτησε συμβολικό χαρακτήρα με πανευρωπαϊκή και όχι μόνο διάσταση και εμβέλεια. Παρόλα αυτά από την πρώτη στιγμή το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων είχε μία διάσταση που υπερέβαινε τα τοπικά και εθνικά πλαίσια και η οποία άπτεται κυρίως των διπλωματικών, πολιτικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Γερμανίας. Στο επίκεντρο των σχέσεων αυτών βρίσκεται φυσικά το ζήτημα των Γερμανικών αποζημιώσεων. Το θέμα αυτό και ο χειρισμός του είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο, αμφιλεγόμενο και ανοιχτό μέχρι και σήμερα, απασχολώντας την τοπική, την εθνική αλλά και τη διεθνή κοινή γνώμη, επανέρχεται με διάφορες αφορμές και βρίσκεται στο επίκεντρο διπλωματικών, πολιτικών και κοινωνικών αντιπαραθέσεων. Μία έστω και επιφανειακή εξέταση του δεν θα μπορούσε να γίνει εδώ. Αξίζει όμως να γίνει μια μικρή αναφορά τόσο στη μνημόνευση της Σφαγής και τον τρόπο που αυτή τέθηκε στο επίκεντρο των σχέσεων της τοπικής κοινωνίας με τη Γερμανική πλευρά όσο και στους τρόπους που οι σχέσεις αυτές εξελίχθηκαν στο χρόνο, στα πλαίσια του διεθνούς αντίκτυπου της Σφαγής, μιας και είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της μετεξέλιξης και της διεθνοποίησης της μνήμης της, πριν ακόμα αυτή αποκτήσει τα σημερινά της χαρακτηριστικά.

Κατά τα αρχικά στάδια των σχετικών συζητήσεων για καταβολή αποζημιώσεων από τη Γερμανία, τα Καλάβρυτα αναφέρονται σαν η πιο σημαντική περίπτωση Γερμανικής θηριωδίας στην Ελλάδα. Ο συμβολικός χαρακτήρας της σφαγής των Καλαβρύτων και η επίκληση της σε διάφορες φάσεις των σχέσεων των δύο χωρών, με επίκεντρο τη διεκδίκηση αποζημιώσεων, φαίνεται ήδη από τις οδηγίες προς διαπραγμάτευση στα τηλεγραφήματα του τότε Υπουργού Εξωτερικών Αβέρωφ προς την Ελληνική πρεσβεία της Βόννης, όσο και σε αντίστοιχες αναφορές της Γερμανικής πρεσβείας⁵¹⁷. Την ίδια εποχή η Φωνή των Καλαβρύτων θα κατακρίνει σε έντονο αντιγερμανικό τόνο τη στάση της Γερμανίας σχετικά με την πορεία των ελληνογερμανικών διαπραγματεύσεων για τις αποζημιώσεις του 1959 ⁵¹⁸. Η επίσημη στάση του Γερμανικού κράτους φαίνεται και από τον τρόπο που αντιμετώπισε την υπόθεση της αποστολής τριάντα ορφανών των Καλαβρύτων στην Ο.Δ.Γ. με σκοπό να λάβουν επαγγελματική εκπαίδευση από την γερμανίδα Ehrengard Schramm. Η Γερμανική πρεσβεία είναι σαφής: *“Εμείς όπως και οι ελληνικές υπηρεσίες θα πρέπει*

⁵¹⁷. Δέσποινα – Γεωργία Κωνσταντινάκου (2015), ο.π., σελ. 101-104, 106

⁵¹⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 07/06/1959

οπωσδήποτε να μείνουμε αμέτοχοι”⁵¹⁹. Η απουσία κρατικής πρόνοιας και ο χειρισμός του ζητήματος των αποζημιώσεων από την επίσημη ελληνική πολιτεία και από την άλλη η υποκριτική στάση της επίσημης γερμανικής πλευράς η οποία είτε επικαλείται άγνοια για το παρελθόν είτε αρνείται να προβεί έμπρακτα σε αποδοχή και καταδίκη του, δημιουργεί αγεφύρωτα χάσματα ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τα πληγέντα ακόμα μέλη της και την επίσημη Γερμανία και η εσωστρέφεια είναι δεδομένη. Η ρητορική που χρησιμοποιείται απέναντι στους Γερμανούς και το γερμανικό κράτος είναι επιθετική⁵²⁰, ενώ οι επισκέψεις Γερμανών αξιωματούχων στην Ελλάδα αντιμετωπίζονται με οργή. Η επίσημη πολιτική της μεταπολεμικής Γερμανίας, η στάση της στο θέμα της τιμωρίας των ενόχων και των αποζημιώσεων στηλιτεύεται και στα πλαίσια αυτά η σύγχρονη Γερμανία δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά τη συνέχεια της ναζιστικής. Η τοπική εφημερίδα θα αντιμετωπίσει την επίσκεψη του Υπουργού Εξωτερικών της Γερμανίας υπό αυτό το πρίσμα αναλαμβάνοντας να υπενθυμίσει στον “Υπουργό του Τέταρτου Ράιχ”, τα αποτελέσματα της διέλευσης της “Ανώτερης Φυλής των Γερμανών”, “των ανάνδρων υιών των θεών της Βαλχάλας”, “των ευγενών τέκνων της Βρουγχίλδης” από την Ελλάδα και τα Καλάβρυτα⁵²¹. Οι Γερμανοί όταν δεν είναι οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των εγκλημάτων, είναι με την πολιτική τους απολογητές και συνένοχοι των ναζί εγκληματιών, οι επισκέψεις των οποίων στην Ελλάδα και η ατιμωρησία τους προκαλεί οργή⁵²².

Η αντιμετώπιση των Γερμανών που επισκέπτονται την πόλη είναι αντιπροσωπευτική του κλίματος που επικρατούσε της πρώτες δεκαετίες, απόρροια των ανοιχτών πληγών των κατοίκων της, της μνήμης η οποία ακόμα είναι πρόσφατη και τραυματική, αλλά και της αίσθησης μη δικαίωσης, ατιμωρησίας που την καθορίζει. Η αντίθεση ανάμεσα σε ιδιώτες και άλλους με συγκεκριμένο ρόλο και αποστολή είναι χαρακτηριστική. Με αφορμή ανακρίσεις της Εισαγγελίας

⁵¹⁹. Δέσποινα – Γεωργία Κωνσταντινάκου (2015), ο.π. σελ.73 και: Ehrengard Schramm (2004), Μια Γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και Εμπειρίες με Επιζήσαντες των Γερμανικών Βιαιοπραγιών κατά τα Έτη 1941-1944 Ατραπός, Αθήνα

⁵²⁰. π.χ. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 06/12/1959 όπου οι Γερμανοί θα χαρακτηριστούν σαν Ούννοι, βάρβαροι, κτήνη, απάνθρωποι, εγκληματίες, ληστές κλπ αλλά και πλήθος άλλων αντίστοιχων άρθρων και αναφορών των πρώτων δεκαετιών μετά τη σφαγή.

⁵²¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 09/10/1966

⁵²². “Οι Γερμανοί ξανάρχονται!! Ο ναζί δήμιος Βίκτωρ Οσσάν ήλθεν, είδεν και απήλθεν ανενόχλητος!.....ο εν λόγω χιτλερικός εγκληματίας, μεταμορφωμένος ήδη εις άγγελον της “νεας” Γερμανίας και εκπροσωπών υψηλά γερμανικά συμφέροντα τα οποία συστηματικά υπεισέρχονται και πάλιν εις τον τόπον μας ως και προ του πολέμου, υπό την προστασία των εδώ συναιτέρων των, ονομάζεται Βίκτωρ Οσσάν ήτοι διοικητής της περιοχής από Κ. Αχαΐας μέχρις Ηλείας από Οκτωβρίου 1943 μέχρι αποχωρήσεως των Γερμανών, ήτοι ακριβώς κατά το διάστημα κατά το οποίον συνέβη η εκτέλεσις των συμπατριωτών μας κατά τον γνωστόν θηριώδη τρόπον...”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 17/04/1966

Εγκληματιών Πολέμου Μονάχου για αναζήτηση υπευθύνων για τη Σφαγή, γερμανικά Μέσα Ενημέρωσης θα κάνουν αναφορές στο Ολοκαύτωμα το οποίο μέχρι τότε ήταν παντελώς άγνωστο στη γερμανική κοινή γνώμη. Το Spiegel θα δημοσιεύσει σχετικό άρθρο στο οποίο θα αναφέρει ότι για το έγκλημα των Καλαβρύτων υπεύθυνοι είναι συγκεκριμένοι Γερμανοί αξιωματικοί οι οποίοι πλέον δεν βρίσκονται στη ζωή, ότι η μεταπολεμική Γερμανία μέσω φιλανθρωπικών δωρεών και ενεργειών αποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό της ζημιές που είχε υποστεί η πόλη, ενώ την ίδια εποχή συνεργείο της δημόσιας τηλεόρασης της Βαυαρίας θα επισκεφτεί τα Καλάβρυτα⁵²³. Το δημοσίευμα και η επίσκεψη θα προκαλέσει έντονες αντιδράσεις και το κλίμα που επικρατεί στην κοινότητα είναι χαρακτηριστικό. Το γερμανικό τηλεοπτικό συνεργείο γύρισε σκηνές στους τόπους του δράματος, στο Δημοτικό Σχολείο, την κεντρική εκκλησία και τον τόπο της εκτέλεσης. Σε όλους αυτούς τους τόπους δέχτηκε προπηλακισμούς, και απειλές ότι θα του “σπάσουν τα μηχανήματα”, συνάντησε την άρνηση να του μιλήσουν, ενώ όσοι μάρτυρες των γεγονότων δέχτηκαν να πουν δύο λόγια περιέγραψαν τις εμπειρίες τους με οργή και τα μελανότερα χρώματα⁵²⁴. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι η επισήμανση και η αντίστιξη που κάνει η εφημερίδα για τους λόγους που προκάλεσαν αυτές τις αντιδράσεις και η περιγραφή του κλίματος που επικρατούσε απέναντι στους Γερμανούς επισκέπτες:

“Γιατί τώρα αυτές οι εκδηλώσεις; Τι αναστάτωση την πόλη μας; Τι εξήγειρε τους συμπατριώτες μας; Τόσοι Γερμανοί είχαν το θράσος να έρθουν στα Καλάβρυτα ή το θάρρος της άγνοιας για την ακριβή έκταση του εγκλήματος των συμπατριωτών των και κανείς δεν τους μίλησε, κανείς δεν τους πείραζε, εκτός από έναν που προετών κόντεψε να φάη άγριο ξύλο, γιατί μέθυσε και φώναζε σαν κτήνος στον σταθμό των λεωφορείων. Η απάντησις έρχεται μόνη της. Ήταν ο συγκεκριμένος σκοπός του συνεργείου της Γερμανικής τηλεόρασης να ασχοληθεί με την

⁵²³. “Οι Γερμανοί ενεθυμήθησαν το έγκλημα των Καλαβρύτων- αναισχυντο δημοσίευμα του ΣΠΗΓΚΕΛ”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Οκτώβριος 1969

⁵²⁴. “Οι Γερμανοί ξανάρθαν στα Καλάβρυτα. Συνεργείον της Βαυαρικής τηλεόρασης “εγύρισε σκηνές από την ζωή της πόλεως”. Κινηματογραφικές μηχανές αντί πολυβόλων”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1969, όπου και οι χαρακτηριστικές περιγραφές : “ο δάσκαλος του σχολείου κατα την επίσκεψιν του συνεργείου θυμήθηκε τους εξ νεκρούς της οικογένειας του και παράτησε το σχολείο και έφυγε...ένας άλλος Καλαβρυτινός (ο πατέρας του και τρία αδέρφια του νεκροί) τους ρίχτηκε. ‘Σταματήστε γιατί θα σπάσω τη μηχανή!’...Ο Δήμαρχος της πόλης δέχεται να τους μιλήσει: ‘Οι Καλαβρυτινοί θέλουμε να συγχωρέσουμε τα εγκλήματα των συμπατριωτών σας. Τους συγχωρούμε. Εκείνοι όμως τι έκαναν για να απαλύνουν τις συνέπειες του εγκλήματος των; Εξέρετε ότι υπάρχουν ακόμη άνθρωποι στην πόλη μας που υποφέρουν, που στερούνται το ψωμί, ύστερα από την καταστροφή που έπαθαν; Τα Καλάβρυτα κατεστράφησαν 100%. Μία γυναίκα που περνούσε (τον άνδρα της τον είχαν σκοτώσει τότε) βάζει τις φωνές: ‘τί τους λες Δήμαρχε; Πες τους ότι μας σκότωσαν τους άνδρες μας και τα παιδιά μας.’ Ένας συμπατριώτης ρίχνεται στον Δήμαρχο. ‘Εσείς συγχωρείτε κ. Δήμαρχε, εμείς όχι!’. Ένας άλλος λέει στο συνεργείο: ‘να φωτογραφήσετε τη μάνα που γέννησε και κείνους (τους σφαγείς) και σας...’”

“επιχείρηση Καλάβρυτα”. Ήταν το ζύσιμο της πληγής. Μιας πληγής που όσο και αν φαίνεται επουλωμένη υπάρχει και είναι βαθιά.”

Οι αντιδράσεις θα συνεχιστούν και με επιστολές στην τοπική εφημερίδα, κοινός τόπος των οποίων είναι ότι τα Καλάβρυτα “δεν ξεχνάνε και δεν συγχωρούν”⁵²⁵. Το κλίμα των πρώτων δεκαετιών είναι δεδομένο και διαμορφωμένο τόσο από την εγγύτητα στο γεγονός όσο και σαν αποτέλεσμα των πολιτικών της ηθελημένης λήθης που ακολουθούνται τόσο από το ελληνικό όσο και από το γερμανικό κράτος, γεγονός που προκαλεί οργή και οδηγεί σε εσωστρέφεια.

Με την πάροδο των χρόνων το κλίμα αρχίζει σταδιακά να αλλάζει. Η απόσταση από τα γεγονότα μεγαλώνει, οι συνθήκες διαφοροποιούνται και η ίδια η πραγματικότητα δημιουργεί άλλες προτεραιότητες. Αφίξεις Γερμανών πρεσβευτών στα Καλάβρυτα για παράδειγμα πλέον γίνονται σε καλό κλίμα, ενώ παρά τις ανοιχτές πληγές και τις εκκρεμότητες δεν καταγράφονται αντιδράσεις, γεγονός που δείχνει ότι σταδιακά αρχίζει να εξομαλύνεται η φορτισμένη ατμόσφαιρα ενώ ο ίδιος ο Πρέσβης θα αναφερθεί σαν φίλος των Καλαβρύτων⁵²⁶. Το θέμα των Καλαβρύτων σταδιακά αρχίζει να γίνεται γνωστό και να απασχολεί και τη Γερμανική κοινή γνώμη. Ο Δήμαρχος Καλαβρύτων θα δώσει συνέντευξη στο Έβ δίκτυο της Γερμανικής τηλεόρασης, όπου θα αναφέρει τις πτυχές της “άγνωστης” σφαγής και θα θέσει το ζήτημα των Γερμανικών αποζημιώσεων⁵²⁷. Βέβαια τα πάθη του παρελθόντος και οι μνήμες είναι ακόμα ανοιχτά όταν μάλιστα αυτά συνδυάζονται και με τοπικές έριδες. Οι επαφές του τοπικού Μητροπολίτη με τη Γερμανική εκκλησία και η από μέρους της τελευταίας πρόθεση για δωρεά και ίδρυση εκκλησιαστικού Γηροκομείου στα Καλάβρυτα με την προϋπόθεση αυτό να φιλοξενεί -και- Γερμανούς κληρικούς θα προκαλέσει αντιδράσεις. Έτσι ομάδα γυναικών, συγγενείς θυμάτων της Σφαγής, θα επισκεφθούν τον Μητροπολίτη δηλώνοντας του την αντίθεση τους σε αυτό το ενδεχόμενο. Θα δηλώσουν χαρακτηριστικά ότι “δε θέλουμε φιλοξενίες Γερμανών στα σφαγμένα Καλάβρυτα”. Η εφημερίδα θα γράψει ότι είναι *“άλλο οι Γερμανοί επισκέπτες που ούτε θα μπορούσε, ούτε θα έπρεπε να εμποδιστεί η άφιξη τους και άλλο να φιλοξενούν τα Καλάβρυτα με παράτες, επίσημα και επί μακρόν Γερμανούς ‘ευεργέτες’”* ενώ θα απευθυνθεί στον Μητροπολίτη λέγοντας ότι κανείς ξένος και άσχετος με τα Καλάβρυτα και το Δράμα του 1943 δεν έχει δικαίωμα να χειρίζεται

⁵²⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1969

⁵²⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1975, Φεβρουάριος 1976

⁵²⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1977

τέτοια ζητήματα χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με την τοπική κοινωνία⁵²⁸.

Σημείο καμπής για την πρόσληψη της Σφαγής στη γερμανική κοινή γνώμη, αλλά και ενδεικτική της δυνατότητας και του τρόπου με τον οποίο η δημόσια ιστορία αποδομεί εδραιωμένες αντιλήψεις σε επίσημο διακρατικό επίπεδο είναι η περίπτωση του γερμανού δημοσιογράφου Eberhard Rondholz. Στη διάρκεια ταξιδιών του στην μεταπολεμική Ελλάδα, ο Rondholz προβληματίζεται για την άγνοια που είχε σαν Γερμανός σχετικά με την Γερμανική κατοχή στην Ελλάδα και τις σφαγές που είχαν συντελεστεί. Οι σφαγές αυτές όχι μόνο απουσίαζαν από την Γερμανική επίσημη αφήγηση και την επικρατούσα αντίληψη αλλά αντίθετα κυρίαρχη ήταν η εικόνα του Γερμανού στρατιώτη – θύμα των ανταρτών. Ακόμα και οι δημόσιες σχετικές πηγές από τα πρακτικά της δίκης της Νυρεμβέργης ήταν πενιχρές. Η εικόνα που δινόταν μέσα από τουριστικούς οδηγούς και απομνημονεύματα Γερμανών βετεράνων για τα Καλάβρυτα ήταν άκρως επιλεκτική και η Ελλάδα παρουσιάζεται σαν ειδυλλιακός τόπος διακοπών ακόμα και κατά τη διάρκεια της κατοχής.⁵²⁹ Ο Rondholz ωθούμενος από τη διαπίστωση της επιλεκτικής μνήμης και την θεσμικής λήθης που έχει επικρατήσει στη Γερμανία γυρίζει ένα ντοκιμαντέρ 45 λεπτών που προβάλλεται το 1982 από τη γερμανική τηλεόραση WDR σχετικά με τα γεγονότα της σφαγής των Καλαβρύτων. Η προβολή του ντοκιμαντέρ κάνει αίσθηση και έγινε αφορμή για την έναρξη ενός δημόσιου διαλόγου εντός της Γερμανίας. Πλέον στη γερμανική κοινή γνώμη το όνομα Καλάβρυτα καθιερώνεται ως παράδειγμα των Γερμανικών εγκλημάτων πολέμου στην Ελλάδα, αντίστοιχο με το Οραντούρ στη Γαλλία, ενώ θα προκαλέσει κινήσεις αλληλεγγύης όπως η διεξαγωγή τηλεμαραθώνιου για την συγκέντρωση ποσού προς ενίσχυση της κατασκευής χιονοδρομικού κέντρου στα Καλάβρυτα. Το επίσημο Γερμανικό κράτος θα θορυβηθεί φοβούμενο ότι οι κινήσεις αυτές θα δημιουργούσαν προηγούμενο, το οποίο θα μπορούσε να εκληφθεί ως εγκατάλειψη της σκληρής γραμμής η οποία παρέπεμπε στην ουσία στις καλές σχέσεις θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων και το Υπουργείο Εξωτερικών κάλεσε

⁵²⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Σεπτέμβριος 1981

⁵²⁹. Στον πιο γνωστό Γερμανικό τουριστικό οδηγό για την Ελλάδα, σε ότι αφορά στα Καλάβρυτα, απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στη Σφαγή. Ο οδηγός π.χ. γράφει για το Μοναστήρι του Μ. Σπηλαίου ότι καταστράφηκε 3 φορές στην Ιστορία του, το 1400, το 1640 και το 1934 αποσιωπώντας το γεγονός ότι Μοναστήρι κάηκε από τους Γερμανούς οι οποίοι εκτέλεσαν τους καλόγηρους του το Δεκέμβρη του 1943. Ο ίδιος οδηγός περιγράφει την προσφορά των Καλαβρύτων και το ρόλο τους στην αντίσταση κατά των Τούρκων και την Επανάσταση του 1821 αλλά παραβλέπει το ρόλο της περιοχής στην Αντίσταση κατά την Κατοχή. Eberhard Rondholz, *Η Επιλεκτική Μνήμη των Ηττημένων*, στο: *Η Μακρά σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση*, Εμφύλιος. (συλλογικό). Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015 σελ. 81-92

διακριτικά σε σύσκεψη στη Βόννη τους συμμετέχοντες στις κινήσεις αυτές, με στόχο να πείσει ότι πρέπει πάση θυσία να διατηρηθεί ο ιδιωτικός, μη κρατικός χαρακτήρας των κινήσεων βοήθειας⁵³⁰.

Παρόλα αυτά σε επίπεδο ανεπίσημης κουλτούρας μνήμης το κλίμα έχει διαμορφωθεί και το πνεύμα της εποχής είναι ανάλογο. Ήδη και πριν από την προβολή του ντοκιμαντέρ πολλοί Γερμανοί που επισκέπτονται τα Καλάβρυτα, εκφράζουν την έκπληξη και τον αποτροπιασμό τους για τα γεγονότα του '43, γεγονότα που μέχρι τότε αγνοούσαν. Είναι χαρακτηριστικές οι επιστολές νέων από πανεπιστήμια και σχολές της Γερμανίας προς τον Δήμαρχο Καλαβρύτων που δημοσιεύονται στην τοπική εφημερίδα, όπου τα Καλάβρυτα αναφέρονται σαν σύμβολο της φασιστικής βαρβαρότητας. Οι επιστολές συνοδεύονται από την έκφραση συγγνώμης ενώ οι νέοι της Γερμανίας υπόσχονται ότι θα είναι εγγυητές πως δεν θα ξαναυπάρξουν “νέα Καλάβρυτα”. Αναφορές γίνονται και στο παρόν και σε θέματα όπως η άνοδος του νεοφασισμού, τα πυρηνικά, οι εξοπλισμοί κλπ. Χαρακτηριστικές είναι και οι περιπτώσεις μεμονωμένων επισκεπτών που αφού έμαθαν για τα Καλάβρυτα, ξεκινούν από τη Γερμανία για να παραστούν στο Μνημόσυνο της 13ης Δεκεμβρίου⁵³¹.

Το κλίμα της εποχής δεν είναι άσχετο με τις εξελίξεις αυτές και η σφαγή των Καλαβρύτων είχε αρχίσει ήδη να αποκτά νέους συμβολισμούς και χαρακτηριστικά μέσα σε αυτό. Στα τέλη δεκαετίας '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80, ο “νέος ψυχρός πόλεμος” και η εξάπλωση νέων πυραυλικών εγκαταστάσεων θα δημιουργήσει σε πανευρωπαϊκό επίπεδο ένα μεγάλο αφοπλιστικό και φιλειρηνικό κύμα. Κινήματα υπέρ του αφοπλισμού και της ειρήνης θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην ευρωπαϊκή δημόσια ζωή και θα επηρεάσουν το λόγο και τις πολιτικές της περιόδου⁵³². Την ίδια εποχή εκδηλώνεται ποικιλοτρόπως η έμφαση στη μνήμη και των σχετικών με αυτή πολιτικών, ειδικά δε της μνήμης του 'Β Π.Π. και των συνεπειών του, κυρίως όσον αφορά τους άμαχους και τους απλούς πολίτες που υπήρξαν τα κατεξοχήν θύματα του⁵³³, μέσω της ανάδειξης και προβολής μνημονικών τόπων, τοπικών ιστοριών κλπ⁵³⁴. Ο 'Β Π.Π. και το Ολοκαύτωμα, στην ιστορική

⁵³⁰. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, (2014), ο.π., σελ. 376

⁵³¹. “Με αφορμή το δράμα των Καλαβρύτων Γερμανοί νέοι καταδικάζουν τον πόλεμο και τα εγκλήματα του”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1981

⁵³². Tony Judt (2012), ο.π. σελ. 591

⁵³³. Jay Winter, *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, 2006 σελ. 18 – 51

⁵³⁴. Sharon Macdonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*, Routledge, London & N.York, 2013 σελ. 3-5

συνείδηση του Δυτικού κόσμου προσεγγίζεται πλέον με το πρίσμα του «καθήκοντος μνήμης» (“δεν ξεχνώ”), ενός τρόπου επίγνωσης της ενοχής ή αλλιώς, ενός ηθικού χρέους προς τους νεκρούς. Ενώ μέχρι τις αρχές του ’70 οι κοινωνίες αρνούσαν να το αντιμετωπίσουν και να το επεξεργαστούν από φόβο μήπως κλονίσουν εγκαθιδρυμένες ισορροπίες και θέσουν σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή, οι επόμενες γενιές καλούνται όχι μόνο να θυμούνται, αλλά μέσω της επίκλησης της μνήμης να εκπληρώσουν ένα ηθικό χρέος έναντι των προηγούμενων γενεών και κυρίως έναντι των θυμάτων και να αποδώσουν δικαιοσύνη⁵³⁵. Ταυτόχρονα και στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης μιας κοινής Ευρωπαϊκής ταυτότητας οι ευρωπαίοι πολίτες, πρώην εχθροί, καλούνται να επανεξετάσουν το παρελθόν και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι δυσανάλογες συνέπειες του ΄Β Π.Π. ήταν τέτοιες που η ευρωπαϊκή συλλογική μνήμη δεν θεμελιώθηκε πάνω σε ένα παρελθόν δόξας και θριάμβου αλλά σε ένα παρελθόν καταστροφής. Έτσι η πολιτική ταυτότητα έρχεται σε σύγκρουση με τη συλλογική μνήμη. Στην αναζήτηση μιας κοινής ταυτότητας, ζητήματα μνήμης, τραύματος, ευθύνης αναδεικνύονται και συζητούνται, απασχολούν τους απογόνους των πρωταγωνιστών του ΄Β Π.Π. και τις κοινωνίες τους, γεγονός το οποίο στην ουσία αποτελεί μια πολιτική διαδικασία στην οποία εμπλέκονται κράτη, θεσμοί, ιδρύματα μνημονικές κοινότητες κλπ.⁵³⁶ Στα πλαίσια αυτά η χάραξη των νέων «πολιτικών της μνήμης» λειτουργεί ταυτόχρονα ως μηχανισμός τόσο ενδοκρατικών, όσο και διακρατικών διεργασιών, σχέσεων, συνεργασιών και διαπραγματεύσεων⁵³⁷.

Οι εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας (αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης, μετατόπιση του ιδεολογικού πλαισίου), συνέπλευσαν με τη μεταστροφή της συλλογικής μνήμης στην υπόλοιπη Ευρώπη και την ανάγκη κατασκευής μιας νέας κοινής ταυτότητας, που στηρίχτηκε στη δημιουργία μιας κοινής αφήγησης για το παρελθόν, και θα υπερέβαινε τις εθνικές μνήμες οι οποίες εν πολλοίς ήταν στηριγμένες στις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Έτσι στο επίκεντρο των πολιτικών της μνήμης βρέθηκαν όχι μάχες και πολεμικά γεγονότα αλλά τα θύματα του ναζισμού και οι θηριωδίες κατά του άμαχου πληθυσμού. Οι ήρωες πλέον δεν αναζητούνταν στα πεδία των μαχών αλλά στα θύματα των

⁵³⁵. Ricoeur Paul (2004), ο.π.σελ. 68- 92, και : Κόκκινος Γιώργος & Μαυροσκούφης Δημήτρης, “*Τα τραυματικά θέματα της Ιστορίας*”, Πολίτης, 4195, 2010 σελ. 20

⁵³⁶. Chiara Bottici, “*European Identity and the Politics of Remembrance*”, στο: Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, (ed.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe* , Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010, σελ. 335 - 360

⁵³⁷. Φλάισερ Χάγκεν (2009), ο.π.σελ. 15-29

στρατοπέδων συγκέντρωσης, στις βομβαρδισμένες πόλεις και στα μαρτυρικά χωριά⁵³⁸.

Ταυτόχρονα στο εσωτερικό, η Μεταπολίτευση και οι αλλαγές που επέφερε σε πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο επέτρεψαν όπως είδαμε την άμεση μετεξέλιξη της μνημόνευσης της σφαγής. Την εξέλιξη αυτή ακολούθησε και η τοποθέτηση της σε ένα ευρύτερο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο, διαδικασία που και αυτή σε μεγάλο βαθμό ξεκίνησε “από τα κάτω” έχοντας τοπική αφετηρία. Η Σφαγή των Καλαβρύτων θα αρχίσει να τοποθετείται δίπλα σε αντίστοιχα γεγονότα του ελληνικού χώρου αλλά και του εξωτερικού, όπως του Lidice και του Oradour-Sur-Glane, τόσο στις σχετικές δημόσιες αναφορές⁵³⁹ όσο και σε εκδηλώσεις με αφορμή την επέτειο, όπου γίνονται εκθέσεις φωτογραφίας από μαρτυρικές πόλεις της Ευρώπης⁵⁴⁰. Παράλληλα δημιουργούνται και αναπτύσσονται σχέσεις με μαρτυρικές ευρωπαϊκές πόλεις με ανταλλαγή αντιπροσωπειών και εκατέρωθεν παρουσία στις εκδηλώσεις μνήμης, παρουσίες στις οποίες δίνεται έντονος συμβολικός χαρακτήρας⁵⁴¹. Το γενικότερο κλίμα της εποχής ήταν τεταμένο και την ευρωπαϊκή - και την ελληνική - κοινή γνώμη την απασχολούσαν έντονα οι εξοπλισμοί και οι λεπτές ισορροπίες δυνάμεων στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου. Έτσι στις εκδηλώσεις της σφαγής των Καλαβρύτων και τις αντίστοιχες του εξωτερικού το αντιπολεμικό μήνυμα είναι κυρίαρχο, ενώ τις επαφές αυτές θα συνοδεύσουν πρωτοβουλίες για πανευρωπαϊκή συνάντηση αντιπροσωπειών από πόλεις που υπέστησαν ολοκαυτώματα⁵⁴². Η μνημόνευση του Ολοκαυτώματος των Καλαβρύτων μετεξελίσσεται και παράλληλα με την τοποθέτηση του στο επίκεντρο της εθνικής αφήγησης που συντελείται την ίδια περίοδο, η σφαγή γνωστοποιείται, αποκτά ευρύτερο συμβολισμό και διαστάσεις και βγαίνει από τα ελληνικά σύνορα,

⁵³⁸. Πολυμέρης Βόγλης, *Διαμάχες για το Παρελθόν: Η δεκαετία του 1940 Ανάμεσα στη Δημόσια Ιστορία και την Ιστοριογραφία*, στο: (συλλογικό), *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση – Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σελ.360

⁵³⁹. Παγκαλαβρυτινό Βήμα, Οκτώβριος 1975

⁵⁴⁰. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος* Ιανουάριος 1977

⁵⁴¹. π.χ. παρουσία αντιπροσωπείας υπό τον Δήμαρχο Καλαβρύτων στο Marzabotto της Ιταλίας το 1976 και το 1978 όπου και μεταφέρθηκε χώμα από τον τόπο της σφαγής και εκφωνήθηκε επίσημη ομιλία στις εκεί εκδηλώσεις. (*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Σεπτέμβριος 1976, Οκτώβριος 1978, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Νοέμβριος 1978), Ανταπόδοση επίσκεψης από τον Δήμαρχο του Marzabotto στις εκδηλώσεις των Καλαβρύτων, (*Το Βήμα*, 14/12/1978), Παρουσία αντιπροσωπείας στο μνημόσυνο των Καλαβρύτων από την πόλη του Kragujevac, (*Το Βήμα*, 14/12/1979), ενώ χώμα από τα Καλαβρύτα θα μεταφέρει αντιπροσωπεία της ελληνικής Βουλής που θα επισκεφτεί το Lidice. (*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1978)

⁵⁴². *Το Βήμα*, 14/12/1978

εντασσόμενη και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και μία νέα, υπό διαμόρφωση πανευρωπαϊκή και διεθνή αντίληψη, ερμηνεία και ρητορική για το παρελθόν.

Τον Μάρτιο του 1979 διοργανώθηκε στο Μιλάνο συνέδριο Μαρτυρικών πόλεων. Στο συνέδριο συμμετείχε αντιπροσωπεία από τα Καλάβρυτα και δήμαρχοι και αντιπροσωπείες από το Μιλάνο, το Μαρζαμπόττο, το Κούνεο, τη Γένοβα, την Μπολόνια, το Κραγκούγιεβατς, το Σετίφ της Αλγερίας, το Μινσκ, τη Γκουέρνικα, το Λίντιτσε, το Κόβεντρι. Στο συνέδριο αποφασίστηκε η στενότερη συνεργασία, η σύγκληση νέου συνεδρίου με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 40 χρόνων από την έναρξη του ΄Β.Π.Π., με σκοπό να διακηρυχθεί η αποστροφή των λαών προς κάθε μορφή βίας και πολέμου και η ανάγκη συνεργασίας για την εδραίωση μιας διαρκούς ειρήνης. Θα εκδοθεί ψήφισμα για την ειρήνη, τον αφοπλισμό και τη συνεργασία των λαών, το οποίο θα επιδοθεί σε όλες τις Κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια της Ευρώπης και θα αποφασιστεί το επόμενο διεθνές προσυνέδριο να διεξαχθεί στα Καλάβρυτα⁵⁴³.

Ο συμβολισμός των σχετικών πρωτοβουλιών είναι εύγλωττος. Το ευρύτερο αντιπολεμικό, πασιφιστικό κλίμα της εποχής, θα βρει έκφραση μέσα από την επαναπροσέγγιση και ανάδειξη του ευρωπαϊκού παρελθόντος. Η κοινή τραυματική κληρονομιά και μνήμη ευρωπαϊκών πόλεων και χωριών θα γίνει αφετηρία ώστε να αρθρωθεί ένα μήνυμα που θα συμπυκνώνει τα προτάγματα και την ατμόσφαιρα της εποχής. Το ψήφισμα του προσυνεδρίου που θα διεξαχθεί στα Καλάβρυτα τον Απρίλιο του ΄80 προκειμένου να προετοιμαστεί το ΄Β Παγκόσμιο συνέδριο της Ένωσης Μαρτυρικών Πόλεων και Πόλεων Θυμάτων, θα κάνει έκκληση για αποχώρηση ξένων στρατευμάτων από εδάφη που κατέχουν παράνομα, για εξεύρεση τρόπου επιβολής κυρώσεων σε όσα κράτη δε συμμορφώνονται προς τις αποφάσεις των Ηνωμένων Εθνών, θα καταφερθεί κατά των εξοπλισμών και της έντασης στον κόσμο, και υπέρ του αφοπλισμού, της ειρηνικής συνύπαρξης, της αλληλεγγύης, της αδελφοσύνης, ενώ θα εκφράσει ανησυχία για τροπή που παίρνουν οι διεθνείς σχέσεις, για την πυρηνική απειλή, τη φτώχεια στον Τρίτο κόσμο και θα αποσταλεί σε “όλους τους παγκόσμιους ηγέτες στους θρησκευτικούς αρχηγούς και στους επικεφαλής διεθνών Οργανισμών”.

Κατά τις ομιλίες στο συνέδριο όπου παραβρέθηκαν μεταξύ άλλων δήμαρχοι ή αντιπροσωπείες από τη Βαρσοβία, Μαδρίτη, Γένοβα, Γκουέρνικα, Κούνεο, Μαρζαμπόττο, Αμμόχωστο αλλά και από τα Ανώγεια, Δίστομο, Κάνδανο, Κομμένο,

⁵⁴³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1979

Χορτιάτη, οι όροι προσκύνημα και θυσία κυριαρχούν, αναδεικνύοντας κοινά χαρακτηριστικά και αναλογίες στη μνημόνευση του παρελθόντος και στη ρητορική, και κοινός τόπος τους θα είναι η ανάδειξη των πόλεων σαν σύμβολα Ειρήνης και Ελευθερίας ώστε να μάθουν οι νέες γενιές το τίμημα που πληρώθηκε για την Ελευθερία και την Ανεξαρτησία των λαών. Η συγκέντρωση και το προσκύνημα στον τόπο της σφαγής παρουσία όλων των αντιπροσώπων χαρακτηρίζεται από τη ΦτΚ ως *“το πιο συγκινητικό, το πιο ιδιαίτερο “μνημόσυνο” που τελέσθηκε από όλα όσα έχουν γίνει μέχρι τότε”* μιας και *“δεν θα μπορούσε να γίνει καλύτερο μνημόσυνο για τους νεκρούς των Καλαβρύτων, από την προσπάθεια η θυσία Τους, όπως και η θυσίες τόσων άλλων θυμάτων των πολέμων να γίνουν σύμβολο και παράδειγμα για να σταματήσουν οι σφαγές και οι πόλεμοι.”* και συνεχίζει λέγοντας ότι *“αποτελεί τιμή για τον μικρό μας τόπο, το να βρίσκεται στην πρωτοπορία της ωραίας αυτής αναίμακτης μάχης...”*. Ο πρωτοπόρος ρόλος των Καλαβρύτων στη σχετική πρωτοβουλία θα χαιρετιστεί ενώ από τους Έλληνες αντιπρόσωπους η επίσκεψη στα Καλάβρυτα θα αντιμετωπιστεί και θα αναφερθεί σαν *“εκπλήρωση χρέους και προσκύνημα στους βωμούς του 1821 και του 1943”*⁵⁴⁴.

Το συνέδριο βέβαια θα αποτελέσει και αφορμή ώστε να εκδηλωθούν και εκφραστούν οι ελληνικές ιδιαιτερότητες και αντιθέσεις και να αποτυπωθεί το εσωτερικό πολιτικό κλίμα της εποχής. Η διεθνοποίηση του μηνύματος και του συμβολισμού των μαρτυρικών πόλεων προϋποθέτει την προηγούμενη επισημοποίηση της μνήμης τους στο εσωτερικό μέτωπο και κάτι τέτοιο τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία αποτελεί για την Ελλάδα ακόμα ζητούμενο. Παρόλο το κλίμα ομοφωνίας και αδελφοσύνης που υπήρξε μεταξύ των ελληνικών και ξένων πόλεων, όταν τέθηκε στο τραπέζι το ζήτημα του ρόλου της ελληνικής Αντίστασης η συνάντηση βρέθηκε προσωρινά σε αδιέξοδο. Συγκεκριμένα οι Δήμαρχοι Διστόμου και Χορτιάτη ζήτησαν να προστεθεί στο ψήφισμα αναφορά στην ανάγκη αναγνώρισης της Ελληνικής Αντίστασης. Η αναφορά αυτή προκάλεσε αμηχανία εκ μέρους των ξένων αντιπροσώπων μιας και όπως δήλωσαν κάτι τέτοιο και εκτός των σκοπών της συνέλευσης ήταν αλλά και δεν θα ήθελαν να παρέμβουν στα εσωτερικά ζητήματα μιας χώρας. Για το ζήτημα παρενέβησαν και παριστάμενοι Καλαβρυτινοί πολίτες υπερασπιζόμενοι την μία ή την άλλη πλευρά με κίνδυνο όπως αναφέρεται να δημιουργηθεί σύγκρουση. Το ζήτημα έκλεισε συμβιβαστικά με παρέμβαση των

⁵⁴⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1980

ψυχραιμότερων αφού προτάθηκε το θέμα να τεθεί στην ολομέλεια του Β συνεδρίου με τίτλο “Η θέση της Αντίστασης στις διάφορες χώρες”⁵⁴⁵.

Οι πολιτικές ισορροπίες και διαφοροποιήσεις δεν είναι φυσικά αποκλειστικό ελληνικό χαρακτηριστικό και το στίγμα, η κατεύθυνση που θα πάρουν σχετικές διεθνείς κινήσεις και πρωτοβουλίες, στα πλαίσια μάλιστα του ψυχρού πολέμου, είναι πολιτικό ζητούμενο και διακύβευμα. Στα πλαίσια αυτά στο καταστατικό της Παγκόσμιας Ένωσης Μαρτυρικών Πόλεων που θα υπογραφεί στο Κούνεο της Ιταλίας με συμμετοχή και των Καλαβρύτων τον ίδιο χρόνο θα καταστεί σαφές και θα τονίζεται ότι η Ένωση θα είναι απόλυτα αποπολιτικοποιημένη, δεν θα πρόσκειται σε κανέναν συνασπισμό Κρατών και θα αντιπροσωπεύει μόνο την κληρονομιά του πένθους και των καταστροφών που προκλήθηκαν από οποιαδήποτε σύρραξη στον κόσμο⁵⁴⁶. Η επίσημη ίδρυση της “Παγκόσμιας Ένωσης Μαρτυρικών Πόλεων και Πόλεων Ειρήνης” ιδρυτικό μέλος της οποίας είναι τα Καλάβρυτα, θα γίνει στο Βέλγιο το 1982 και θα συμμετέχουν αντιπροσωπείες πόλεων από την Αγγλία, την Ιταλία, την Ισπανία, τη Γαλλία, την Πολωνία, την Σοβιετική Ένωση, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο. Οι πόλεις που συνιστούν την Ένωση έχουν όπως αναφέρεται στο σχετικό ανακοινωθέν, έχουν την αίσθηση ότι αποτελούν ζωντανά Σύμβολα και έχουν σαν σκοπό να διατηρήσουν στη μνήμη των Λαών τα φρικτά αποτελέσματα των πολέμων και τους αγώνες για Ελευθερία, Δημοκρατία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σκοπεύουν δε να ανταποκριθούν στο μεγάλο αίτημα των καιρών: τη θέληση να αγωνιστούν για τη προάσπιση της Ειρήνης, κατά της πείνας και της εξασφάλισης του σεβασμού στα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Παιδιού”⁵⁴⁷.

Σαραντά χρόνια μετά το Δεκέμβριο του ’43, η μνημόνευση της σφαγής των Καλαβρύτων σε σύμπλευση και αλληλεπίδραση με τις εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις, θα αποκτήσει νέους συμβολισμούς και συνδηλώσεις. Η διαφοροποίηση των προηγούμενων αναπαραστάσεων του παρελθόντος δεν προϋποθέτει τη διαγραφή των ήδη υφιστάμενων αφηγήσεων. Είναι μία διαδικασία προσθετική, όπου παλαιότερες ερμηνείες επανερμηνεύονται και διαφοροποιούνται, συμπληρώνονται ή και ανατρέπονται ακολουθώντας ή προετοιμάζοντας τις κοινωνικές αλλαγές⁵⁴⁸. Έτσι

⁵⁴⁵. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Απρίλιος 1980, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Απρίλιος 1980

⁵⁴⁶. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1980

⁵⁴⁷. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Φεβρουάριος 1982, βλ. σχετικές αναφορές: World Union of Cities for Peace (WUCP) στο: <https://uia.org/s/or/en/1100046107>, De Maria Carlo, *L'artigiano della pace: Dante Cruicchi nel Novecento*, Clueb Edizioni, Bologna 2013σελ. 60-61 και στο: <http://www.paysdebastogne.be/en/discover/natural-heritage?id=11990#.WJJoMN-WbIU>

⁵⁴⁸. Olick Jeffrey, “*Genre Memories and Memories Genre: A Dialogical Analysis of May 8th 1945*.”

η σφαγή πλέον είναι ένα εμβληματικό εθνικό ιστορικό γεγονός, αντιπροσωπευτικό των δεινών αλλά και του μεγαλείου της Αντίστασης του ελληνικού λαού που θα επικαλείται στα πλαίσια της ενότητας και της υπέρβασης των διχασμών του παρελθόντος και ταυτόχρονα ένα σύμβολο που εκφράζει τα πανανθρώπινα μηνύματα του αντιφασισμού, της ειρήνης, της συναδέλφωσης των λαών και της καταδίκης των συγκρούσεων και των πολέμων. Τα μηνύματα “Ποτέ πια πόλεμοι”, “Όχι άλλα Καλάβρυτα” “Ειρήνη”, είναι αυτά που πλέον δίνουν το στίγμα των εκδηλώσεων⁵⁴⁹ τονίζοντας την οικουμενικότητα των συμβολισμών τους και στο μνημόσυνο του Δεκεμβρίου παρίστανται αντιπροσωπείες από μαρτυρικές πόλεις του εξωτερικού, οργανώσεις και πρεσβευτές ξένων χωρών ⁵⁵⁰, ενώ αδελφοποιήσεις, συμμετοχή σε συνέδρια, και ανταλλαγές αντιπροσωπειών με άλλες μαρτυρικές πόλεις της Ευρώπης θα συνεχιστούν όλα τα επόμενα χρόνια⁵⁵¹. Οι συμβολισμοί δε των παραπάνω εκδηλώσεων είναι έντονοι. Ενόψει της αδελφοποίησης των δύο πόλεων πολυμελής ιταλική αντιπροσωπεία από το Marzabotto θα μεταβεί στα Καλάβρυτα για να πάρει χρώμα από τον τόπο της Σφαγής μεταφέροντας το στην ιταλική πόλη όπου και θα εναποτεθεί στο εκεί μαισώλειο κατά τη διάρκεια της τελετής αδελφοποίησης η οποία θα γίνει με κάθε επισημότητα παρουσία του Προέδρου της Ιταλικής Δημοκρατίας, Δημάρχων, Αντιστασιακών Οργανώσεων κλπ. Στα πλαίσια αυτά έγιναν και τα αποκαλυπτήρια πλάκας προς τιμή των Καλαβρύτων στο Μαισώλειο της πόλης όπου γράφονται τα εξής: “ *ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ. Το χρώμα μας αναπαύεται μες στο χρώμα σας. Η σκέψη μας στη δική σας. Οι καρδιές μας στις καρδιές σας. Καντήλια αναμμένα Ειρήνης*”⁵⁵². Την ίδια εποχή και στο ίδιο κλίμα η μπάντα της πόλης του Εδιμβούργου επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα για να παίξει τιμητικά στον Τόπο της Σφαγής. Όπως θα

Commemorations in The Federal Republic of Germany” American Sociological Review 64,1999 381 – 402

⁵⁴⁹. “Όχι άλλα Καλάβρυτα. Ποτέ πια Πόλεμος”, το κεντρικό μήνυμα των εκδηλώσεων του Δεκεμβρίου, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1980, “ΟΧΙ ΠΙΑ ΑΛΛΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ”, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιανουάριος 1982 “Αντιπολεμικό το μήνυμα του αιώνα”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1981, “*Η πομπή προς τον τόπο της εκτέλεσης παισιωνόταν από σημαίες και πανό με τη λέξη Ειρήνη σε όλες τις γλώσσες του κόσμου*”, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκέμβριος 1985

⁵⁵⁰. π.χ. *Τα Νέα*, 14/12/1984, *Ελευθεροτυπία*, 13/12/1984

⁵⁵¹. π.χ. Ανταλλαγή αντιπροσωπειών με την πόλη του Λίντιτσε, αδελφοποιήσεις με το Tokajik της Τσεχοσλοβακίας, το Marzabotto (Ο.Κ.Τ. Νοέμβριος 1983, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Νοέμβριος 1984), συμμετοχή των Καλαβρύτων στην εκτελεστική επιτροπή του Παγκόσμιου Συνεδρίου Μαρτυρικών Πόλεων που έγινε στην Μαδρίτη τον Απρίλιο του '87 (*Καλαβρυτινές Απόψεις*, Μάιος 1987), ενώ με αφορμή τις εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση 50 χρόνων από την εισβολή των Ναζί στην Πολωνία, Δήμαρχοι και εκπρόσωποι από τις πόλεις Κραγκούγιεβατς, Άρνεμ, Μαρζαμπότο, Βαρσοβία, Μαδρίτη, Μπορντό, Βερντέν, Μπαστόν κλπ, και εκπρόσωποι των Χορτιάτη, Κομμένου, Διστόμου, Νίκαιας, Καισαριανής θα συναντηθούν στα Καλάβρυτα όπου και θα διεξαχθεί το διεθνές προσυνέδριο Μαρτυρικών πόλεων. *Η Φωνή των Καλαβρύτων* Μάιος 1989

⁵⁵². *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1983, Οκτώβριος 1983

αναφερθεί χαρακτηριστικά “οι γκάιντες έπαιζαν ένα παλιό σκωτσέζικο μοιρολόι σκορπώντας συγκίνηση στους παρευρισκόμενους”⁵⁵³.

Τα Καλάβρυτα και η ιστορία τους αρχίζουν να γίνονται όλο και πιο γνωστά στην Ευρώπη προβαλλόμενα σαν παράδειγμα των συνεπειών του πολέμου. Αντιπροσωπείες νεολαίων και ειρηνιστικών κινήσεων από διάφορες χώρες φτάνουν στην πόλη προβαίνοντας σε εθελοντικές εργασίες, σε επαφές και στέλνοντας αντιπολεμικό μήνυμα. Η ειρηνιστική οργάνωση Service Civil International θα επισκεφτεί την πόλη, θα προβεί σε εθελοντικές εργασίες και θα ζωγραφίσει στον τοίχο του δημοτικού σχολείου στην είσοδο της πόλης – το χώρο όπου το Δεκέμβρη του ’43 είχαν κλειστεί τα γυναικόπαιδα την ώρα που σκοτώνονταν οι άνδρες και καιγόταν η πόλη- ένα τεράστιο γκράφιτι με το σύμβολο της Παγκόσμιας Ένωσης Μαρτυρικών Πόλεων όπου απεικονίζονται ο Τόπος Εκτέλεσης και τα άλλα μνημεία της περιοχής όπως η Αγία Λαύρα και το Ηρώο των Αγωνιστών του ’21. Το κλίμα αυτό οδηγεί σε σκέψεις να δημιουργηθεί στα Καλάβρυτα μια διεθνής κατασκήνωση ειρήνης, όπου νέοι από όλες τις χώρες θα μένουν, θα μαθαίνουν τα γεγονότα του δράματος και θα γυρνούν στις χώρες τους “μεταδίδοντας το μήνυμα των Καλαβρύτων σαν αντιπολεμική κραυγή”⁵⁵⁴. Τον επόμενο χρόνο θα γίνει σύσκεψη στα Καλάβρυτα με σκοπό την δημιουργία Διεθνούς Κατασκήνωσης – Κέντρου Ειρήνης Νέων στην περιοχή. Στη σύσκεψη συμμετείχαν αντιπρόσωποι από διάφορους οργανισμούς, νεολαίες και ειρηνιστικά κινήματα κυρίως από τη Γερμανία αλλά και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι οποίοι επισκέφτηκαν την περιοχή για γνωριμία με την ιστορία της περιοχής και προσφορά εθελοντικής εργασίας. Την πρωτοβουλία – πρόταση πήραν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες και αγκαλιάστηκε από το Δήμο Καλαβρύτων ο οποίος ανέλαβε να συντονίσει και να προωθήσει τις σχετικές ενέργειες⁵⁵⁵. Ομάδες νέων από όλη την Ευρώπη θα συνεχίζουν και τα επόμενα χρόνια να επισκέπτονται και να φιλοξενούνται στη μαρτυρική πόλη όπου και θα διεξάγονται σειρά εκδηλώσεων με σκοπό “τη σύσφιξη των σχέσεων, τη γνωριμία μεταξύ των λαών και την αποστολή αντιπολεμικού μηνύματος”⁵⁵⁶.

Το γενικότερο ευρωπαϊκό κλίμα της εποχής και τα καινούργια χαρακτηριστικά που έχει αποκτήσει η μνημόνευση της σφαγής αποτυπώνονται εύγλωτα στην προσέγγιση της και το ρόλο που παίζει στις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με

⁵⁵³. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούλιος 1983

⁵⁵⁴. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Αύγουστος 1983

⁵⁵⁵. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1984

⁵⁵⁶. *Καλαβρυτινές Απόψεις*, Αύγουστος 1985

εκπροσώπους της γερμανικής κοινωνίας και κοινής γνώμης. Από τη στιγμή που η σφαγή άρχισε να γίνεται γνωστή στη Γερμανία, θα δημιουργηθεί ένα κλίμα ενδιαφέροντος και αλληλεγγύης. Το κλίμα αυτό όπως είδαμε θα οδηγήσει πολλούς μεμονωμένους Γερμανούς να επισκεφτούν τα Καλάβρυτα⁵⁵⁷. Οι τοπικές εφημερίδες περιγράφουν χαρακτηριστικές εικόνες Γερμανών πολιτών, κυρίως νεολαίων, που φτάνουν στα Καλάβρυτα, ενημερώνονται για την τραγωδία και εκφράζουν τη θλίψη και τον αποτροπιασμό τους. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η περίπτωση ενός αξιωματικού του Γερμανικού Στρατού όπου μετά από την επίσκεψη του ανήρτησε σημείωμα στην είσοδο του τόπου της σφαγής που έγραφε στα Ελληνικά και τα Γερμανικά: “Ντρεπόμαστε για τους πατεράδες μας. Μόνο Ειρήνη. Όχι εξοπλισμοί”⁵⁵⁸. Οι επισκέψεις αυτές δεν θα έχουν μόνο μεμονωμένο αλλά και πιο οργανωμένο και μαζικό χαρακτήρα με ανταλλαγές επισκέψεων αντιπροσωπειών σχολείων, οργανώσεων και νεολαίων⁵⁵⁹. Για παράδειγμα ομάδες Γερμανών νέων, μέλη της Σοσιαλδημοκρατικής νεολαίας της Γερμανίας σε συνεργασία με τη Γερμανική εκκλησία, τους Γερμανούς προσκόπους και τη Διεθνή Κίνηση Εργατών για την Ειρήνη, επισκέπτονται τα Καλάβρυτα και εργάζονται εθελοντικά “σαν μικρό δείγμα εξιλέωσης για το Γερμανικό έγκλημα κατά των Καλαβρύτων.” Εκπρόσωπος τους θα δηλώσει στην τοπική εφημερίδα : “είμαστε εδώ γιατί θέλουμε να εργαστούμε και με αυτό τον τρόπο να δείξουμε πως είμαστε δίπλα στα θύματα του Γερμανικού Φασισμού. Νομίζουμε ότι ότι έγινε δεν είναι Ιστορία αλλά ζει. Γιατί τίποτα δεν έγινε για την επούλωση των πληγών του μεγάλου εγκλήματος από την Γερμανική πλευρά, αν και πέρασαν 39 χρόνια. Θέλουμε με τη δουλειά μας να δώσουμε ένα συμβολισμό φιλίας, πως πρέπει να διδασκόμαστε από την ιστορία πως δεν χρειαζόμαστε πολέμους αλλά να ζούμε και να δουλεύουμε μαζί..”⁵⁶⁰. Οι επισκέψεις θα συνεχιστούν όλα τα επόμενα χρόνια με φιλοξενίες σχολείων, επισκέψεις Δημάρχων και αντιπροσωπειών γερμανικών πόλεων και συμβολικών προσφορών αλληλεγγύης. Η τοπική κοινωνία υποδέχεται και αντιμετωπίζει αυτές τις κινήσεις θετικά. Με αφορμή την επίσκεψη και φιλοξενία Γερμανών μαθητών και νέων στα Καλάβρυτα για έκτη συνεχή χρονιά στις τοπικές εφημερίδες θα δημοσιευτούν ευχαριστήριες επιστολές των γερμανών

⁵⁵⁷. Ευχαριστήριο γράμμα μιας ομάδας νέων που ξεκίνησαν από τη Νυρεμβέργη με προορισμό τα Καλάβρυτα για να γνωρίσουν από κοντά τον τόπο της τραγωδίας στο οποίο ευχαριστούν την τοπική κοινωνία και τις τοπικές αρχές για την υποδοχή και τη φιλοξενία. *Καλαβρυτινές Απόψεις*, Αύγουστος 1985

⁵⁵⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Αύγουστος 1983

⁵⁵⁹. Χάγκεν Φλάισερ (2012), σελ. 405

⁵⁶⁰. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1983

υπευθύνων των αποστολών οι οποίοι δηλώνουν ότι κάθε χρόνο μένουν έκπληκτοι από τη φιλοξενία, την εγκαρδιότητα και την υποδοχή της τοπικής κοινωνίας παρόλο που αυτή γνώρισε τόσο πόνο από τους Γερμανούς⁵⁶¹.

Όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις που επίκεντρο έχουν το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων και το συμβολισμό του, στο βαθμό που είναι αντιπροσωπευτικές του πολιτικού και κοινωνικού κλίματος στην Ελλάδα και διεθνώς, θα συνοδευτούν και με τη διατύπωση γενικότερων αιτημάτων της εποχής. Έτσι σε λόγους, αφιερώματα, ψηφίσματα, δηλώσεις τα αντιπολεμικά και πασιφιστικά μηνύματα θα συνοδευτούν με αναφορές στα πυρηνικά, τους εξοπλισμούς, τη Μέση Ανατολή, τις διαμάχες για το πετρέλαιο, την πείνα, το νεοφασισμό το σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων⁵⁶², ενώ στα συνέδρια των μαρτυρικών πόλεων θα συμμετέχουν και εκπρόσωποι αντιπολεμικών, ειρηνικών κινημάτων⁵⁶³. Η απόδοση οικουμενικής διάστασης στη σφαγή θα ωθήσει σε ανάλογη κατεύθυνση και πρωτοβουλίες και την τοπική κοινωνία και φορείς της με διάφορες αφορμές. Το Δημοτικό Συμβούλιο Καλ/των θα εκδώσει ψήφισμα διαμαρτυρίας και καταδίκης για την Ισραηλινή επιδρομή στο Λίβανο και θα εκφράσει τη συμπαράσταση του στο Λιβανέζικο και Παλαιστινιακό λαό⁵⁶⁴, τοπικές συλλογικότητες θα οργανώσουν πασιφιστικές και αντιπολεμικές εκδηλώσεις και θα στείλουν ανάλογα μηνύματα⁵⁶⁵, ενώ ο Δήμος Καλαβρύτων θα πρωταγωνιστήσει σε μία σειρά από ανάλογες πρωτοβουλίες⁵⁶⁶.

⁵⁶¹. εφημερίδα Αλήθεια, Απρίλιος-Μάιος 1988

⁵⁶². π.χ. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1981, *Τα Νέα*, 14/12/1984

⁵⁶³. εφημερίδα *Οι Καλαβρυτινές Απόψεις*, Μάιος 1987

⁵⁶⁴. “*Τα Καλάβρυτα που έζησαν το δικό τους ολοκαύτωμα τον ίδιο καιρό που τα εκατομμύρια των Εβραίων καίγονταν στα κρεματόρια του Χίτλερ, δεν μπορούν παρά να νιώσουν φρίκη και να υψώσουν κραυγή διαμαρτυρίας κατά της γενοκτονίας του Παλαιστινιακού και Λιβανέζικου λαού και την εξοντωτική επιδρομή του Ισραηλινού στρατού, εκδηλώνοντας την ηθική και υλική τους συμπαράσταση στον Αγώνα τους για Ελευθερία και στην προσπάθεια των Παλαιστινίων να αποκτήσουν Πατρίδα, όπως όλοι οι λαοί δικαιούνται να έχουν..*”, *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιούλιος 1982

⁵⁶⁵. Η “Κίνηση για την Ειρήνη, Επαρχίας Καλαβρύτων”, θα διοργανώσει αντιπολεμικές εκδηλώσεις στα Καλάβρυτα στέλνοντας μήνυμα κατά των πυρηνικών και του πολέμου από τα “*αιματοβαμμένα και τσακισμένα από τα συμβατικά όπλα Καλάβρυτα*”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1983, και : μήνυμα “Παγκαλαβρυτινού κινήματος”: “*όχι άλλα Καλάβρυτα – όχι πια Πόλεμοι- Σταματήστε τους εξοπλισμούς – Σταματήστε την πείνα –εθνική ανεξαρτησία, Ελευθερία, Δημοκρατία, Πανανθρώπινη Ειρήνη*”

Ο Καλαβρυτινός Τύπος, Δεκέμβριος 1984

⁵⁶⁶. Οι Δήμαρχοι Καλαβρύτων και Marzabotto απέστειλαν κείμενο – επιστολή στους Ρήγκαν και Αντρόποφ με το οποίο τους καλούν στο όνομα των μαρτυρικών τους πόλεων να συμφωνήσουν στη μείωση των εξοπλισμών και στη δημιουργία συνθηκών που θα εξασφαλίσουν την αδιάταραχτη Παγκόσμια Ειρήνη. (*Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Οκτώβριος 1983), όπως και: έκκληση προς τη Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης για να ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα για την εδραίωση της ειρήνης, της εμπιστοσύνης, της ασφάλειας και της συνεργασίας στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο απηύθησαν εκπρόσωποι ελληνικών Δήμων και Κοινοτήτων όπου έγιναν ολοκαυτώματα ή υπήρξαν τόποι εκτελέσεων. Ζητούν να καταδικαστεί αποφασιστικά η ιδέα ότι ένας νέος πόλεμος μπορεί να διεξαχθεί στην Ευρώπη, όπως και οι θεωρίες του ‘περιορισμένου πυρηνικού πολέμου’ και του ‘πρώτου πυρηνικού πλήγματος’, να

Στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται, η τοπική αφήγηση συναντάται και μετασχηματίζεται, επηρεάζεται και αλληλεπιδρά με τις ευρύτερες εσωτερικές και εξωτερικές κοινωνικοπολιτικές διεργασίες. Το ιστορικό παρελθόν και η μνήμη επανανοηματοδοτούνται, παίρνουν νέες κατευθύνσεις και επενδύονται με καινούριους συμβολισμούς και συμφραζόμενα. Η σφαγή θα ενταχθεί σε ένα πανευρωπαϊκό αφήγημα με διεθνείς προεκτάσεις και θα τοποθετηθεί δίπλα σε μνημονικούς τόπους με πανομοιότυπες ιστορικές εμπειρίες και μνήμες στο χώρο και το χρόνο. Η τοπική αφήγηση και μνημόνευση θα ενσωματωθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και στο βαθμό που της αναλογεί θα το συνδιαμορφώσει. Το καθήκον της διατήρησης της μνήμης, η αναδρομική δικαίωση των θυμάτων θα αποκτήσουν έτσι νέο νόημα και στους υφιστάμενους συμβολισμούς θα προστεθούν και άλλοι με οικουμενικό χαρακτήρα. Τα Καλάβρυτα και το Ολοκαύτωμα τους με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα πάρουν περίοπτη θέση στην ελληνική ιστορία και μνήμη και θα συνδεθούν όχι μόνο με τις έννοιες της θυσίας και του τραύματος αλλά και του ηρωισμού, της Αντίστασης και του αγώνα. Ταυτόχρονα η διεθνοποίηση της σφαγής θα τα μετατρέψει και σε υπερεθνικό σύμβολο, δίπλα σε άλλα αντίστοιχα σύμβολα ειρήνης που πρέπει να μην ξεχαστούν ποτέ, σύμβολα με διαχρονικές οικουμενικές αξίες που συνδέονται με νοήματα όπως ο αντιφασισμός, η ειρήνη, η εναντίωση στους εξοπλισμούς και τους πολέμους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι σχετικές προσπάθειες προβολής, νοηματοδότησης και μνημόνευσης έχουν στο αρχικό τους τουλάχιστον στάδιο τοπική αφετηρία και προηγούνται ή είναι άσχετες οποιασδήποτε κεντρικής και επίσημης πολιτικής. Σχεδόν μισό αιώνα μετά από τον Δεκέμβριο του '43, η μνημόνευση της σφαγής, ο τοπικός λόγος και οι πολιτικές δεν καθορίζονται πλέον από το τραύμα και τις προσπάθειες επούλωσης του. Αυτό που πλέον προέχει είναι η ανάδειξη του νοήματος των συμβολισμών και των μηνυμάτων της, η αναδρομική δικαίωση των θυμάτων και η διατήρηση της μνήμης. Η διεθνοποίηση της εντάσσεται ακριβώς σε αυτά τα πλαίσια και θα συνθέσει ένα αφήγημα το οποίο θα τη συνοδεύει μέχρι και σήμερα.

μειωθούν οι πυρηνικές και συμβατικές δυνάμεις και να προωθηθεί η ιδέα της δημιουργίας αποπυρηνικοποιημένων ζωνών. Την έκκληση συνυπογράφουν Οι Δήμαρχοι Καλαβρύτων, Διστόμου, Καισαριανής, Νίκαιας, Χαϊδαρίου, Ανωγείων, Γιαννιτσών, Σερβίων και Δοξάτου και οι Κοινοτάρχες Κομμένου, Κανδάνου, Χορτιάτη και Τσαρίτσανης.
Η Φωνή των Καλαβρύτων, Ιούνιος 1984

4. Οι πόλεμοι της μνήμης. Τα αίτια και οι υπαίτιοι της Σφαγής.

Το γεγονός της Σφαγής των Καλαβρύτων παρουσιάζει μία σειρά από ομοιότητες με άλλα αντίστοιχα γεγονότα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό αλλά και ιδιαιτερότητες που αποτυπώθηκαν και στην εξέλιξη της μνημόνευσης του. Μία ομαδική εκτέλεση και η ολοκληρωτική καταστροφή μιας πόλης δημιουργεί συνέπειες που στιγματίζουν την πορεία και την εξέλιξη της για δεκαετίες. Όταν μάλιστα αυτή από την πρώτη στιγμή έχει αντίκτυπο και αντανακλά και στην εθνική συνείδηση η διαπραγμάτευση της αποκτά υπερτοπικές διαστάσεις. Οι διαιρέσεις, η απόδοση ευθυνών, οι αντιθετικές ερμηνείες για τη Σφαγή των Καλαβρύτων είναι μέρος της ευρύτερης συζήτησης που αφορά την περίοδο 1940-1949 όπως αυτή έχει στιγματιστεί και σχηματιστεί στο δημόσιο διάλογο σε όλες του τις φάσεις και μετατοπίσεις στην εξέλιξη των χρόνων⁵⁶⁷.

Οι διαιρέσεις αυτές έχουν διπλή αφετηρία. Από τη μία αντανακλούν ευρύτερες αφηγήσεις στα πλαίσια της εργαλειοποίησης και της ερμηνείας της ιστορίας από φορείς, κόμματα και το επίσημο κράτος, τα οποία μέσω της προσέγγισης της μνήμης του γεγονότος της Σφαγής εξέφραζαν και ασκούσαν συγκεκριμένες στοχεύσεις και πολιτικές. Και από την άλλη αποτυπώνουν τις διαιρέσεις που προκλήθηκαν στην προσπάθεια της τοπικής κοινωνίας στην πορεία του χρόνου να δώσει απάντηση σε ερωτήματα και να εξορθολογήσει το τραύμα της. Έχουν ήδη γίνει αναφορές σε αντιθετικές “από τα πάνω” ερμηνείες και προσεγγίσεις της Σφαγής, με διαφορετικές αφορμές και ανάλογα τη χρονική συγκυρία. Από σύμβολο των δεινών της χώρας την περίοδο της Κατοχής, σε ένα γεγονός που δίχασε και αποτέλεσε αιτία δημόσιων αντεγκλήσεων και κοινοβουλευτικών μαχών, μέχρι την επίσημη αναγνώριση του και τη μετατροπή του σε εθνικό σύμβολο αγώνων και αντίστασης και διεθνές σύμβολο ειρήνης, η διαπραγμάτευση και μνημόνευση της σφαγής ήταν ένα ζήτημα που η σημασία του υπερέβαινε τα τοπικά όρια. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών είναι ο τρόπος που το ίδιο το γεγονός προσεγγίζεται, ερμηνεύεται και εξηγείται.

Οι διχασμοί και οι διαφορετικές προσεγγίσεις όσον αφορά στη Σφαγή είχαν

⁵⁶⁷. Νίκος Δεμερτζής, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα* και: Ελένη Πασχαλούδη, *Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων*, στο: (συλλογικό), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό Τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

διαχρονικά αφετηρία τις αντιθετικές και συγκρουόμενες απαντήσεις στο βασικό ερώτημα του ποιός ευθύνεται για αυτή. Η απάντηση στο παραπάνω φαίνεται ότι δεν είναι πάντα εύλογη. Το μετεμφυλιακό κράτος και ο “εθνικόφρων”, διχαστικός του λόγος, για χρόνια κατηγορούσε την Αντίσταση σαν υπαίτια της σφαγής και η επίσημη Αριστερά προσπαθούσε για χρόνια να απαλλαχθεί αυτή τη μομφή υποστηρίζοντας είτε ότι η σφαγή ήταν προαποφασισμένη και ανεξάρτητη από την εκτέλεση των γερμανών αιχμαλώτων, είτε ότι προηγήθηκε της τελευταίας. Με τη Μεταπολίτευση η σχετική κουβέντα μάλλον εντάθηκε παρά σταμάτησε. Η ένταξη της αριστερής αφήγησης στο δημόσιο λόγο, είχε σαν αποτέλεσμα την προσπάθεια άρθρωσης ενός λόγου που θα απαντούσε σε κατηγορίες για το ρόλο των ανταρτών και της Αντίστασης εν γένει, οι οποίες αρθρώνονταν και εκτοξεύονταν μονόπλευρα για πολλά χρόνια. Πτυχές της δημόσιας αυτής διαμάχης αναφέρθηκαν ήδη. Η τοπική διάσταση αυτής της διαμάχης έχει διαφορετικές αφετηρίες και παρουσιάζει ομοιότητες και διαφοροποιήσεις, τόσο στο περιεχόμενο της όσο και στην εξέλιξη της στο χρόνο.

Η εφαρμογή της πολιτικής των αντιποίνων είχε δραματικές και μακροχρόνιες επιπτώσεις για τις τοπικές κοινωνίες όπου αυτά εφαρμόστηκαν. Αν και οι Γερμανοί αυτονόητα θεωρήθηκαν και ήταν αποκλειστικοί υπεύθυνοι για τη κτηνωδία μαζικών εκτελέσεων εκατοντάδων άμαχων πολιτών και την ολοκληρωτική καταστροφή πόλεων και χωριών, δεν ήταν λίγες οι φορές που το δυσθεώρητο κόστος σε ανθρώπινες ζωές, ώθησε σε κάποιες περιπτώσεις τους κατοίκους των περιοχών στο να επιρρίψουν ευθύνες για την συμφορά τους και στους αντάρτες⁵⁶⁸. Η απόδοση ευθυνών στους παρτιζάνους μετά από γερμανικές σφαγές είναι φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί συχνά σε αντίστοιχες περιπτώσεις⁵⁶⁹. Όπως επίσης δεν συναντάται μόνο στην ελληνική περίπτωση, παρά τις ιδιαιτερότητες της, η απόδοση από τον επίσημο εθνικό λόγο ευθυνών στους αντάρτες για τα εγκλήματα των Γερμανών⁵⁷⁰. Έχουν γίνει ήδη αναφορές στους τρόπους που η μνημόνευση ενός γεγονότος επηρεάζεται, διαμορφώνεται και διαφοροποιείται σαν αποτέλεσμα πολύπλοκων

⁵⁶⁸. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης*, ο.π. . σελ. 364-400 και Ζέτα Παπανδρέου, ο.π. Σελ.358

⁵⁶⁹. βλ. για παράδειγμα: Allesandro Portelli, “*The Massacre at the Fosse Ardeatine. History, Myth, Ritual and Symbol*”, στο: Katharine Hodgkin, Susannah Radstone (ed.), *Contested Pasts: The Politics of Memory*, Routledge, 2003, σελ. 29 – 41 και: Toni Rovatti, *Sant'Anna di Stazzema. Storia e memoria della strage dell'agosto 1944*, DeriveApprodi, Roma, 2004

⁵⁷⁰. Fabien Archambault, *Το Ξεχασμένο Μνημείο. Το Όρος Moucher και η Κατασκευή της Μνήμης στη Γαλλία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, στο: (συλλογικό), *Κατοχική βία, 1939-1945: Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Αθήνα, Κομμένο - Αθήνα 2016, σελ. 266

αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην ατομική, την τοπική και την εθνική – επίσημη μνήμη και αφήγηση, καθώς και τον τρόπο που οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της κάθε εποχής, καθορίζουν διάφορες πτυχές και εκφράσεις τους. Οι διεργασίες αυτές, όπως και η ατιμωρησία, η αίσθηση του αδικαίωτου, η εγκατάλειψη, η καθυστερημένη και συχνά στρεβλή “ιστορικοποίηση” ενός τέτοιου γεγονότος, παρατείνουν και καθιστούν προβληματική την επούλωση του τραύματος και δημιουργούν συχνά διαφορετικές, αντιφατικές και αλληλοσυγκρουόμενες αφηγήσεις και ερμηνείες για ένα ιστορικό γεγονός, ακόμα και ανάμεσα στους πρωταγωνιστές και μάρτυρες αυτού του γεγονότος, κατασκευάζοντας ενόχους και επιρρίπτοντας ευθύνες όχι απαραίτητα μόνο στην πλευρά των θυτών. Όλα τα παραπάνω αφορούν και εκδηλώνονται σε διάφορες συγκυρίες και με διαφορετικές εντάσεις και στην τοπική κοινωνία των Καλαβρύτων η οποία βρέθηκε στο επίκεντρο και την απασχόλησαν, εκούσια ή ακούσια παρόμοια ζητήματα.

Η ύπαρξη αυτών των αντιφατικών και σε διαμάχη ερμηνειών και η διατήρηση τους στο χρόνο, θα πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο που γενικότερες ιδεολογικές διαμάχες και η ιστορική συγκυρία βιώνονται από την τοπική κοινωνία, στο πως η επίσημη ιστορία σε διεθνές, εθνικό και τοπικό επίπεδο εργαλειοποιεί κατά περιόδους το γεγονός και το πως αυτό εισπράττεται από τη τοπική κοινότητα αλλά και σε μικροπολιτικές, τοπικές και προσωπικές έριδες τόσο συνηθισμένες σε μικρές κοινωνίες. Θα μπορούσε επίσης να ειπωθεί ότι συχνά υπάρχει και μία αντίστροφη “από τα κάτω” χρησιμοποίηση της ιστορίας εκ μέρους τοπικών φορέων ή ατόμων για σκοπούς που δεν διαφέρουν πάντα από τους αντίστοιχους των επίσημων και κεντρικών φορέων διαχείρισης της μνήμης. Πολλές φορές υπάρχουν αντιφατικές μνήμες για την ίδια εμπειρία, αφού η μνήμη διαμορφώνεται και από τα μετέπειτα βιώματα, και υπάρχουν περιπτώσεις που η αρχική κοινότητα μνήμης διαιρείται σε άλλες, μικρότερες. Όσα θυμούνται οι άνθρωποι στο πλαίσιο της συγκρότησης της κοινότητάς τους, ως συνεκτικό ιστό δεν αφορά μονάχα το άμεσο παρελθόν, αλλά το αφήγημα της κοινότητας για τον εαυτό της. Η αγωνία για τη διατήρηση αυτής της μνήμης, τη διατήρηση της συνέχειας και της ταυτότητας της τοπικής κοινωνίας έναντι των -υπαρκτών ή ανύπαρκτων- κινδύνων της εξασθένησης της μνήμης και της λήθης είναι σημείο κλειδί προκειμένου να κατανοήσουμε τη στάση της επίσημης αλλά κυρίως της ανεπίσημης ιστορικής μνήμης των Καλαβρύτων.

Αναφέραμε ήδη περιπτώσεις μαρτυρικών ελληνικών τόπων όπου οι “διαιρεμένες μνήμες” σχετικά με το γεγονός οδήγησαν σε διχασμούς και συγκρούσεις που

στιγμάτισαν τις τοπικές κοινωνίες για δεκαετίες και κατέστησαν την μνημόνευση του καθεαυτού τραυματικού γεγονότος μία διαδικασία κατεξοχήν προβληματική και διχαστική και η οποία συχνά οδηγήθηκε στην πλήρη απαλοιφή του από τον τοπικό και επίσημο δημόσιο λόγο (βλ. σημ.256). Η σφαγή των Καλαβρύτων για μία σειρά από λόγους δεν απέκτησε τέτοια χαρακτηριστικά ή τουλάχιστον σε τέτοια ένταση. Από την πρώτη στιγμή της αποδόθηκαν διαστάσεις και συμβολισμοί των οποίων το κυρίαρχο χαρακτηριστικό ήταν ότι αποτελούσε σημείο αναφοράς για όλους τους Έλληνες και αντιπροσώπευε τα δεινά της χώρας στην Κατοχή. Και παρόλες τις κατά καιρούς διαφορετικές προσεγγίσεις και νοηματοδοτήσεις της, παρόλη την ύπαρξη αντιφατικών ερμηνειών και το γεγονός ότι δεν αποτελούσε πάντα επίκεντρο της επίσημης προβολής και προσοχής, ο ρόλος και ο ευρύτερος συμβολισμός της ήταν περισσότερο ενοποιητικός παρά διχαστικός. Η καθολικότητα του γεγονότος, το μέγεθος του και οι υφιστάμενοι συμβολισμοί του τόπου και οι συνειρμοί του με το 1821 στο συλλογικό φαντασιακό, ήταν παράγοντες που είχαν καίριο ρόλο και συνέβαλαν στο γεγονός αυτό.

Η τοπική κοινωνία όχι μόνο δεν διαφοροποιήθηκε από αυτή την οπτική αλλά σε μεγάλο βαθμό την δημιούργησε, την καλλιέργησε και την ενίσχυσε. Είτε σαν μέσο επούλωσης του τραύματος, είτε σαν απάντηση στα ερωτηματικά που την ταλάνιζαν, είτε σαν μοχλός πίεσης για τη διεκδίκηση της κρατικής προσοχής και μέριμνας, το τοπικό αφήγημα είχε διαμορφωθεί από τα πρώτα χρόνια και σε μεγάλο βαθμό δεν διαφοροποιήθηκε με την πάροδο των χρόνων. Η σύνδεση με το ένδοξο παρελθόν σαν επεξηγηματικό εργαλείο, η ανάδειξη εννοιών και αξιών όπως του ηρωισμού, της θυσίας, της προσφοράς και στη συνέχεια του αγώνα και της αντίστασης συνέθεσαν ένα διαχρονικό πλαίσιο αναφοράς, και ενέταξαν τη Σφαγή σε μία αντίληψη της ιστορίας στο επίκεντρο της οποίας δεν βρίσκονται τόσο τα ιστορικά γεγονότα καθαυτά αλλά περισσότερο η πρόσληψη και ο συμβολισμός τους. Θύμα της σφαγής δεν ήταν μέρος αλλά όλη η κοινότητα, έτσι τα θύματα εκπροσωπούν όλο το έθνος, όπως και οι ήρωες πρόγονοί τους και οι εκδηλώσεις προς τιμήν τους διακρίνονται περισσότερο από μία πληθωριστική προσέγγιση της μνήμης όπου η έννοια της θυσίας είναι κυρίαρχη.

Σε μαρτυρίες, λόγους, άρθρα, τελετουργικά, απομνημονεύματα, συνεντεύξεις και περιγραφές του κλίματος των πρώτων τουλάχιστον χρόνων, από πουθενά δεν προκύπτει η ύπαρξη στην τοπική κοινωνία και τους επιζήσαντες μίας καθοριστικής διχαστικής τομής σχετικά με την Σφαγή των Καλαβρύτων, την ερμηνεία και την

προσέγγιση της. Σίγουρα υπήρξαν επιχειρήματα και αντιδράσεις κατά ανταρτών όπως αυτές που περιγράφονται στο βιβλίο του Μάγερ, αλλά για την κοινότητα ήταν σαφές ότι υπεύθυνη για τα δεινά της ήταν η γερμανική θηριωδία. Μία ακαδημαϊκή ιστορική προσέγγιση των γεγονότων σε αυτό το στάδιο ούτως ή άλλως σίγουρα δεν ήταν εφικτή και έτσι τα αίτια της σφαγής αναζητήθηκαν στο παρελθόν, τους συμβολισμούς και τα ιστορικά συμφραζόμενα της περιοχής. Σε όλες τις σχετικές αναφορές, η διάσταση που κυριαρχεί και η αυτοεικόνα που προβάλλει η τοπική κοινωνία είναι αυτή μιας τραυματισμένης κοινότητας η οποία προσπαθεί να συνέλθει και να επιβιώσει, αλλά ταυτόχρονα να τιμήσει τους νεκρούς της χωρίς διχαστικές προεκτάσεις. Έτσι και αλλιώς όπως έχει παρατηρηθεί γεγονότα όπως αυτά των Καλαβρύτων με την μαζική τυφλή εκτέλεση αμάχων, στα πρώτα στάδια τουλάχιστον μάλλον εντάσσουν τα θύματα σε μία “φαιά ζώνη” ακούσιων πρωταγωνιστών μεταξύ αντίστασης και συνεργασίας που δεν καλύπτεται από καμία σχετική αφήγηση και έτσι δεν εντάσσεται σε κάποια από τις “στρατευμένες μνήμες”⁵⁷¹.

Η απουσία έντονων διχαστικών γραμμών φαίνεται και από το γεγονός ότι όπως και αλλού οι επιζήσαντες έγιναν ζωντανοί φορείς της μνήμης του γεγονότος, δίνοντας βάρος στην τραυματική διάσταση της εμπειρίας τους, έχοντας περισσότερο έναν ενοποιητικό, συμφιλιωτικό ρόλο απολαμβάνοντας τον σεβασμό όλης της κοινότητας⁵⁷² ενώ η εποχή πριν τη σφαγή όπως και σε άλλα μαρτυρικά χωριά θα μνημονεύεται σαν εποχή ευημερίας, αθωότητας και αρμονίας, σαν χαμένος παράδεισος.⁵⁷³ Στα πλαίσια αυτά η μνημόνευση του γεγονότος εστιάζοταν στην ανάγκη διατήρησης της μνήμης, την προβολή της ενοποιητικής και εθνικής του σημασίας, ενώ οι όποιες κατά καιρούς προσπάθειες νοσηματοδότησης του με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που έρχονταν σε αντίθεση με τα παραπάνω έβρισκαν απέναντι την τοπική κοινωνία⁵⁷⁴. Η προσωπική σύνδεση, η οικογενειακή διάσταση ήταν έντονες, το τραύμα ανοιχτό για πολλά χρόνια και η εκμετάλλευση της σφαγής από οποιαδήποτε πλευρά εκλαμβάνόταν ως ιεροσυλία.

⁵⁷¹. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, “Δεκαετία του 1940: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου”. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 107, ειδικό τεύχος “Οψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα” (επ. Μ.Θανοπούλου, Α.Μπουτζουβή), 2002 σελ.135-156.

⁵⁷². Riki van Boeschoten, “Broken Bonds and Divided Memories: War Time Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective”, Oral History, Spring 2007, σελ. 39-48

⁵⁷³. Κουτσουρής Γεώργιος, *Καλάβρυτα, τα παλιά, τ' αζέχαστα*, Εκδ. Σήμαντρο. Χολαργός, 1981

⁵⁷⁴. π.χ. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 08/10/1959, όπου και αναφορές στη στάση του Δήμου, Συλλόγων θυμάτων και άλλων οργανώσεων της περιοχής προς την Κυβέρνηση, τους αρχηγούς των κομμάτων της Αντιπολίτευσης και τους βουλευτές του Νομού σχετικά με τις αναφορές περί ευθυνών για τη σφαγή.

Οι όποιες διαιρέσεις και διαφορετικές προσεγγίσεις προέκυψαν και εντάθηκαν με την πάροδο των χρόνων και κυρίως από τη Μεταπολίτευση και μετά. Η τοποθέτηση της δεκαετίας του '40 στο επίκεντρο της δημόσιας ιστορίας και η διατύπωση αντιθετικών – και αντιφατικών- ερμηνειών και νοηματοδοτήσεων, οι οποίες έχουν συνήθως πολιτική και όχι ιστορική αφετηρία και στόχευση, θα βάλει όπως είδαμε τη Σφαγή στο κάδρο των σχετικών αντιπαραθέσεων. Οι αντιπαραθέσεις αυτές θα αγγίζουν και την τοπική κοινωνία μιας και αφορούν ζητήματα όπως: Ποιοί ευθύνονται για τη σφαγή των Καλαβρύτων; Ποιός ο ρόλος της Αντίστασης; Ποιός ο ρόλος των συνεργατών των Γερμανών; Ποιός ο ρόλος των Άγγλων; Θα μπορούσε η Σφαγή να αποφευχθεί; Το ζήτημα του χειρισμού των Γερμανών αιχμαλώτων της μάχης της Κερπινής και ο χειρισμός του από τους αντάρτες σαν αίτιο και -ή- αφορμή ή όχι για τη σφαγή των Καλαβρύτων, εάν η απόφαση για αυτή προηγήθηκε ή όχι και σε ποιο βαθμό την επηρέασε, απασχόλησε ιδιαίτερα, αποτέλεσε πεδίο αντιπαραθέσεων και κρίθηκε εκ των υστέρων με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τις πολιτικές πεποιθήσεις της κάθε πλευράς. Το γεγονός αυτό, αν όχι ως αιτία ως αφορμή της καταστροφής των Καλαβρύτων οδήγησε εκ των υστέρων σε κατηγορίες, απολογίες και παραδοχές ή μη, προθέσεων πράξεων και παραλείψεων.⁵⁷⁵

Αμέσως μετά την Επταετία απομνημονεύματα αγωνιστών και αφιερώματα στον τύπο, θα ασχοληθούν με τη Σφαγή. Κοινός τόπος όλων αυτών είναι ο ρόλος της Αντίστασης και ο τρόπος που αυτή συνδέεται με τη Σφαγή. Για την Αριστερά ο ίδιος ο χαρακτηρισμός της Σφαγής σαν αντίποινα εμπεριέχει αξιολογικό χαρακτήρα και υποκρύπτει την υπόνοια της επίρριψης ευθυνών στην Αντίσταση. Οι υπόνοιες αυτές θα επιχειρηθεί να καταρριφθούν με την επισήμανση και ανάδειξη του ρόλου των Άγγλων στα γεγονότα όπως και τοπικών συνεργατών των Γερμανών⁵⁷⁶ αλλά και την προβολή της Σφαγής και των Καλαβρύτων σαν αντιφασιστικό και αντιστασιακό σύμβολο. Έτσι αμέσως μετά την επταετία και στο κλίμα της εποχής, διατυπώνονται απόψεις όπως ότι ο χαρακτηρισμός σαν αντίποινα και εκτέλεση της “άγριας σφαγής και εν ψυχρώ δολοφονίας ανυπεράσπιστων πολιτών” αποτελεί παραχάραξη και διαστρέβλωση της ιστορίας και επισημαίνεται η ανάγκη διαλόγου, διερεύνησης των ευθυνών που υπάρχουν όπως και η αναγκαιότητα να μιλήσουν οι πρωταγωνιστές των

⁵⁷⁵. Φιλοσόφου Μαρία, “Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα. Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις” Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή σελ. 510 -540

⁵⁷⁶. Ριζοσπάστης, 13/12/1978, 13/12/1979, 14/12/1980 αλλά και γενικότερες σχετικές αναφορές στο ίδιο πνεύμα (βλ. υποσημείωση 443)

γεγονότων⁵⁷⁷. Ακόμα και η συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, το πρωτόκολλο, το ποιοί θα συμμετάσχουν, το που θα δοθεί το βάρος στις σχετικές ομιλίες, και με ποιά σειρά θα καταθέσουν στεφάνι θα γίνουν αφορμή για αντιπαραθέσεις. Η τοποθέτηση του Ολοκαυτώματος στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης, η ανάδειξη και προβολή του, η προικοδότηση του με νέα χαρακτηριστικά, οι διαμάχες σχετικά με το ποιά θα είναι αυτά και ποιός ο χαρακτήρας και η ταυτότητα που θα του αποδοθούν θα απασχολήσουν φυσικά και την τοπική κοινωνία.

Το γεγονός ότι τα γεγονότα που συνδέονται με τη Σφαγή των Καλαβρύτων τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια αποτελούν πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και γίνεται προσπάθεια απόδοσης σε αυτή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και οικειοποίησης των συμβολισμών της, θα βρει αντιστάσεις στην τοπική κοινότητα, θα προκαλέσει αντιδράσεις και θα οδηγήσει στην διατύπωση απόψεων που θα στέκονται αντίθετα σε αυτές υπογραμμίζοντας την ενοποιητική διάσταση, δίνοντας σε αδρές γραμμές τον τόνο και τις βασικές παραμέτρους ενός -υπό διαμόρφωση μεν, ήδη αρθρωμένου δε- τοπικού αφηγήματος που σταδιακά θα γίνει κυρίαρχο τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο όσον αφορά τη μνημόνευση της σφαγής: Η Φ.τ.Κ. θα πάρει θέση σκιαγραφώντας τον τρόπο εκδήλωσης των σχετικών “διαιρεμένων μνημών” σε εθνικό και τοπικό επίπεδο και αποτυπώνοντας σε αδρές γραμμές την κατεύθυνση της κυρίαρχης τοπικής αφήγησης σχετικά με τη μνημόνευση της Σφαγής:

“Τα Καλάβρυτα και η Αντίσταση. Θα πρέπει να ξεκαθαριστούν τα πράγματα γύρω από το δράμα της σφαγής των Καλαβρύτων και της Αντίστασης ή της “αντίστασης” ανάλογα με το πως τη βλέπει ο καθένας. Γίνεται συνεχώς μία ανίερη προσπάθεια ο πελώριος Τάφος του Καπή να σκυλευθεί για τα συμφέροντα τα πολιτικά των μεν, των δε, όλων. Κι αντί για συγκίνηση, για θύμιση πόνου, πολλές φορές η ημέρα του Μνημόσυνου των 1360 Θυμάτων, είναι ημέρα καυγά, αηδίας μέχρι εμετού, όλων εκείνων που απο τα πράγματα απο κοντά είναι αναγκασμένοι να παρακολουθούν τα “παρασκήνια” της Τελετής.-Θα καταθέσει στεφάνι το Κ.Κ.Ε ,γιατί αυτό σήκωσε το βάρος της Αντίστασης στην Κατοχή ,λένε οι μεν. -Όχι δεν πρέπει να καταθέσει, γιατί οι αντάρτες φταίνε για ό,τι έγινε στα Καλάβρυτα λένε οι δεξιοί. -Ποιοί αντάρτες; Οι Εγγλέζοι φταίνε, απαντάνε οι του Κ.Κ.Ε (στο τέλος θα “αθωώσουμε” τους Γερμανούς). -Γιατί κ. Δήμαρχε δεν επιτρέψατε να καταθέσει στεφάνι το ΠΑ.ΣΟ.Κ; λένε οι άλλοι και κάνουν ερώτηση στη Βουλή!! -Αποτέλεσμα: Καυγάδες,

⁵⁷⁷. Ο Καλαβρυτινός Τύπος Νοέμβριος 1975

αηδία. Αηδία μεχρις εμετού πάνω στον πελώριο Τάφο ,τον Τάφο που είναι Πανεθνικό Σύμβολο, και πρέπει όπως του πρέπει, να γίνει Παγκόσμιο. Πράγμα που ήδη άρχισε να γίνεται, με την προβολή που οι σωστές ενέργειες του Δημάρχου μας, έδωσαν στον τόπο μας. Ποιά είναι η αλήθεια; Ποιός έχει δίκιο; Τι πρέπει να γίνει; Η αλήθεια είναι μια. Πως τα κόμματα θέλουν (ανίερα) τον Τάφο για δικό του Σύμβολο το καθ'ένα.....Δίκιο δεν έχει κανείς. Δεν μπορούν να λένε οι Δεξιοί οτι φταίνε οι Αντάρτες για τον Τάφο των Καλαβρύτων, γιατί δεν φταίνε. Δεν φταίει η Αντίσταση...γιατί η αντίσταση ήταν πανελλήνιος πόθος, ήταν πρόσταγμα της σκλαβωμένης ελληνικής ψυχής... Ήταν “γάμος” η Αντίσταση και όπως ο Λαός μας λέει “γάμος χωρίς σφαχτά” δεν γίνεται. Αν τα “σφαχτά” ήταν οι Καλαβρυτινοί, για τούτο φταίει η Μοίρα, μα που σύγχρονα είναι η δόξα του τόπου μας. Φταίει το ότι τα Καλάβρυτα..ήταν πάντοτε Σύμβολο Αγώνα για το Έθνος. Και οι Γερμανοί, γνωρίζοντας την ιστορία, χτύπησαν ακριβώς το Σύμβολο αυτό, για να τσακίσουν τη θέληση του Λαού μας για Αντίσταση εναντίον τους.

Οι αντάρτες, έκαναν Αντίσταση. Και βγαίνοντας στα βουνά, δεν βγήκαν βέβαια για να μαζέψουν κυκλάμινα για να προσφέρουν στους Γερμανούς. Βγήκαν για να χτυπήσουν, να πολεμήσουν ένοπλοι, ενόπλους. Αν για τούτο οι Γερμανοί έκαναν τα αντίποινά τους σε βάρος αμάχων, οι εγκληματίες είναι οι Γερμανοί ,όχι οι αντάρτες. Αν λοιπόν η Δεξιά θέλει να κάνει προπαγάνδα σε βάρος της Αριστεράς ηγεσίας της Αντίστασης,ας της μιλήσει για τον Τάφο του Μελιγαλά, για την Ούλεν, για την ομηρία του Δεκέμβρη, ας την ρωτήσει τι έκανε τον Ψαρρό. Ας αφήσει όμως ήσυχο τον Τάφο των Καλαβρύτων. Κι ας μη “δικαιώνει” τους Γερμανούς για το ανίερο έγκλημά τους σε βάρος αμάχων, προσπαθώντας να το φορτώσει για λόγους προπαγάνδας στους αντάρτες. Δεν μπορούν όμως και οι Αριστεροί να προσπαθούν διαστρεβλώσουν την Αλήθεια, να “δικαιωθούν” με ψέματα. Ειλικρινά πιστεύουμε πως η Αριστερά σε ό,τι αφορά τη δημιουργία του Τάφου των Καλαβρύτων, κατέχεται από αδικαιολόγητο “σύμπλεγμα ενοχής” ,που το επιτείνει η προσπάθεια της Δεξιάς, να της αποδώσει ευθύνη για τον Τάφο αυτό....”.

Το άρθρο θα συνεχίσει στο ίδιο μοτίβο λέγοντας ότι οι μόνοι υπεύθυνοι για τη σφαγή είναι οι Γερμανοί και ότι οι πράξεις και οι ενέργειες της Αντίστασης, οι οποίες υποτίθεται ότι έδωσαν την αφορμή ήταν απολύτως θεμιτές και δικαιολογημένες. Για αυτό και κάθε επίρριψη ευθύνης για τη σφαγή στην Αντίσταση είναι απαράδεκτη. Για εκείνο όμως που πρέπει να κατακριθεί η σημερινή Αριστερά, είναι:

“η προσπάθεια της (ενώ δεν έχει καμία ανάγκη) να 'δικαιολογηθεί' με ψέματα, προσπαθώντας να αποδώσει ευθύνες στους... Άγγλους ή σε “Έλληνες”, ενώ είναι γνωστό ότι πέραν δυο ή τριών διερμηνέων, οι Γερμανοί, δεν είχαν Έλληνες μαζί τους. Για το ότι δηλαδή, και η Αριστερά, περίπου “αθωώνει” τους Γερμανούς, με το “φταίνε οι Άγγλοι, φταίνε οι προδότες”. Για τον Τάφο των Καλαβρύτων, (το ξανά λέμε) φταίει η θέση τους στην Ιστορία του Έθνους σε συνάρτηση με τις συνθήκες του πολέμου”.

Η εφημερίδα καταλήγει γράφοντας ότι ο τάφος των Καλαβρύτων, τεράστιο σύμβολο της Αντίστασης του ελληνικού λαού, ανήκει σε όλους τους Έλληνες και κανένα κόμμα, καμία παράταξη δεν θα πρέπει να τον εκμεταλλεύεται και να τον διεκδικεί⁵⁷⁸.

Η ανάδειξη της εθνικής ομοψυχίας και της διάστασης αυτής της Σφαγής είναι το αφήγημα που προβάλλεται δεν είναι όμως δεδομένη ούτε απόλυτη. Το φορτίο της Σφαγής και του συμβολισμού της, και το πολιτικό κλίμα της εποχής είναι τέτοια που μία ενιαία και χωρίς ρωγμές ερμηνεία και μνημόνευση δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Με αφορμή την επέτειο του Πολυτεχνείου η άλλη τοπική εφημερίδα της εποχής που κινείται σε σαφώς πιο “προοδευτικές” κατευθύνσεις, θα κατακρίνει την υποκριτική στάση τοπικών και κρατικών υπευθύνων οι οποίοι απέχουν από τις σχετικές εκδηλώσεις του απλού κόσμου υποβαθμίζοντας την έννοια της Αντίστασης όπως έκαναν και με τη Σφαγή των Καλαβρύτων αναφέροντας την σαν εκτέλεση “χρυσώνοντας το χάπι” ψάχνοντας τα αίτια της αλλού και όχι σαν προμελετημένη δολοφονία που σαν στόχο είχε την Αντίσταση των Ελεύθερων Ελλήνων κατά του Κατακτητή⁵⁷⁹. Την ίδια εποχή ο Ριζοσπάστης θα αναφέρει ότι η άρνηση του Νομάρχη να κατονομάσει τους Γερμανούς στο μήνυμά του για τη σφαγή 1300 Καλαβρυτινών πατριωτών θα προκαλέσει “την αντίδραση δημοκρατικών κύκλων της περιοχής οι οποίοι θα κατακρίνουν τη στάση της Δεξιάς σχετικά με τη σφαγή των Καλαβρύτων και τις γιορτές του μίσους”⁵⁸⁰.

Η περίοδος αυτή είναι η φάση που γίνονται οι πρώτες προσπάθειες ιστορικής προσέγγισης και ερμηνείας των πρόσφατων ιστορικών γεγονότων και σε εθνικό και σε τοπικό επίπεδο. Έτσι δημοσιεύονται ιστορικά άρθρα, αφιερώματα στη σφαγή αλλά και στην περίοδο της Αντίστασης και μαρτυρίες από ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα. Το γεγονός βέβαια ότι η Σφαγή των Καλαβρύτων έχει επανεγγραφεί στο

⁵⁷⁸. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιανουάριος 1979

⁵⁷⁹. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Δεκέμβριος 1978

⁵⁸⁰. *Ριζοσπάστης*, 14/12/1980

δημόσιο λόγο και φαντασιακό σαν ένα κομβικό γεγονός της επίμαχης δεκαετίας δημιουργεί όπως είδαμε διαφορετικές ερμηνείες και προσεγγίσεις αλλά και προσπάθειες πολιτικής εκμετάλλευσής της. Η αναγνώριση της Αντίστασης θα πυροδοτήσει και το σχετικό δημόσιο διάλογο σχετικά με το ρόλο της, τη συμμετοχή σε αυτήν, το ποιός πρέπει να την πιστωθεί αλλά και τις ευθύνες που τις έχουν αποδοθεί για το γεγονός. Ο σχετικός διάλογος θα απασχολήσει και την κοινότητα όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τον τοπικό τύπο. Κοινός τόπος των τοπικών αναφορών είναι η ανάδειξη του ρόλου της Αντίστασης και η προβολή της συμβολής της περιοχής σε αυτή, αλλά και το γεγονός ότι ο μόνος υπεύθυνος για την καταστροφή των Καλαβρύτων είναι η Γερμανική θηριωδία. Το επίσημο κράτος θα κατηγορηθεί για μεροληψία και την επίρριψη ευθυνών στην Αντίσταση που οδήγησε στην αθώωση των φυσικών αυτουργών⁵⁸¹. Η Σφαγή έχει εθνικό χαρακτήρα όπως εθνικό χαρακτήρα είχε και η Αντίσταση συνέπεια της οποίας ήταν, και ο τοπικός τύπος απαντώντας σε “αυτούς που αποδίδουν ευθύνες στην Εθνική Αντίσταση για τη σφαγή”⁵⁸² θα υπογραμμίζει τη συμβολή της και τη συμμετοχή των Καλαβρύτων σε αυτή, επίσης σαν απάντηση στις προσπάθειες είτε μονοπώλησης, είτε άρνησης της⁵⁸³. Στα ίδια πλαίσια θα δημοσιευθούν άρθρα και επιστολές με τοπική στόχευση και αναφορά κάνοντας έκκληση με αφορμή το μνημόσυνο της 13ης Δεκέμβρη για ομόνοια και μετριοπάθεια και αποχή από μισαλλοδοξίες, δογματισμούς και έντονα

⁵⁸¹. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Νοέμβριος 1982

⁵⁸². *Ο Καλαβρυτινός Τύπος* θα δημοσιεύσει “ντοκουμέντα που ρίχνουν φως σε αθέατες πτυχές της σφαγής και αποδίδουν στη σφαγή την πραγματική της διάσταση αποτελώντας παράλληλα απάντηση σε αυτούς που αποδίδουν ευθύνες στην Εθνική Αντίσταση για τη Σφαγή.” *“Η Αντίσταση όχι μόνο δεν ευθύνεται για τη Σφαγή των Καλαβρύτων αλλά η τελευταία αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες και πιο δραματικές στιγμές της και κορυφαίο σύμβολο μίας ένδοξης για την Ελλάδα και το λαό της περιόδου”*. Ο συμβολισμός αυτός είναι ακόμα πιο έντονος για την εφημερίδα αφού συνδυάζεται και με τον πρωτοποριακό ρόλο και θέση των Καλαβρύτων στην άλλη ένδοξη στιγμή τις πατρίδας την επανάσταση του '21 γεγονός που έπαιξε το ρόλο του και στη στοχοποίηση από τους Γερμανούς της πόλης και του ρόλου της στο εθνικό φαντασιακό. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Ιανουάριος 1983

⁵⁸³. Η Φ.τ.Κ. θα δημοσιεύσει αναφορές της 117 μεραρχίας, (της μεραρχίας που εκτέλεσε την “επιχείρηση Καλάβρυτα”), χάρτες των επιχειρήσεων καθώς και συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές όπως Έλληνες αντάρτες αλλά και ένας στρατιώτης του Γερμανικού στρατού που συμμετείχε στη μάχη της Κερπινής. Στο ίδιο φύλλο τονίζεται η προσφορά του τύπου και στην Αντίσταση και τη συμμετοχή σε αυτήν πολιτών από όλο το κοινωνικό και πολιτικό φάσμα αναφέροντας περιπτώσεις κληρικών κ.α. Το άρθρο γράφεται σαν απάντηση στις προσπάθειες είτε μονοπώλησης, είτε άρνησης της αντίστασης όπως γράφεται χαρακτηριστικά. *“Ο τόπος τούτος, η Επαρχία Καλαβρύτων, συνεχίζοντας την παράδοση της που της έδωσε την τιμή να είναι η Μάννα της Επανάστασης του 1821, πρόσφερε πολλά και στην Αντίσταση του Έθνους στην Κατοχή από τους Γερμανο-Ιταλούς την περίοδο 1941 – 1944. Και πλήρωσε ακριβότερα από κάθε άλλο τμήμα της Χώρας την προσφορά της αυτή. Με εκατοντάδες νεκρούς, με τη φωτιά, με το τσεκούρι. Κορύφωμα δε το χωράφι του Καπτή. Την Αντίσταση αυτή σήμερα, οι μεν προσκεείμενοι στο Κομμουνιστικό κόμμα θέλουν να την μονοπωλήσουν, όσοι δε πρόσκεινται στη Δεξιά την απαρνούν. Διαφωνούμε και με τους μεν και με τους δε. Η Αντίσταση, η πρώτη Αντίσταση κατά του κατακτητή, ήταν γενική, όλου του Λαού μας.”*

“Για την Ιστορία του Τόπου μας”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1982

πολιτικά μίση⁵⁸⁴.

Η εποχή αυτή είναι η περίοδος που αρθρώνεται και καλλιεργείται το καινούργιο επίσημο ενοποιητικό αφήγημα. Επίσης είναι η εποχή που η μνημόνευση της σφαγής έχει περάσει σε ένα νέο στάδιο μέσω της σύνδεσης της με την Αντίσταση και τη διεθνοποίηση του μηνύματος της. Παράλληλα η χρονική απόσταση και οι συνθήκες είναι τέτοια που επιτρέπουν την προσέγγιση και καταγραφή του γεγονότος της Σφαγής, το οποίο δεν αντιμετωπίζεται πλέον σαν μεμονωμένο περιστατικό, αλλά γίνεται προσπάθεια να ενταχθεί στο ιστορικό του πλαίσιο και φυσικά ο τρόπος που θα καταγραφεί δεν είναι ανεξάρτητος από πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές αντιλήψεις, προσεγγίσεις και σκοπιμότητες. Η έλλειψη σοβαρής έρευνας και προσέγγισης του γεγονότος με αντικειμενικό, ψύχραιμο τρόπο, δεν έχει επιτρέψει τόσα χρόνια μετά την ιστορική θεώρηση του γεγονότος και η συζήτηση δεν γίνεται με όρους τι και γιατί έγινε αλλά τι θα μπορούσε και τι όχι να γίνει, εστιαζόμενη στην αναζήτηση ενόχων, ενδεικτικό της φόρτισης αλλά κυρίως της σύγχυσης που δημιουργεί η προβληματική και ελλιπής προσέγγιση του γεγονότος για δεκαετίες από το επίσημο κράτος και την ιστορία.

Η οπτική της τοπικής κοινωνίας, το τοπικό αφήγημα και η μνημόνευση του γεγονότος επικεντρώνεται στην ανάδειξη της ηρωικής και μαρτυρικής διάστασης του ολοκαυτώματος και την προβολή των σχετικών συμβολισμών. Έτσι η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και η ένταξη της Σφαγής στο σχετικό πλαίσιο δεν είναι κάτι που επιφέρει διχόνοιες και αντιρρήσεις. Όπως και το αριστερό επιχείρημα ότι η σφαγή ήταν προαποφασισμένη και άσχετη από τις προηγούμενες αντιστασιακές ενέργειες θα βρει πρόσφορο έδαφος αφού ήδη η τοπική κοινωνία το είχε σε μεγάλο βαθμό υιοθετήσει⁵⁸⁵, ενώ οι φωνές αλλά και οι ενέργειες των προηγούμενων χρόνων

⁵⁸⁴. Καλαβρυτινός λογοτέχνης- χρονογράφος (Δ. Καλδίρης) που έχει γράψει βιβλίο για την καταστροφή των Καλαβρύτων, θα γράψει ότι είναι χρέος απέναντι στα ιερά αιματοβαμμένα χώματα των Καλαβρύτων και στους νεκρούς, οι απόγονοι τους να τους τιμήσουν μένοντας μακριά από κομματικές σκοπιμότητες και αντιπαραθέσεις οι οποίες δεν πρέπει να διαταράσσουν την κοινωνική ζωή και πρέπει να μένουν μακριά από ένα χώρο σαν και αυτόν της Σφαγής. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1982

⁵⁸⁵. *Ο Καλαβρυτινός Τύπος*, Νοέμβριος 1983, ή άρθρο της Φωνής όπου θα ανοίξει την κουβέντα σχετικά με με τη φύση της σφαγής και τη φύση των αντιποίνων εν γένει όπου και θα αναφερθεί ότι και άλλες περιοχές είχαν πέσι θύματα Γερμανικών αντιποίνων και μάλιστα πιο φρικιαστικών όπως πχ του Διστόμου. “Σε αυτά οι Γερμανοί όπου δέχονταν επίθεση ανταρτών και μη μπορώντας να τους συλλάβουν, σκότωναν άμαχους υπόπτους σαν αντάρτες ή σαν συνεργάτες τους σαν πράξεις άμεσης αντεκδίκησης. Στην περίπτωση των Καλαβρύτων υπήρξε προμελετημένο σχέδιο οργανωμένο τουλάχιστον ένα μήνα πριν, γεγονός που αποδυνκνείει ότι οι Γερμανοί είχαν πάρει την απόφαση να καταστρέψουν, να τσακίσουν την περιοχή – Σύμβολο του Έθνους καταξιομένη από την Εθνεγερσία του ’21. Και σκοπός τους τους ήταν να τρομοκρατήσουν το Έθνος και το Λαό, να συντριβεί η Αντίσταση και να σώσουν το πληγέν γόητρο του Γερμανικού Στρατού από ήττες όπως αυτή της Κερπίνης...”

που κατηγορούσαν την Αντίσταση για τη σφαγή θα στηλιτευτούν.

Αντίθετα η διατύπωση του επιχειρήματος ότι ανάμεσα στους νεκρούς υπήρχαν και συνεργάτες των Γερμανών θα πυροδοτήσει έντονες διαμάχες. Το επιχείρημα αυτό θα αρθρωθεί κυρίως σε αυτό το στάδιο από ντόπιο ερευνητή -συγγραφέα και μέλος του ΕΑΜ⁵⁸⁶, ο οποίος κατά την παρουσία του σε εκδηλώσεις και με σχετική αρθρογραφία ακολουθώντας σαφώς μια στρατευμένη οπτική θα επικεντρωθεί σε δύο σημεία τα οποία ήδη έχουν διατυπωθεί⁵⁸⁷: στο να αποδείξει ότι οι Γερμανοί προχώρησαν και εκτέλεσαν την “Επιχείρηση Καλάβρυτα” ανεξαρτήτως από την τύχη των αιχμαλώτων συμπατριωτών τους οι οποίοι όταν σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε η Σφαγή δεν γνώριζαν το θάνατό τους, και β) στο να επιρρίψει ευθύνες για το Δράμα στους Άγγλους και σε “συνεργάτες των Γερμανών”. Η εστίαση στο δεύτερο θα προκαλέσει αναταράξεις. Οι υπόνοιες για ύπαρξη προδοτών ανάμεσα στα θύματα θα προκαλέσουν πολλές αντιδράσεις μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και θα ανοίξει διάλογος μέσω των τοπικών εφημερίδων με τηλεγραφήματα, επιστολές και διαμαρτυρίες⁵⁸⁸. Σε αυτές μεταξύ των οποίων και επιστολές μελών του ΕΑΜ της περιοχής, η αναφορά σε προδότες θα θεωρηθεί ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ότι δεν προκύπτει από πουθενά, είναι υπερβολική και κρύβει σκοπιμότητες και έχει σαν αποτέλεσμα τη βεβήλωση της μνήμης των νεκρών, τη στρέβλωση του συμβολισμού της σφαγής και την αθώωση των πραγματικών ενόχων και θυτών δηλαδή των Γερμανών, της ιδεολογίας τους και του πολέμου⁵⁸⁹. Η Φ.τ.Κ. Θα γράψει ότι οι οπτικές αυτές ακολουθούν αντίστροφα “τα χνάρια της ανίερης προσπάθειας της Δεξιάς να επιρρίψει ευθύνες για το δράμα των Καλαβρύτων στους αντάρτες και την Αντίσταση”. Θα αναφέρει ότι η σφαγή δεν έχει ανάγκη τα ενοχικά σύνδρομα ούτε της Δεξιάς, ούτε της Αριστεράς, και ότι όπως η αποσιώπηση έτσι και η διαστρέβλωση δημιουργεί χάος και σύγχυση και αποτελεί “βαρειά ύβρι στους Νεκρούς μας”. Καλεί τέλος emphaticά τον συγγραφέα να πει “ποιός νεκρός πατέρας, γιός, αδελφός, θείος, ξάδελφος, ποιο θύμα της σφαγής ήταν “συνεργάτης των Γερμανών”⁵⁹⁰.

Η Φωνή των Καλαβρύτων, Νοέμβριος 1985

⁵⁸⁶. Περικλής Ροδάκης, *Καλάβρυτα, 1941- 1944. Η Αντίσταση στην Επαρχία. Το ολοκαύτωμα*, Παρασκήνιο, 1999

⁵⁸⁷. Ριζοσπάστης, 13/12/1977

⁵⁸⁸. Η Φωνή των Καλαβρύτων: Δεκέμβριος 1986 , Ιανουάριος , Φεβρουάριος , Ιούνιος 1987. *Καλαβρυτινές Απόψεις*: Ιανουάριος, Φεβρουάριος , Ιούνιος 1987, Αλήθεια: Δεκέμβριος 1986, Ιανουάριος, Αύγουστος- Σεπτέμβριος 1987

⁵⁸⁹. Η Φωνή των Καλαβρύτων, Ιανουάριος 1987

⁵⁹⁰. “Κατηγορούνται τα θύματα για προδότες; στο τέλος θα αθωώσουμε τους Γερμανούς!”, Η Φωνή των Καλαβρύτων, Δεκέμβριος 1986

Ο συγγραφέας θα επιμένει στους ισχυρισμούς του και θα κλείσει μία από τις επιστολές του με την εξής χαρακτηριστική αναφορά:

“...Δεν είμαστε πιά στο 1945-1950. Όλα έχουν αλλάξει. Το 1986 και το 1987 είναι η εποχή της δικαίωσης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, της αναγνώρισης της εθνικής του προσφοράς και της αναγνώρισης των αγωνιστών που πολέμησαν από τις γραμμές τους τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους.”⁵⁹¹

ενώ η Φ.τ.Κ. θα συμπυκνώσει το τοπικό ενοποιητικό αφήγημα όπως αυτό έχει αποκρυσταλλωθεί μισό αιώνα μετά ως εξής:

“στο Δράμα των Καλαβρύτων δεν χωράνε ούτε αντικομμουνιστικές προπαγάνδες περί δόλου και ευθυνών των ανταρτών, ούτε κομμουνιστικές προπαγάνδες, και μυθεύματα για προδότες, Παπαδόπουλους, Εγγλέζους, που δεν αγγίζουν καθόλου το γεγονός της σφαγής. “Τα αίτια της καταστροφής των Καλαβρύτων είναι τα αντίποινα για τη μάχη της Κερπινής και το θάνατο των Γερμανών αιχμαλώτων. Κατά πόσο αυτά τα αντίποινα είναι δικαιολογημένα και από άποψη του Διεθνούς δικαίου είναι δεδομένο και το μαρτυράνε τα έγγραφα και η ιστορία, οι μαρτυρίες και η τακτική και φιλοσοφία της στρατιωτικής πορείας των Γερμανών στην Ελλάδα και αλλού..Το δράμα των Καλαβρύτων δε θέλει “έρευνες”. Θέλει αγάπη και στοργή. Ας μη διαστρεβλώνουμε και πολιτικοποιούμε τα γεγονότα. Στην περιοχή των Καλαβρύτων είχε ανάψει η Εθνική Αντίσταση ...και όσα Καλαβρυτινόπουλα βγήκαν στα βουνά για να συναντήσουν την “αιώνια άνοιξη” δεν ήταν όλοι ούτε οι περισσότεροι κομμουνιστές..Και η Αντίσταση έπρεπε να γίνει. Πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι και κατά τη διάρκεια της δράσης της έγιναν και λάθη...”⁵⁹²

Φαίνεται πάντως ότι οι διαμάχες αυτές αφορούν περισσότερο τη γενικότερη ερμηνεία του γεγονότος και την εργαλειοποίηση του από διάφορες πλευρές παρά αντικατοπτρίζουν εσωτερικές τοπικές διαιρετικές τομές. Όλες οι εφημερίδες παρά τις διαφορετικές τους αφετηρίες και τις απόψεις που αντανακλούν δε θα διαφοροποιηθούν ιδιαίτερα ούτε θα διατυπώσουν μία ανταγωνιστική επιχειρηματολογία. Η διαφορετική οπτική θα εκφραστεί περισσότερο μέσω ενστάσεων για τη φύση της μνημόνευσης και για το εάν ο “επίσημος” χαρακτήρας της αποδίδει καλύτερα το νόημα της, με τη διατύπωση της ανάγκης σύνδεσης της με.

⁵⁹¹. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Μάρτιος 1987

⁵⁹². “Φτάνει πια η παραποίηση της Καλαβρυτινής Ιστορικής Μνήμης”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1987

τη “λαϊκή παράδοση και ψυχή” και με γεγονότα πιο πρόσφατα όπως το Πολυτεχνείο και τους αγώνες κατά της χούντας, την κριτική για το κόστος της τελετής, την απουσία πολιτικού μνημόσυνου και γενικότερα ενός πολιτικού λόγου από το μνημόσυνο⁵⁹³. Ανάλογες παραινήσεις και κριτικές θα αποτελέσουν το θέμα πολλών σχετικών αρθρογραφιών και επιστολών⁵⁹⁴. Προκύπτουν διαφωνίες, αντιρρήσεις, διαφορετικές οπτικές και στοχεύσεις αλλά πολεμικό κλίμα με αναφορές είτε στα αίτια είτε στα ίδια τα γεγονότα μάλλον απουσιάζουν. Αντίθετα από παντού διατυπώνεται η ανάγκη για την αντικειμενική ιστορική έρευνα του γεγονότος και δημόσιο διάλογο για αυτό, τα οποία αποτελούν αναγκαιότητα και ιστορική ευθύνη, ώστε να μάθουν οι νεώτεροι τα πραγματικά γεγονότα και τα αίτια τους⁵⁹⁵.

Στα πλαίσια αυτά επανεξετάζονται και καταρρίπτονται και μύθοι που συνοδεύουν το γεγονός όπως του “καλού Αυστριακού” και του αριθμού των νεκρών. Κοινή συνισταμένη της τοπικής οπτικής είναι η αίσθηση του χρέους απέναντι στους νεκρούς στα πλαίσια του οποίου οι πρωταγωνιστές του διαλόγου σχετικά με τη Σφαγή και οι απόψεις που εκπροσωπούν οφείλουν να αντιπροσωπεύουν την “Καλαβρυτινή Ιδέα” και οι απόψεις τους να μη βεβηλώνουν τη μνήμη των “Μεγάλων Νεκρών”. Οι νεκροί της Σφαγής των Καλαβρύτων, της κορυφαίας εκδήλωσης ναζιστικού εγκλήματος και ντροπής, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, “*θα κοιμούνται ήσυχοι όχι μόνο όταν τους τιμούμε, αλλά και όταν αντλούμε τα ωφέλιμα διδάγματα που βγαίνουν από τη θυσία τους*”⁵⁹⁶. Τις περισσότερες φορές στην ουσία ο σχετικός διάλογος δεν γίνεται για τα ίδια τα γεγονότα και τη διερεύνηση τους αλλά όσον αφορά στους συμβολισμούς και τις έννοιες που θα τους αποδοθούν. Όπως και να έχει και παρά τις κατά καιρούς διαφοροποιήσεις, η φύση, το μέγεθος και οι συμβολισμοί της σφαγής φαίνεται ότι υπερβαίνουν τους επιμέρους διχασμούς.

Ο τρόπος που η μνημόνευση της Σφαγής θα καταγραφεί και θα εξελιχθεί δεν είναι ανεξάρτητος από πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές αντιλήψεις, προσεγγίσεις και σκοπιμότητες. Ούτως ή άλλως μία ενιαία και συνεκτική εκδοχή του παρελθόντος δεν μπορεί να υπάρξει. Ιδίως όταν η απήχηση και ο συμβολισμός τους έχουν

⁵⁹³. εφημερίδα *Η Αλήθεια*, Δεκέμβριος 1986

⁵⁹⁴. π.χ. βλ. αναγκαιότητα πραγματοποίησης πολιτικού μνημόσυνου και κριτική στον “απολίτικο και επίσημο χαρακτήρα των εκδηλώσεων, *Καλαβρυτινές Απόψεις*, Οκτώβριος 1985, ή επιστολές με προτάσεις για ένα μνημόσυνο “λαϊκό, σεμνό που θα αποτελεί σύμβολο και κραυγή και όχι μια στημένη ανίερη πομπή που οι επίσημοι θα προπορεύονται του απλού Λαού, με δεξιώσεις και τουριστικοποίηση του τόπου της σφαγής”, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Δεκέμβριος 1986

⁵⁹⁵. *Καλαβρυτινές Απόψεις*, Φεβρουάριος 1987, *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Ιούνιος 1987

⁵⁹⁶. *Αλήθεια*, Αύγουστος- Σεπτέμβριος 1987

ευρύτερη σημασία. Έτσι η σφαγή αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσων, εννοιολογήσεων, και ερμηνειών κυρίως στα πλαίσια που αυτή και οι συμβολισμοί της θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες σκοπιμότητες. Γι' αυτό και στις διαιρέσεις και την άρθρωση εκατέρωθεν αντεπιχειρημάτων συμμετείχαν κατά κύριο λόγο πλευρές με πολιτική αφετηρία και συγκεκριμένες στοχεύσεις. Παρόλα αυτά και με δεδομένη την ύπαρξη διαφορετικών ερμηνειών και αντικρουόμενων αφηγήσεων η τοπική συλλογική μνήμη δεν χαρακτηρίστηκε από την διαχρονική ύπαρξη διχαστικών τομών. Τα πρώτα χρόνια μετά τη Σφαγή οι συνθήκες ήταν τέτοιες που δεν επέτρεψαν στο να συντελεστούν έγκαιρα και με ομαλό τρόπο οι κοινωνικές διαδικασίες της μνήμης και της ιστορικοποίησης του συλλογικού τραύματος, βοηθώντας στο να αρθούν οι εσωτερικές αντιστάσεις και να περατωθεί το πένθος. Με την πάροδο του χρόνου η προσπάθεια αυτή ιστορικοποίησης προκάλεσε διχασμούς σχετικά με την ερμηνεία πτυχών του γεγονότος, διχασμοί που απορρέουν και απεικονίζουν γενικότερες στοχεύσεις και πολιτικές παρά τοπικές διαιρετικές τομές. Σίγουρα υπήρχαν κατηγορίες για πράξεις και παραλείψεις αλλά η συλλογική τοπική μνήμη όπως τουλάχιστον αυτή καταγράφηκε δεν επιτρέπει στην εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων. Η διαίρεση, οι διαφορετικές ερμηνείες προέκυψαν και εντάθηκαν με την πάροδο των χρόνων και περισσότερο αντανakλούν γενικότερες κοινωνικές και πολιτικές επανατοποθετήσεις και μετασχηματισμούς παρά ένα εγγενές εσωτερικό χάσμα. Η καθυστερημένη ένταξη της Σφαγής στο επίσημο αφήγημα, η χρόνια λήθη που την ακολουθούσε, οι συναισθηματικοί και ανιστορικοί τρόποι που προσεγγίστηκε η μνήμη της σαν μέσω επούλωσης και εξορθολογισμού του τραύματος από την τοπική κοινότητα και η απουσία σοβαρής ιστορικής έρευνας σίγουρα αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία αντιφατικών ερμηνειών. Παρόλα αυτά όμως η Σφαγή περισσότερο από πεδίο αντιπαράθεσης, προσφερόταν για την άρθρωση ενός ενοποιητικού, μαρτυρικού και ηρωικού αφηγήματος γεγονός που συνάδει και με την μετεξέλιξη της εθνικής μνήμης αλλά και με την διαμορφωμένη από καιρό οπτική και άποψη της τοπικής κοινωνίας.

Ούτως η άλλως από την Μεταπολίτευση και μετά δεν μιλάμε καν για δύο πλευρές μιας και οι όποιες διαφοροποιήσεις αφορούν συγκεκριμένες υπερβολές, παρεκκλίσεις και εκφράσεις ενός δεδομένου και σε μεγάλο βαθμό ενιαίου αφηγήματος. Η Εθνική Αντίσταση και η προσφορά της έχουν αναγνωριστεί, ένα ενιαίο ηρωικό εθνικό αφήγημα διαχρονικής αντίστασης και αγώνων είναι σχηματισμένο και η Σφαγή έχει αναχθεί σε αντιπολεμικό και αντιφασιστικό σύμβολο ηρωισμού, θυσίας και

προσφοράς. Ένας συγκροτημένης λόγος που αμφισβητεί τα παραπάνω αρθρώνοντας μία συνολική αντίθεση ή μία εναλλακτική οπτική και σε εθνικό και σε τοπικό επίπεδο δεν υπάρχει. Είναι ένα γεγονός που παρά τις επιμέρους του πτυχές περισσότερο ενώνει παρά διχάζει ενώ διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές οπτικές και σκοπιμότητες περισσότερο προσπαθούν μέσω του γεγονότος -ακριβώς λόγω του συμβολικού του χαρακτήρα και του ρόλου του στο τοπικό και εθνικό συνειδητό- να δικαιώσουν και να προβάλουν επί μέρους επιχειρήματα και συμβολισμούς παρά να το επανακαθορίσουν. Η πλάκα που είναι τοποθετημένη στην είσοδο του τόπου της Σφαγής αποδίδει λακωνικά την επίσημη και τοπική καταγραφή της Σφαγής όπως αυτή έχει αποκρυσταλλωθεί: “Τη 13 Δεκεμβρίου 1943, Δευτέρα και ώρα 12η, τώδε τω τόπω άπας άρρην πληθυσμός Καλαβρύτων έπεσε πολυβόλοις Γερμανού κατακτητού Εθνικήν Αντίστασιν εκδικούμενου”.

Η εξέλιξη της μνημόνευσης της Σφαγής είναι αντιπροσωπευτική των ευρύτερων μετασχηματισμών, ισορροπιών, αλληλεπιδράσεων και διχασμών της εθνικής και τοπικής κοινωνίας. Η Σφαγή είναι ένα εμβληματικό γεγονός της Κατοχής. Και η περίοδος της Κατοχής απασχόλησε και απασχολεί έντονα τη δημόσια συζήτηση, αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης και η προσέγγιση της και ο τρόπος που αυτή γίνεται είναι ενδεικτική γενικότερων αντιλήψεων, πολιτικών και στοχεύσεων. Στα πλαίσια αυτά η Σφαγή θα συνεχίσει να απασχολεί το δημόσιο λόγο⁵⁹⁷ και η διαπραγμάτευση της συχνά διχάζει⁵⁹⁸. Η εργαλειοποίηση και διαμάχη σχετικά με τις νοηματοδοτήσεις της Σφαγής θα πάρει διάφορες μορφές στην πορεία του χρόνου, χαρακτηριστικότερη των οποίων είναι ίσως η μνημόνευση της με αφορμή τις πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις όπου θα τεθεί και πάλι στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου. Στο πλαίσιο αυτό η μνημόνευση της θα πάρει νέες διαστάσεις, θα προσπαθήσουν να της αποδοθούν νέα νοήματα και θα χρησιμοποιηθεί στο εσωτερικό σαν συμβολισμός από

⁵⁹⁷. Ο Ριζοσπάστης σχεδόν κάθε χρόνο, από τη Μεταπολίτευση και μετά, με αφορμή την επέτειο του Δεκεμβρίου, κάνει ειδικά αφιερώματα στη Σφαγή, κοινός τόπος των οποίων είναι η αναζήτηση των υπευθύνων οι οποίοι αναζητούνται στην πλευρά των Άγγλων και των Ελλήνων συνεργατών των Ναζί και η προβολή της άποψης ότι όταν οι Γερμανοί πραγματοποιούσαν το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων δε γνώριζαν πως οι αιχμάλωτοι στρατιώτες τους είχαν εκτελεστεί από τους αντάρτες. π.χ. *Ριζοσπάστης* 09/12/2001, *Ριζοσπάστης* 11/12/2005,

⁵⁹⁸. π.χ. Σε Συμπόσιο υπό την αιγίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για τα 50 χρόνια από τη σφαγή θα υπάρξουν αντεγκλήσεις σχετικά με τις αιτίες της σφαγής. Σε αυτό θα γίνουν αναφορές σχετικά με το γενικότερο ρόλο των Άγγλων και την αντικομμουνιστική -παρασκηνιακή και όχι μόνο- δράση τους και θα υπάρξουν υπόνοιες ότι έπαιξαν ρόλο και στη σφαγή των Καλαβρύτων είτε με πράξεις είτε με παραλείψεις τους. Αυτό θα προκαλέσει την αντίδραση της εφημερίδας όπου θα κρίνει τις απόψεις αυτές οι οποίες παρουσιάζουν τη σφαγή “σχεδόν σαν κοινή Αγγλο- Γερμανική επιχείρηση”, σαν στρατευμένες και με σαφή πολιτικά και κομματικά κίνητρα. Σαν τέτοια αναφέρεται η σαφής πρόθεση να απαλαχθεί ο ΕΛΑΣ από τις ευθύνες που σαφώς κατά τον συντάκτη έχει. , “Η Τραγωδία των Καλαβρύτων”, *Η Καθημερινή* 12/12/1993

τον οποίο αντλούνται επιχειρήματα και δικαιολογούνται ή καταγγέλλονται πολιτικές και από το εξωτερικό σαν πεδίο και μέσο άσκησης οικονομικής και διπλωματικής πολιτικής. Αυτό θα προκαλέσει αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία και θα δημιουργήσει συχνά τεταμένο και διχαστικό κλίμα⁵⁹⁹, γεγονός που αναδεικνύει ανάγλυφα την αλληλεπίδραση του παρόντος με την μνήμη, την ιστορία και τους συμβολισμούς της.

⁵⁹⁹. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης*, ο.π. . σελ. 364-400

Η μετεξέλιξη της μνήμης- Συμπεράσματα

“Βεβήλωση του βωμού των Καλαβρύτων και ασέβεια στην ιερότητα του χώρου και την πανεθνικότητα της τελετής...”

Η Αυγή, 15/12/1987

“Κομματική αντιπαράθεση στον Τόπο της Θυσίας..”

Η Καθημερινή, 14/12/1987

“Πρωτοφανής χυδαιότητα και ιεροσυλία. Το δεύτερο Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων.

Αμαυρώθηκε το σύνθημα όχι πια πόλεμοι!”

Ριζοσπάστης, 15/12/1987

“Ανακήρυξη των Καλαβρύτων σε “Μαρτυρική Πόλη των Καλαβρύτων.”

Καλαβρυτινές Απόψεις, Απρίλιος- Μάιος 1993

“Εθνικός στόχος η ίδρυση και άμεση λειτουργία του Μουσείου Καλαβρυτινού

Ολοκαυτώματος...”

Συνέντευξη της Υπουργού πολιτισμού

Φωνή των Καλαβρύτων, Σεπτέμβριος 1999

“ ‘Η Ιερά Μονή της Αγίας Λαύρας είναι για την Πίστη και το Έθνος ένα Ιερό Θυσιαστήριο και μία κολυμβήθρα στην οποία όλοι οι Έλληνες βαπτίζόμαστε...”

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος:

“Οδοντωτός των Καλαβρύτων” Ιούλιος 2001

“Εμμεση συγγνώμη για τη θηριωδία των ναζί στα Καλάβρυτα, ζήτησε χθες ο Γερμανός πρόεδρος Γιοχάνες Ράου, που επισκέφθηκε τον τόπο θυσίας 57 χρόνια μετά το ολοκαύτωμα.”

Τα Νέα 19/04/2000

“Γιορτάζουμε 189 χρόνια από την κήρυξη της ελληνικής Ανεξαρτησίας, σε ένα μοναστήρι στα ελληνικά βουνά από έναν Έλληνα επίσκοπο...”

ομιλία Ομπάμα κατά την εκδήλωση για την ελληνική ημέρα ανεξαρτησίας στο Λευκό

Οίκο

The Obama White House, Honoring Greek Independence Day March 9, 2010

“Οι επόμενες γενιές πρέπει να διδάσκονται από τα Καλάβρυτα ότι αυτός ο τόπος δεν υπέκυψε ποτέ και ότι ο λαός, με αξιοπρέπεια, στάθηκε στο ύψος του...”

Αλέξης Τσίπρας

Το Βήμα 13/12/2012

Οι τρόποι που εκφράζεται και εκδηλώνεται η μνήμη στο επίπεδο της δημόσιας ιστορίας είναι ένα ζήτημα ακανθώδες και κρίσιμο μιας και αφορά την αυτο-εικόνα και την αυτο-θεώρηση μιας κοινωνίας. Μία κοινωνία δεν διαβάζει μόνο το παρελθόν με όρους του παρόντος αλλά και το παρόν με όρους του παρελθόντος και έτσι η μνήμη, οι τρόποι που τοποθετείται μια κοινωνία απέναντι στο παρελθόν, καθορίζει και προσδιορίζει συμπεριφορές και πολιτικές για το παρόν και το μέλλον. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου της μνήμης και του τρόπου που αυτή διαμορφώνεται, εξελίσσεται και επανανοηματοδοτείται, αποτυπώνεται στις αλληλεξαρτήσεις και τις αντιθέσεις που την χαρακτηρίζουν. Διαφοροποιήσεις και συνοχές, αντιπαραθέσεις και συναινέσεις, αλληλεπιδράσεις μεταξύ της εθνικής, της τοπικής και της προσωπικής διάστασης της μνήμης, εντάσεις μεταξύ ανταγωνιστικών λόγων που την διαμορφώνουν, μεταξύ της δημιουργίας, της διατήρησης και της εξάλειψης της μνήμης δημιουργούν ένα ψηφιδωτό σχέσεων και λειτουργιών που επηρεάζουν το μνημονικό τοπίο και καθορίζουν ταυτότητες και συνειδήσεις. Οι πεποιθήσεις, τα συμφέροντα, οι ιδεολογίες, οι πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες, οι προσδοκίες του παρόντος και του μέλλοντος διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το παρελθόν και το μνημονεύουν⁶⁰⁰.

Η μνήμη και οι επαναδιαπραγματεύσεις της επηρεάζουν τη δόμηση και το περιεχόμενο των αναφορών της εθνικής ταυτότητας, μέσα από μία επιλεκτική και επινοητική διαδικασία που αντλεί εξίσου από κανονιστικά πρότυπα όσο και από τη συγκυρία⁶⁰¹. Ταυτόχρονα υπερεθνικοί θεσμοί και συσσωματώσεις μέσω ποικίλων πολιτικών μνήμης και θεσμικών μνημών, δημιουργούν κοινά αφηγήματα στην αναζήτηση μιας κοινής ταυτότητας, προσπαθώντας να μετατρέψουν την ιστορία από στοιχείο διχασμού σε ενοποιητικό παράγοντα⁶⁰². Παρ' όλες τις σχετικές προσπάθειες, την πάροδο των χρόνων και τις ραγδαίες εξελίξεις και μεταβολές σε κοινωνικό, πολιτιστικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, η ιστορία στην Ευρώπη ανασύρεται και επικαλείται, αναμοχλεύεται και επανεξετάζεται καθορίζοντας τις σχέσεις, τις αντιλήψεις, τις ταυτότητες και τις πολιτικές του παρόντος και του μέλλοντος⁶⁰³. Ταυτόχρονα νέα φαινόμενα και προκλήσεις παρατηρούνται όπως οι ασύμμετρες

⁶⁰⁰. Θ. Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία της μνήμης*, στο: Ρ.Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999 σελ. 29

⁶⁰¹. Έφη Αβδελά, *Χρόνος, Ιστορία και Εθνική Ταυτότητα στο Ελληνικό Σχολείο*, στο: Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *Τι Είναι η Πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ. 53

⁶⁰². Chiara Bottici, (2010), ο.π. σελ. 335 – 360

⁶⁰³. Sharon Macdonald, (2013), ο.π. σελ. 217-219

καταστάσεις που προκύπτουν στη διαδικασία μνημόνευσης και διαχείρισης του παρελθόντος και παίρνουν την μορφή είτε της καθήλωσης στο παρελθόν που δημιουργεί η αίσθηση του καθήκοντος της μνήμης και η υπερμνησία ενός γεγονότος, είτε της έλλειψης δημιουργικού και κριτικού στοχασμού του παρελθόντος, σαν αποτέλεσμα της υπερβολικής συρρίκνωσης της μνήμης. Η αίσθηση του κινδύνου μπροστά στη λήθη, που οδηγεί σε στρατηγικές δημόσιας ή ιδιωτικής μνημόνευσης του παρελθόντος, συνδέεται άμεσα με την αμνησία και την αισθητική υποχώρηση της ιστορικής σκέψης⁶⁰⁴.

Παρόλα -ή εξ αιτίας- όλων αυτών οι άνθρωποι σε έναν όλο και περισσότερο κατακερματισμένο κόσμο επιθυμούν και αναζητούν τη σύμπνοια και την ομοψυχία και συχνά αυτό το επιδιώκουν μέσω της διαδικασίας της μνημόνευσης⁶⁰⁵. Η εξασθένιση της ζωντανής μνήμης των κοινωνιών, όπως αυτή εκφράζεται και μεταβιβάζεται παραδοσιακά μέσα από την οικογένεια, τις τοπικές κοινότητες αλλά και τις μεγάλες εθνικές και θρησκευτικές αφηγήσεις έχει αλλάξει τον τρόπο που διαμορφώνεται και μεταβιβάζεται η μνήμη, οι φορείς και τα περιεχόμενα της. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο παραγωγής πληθώρας μνημονικών τόπων και τοπικών μνημονικών αφηγήσεων⁶⁰⁶. Ενεργές κοινότητες μνήμης εξακολουθούν να υπάρχουν – σε πείσμα των καιρών-, ενώ το ιδεολογικό φορτίο της δεν είναι εξ ορισμού μονοδιάστατο, συντηρητικό ή αντιδραστικό⁶⁰⁷. Η παγκοσμιοποίηση της μνήμης, η υπέρβαση δηλαδή και η αναγωγή γεγονότων τοπικού, εθνικού ή περιφερειακού χαρακτήρα σε πανανθρώπινα σύμβολα είναι άλλο ένα ειδοποιό γνώρισμα της σύγχρονης αντίληψης-υπερευαισθησίας για τη μνήμη⁶⁰⁸. Ούτως ή άλλως κάθε κοινωνική ομάδα νομιμοποιείται να παράγει τη δική της αντίληψη για το παρελθόν, τη δική της ερμηνεία. Τα θεμέλια της ιστοριογραφίας δεν είναι αντικειμενικά αλλά ποιητικά, οπότε οι ερμηνείες των ιστορικών είναι εξίσου επινοημένες και κατασκευασμένες όσο είναι και οι ερμηνείες του παρελθόντος στις οποίες προβαίνουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες για να προασπίσουν τα συμφέροντα τους⁶⁰⁹.

⁶⁰⁴. Huyssen, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. Routledge, New York, 1995

⁶⁰⁵. Daniel J. Sherman, 1999, ο.π.σελ. 33

⁶⁰⁶. Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No. 26, Spring 1989, σελ. 7-24

⁶⁰⁷. Jay Winter "Remembering War", ο.π.σελ. 282 – 289

⁶⁰⁸. Patrick Garcia, *Paul Ricœur et la guerre des mémoires*, στο: Christian Delacroix, François Dosse et Patrick Garcia (ed), *Paul Ricoeur et les sciences humaines, La découverte*, Paris, 2007 σελ. 64 -66

⁶⁰⁹. Ελένη Ανδριάκαινα, "Πέραν του θετικισμού και του μεταμοντερνισμού: Δοκίμια στην ιστορική

Ο πολύπλοκος χαρακτήρας της μνήμης, των διαδικασιών που την επηρεάζουν και την καθορίζουν, αποτυπώνεται με τις αναλογίες και τις ιδιαιτερότητες της στην περίπτωση της μνημόνευσης των Καλαβρύτων, στη διαμόρφωση και την εξέλιξη της. Εξετάστηκαν πτυχές της αλληλεπίδρασης της τοπικής και εθνικής μνήμης και η πορεία τους ανάλογα με τα πολιτικά συμφραζόμενα και το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα. Τα ιστορικά γεγονότα των Καλαβρύτων έχουν πλέον εγχαραχθεί και έχουν νοηματοδοτηθεί με συγκεκριμένους συμβολισμούς στο συλλογικό φαντασιακό. Η μνημόνευση έχει περάσει σε ένα νέο στάδιο το οποίο αποκτά πλέον παγιωμένα χαρακτηριστικά⁶¹⁰. Τα Καλάβρυτα είναι πλέον ενταγμένα στο επίσημο αφήγημα και σημείο αναφοράς για τις δύο σημαντικότερες στιγμές της νεοελληνικής ιστορίας⁶¹¹. Οι πολιτικές της μνήμης που υιοθετήθηκαν σε υπερεθνικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο διαμόρφωσαν ένα νέο μνημονικό τοπίο με συγκεκριμένα λίγο-πολύ χαρακτηριστικά αλλά όχι με δεδομένες χρήσεις και εννοιοδοτήσεις. Αυτές καθορίζονται σε τοπικό και εθνικό επίπεδο από τις συνθήκες και τα προτάγματα της κάθε εποχής.

Τα πρόσφατα χρόνια η μετεξέλιξη της ιστορικής μνήμης των Καλαβρύτων θα αποτυπωθεί και θα εκφραστεί με διάφορους τρόπους. Η τοπική κοινωνία θα προσπαθήσει να ισορροπήσει μεταξύ της διατήρησης και της διαχείρισης της μνήμης της και της ένταξης της σε νέες συνθήκες. Νέα κοινωνικά, οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα (τα Καλάβρυτα πλέον αποτελούν δημοφιλή τουριστικό προορισμό και τα τοπικά ιστορικά ορόσημα μάλλον είναι στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των επισκεπτών), αλλάζουν τόσο τον χαρακτήρα της τοπικής κοινότητας και τον τρόπο που αυτή αντιλαμβάνεται τον εαυτό της και το παρελθόν της όσο και την εικόνα της στο συλλογικό φαντασιακό. Παρόλα αυτά η ταυτότητα της τοπικής κοινωνίας θα συνεχίσει να έχει σημεία αναφοράς τα δύο γεγονότα

κοινωνιολογία”, *Opportuna*, Πάτρα 2009 σελ. 217

⁶¹⁰ Η εξέλιξη, η μεταμόρφωση, οι κοινωνικές μεταλλαγές που αφορούν ζητήματα μνήμης και ταυτότητας απαιτούν διάστημα τουλάχιστον δύο γενιών για να ολοκληρωθούν: Orla-Bukowska Annamaria, *New threads on an old loom : national memory and social identity in postwar and post-Communist Poland* στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (ed.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, 2006 σελ. 201 – 202

⁶¹¹ Στα μεταπολιτευτικά και σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια τα Καλάβρυτα θα συνεχίσουν να αναφέρονται σε σχέση με το ρόλο τους στην έναρξη της επανάστασης. Σε αρκετά από αυτά οι σχετικές περιγραφές είναι γενικές, ενώ οι αναφορές στη Λαύρα και τον Π.Π.Γ. είναι ελάχιστες. Αντίθετα είναι καθολική η αναφορά τους σαν ο εμβληματικότερος και αντιπροσωπευτικός τόπος των γερμανικών θηριωδιών και των δεινών της χώρας στην Κατοχή: Γ. Καφεντζή (1975), Ν. Διαμαντόπουλου, Α. Κυριαζόπουλου, (1979), Γ. Κουλικούρδη, (1982), Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη (1985), Β. Σφυρόερα (1991), Δ. Μελάς, (1990), Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαράς, (2007), Α. Καλλιανιώτης, Ι. Κολιόπουλος, Χ. Μηνάογλου, Ι. Μιχαηλίδης, (2012) Ι. Κολιόπουλος, Θ. Νημάς, Κ. Σβολόπουλος, Χ. Σχολινάκη-Χελιώτη, Ε. ΧατζηΒασιλείου (2016)

σταθμούς στη ιστορία της, το 1821 και τη 13 Δεκεμβρίου του 1943. Οι μνημονικές πρακτικές σχετικά με την Επανάσταση και το ρόλο της περιοχής συνεχίζουν να παίζουν ρόλο και να έχουν σημασία στην ζωή της τοπικής κοινότητας και στην αυτοαναφορά της⁶¹², ενώ το Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος παρόλο που έχει και σκοπεύει να έχει πανελλήνιο και παγκόσμιο χαρακτήρα, που απευθύνεται σε όλους, εκπέμποντας ένα διαχρονικό αντιπολεμικό μήνυμα, κυρίως αφορά την τοπική κοινωνία και μάλιστα όχι τόσο το παρόν και το μέλλον αλλά το παρελθόν της. Είναι ένα σύμβολο, ένα χρέος τιμής στους νεκρούς και η εκπλήρωση μιας υποχρέωσης απέναντι στη μνήμη τους και το καθήκον να διατηρηθεί αυτή ζωντανή.

Παράλληλα η αλληλεπίδραση της τοπικής και της εθνικής μνημόνευσης θα πάρει διάφορες μορφές ενώ τα Καλάβρυτα, και οι ιστορικοί συμβολισμοί τους θα απασχολήσουν την ελληνική και όχι μόνο κοινή γνώμη και δημόσια ιστορία με διάφορες αφορμές. Τα δύο ιστορικά γεγονότα- σημεία αναφοράς για τα Καλάβρυτα είναι ταυτόχρονα σημεία αναφοράς για την εθνική συνείδηση αλλά και για την επίσημη εθνική αφήγηση. Στην πορεία των χρόνων τα Καλάβρυτα θα βρεθούν εκούσια – ακούσια στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και των σχετικών αναφορών. Από τις πολιτικές εντάσεις της δεκαετίας του '80, τη διαμάχη για την εκκλησιαστική περιουσία και την “κρίση των ταυτοτήτων”, μέχρι τις ελληνογερμανικές σχέσεις και τις πρόσφατες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις⁶¹³, τα Καλάβρυτα θα αποτελέσουν θέατρο πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων ενώ η ιστορία τους και οι συμβολισμοί της θα επικαλεστούν με διάφορες αφορμές.

Η πολιτική και κοινωνική σημασία της ιστορίας και των συμβολισμών της, ως παράγοντες διαμόρφωσης συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, έχει ιδιαίτερη αξία και για αυτό το παρελθόν και συγκεκριμένες εκδοχές και αναπαραστάσεις του επικαλείται κατά το δοκούν ή ανάλογα με τη συγκυρία από διάφορες εξουσίες και φορείς δημοσίου λόγου. Η προσπάθεια νοσηματοδότησης του παρόντος μέσω της ερμηνείας του παρελθόντος είναι άμεσα συνυφασμένη με τη διαμόρφωση και άσκηση πολιτικών και άλλων σχεδιασμών και σκοπιμοτήτων για το παρόν και το μέλλον. Ιδιαίτερα σε μεταβατικές περιόδους ο τρόπος που οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται, επαναδιαπραγματεύονται, ερμηνεύουν και μνημονεύουν το παρελθόν τους,

⁶¹² Χρήστος Φωτεινόπουλος, “Η ιστορία της “Αναπαράστασης” σε ασπρόμαυρο φόντο”. kalavrytanet.com, 25/03/ 2015

⁶¹³ “Σφαγές όπως αυτή των Καλαβρύτων χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση της εθνικής υπερηφάνειας μέσω της επίκληση των Γερμανικών θηριωδιών...”
Christian Karner, Bram Mertens, *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, Transaction Publishers 2013, σελ.164

επηρεάζεται καθοριστικά, ενώ στις μέρες μας οι φορείς που διαμορφώνουν και παράγουν δημόσια ιστορία, άρα και πολιτική και συλλογικές ταυτότητες, έχουν αυξηθεί. Η ιστορία επηρεάζει το παρόν όχι μόνο όσον αφορά στο πρίσμα και την οπτική αλλά και όσον αφορά την αυτοαντίληψη και την ίδια την ύπαρξη μιας κοινωνίας με όρους ταυτότητας, συνέχειας και προσδοκιών.

Η εξέταση της τοπικής ιστορικής μνήμης των Καλαβρύτων, ο τρόπος που αυτή διαμορφώνεται και εξελίσσεται, η αλληλεπίδραση της με την συλλογική και επίσημη μνήμη, οι μετασχηματισμοί και οι αποκρυσταλλώσεις που υφίστανται στη διάρκεια του χρόνου, είναι αντιπροσωπευτικές του ρόλου και των χρήσεων της ιστορίας σαν παράγοντα διαμόρφωσης ταυτοτήτων, πολιτικής και ιδεολογίας. Η ιδιαιτερότητα της σύνδεσης ενός μικρού τόπου με δύο κρίσιμες περιόδους της νεώτερης εθνικής ιστορίας επιτρέπει να αναδειχθούν πτυχές που αποτυπώνουν τόσο την τοπική διάσταση και τις διαφοροποιημένες ιστορικές εμπειρίες, όσο και να αναδειχτούν οι τρόποι που η επιμέρους αυτή εμπειρία συνδιαλέγεται και συναρτάται, επηρεάζει και επηρεάζεται από το ευρύτερο περιβάλλον. Το παρελθόν των Καλαβρύτων, η μνημόνευση του και οι αναπαραστάσεις του, οι συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ της τοπικής και της επίσημης μνήμης, οι κατά καιρούς μετατοπίσεις και νοηματοδοτήσεις αναδεικνύουν τον πολύπλοκο, μη μονοδιάστατο χαρακτήρα της διαμόρφωσης της ιστορικής μνήμης σε εθνικό και τοπικό επίπεδο και το γεγονός ότι η ιστορία και η μνήμη έχει να κάνει όχι μόνο με το παρελθόν και με τον τρόπο που μία κοινωνία βλέπει και αντιλαμβάνεται τον εαυτό της μέσω αυτού, αλλά κυρίως με τις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες και σχεδιασμούς του παρόντος και του μέλλοντος.

“..τόρα που σιγά-σιγά σβήνουν και οι τελευταίες φωνές του παρελθόντος και κινδυνεύει να απλωθεί μια επιλήσιμονα σιγή, οι βιωματικές αυτές μαρτυρίες προσφέρονται ως μάθημα και αφετηρία επανατοποθέτησης μας ως άτομα και ως κοινωνία στο χτες, το σήμερα και το αύριο. Είναι μία άσκηση αυτογνωσίας, μία πάλη με τον εαυτό μας με την ιστορία μας, με όσα μας στοιχειώνουν, μας εμπνέουν, μας τρομάζουν ή μας καθοδηγούν..”

Εισαγωγή στο λεύκωμα “Κραυγή- Το γυναικείο βίωμα της Καλαβρυτινής τραγωδίας” Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού, Ολοκαυτώματος, Καλάβρυτα 2010

“Δεν ζητούμε τίποτε άλλο παρά να μοιραστούμε το τεράστιο βάρος της μνήμης, να το σηκώσουμε μαζί και να μάθουμε μαζί να το αντέχουμε“

Αργύρης Σφουτούρης, “Το Ιστορικό τραύμα και η Διεργασία του. Συλλογικό Πένθος και Συμφιλίωση. Μεταμέλεια του Θύτη, Συγγνώμη και Συγχώρεση”, Διάλεξη Αργύρη Σφουτούρη. Ρόδος, Ιούνιος 2016

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβδελά Έφη , *Χρόνος, Ιστορία και Εθνική Ταυτότητα στο Ελληνικό Σχολείο*, στο:
Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *Τι Είναι η Πατρίδα μας;
Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997,49-71.
- Αβδελά Έφη , “*Ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία σήμερα: μια δύσκολη σχέση*”,
Χρόνος, τεύχος 12, Απρίλιος 2014.
- Ανδριάκαινα Ελένη , *Πέραν του θετικισμού και του μεταμοντερνισμού: Δοκίμια στην
ιστορική κοινωνιολογία*, Orportuna, Πάτρα, 2009.
- Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη
διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Αντωνίου Γ. , Μαραντζίδης Ν., “*Το επίμονο παρελθόν*”, στο: των ιδίων (επιμ.), *Η
εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα,
Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, 11-52.
- Αντωνίου Γιώργος , “*Οι Γιορτές Μίσους και οι Πόλεμοι της Δημόσιας Μνήμης (1950-
2000): Από το Τραύμα των Ηττημένων στο Τραύμα των Νικητών*”, στο:
(συλλογικό), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό Τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 215-250.
- Αντωνίου Γιώργος και Πασχαλούδη Ελένη , “*Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας
θολώνει: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-
1995)*” στο: συλλογικό, *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η
αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος – 20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των
Ελλήνων 2014, 257-287.
- Βασιλείου Σωτηρούλα, “*Τα Παλικάρια τα Παλιά και η Αποκατάσταση τους κατά την
Οθωμανική Περίοδο (1833-1862)*, στο : συλλογικό, “*Ηρωες των Ελλήνων. Οι
καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος – 20ος
αιώνας*” Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, 27-108.
- Βόγλης Πολυμέρης , “*Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία,
ταυτότητα*”, Τα Ιστορικά τ.47, 2007, 437-456.
- Βόγλης Πολυμέρης, “*Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής
ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις*”, στο: συλλογικό, *Μνήμες και Λήθη του
Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη ,2008, 61-80.

- Βόγλης Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.
- Βόγλης Πολυμέρης, “*Διαμάχες για το Παρελθόν: Η δεκαετία του 1940 Ανάμεσα στη Δημόσια Ιστορία και την Ιστοριογραφία*”, στο: (συλλογικό), *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση – Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, 351-369.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης. 1974-1990 σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από την μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.
- Γ.Ε.Σ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχείρηση «Καλάβρυτα». Η δράση της 117 Μεραρχίας Κυνηγών μέσα από τα γερμανικά αρχεία*, Αθήνα 2002.
- Γιαννόπουλος Γιώργος, Clogg Richard (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945 -1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1992.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, Τσέκου Κατερίνα, “*Χτίζοντας τη Δημόσια Ιστορία στον Χώρο: Η Περίπτωση των Μνημείων της Κομοτηνής*”. στο: *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα*, συλλογικό, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, 115-132.
- Δεμερτζής Νίκος, “*Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα*”, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 28, 2011, 81-109.
- Δορδανάς Στράτος, “*«Δια να είμεθα ημείς σήμεραν ελεύθεροι»: Μνημεία και δημόσιες τελετές στη Μακεδονία της 21^{ης} Απριλίου 1967*”, εισήγησή στο Επιστημονικό Συνέδριο, “*Πενήντα χρόνια μετά: Νέες προσεγγίσεις στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών*”, ΑΣΚΙ /Ινστιτούτο Ιστ. Ερευνών Εθν. Ιδρύματος Ερευνών, Απρίλιος, 2017.
- Δρουμπούκη Άννα Μαρία, *Μνημεία της Αλήθειας. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014.
- Εξερτζόγλου Χάρης, “*Πολιτικές Τελετουργίες στη Νεώτερη Ελλάδα. Η Μετακομιδή των Οστών του Γρηγορίου Ε' και η Πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης*”. *Μνήμων*, τ. 23, 2001, 153-182.
- Ζαφειρόπουλος Χ., “*Το Ηρώον της Αγίας Λαύρας*”, *Επετηρίς των Καλαβρύτων*, 1971.

- Θεοδώρου Κ. , (Λάμπας) “*Ή στην Αγία Λαύρα πρώτα΄ , ή το Λάβαρο της Αγίας Λαύρας*”
Η Αυγή, 25/03/1979.
- Κακογιάννης Αντώνης , *Η Θηριωδία των Ναζι στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Καλδίρης Δ., “*Η πιο μαύρη μέρα της Κατοχής*”, Πάτρα 1963.
- Κατσάπης Κώστας , “*Προσλήψεις του Παρελθόντος από τη Δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου: Η Έννοια της "Ανδρείας" και η Διαχείριση του 1821*”, στο: (συλλογικό): *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, 389-406.
- Κόκκινος, Γιώργος (επιμ.), *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο. Ένα εκπαιδευτικό ερευνητικό πρόγραμμα για μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου*. Ταξιδευτής , Αθήνα, 2007.
- Κόκκινος Γιώργος, “*Η Δυναμική της Μνήμης και της Λήθης στη Δημόσια Σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία*” στο: Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Βλ. Αγτζίδης : *Το Τραύμα και οι Πολιτικές της Μνήμης: Ενδεικτικές Όψεις των Συμβολικών Πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη* , Ταξιδευτής, Αθήνα, 2010, 11-128.
- Κοταρίδης Νίκος, “*Από τις Φατρίες στα Κόμματα. Πολιτικές Συνσωματώσεις στη Μετεπαναστατική Ελλάδα*”, στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα, 1993, 24-56.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914). Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1988.
- Κουλούρη Χριστίνα , “*Μύθοι και Σύμβολα μιας Εθνικής Επετείου*”- Απόσπασμα από πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου του Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης το 1995. Το κείμενο έχει εκδοθεί από το Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές Επέτειοι στην Ελλάδα τον 19^ο Αιώνα*, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας, Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα, 2012, 181-210.
- Κουμπουρλής Γιάννης , “*Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας*”, στο: Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα, 2009, σελ. 351-374.

- Κουτσούκης Κλεομένης, “Συγκρουσιακά Φαινόμενα και Συλλογική Μνήμη στην Ελληνική Κοινωνία (1941 -1974): Μία Σημειολογική Προσέγγιση”, στο: Παπαγεωργίου Στέφανος (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992, 223-235.
- Κουτσουρής Γεώργιος, *Καλάβρυτα, τα παλιά, τ' αζέχαστα*, Εκδ. Σήμαντρο. Χολαργός, 1981.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, “Μηχανισμοί Παραγωγής Ιστορικών Μυθών: Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού”. *Μνήμων*, 18, 1996, 9-21.
- Κωνσταντινιάκου Δέσποινα, *Πολεμικές Οφειλές και Εγκληματίες Πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την Υλική και Ηθική Δικαίωση μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο.*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Κωστής Κώστας, *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας. Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους. 18ος -20ος Αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Λάππας Κώστας, *Αγία Λάυρα. Κείμενα από τον Κώδικα της Μονής*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε. Αθήνα, 1975.
- Λέκκας Παντελής, “Ο εθνικός χρόνος”, *Δοκιμές*, τεύχος 7, Άνοιξη 1998, 185-241
- Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 2006.
- Λεμονίδου Έλλη, “Δημόσια Ιστορία. Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα” στο: Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλίδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και Καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, 83-98.
- Λεύκωμα αφιερωμένο στην προσφορά Ελληνικού και Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού κατά την τραγωδία των Καλαβρύτων-13-12-1943, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, Καλάβρυτα 2010.
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Πόλις, Αθήνα, 2007.
- Λιάκος Αντώνης, *Οι Πόλεμοι της Ιστορίας*, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα, 2012 σελ. 137-160
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στην χούντα, τομ.Γ, 1955-1961*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- Λιναρδάτος Σπύρος, “4η Αυγούστου”, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.

- Λυμπεράτος Μιχάλης , “Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του ελληνικού εθνικισμού”, Ουτοπία, τ. 95, Ιούλιος 2011, 65-74.
- Μάγιερ Χέρμαν, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα: Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2003.
- Μαντόγλου Άννα , *Μνήμες: Ατομικές, Κοινωνικές, Ιστορικές*, Παπαζήσης, Αθήνα. 2012.
- Μαρκάτου Θεοδώρα, “Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα 1830-1930”, Μνήμων, τ.17, 1995, 37-53.
- Μοσχονάς Γεράσιμος , “Η διαιρετική τομή Δεξιάς – Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)”, στο: Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, 159-215.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση – Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 – 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 2010.
- Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη , *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών(1900 - 1950)*, Αθήνα , Πλέθρον, 1997.
- Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη , “Δεκαετία του 1940: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου”. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 107, ειδικό τεύχος “Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα” (επ. Μ.Θανοπούλου, Α.Μπουτζουβή), 2002, 135-156.
- Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, εν Αθήναις 1873.
- Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Υπομνήματα περί της Επαναστάσεως της Ελλάδος από του 1820 μέχρι του 1823*, εκδ. Καλ. Καστόρχη, εν Αθήναις 1837.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης. “Τι είναι και τι θέλει το 1821”, Τα Ιστορικά, 36, 2002, 208-221.
- Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, “Η Μεταξική Προπαγάνδα και η Ελληνική Επανάσταση”, στο:(συλλογικό): “Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός”, Κέδρος, Αθήνα 2009, 375-388.
- Παπαγεωργίου Στέφανος Π., *Το ελληνικό κράτος 1821-1909. Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα , “Η ιδεολογία της μετεμφυλιακής δεξιάς και η κατάργηση της ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”, στο : Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967-1974: πολιτικές*

- πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, 153-165.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009.
- Παπανδρέου Ζέτα , *“Η Σφαγή του Διστόμου, Ερευνητική Προσέγγιση”*, στο : (συλλογικό), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο ,Θεσσαλονίκη, 2015, 353-372.
- Παραδέλλης Θεόδωρος, *“Ανθρωπολογία της μνήμης”*, στο: Ρ.Μπενβενίστε, Θ Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* , Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, 27-58.
- Πασχαλούδη Ελένη , *“Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο:τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του κέντρου (1950-1964)”*, στο : Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, 271-292.
- Πασχαλούδη Ελένη , *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος, Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 – 1967*, Επίκεντρο, Αθήνα 2010.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων*, στο: (συλλογικό), Εμφύλιος: Πολιτισμικό Τραύμα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 113-160.
- Πιζάνιας Πέτρος (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός, Κέδρος*, Αθήνα, 2009
- Ράλλη Γεωργίου (επ.), *“Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου”*, Αθήναι 1947.
- Ρεπούση Μαρία, *“Το Νέο Εικοσιένα. Η Ανολοκλήρωτη Ελληνική Επανάσταση στις Δημόσιες Επετειακές Αφηγήσεις της Πρώτης Εκατονταετηρίδας της”*, στο: συλλογικό, *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο* , Ασίνη , Αθήνα, 2012, 161-180.
- Ροδάκης Περικλής , *Καλάβρυτα, 1941- 1944. Η Αντίσταση στην Επαρχία. Το ολοκαύτωμα*, Παρασκήνιο, Αθήνα, 1999.
- Ρόρη Λαμπρινή , *“Από το "δωσίλογο" Μητσοτάκη στη "νέα Βάρκιζα του '89": η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ”*, στο: Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309.

- Σβορώνος Νίκος , “Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950”, στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Σκοπετέα Έλλη , *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα-Όψεις τον εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.
- Σπηλιώτη Σούζαν-Σοφία, “Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: Η δίκη Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις”, στο: Mark Mazower (επίμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, 317-326.
- Σπηλιωτάκης Σ., *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859.
- Σπουρδαλάκης Μιχάλης , *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Συλλογικό, *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο* , Ασίνη , Αθήνα, 2012.
- Συλλογικό, *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη ,2008.
- Συλλογικό, *Εμφύλιος: Πολιτισμικό Τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Συλλογικό, *Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος – 20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2014.
- Συλλογικό, *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015.
- Συλλογικό, *Η Μακρά σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015.
- Σφήκας Θανάσης, “Η συγκρότηση του μεταπολεμικού κόσμου: οι πολλαπλές γραφές και αναγνώσεις της δεκαετίας 1945-1955”, στο: *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας. Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, 2012, σελ. 29-66.
- Τζούκας Βαγγέλης , “Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης”, στο Β.Βαμβακάς-Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, 437-456.
- Τοντόρωφ Τσβετάν, *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2003.
- Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδ. τρίτη, τ.Α', εν Αθήναις 1888.

- Φιλήμων Ι. , *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ'
Αθήνα 1860.
- Φιλοσόφου Μαρία, *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα. Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Παπαζήσης, 1995.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της Μνήμης, Ο 'Β Παγκόσμιος Πόλεμος στην Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008.
- Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, εν Αθήναις 1899.
- Χαμακιώτης Σωτήρης, *Αναδρομώντας το χρόνο. Η διαδρομή τριάντα τριών Καλαβρυτινών παιδιών από τα Καλάβρυτα στο Κουλμπαχ της Βαυαρίας*, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, 2010.
- Χανδρινός Ιάσωνας , *"Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, Πολιτικές και Θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα"*, στο: (συλλογικό), *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, 208-221.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης (εισαγωγή, ιστορικός σχολιασμός), *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου, 10. "Ανδρέας Παπανδρέου: Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2010.
- Χρηστίδης Χρ., *Χρόνια κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου, Πρόλογος-Συμπληρώματα-Σημειώσεις*, Αθήνα 1971.
- Archambault Fabien, *"Το Ξεχασμένο Μνημείο. Το Όρος Moucher και η Κατασκευή της Μνήμης στη Γαλλία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο"* , στο: (συλλογικό), *Κατοχική βία, 1939-1945: Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Ασίνη, Κομμένο-Αθήνα, 2016.
- Clogg Richard, *Η Ιδεολογία της Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967* στο : Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος, Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σελ. 81-112
- Halbwachs Maurice , *Η Συλλογική Μνήμη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2013.
- Herzfeld Michael , *Πάλι Δικά μας: Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002.
- Hobsbawm Eric, Ranger Terence, *Η Επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004.

- Judt Tony , *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια , Αθήνα 2012.
- Lowe Keith, *Ολεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ψυχογιός, Αθήνα 2014.
- Mazower Mark , *Στην Ελλάδα του Χίτλερ .Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Mazower Mark (επίμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003.
- Moses A.Dirk , “*Πως και γιατί η Χρήση και η Κατάχρηση της Ιστορίας Είναι Αναπότρεπτη*”, στο: *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο ,Θεσσαλονίκη, 2015, 27-50.
- Petropoulos John A. , “*Η Προεπαναστατική Πολιτική Παράδοση*”, στο: Γ.Β. Δερτιλής, Κ.Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας. 18ος- 20ος Αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα,1991, 109-122.
- Rondholz Eberhard , “*Η Επιλεκτική Μνήμη των Ηττημένων*”, στο: *Η Μακρά σκιά της Δεκαετίας του '40.Πόλεμος,Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*. (συλλογικό). Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, 81-92.
- Schramm Ehregard , *Μια Γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και Εμπειρίες με Επιζήσαντες των Γερμανικών Βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941 – 1944*, Ατραπός, Αθήνα, 2004.
- Smith D. Anthony, *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Ashplant T.G., Dawson G., Roper M. , “*The Poltics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures and Dynamics*”, στο :T.G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper, (ed.), *Commemorating War: The Politics of Memory*, Transaction Publishers, New Jersey, 2000, 3-85.
- Boeschoten van Riki , “*Broken Bonds and Divided Memories: War Time Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective*”, Oral History, Spring 2007, 39-48.
- Bottici Chiara , “*European Identity and the Politics of Remembrance*”, στο: Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, (ed.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe* , Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010, 335-360.
- Burke Peter, “*Co-memorations. Performing the past*”, στο: Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, (ed), “*Performing the Past. Memory, History, and Identity in*

- Modern Europe.*”, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010, 105-117.
- Cappelletto Francesca, “*Public memories and personal stories: recalling the Nazi-fascist massacres*”, στο : Francesca Cappelletto (ed.), *Memory and World War II. An Ethnographic Approach*, Berg Publishers, Oxford, 2005, 101-130.
- Collard Anna, “*Investigating "social memory" in a Greek context*”, στο : Elizabeth Tonkin, Malcolm Kenneth Chapman, Maryon McDonald (ed.), *History and Ethnicity*, Routledge, London, 1989, 89-103.
- Connerton Paul , *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- De Maria Carlo, *L'artigiano della pace: Dante Cruicchi nel Novecento*, Clueb Edizioni, Bologna 2013.
- Evans Martin, “*Memories, Monuments, Histories :The Re-thinking of the Second World War since 1989*”, στο : National Identities, Vol.8, No4, December 2006.
- Farmer Sarah, “*Oradour-sur-Glane: Memory in a Preserved Landscape*“, French Historical Studies, Vol. 19, No. 1, Spring, 1995, 317-348.
- Farmer Sarah , *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane*, University of California Press, Oakland, CA, 1999.
- Fritzsche Peter , “*The Case of Modern Memory*”, The Journal of Modern History, Vol. 73, No. 1, March 2001, 87-117.
- Frykman Jonas, “*Making Sense of Memory Monuments and Landscape in Croatian Istria*”, στο : Regina Bendix and John Bendix, (ed.), *Sleepers, Moles, and Martyrs: Secret Identifications, Societal Integration, and the Differing Meanings of Freedom*, Museum Tusculanum Press, (UK ed.), Copenhagen, 2004, 107-119.
- Garcia Patrick, *Paul Ricœur et la guerre des mémoires* , στο: Christian Delacroix, François Dosse et Patrick Garcia (ed), *Paul Ricoeur et les sciences humaines*, La découverte, Paris, 2007, 57-76.
- Gillis John R.(ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Grigoriadis, Ioannis, *Instilling Religion in Greek and Turkish Nationalism: A "Sacred Synthesis"*. Palgrave Macmillan, London 2012.
- Hastrup Kirsten (ed.) *Other Histories* , Routledge, London, 1992.
- Herzfeld Michael , *Segmentation and Policy in the European Nation - State : Making Sense of Political Events* , στο : Kirsten Hastrup (ed.) *Other Histories* , Routledge, London, 1992, σελ. 62-142

- Hirsch Marianne , *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012.
- Hodgkin Katharine, Radstone Susannah (ed.), *Contested Pasts: The Politics of Memory*, Routledge, London, 2003.
- Huyssen, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge, New York, 1995.
- Kansteiner Wulf , “*Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*”, *History and Theory*, 41 , May 2002, 179-197.
- Karner Christian , Mertens Bram , *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, Transaction Publishers, 2013.
- McCrone David , McPherson Gayle (ed.), *National Days: Constructing and Mobilising National Identity*, Palgrave Macmillan, London, 2009.
- Macdonald Sharon, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*, Routledge, London & N.York, 2013.
- Moshenska Gabriel, “*Curated Ruins and the Endurance of Conflict Heritage*”, *Conservation and MGMT of Arch. Sites*, Vol. 17 No. 1, February. 2015.
- Mosse George, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, H. Fertig, New York, 1975.
- Naef Patrick , “*Tourism and the ‘martyred city’: memorializing war in the former Yugoslavia*”, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2016 vol. 14, no. 3, 222-239
- Nora Pierre, “*Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*”, *Representations*, No. 26, Spring, 1989.
- Orla-Bukowska Annamaria, *New threads on an old loom : national memory and social identity in postwar and post-Communist Poland* στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (ed.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, 2006, 177-209.
- Olick Jeffrey, “*Genre Memories and Memories Genre: A Dialogical Analysis of May 8th 1945. Commemorations in The Federal Republic of Germany*” *American Sociological Review* 64, 1999, 381-402.
- Portelli Allesandro, “*The Massacre at the Fosse Ardeatine. History, Myth, Ritual and Symbol*”, στο: Katharine Hodgkin, Susannah Radstone (ed.), *Contested Pasts: The Politics of Memory*, Routledge, 2003, 29-41.

- Reid Donald M., “*Teaching in Tragedy by Teaching the History of Its Remembrance: Oradour-sur-Glane and American Students in September 2001*”, *The History Teacher*, Vol. 35, No. 4 ,Aug., 2002, 441-454.
- Renan Ernest , *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992.
- Ricoeur Paul, *Memory, History, Forgetting*, The University Of Chicago Press, Chicago, 2004.
- Roth M., Salas Ch. (ed.), *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*, Getty Institute, Los Angeles, 2001.
- Rovatti Toni, *Sant’Anna di Stazzema. Storia e memoria della strage dell’agosto 1944*, DeriveApprodi, Roma, 2004.
- Rousso Henry, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1991.
- Sherman Daniel J. “*Art, Commerce and the Production of Memory in France After World War I*”, στο : John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton, 1996, 186-211.
- Sherman Daniel J., *The construction of memory in interwar France*, University of Chicago Press, Chicago, 2001.
- Schwartz B., “*Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II.*”, *American Sociological Review* 61 (5), 1996, 908-927.
- Tollebeek J., Verschaffel T., “*Group portraits with national heroes: The Pantheon as an historical genre in nineteenth-century Belgium*”, *National Identities*, 6 (2), 2004, 91-106.
- Traverso Enzo , *Le Passé, mode d’emploi: Histoire, mémoire, politique*, La Fabrique, Paris, 2005.
- Uzelac Gordana , “*National Ceremonies: The Pursuit of Authenticity*”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 33, 2010, 1718-1736.
- Watson Sheila , *Museums and their Communities*, Routledge, London, 2007.
- Winter Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995.
- Winter Jay , Sivan Emmanuel (ed), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Winter Jay, *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, 2006.

Σχολικά Εγχειρίδια (χρονολογικά)

- Γεωργ. Ουηβέρου, *Σύνοψις της Παγκοσμίου Ιστορίας*, 1860.
- Δ. Πανταζή, *Σύνοψις Ιστορίας της Ελλάδος από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι Νεωτάτων*, 1869.
- Δ.Η. Κυριακόπουλου, *Επίτομος Ελληνική Ιστορία από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Νυν, προς διδασκαλίαν εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, 1879.
- Α. Αντωνιάδου, *Ελληνική Ιστορία από Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, προς χρήσιν των εις την 'Δ Τάξιν των Γυμνασίων μαθητευομένων*, 1879.
- Α.Α. Σακελλάριος, *Επίτομος Ελληνική Ιστορία από των Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι Σήμερον, προς χρήσιν των εν δημοτικοίς σχολείοις διδασκομένων παιδων*, 1880.
- Σωκ. Τσιβανόπουλου, *Ιστορία της Ελλάδος, από της Κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της Ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, προς χρήσιν της 'Γ Τάξεως των Ελληνικών Σχολείων*, 1885.
- Γ.Α. Βακαλόπουλου, *Ελληνική Ιστορία μεταφρασθείσα εκ της Ιστορίας του καθηγητού Γουλιέλμου Πύτσιου και διασκευασθείσα προς χρήσιν των εν Ελλάδι Γυμνασίων*, 1875.
- Γ. Τσαγρή, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους μετά των σπουδαιότερων γεγονότων της Παγκοσμίου Ιστορίας, προς χρήσιν των μαθητών της 'Γ Τάξεως του Ελληνικού Σχολείου*, 1888.
- Επ. Φραγκίστας, *Ελληνική Ιστορία από Μ. Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος, προς χρήσιν των μαθητών των Γυμνασίων*, 1892.
- Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος μετά εικόνων, δια την 'Δ Τάξιν των κοινών Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, δημοσίων δημοσυντηρήτων και ιδιωτικών*, 1896.
- Γ. Τσαγρή, *Ιστορία Ελληνική από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων. Δια την 'Η Τάξιν του Αρσακείου και των Παρθεναγωγείων*, 1899.
- Α. Ιωαννίδου, *Επίτομος Ιστορία των Ελλήνων, από της αρχής αυτών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, προς χρήσιν των Ελληνικών και Αστικών σχολείων και Παρθεναγωγείων*, 1901.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους μετά των σημαντικότερων γεγονότων της άλλης Ιστορίας, δια τους μαθητάς της 'Γ Τάξεως των Ελληνικών σχολείων*, 1902.

- Ελληνική Ιστορία δια την 'Γ και 'Δ τάξιν των τε μονοδιδασκάλων και διδιδασκάλων εν Κύπρω σχολείων. 1903.*
- Ν. Βραχνός, *Ελληνική Ιστορία από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων μέχρι των καθ'ημάς χρόνων δια την 'Γ των Ελληνικών σχολείων, 1910.*
- Α. Ιωαννίδου, *Επίτομος Ιστορία των Ελλήνων, από της αρχής αυτών μέχρι των καθ'ημάς χρόνων, προς χρήσιν των Ελληνικών και Αστικών σχολείων και Παρθεναγωγείων, 1912.*
- Α. Μακρυναίος, *Ιστορία από της Κοσμοκρατορίας των Ρωμαίων μέχρι των καθ'ημάς χρόνων, δια την 'Ε και 'ΣΤ τάξιν των δημοτικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων, 1916.*
- Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Ελληνική Ιστορία από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων μέχρι των ημερών μας, δια την τρίτην τάξιν του Ελληνικού σχολείου και τας αντιστοιχούς των άλλων σχολείων της Μ. Εκπαιδεύσεως, 1925.*
- Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Τα Νέα Χρόνια, Μαθήματα Ιστορίας για την δη του Δημοτικού, 1925.*
- Ν. Βραχνός, *Ιστορία ελληνική και Ευρωπαϊκή από του δέκατου πέμπτου αιώνα μέχρι των καθ'ημάς χρόνων, 'προς χρήσιν των Μαθητών της 'Δ τάξεως των Γυμνασίων, 1926.*
- Άννα Σταματελάτου, *Γενική Ιστορία, 1926.*
- Αδ. Αδαμάντιος, *Νεωτέρα Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή, δια τη 'Γ Τάξιν των Ελληνικών Σχολείων, 1926*
- Α. Χωραφάς, *Ελληνική Ιστορία από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων μέχρι των καθ'ημάς χρόνων, δια την τρίτην τάξιν των Ελληνικών σχολείων και την αντίστοιχον των λοιπών σχολείων της Μ. Εκπαιδεύσεως, 1927.*
- Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νέων Χρόνων 'Δ Γυμνασίου, 1928.*
- Ν. Γκινόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 'ΣΤ Δημοτικού, 1929.*
- Δ. Παπαϊωάννου, Μ. Μώρου, *Η Νέα Ελλάδα, Ιστορία 'ΣΤ Δημοτικού, 1932.*
- Α. Λαζάρου, *Η Νέα Ελληνική Ιστορία, εγκεκριμένη για μία πενταετία 'ΣΤ Δημοτικού, 1935.*
- Π. Παναγόπουλου, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος δια την δην τάξιν του Δημοτικού σχολείου, 1933.*
- Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νεοτάτων χρόνων, 1939.*
- Α. Χωραφάς, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος και η Σύγχρονος της όλης Ευρώπης, δια την 'Ε*

- και 'ΣΤ τάξιν των Γυμνασίων, 1940.
- Χ. Θεοδωρίδη, Α.Λαζάρου, *Τα Νέα Χρόνια*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1946.
- Ν. Γκινόπουλος, *Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1946.
- Κ. Γιαννακόπουλου, *Ιστορία του Νεότερου Ελληνισμού, δια την 'ΣΤ Τάξιν των Δημοτικών*, 1946.
- Δημ. Γιαννιά, *Νέοι Χρόνοι*, Ιστορία για την 6η Τάξη του Δημοτικού, 1948.
- Κ. Γιαννακόπουλου, *Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού, δια την 'ΣΤ Τάξιν των Δημοτικών*, 1949.
- Θ. Αντωνόπουλου, Β. Παπαευθυμίου, Γ. Σαντίκου, Χ. Σουλιώτη, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, για την 'ΣΤ Τάξι*, 1949.
- Ν. Παπασπύρου, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος*, 1950.
- Ν. Δημητροκάλλη, Λαζ. Πετρίδου, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος δια την έκτην τάξιν των δημοτικών*, 1950.
- Χ. Δημητρακόπουλος, *Οι Απελευθερωτικοί Αγώνες του Έθνους*, Ιστορία 'ΣΤ Δημοτικού, 1950.
- Σπ. Ράλλη, Α. Τοξόπουλου, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1950.
- Α.Χ. Πάτση, *Ιστορία Νέων Χρόνων για την 'ΣΤ Τάξιν του Δημοτικού*, 1950.
- Ι. Καμπανά, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1955, 1956.
- Γ. Σακκά, *Ιστορία Νέων Χρόνων*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1955.
- Μ. Αντιπατή, Ε. Αλεξίου, Δ. Κατσαδήμα, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, 'ΣΤ Τάξις, 1956.
- Π.Παπαδόπουλου, Β.Δουκλιά, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, 'ΣΤ Δημοτικού, 1960.
- Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νεοτάτων Χρόνων, δια την 'ς τάξιν των Γυμνασίων*, 1953, 1956, 1961, 1962, 1965.
- Δ.Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, *Ιστορία των Νέων Χρόνων, Τάξις 'ΣΤ*, 1955 – 1967.
- Α. Κυριαζόπουλου, Ν. Διαμαντόπουλου, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, 'ΣΤ Τάξεως, 1967.
- Α. Ματαράσης, Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεοτάτων Χρόνων, Γ Γυμνασίου*, 1966, 1969.
- Ν. Διαμαντόπουλου, Α. Κυριαζόπουλου, *Ελληνική Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων*, 1979, 1981.
- Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Γ Γυμνασίου, 1982.
- Β. Κρεμμυδάς, *Ιστορία Νεώτερη- Σύγχρονη, Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Παγκόσμια. Γ Γυμνασίου*, 1984.

- Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη , *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, 'Γ Λυκείου*, τ. 'Β, 1985 – 1995.
- Δ. Μελάς, (εποπτ.), *Στα Νεώτερα Χρόνια, Ιστορία 'ΣΤ Δημοτικού*, 1990.
- Β. Σφυρόερα, *Ιστορία Νεώτερη και Σύγχρονη 'Γ Γυμνασίου*, 1991 – 1994.
- Συλλογικό, *Βιβλίο Ιστορίας ΣΤ Δημοτικού "Στα Νεότερα Χρόνια"*, Έκδοση Η, 1996.
- Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, 'Γ Γυμνασίου*, 2007.
- Ι. Κολιόπουλος, Θ. Νημάς, Κ. Σβολόπουλος, Χ. Σχολινάκη-Χελιώτη, Ε. ΧατζηΒασιλείου, *Ιστορία του Νεώτερου και Σύγχρονου Κόσμου(από το 1815 έως σήμερα)*, Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' Τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, 2010.
- Α.Καλλιανιώτης Ι. Κολιόπουλος, Χ. Μηνάογλου, *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, ΣΤ' Δημοτικού*, Ι. Μιχαηλίδης, 2012.

Εφημερίδες

Ακρόπολις, 1930-1975
 Έθνος, 1921-1989
 Ελεύθερον Βήμα, 1930-1939
 Εμπρός, 1921-1945
 Εσπερινή, 1921-1930
 Εστία, 1921-1970
 Η Καθημερινή, 1921-1987
 Νεολόγος Πατρών, 1930-1944
 Πατρίς, 1921-1930
 Πελοπόννησος, 1945-1987
 Ριζοσπάστης, 1934-2005
 Σκριπ, 1921-1930
 Τα Νέα, 1945-2010
 Το Βήμα, 1945-1987

Τοπικές

Στυξ, 1906, 1912 (αποσπασματικά φύλλα)

Η Σημαία της Αγίας Λαύρας, 1914

Τα Καλάβρυτα, (αποσπασματικά φύλλα)

Η Εφημερίς των Καλαβρυτινών, 1940

Ηχώ Των Καλαβρύτων, 1930

Ο Ταχυδρόμος, όργανον των απανταχού Αιγιαλέων και Καλαβρυτινών, 1930

Η Φωνή των Καλαβρύτων, 1958-2000

Επετηρίς των Καλαβρύτων, 1969-1982

Παγκαλαβρυτινό Βήμα, 1973-1996

Ο Καλαβρυτινός Τύπος, 1975-1985

Αλήθεια, 1986-1990

Καλαβρυτινές Απόψεις, 1985-1993

Η Φωνή της Αιγιάλειας, 1990

Ιστοσελίδες

. ιστοσελίδα Μουσείου Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος
dmko.gr

. ιστοσελίδα Δήμου Καλαβρύτων
www.kalavrita.gr

. ιστοσελίδα Παγκαλαβρυτινού Συλλόγου
www.pankalavrytinios.gr

. για την World Union of Cities for Peace (WUCP)
uia.org

